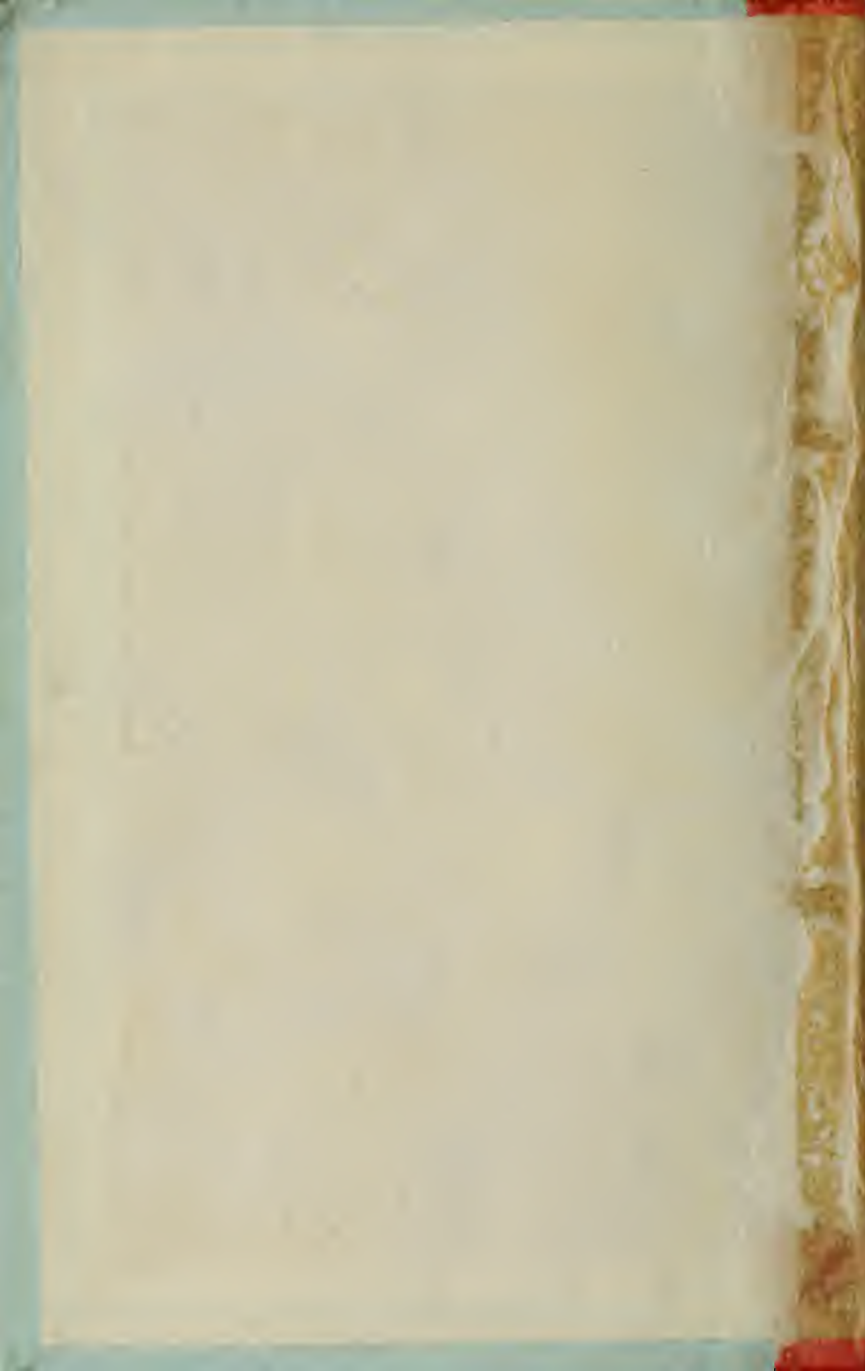
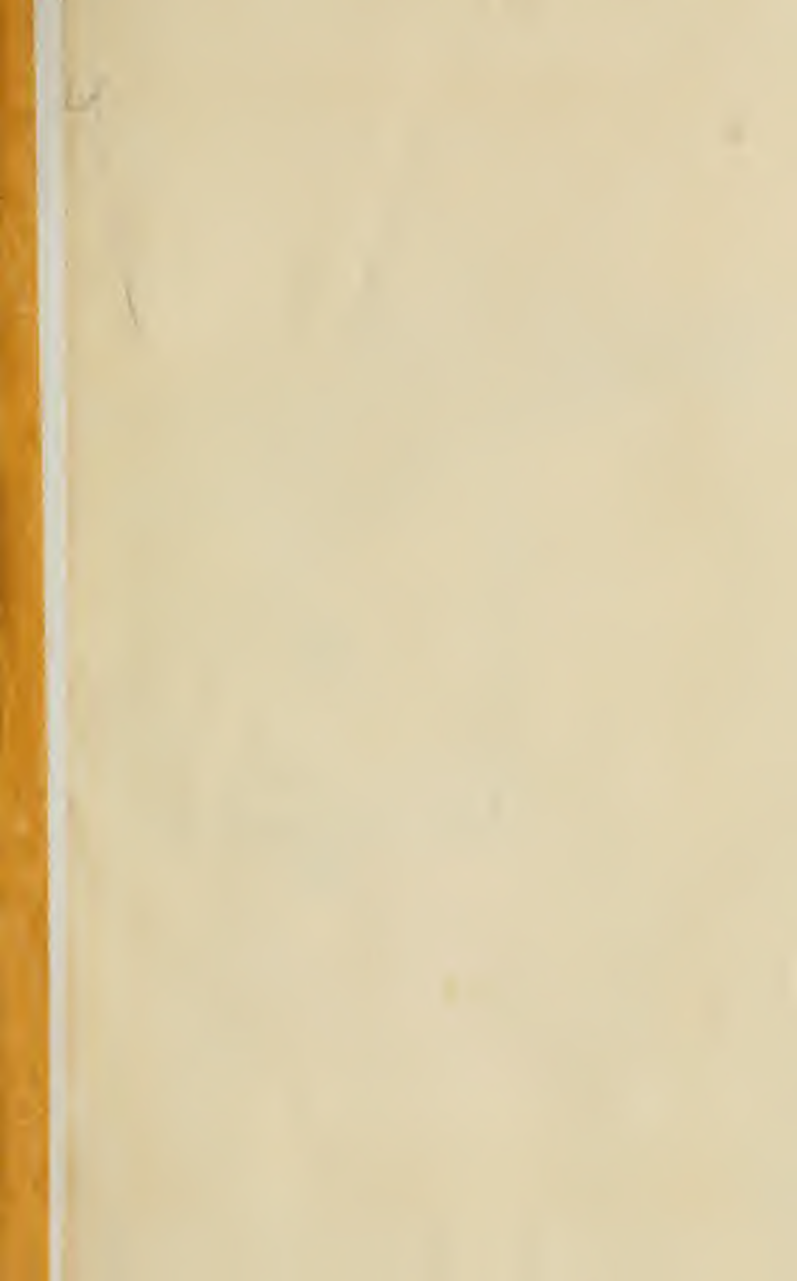

3/-

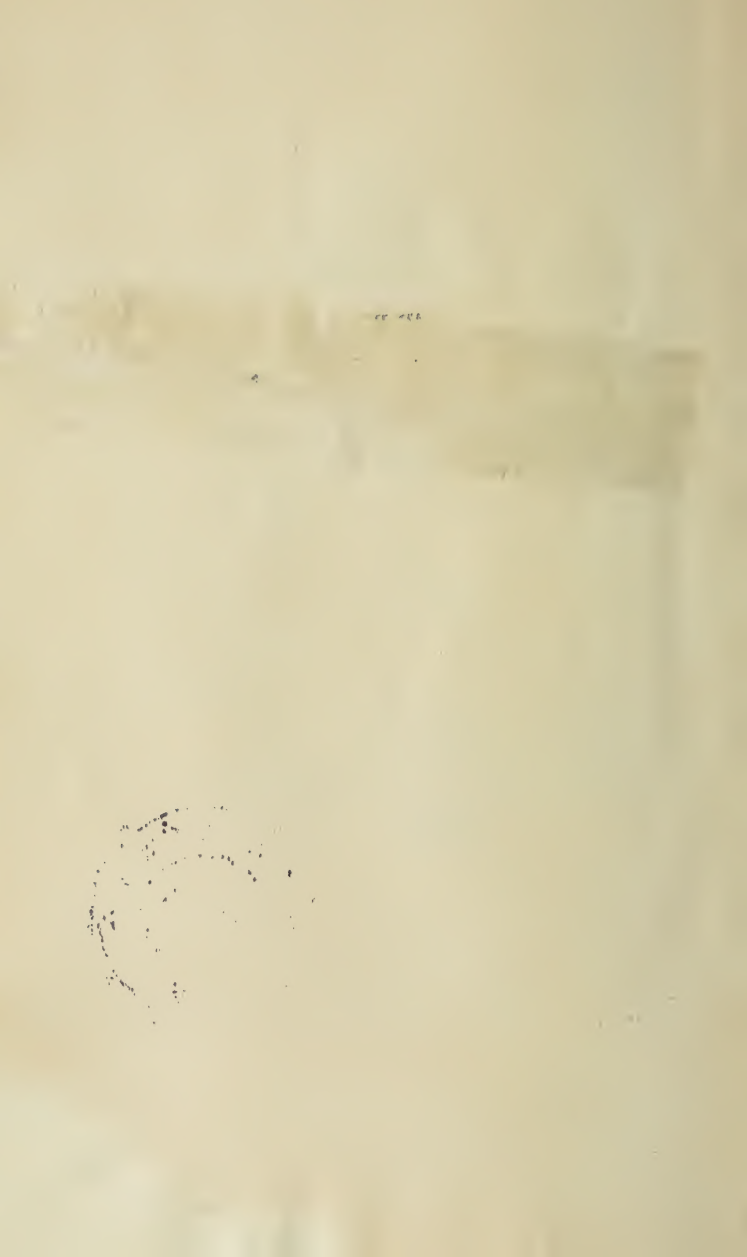

SRI VANI VILAS
SASTRA^A SERIES.

— No. 15 —

KAVYADARPANA

RAJACHUDAMANI DIKSHITA

EDITED BY

Pandit S. SUBRAHMANYA SASTRI,

Tanjore.

VOL. I.—ULLASAS 1—6

WITH AN ENGLISH INTRODUCTION

BY

K. S. RAMASWAMI SASTRI B.A., B.L.

*author of "Rabindranath Tagore—Poet, Patriot,
& Philosopher", "Rativijayam, etc".*

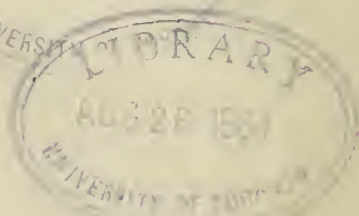
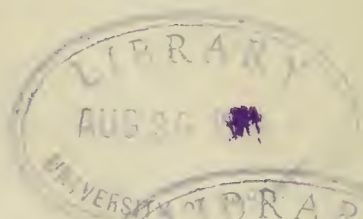
SRI VANI VILAS PRESS

—SRIRANCAM—

Copyright Registered.

PK
4131
R36

922300

FOREWORD.

NDIAN Poetics have not yet received that due meed of world-recognition ;which it so richly and amply deserves. It comes next only to Indian philosophy in its complex and manifold affluence of subtle and delicate loveliness. It has received an illuminating elaboration from many gifted and penterative minds in the course of many centuries. It has been the fashion of late to cry down Sanskrit poetry as a barren Sahara of conceits and Sanskrit poetics as a barren Sahara of rules. But a close study of the best and highest works of Indian poesy and poetics shows that each of these branches of art—the creative and the critical—is a veritable mine of gold. Mr. A. B. Keith says well : “The theorists never forgot that genius was necessary for the highest poetry, as they show by the extraordinary fondness they show for citing Kalidasa and the premier rank they assign to him.” A nation that has produced Valmiki and Kalidasa among poets and Anandavardhana and Mammata among critics will easily get the highest seat of honour in the realms of creation and creative criticism by the

acclamation of all worshippers of the Beautiful in life and art in all times and climes.

This is not the place or the occasion for discussing the nature of aesthetic beauty and aesthetic delight in the abstract or in its setting amidst the speculations and expositions in regard to it by the minds of many nations. I have sought to do that work elsewhere. I must, however, enter here an emphatic plea for the study of Indian poetics as a means of intellectual discipline and emotional delight. Poesy has well been called in India *Sahitya* as it is the God-given companion of man in his long journey towards the Infinite and Eternal Beauty and Bliss. To be a *rasika* (a man of aesthetic realisation) and a *Sahridaya* (a man of kindred aesthetic moods) is one of the finest blessings and sweetest delights in life. The creation of a band of such *rasikas* and *sahridayas* will dispel the glooms of this loveless and joyless age and will produce not only individual delight and social love but will bring into existence that exaltation of mood which alone will prepare the individual minds and the national mind for the attainment of spiritual re-illumination in our bright and beautiful and beloved and blessed land.

I would only state and show here how aesthetics in general, and Indian aesthetics in particular, are absolutely indispensable for a proper life and superlife. Life without art is sheer naked savagery, because art is the God-given golden robe which decorates civilisation. In the same way art without aesthetics is mere brightness of decoration and of dress without the lighting of the inner golden lamp of delight. Let us imagine a youthful maiden in the height of her blossomed beauty and fascinating charm, decked with jewels giving lustre to her form and deriving lustre from it, and dressed in clinging crimson silk. But what avails her beauty of form and decoration and dress if she stands in a dark room where others cannot see her divine radiance ? Nay, she cannot even see it herself. Suppose suddenly an electric illumination irradiates the scene. From a hundred points light shines forth and waves of glory play around her form and dress and decoration. Every look is a bliss ; every movement is a grace ; and every word is a rapture. At every step a cascade of many-tinted radiances fall from the cut facets of a hundred diamonds and she is bathed in that showered cascade of coloured radiance, even as Lakshmi was and is and shall be

bathed by the heavenly white elephants pouring from jewelled vessels the celestial white waters which do not wet or crumple her crimson dress or her lotus seat, but reveal at each bath a new aspect of her ever-new infinite, divine and eternally radiant loveliness. Every kind and loving look of the maiden thrills her soft and dimpled cheek and curves her lips in wreathed smiles. The jewels in her face seem to take a hint from the irradiation of the face, and quiver with new revelations of loveliness. The shimmer of silk and the splendour of lace contribute their share to the full summation of her loveliness. She sings and the rich thrill of her voice causes a quiver of her frame and a responsive quiver of her decoration and her dress. Let us in the place of such external illumination imagine an internal illumination by the lighting of an ever-burning and unquenchable golden lamp in the heart. Its radiance fills the frame and over-flows and lights up the facets of her gems and the undulations of her dress, and fills the room and lights up the faces and the hearts of all the persons in the room. How wonderful will that be? Even so is aesthetics the inner golden lamp in the heart of art.

Thus art irradiates life and aesthetics irradiates art. It is thus clear that eventually and fundamentally aesthetics irradiates life and superlife. The analysis of the elements of intellect, emotion, imagination, spirit, and form in art is not an end in itself. Its end is the irradiation of life and super-life. Art is itself a service of man. It serves by pleasing and charming him into becoming a god. Let no one imagine for a moment that this idea of art as service of man is a new and western idea. Professor Gilbert Murray claims in his "The Rise of the Greek Epic" that it is an old Greek idea. He says: "The conception of all the arts, even poetry, as being so many forms or parts of the service of man may strike a hearer at first as somewhat modern and removed from ancient habits of thought. But I think the truth is just the opposite. The idea of service to the community was more deeply rooted in the Greeks than in us." I claim that it was and is even more deeply rooted in the Hindus than in the Greeks. It has well been said: "Literary art voices life and gives life. The higher the art, the more effectively does it fill the onlooker with a sense of life, personal and racial, dignified, wholesome, inexhaustible. Apparently it is *the*

ideal within the real that becomes ever more manifest in the course of the evolution of literature." There is the true secret of Indian aesthetics and art. They aim at revealing and expressing the ideal within the real, the universal within the individual, the divine with the human, so that man may realise his true divineness and step from the earth of the human life into the heaven of the life divine. There is a beautiful passage in a play by Aristophanes wherein Æschylus asks on what ground a poet should be admired and Euripedes answers: "For his skill, his good counsel, and because we make men better in their cities."

The earliest expounders of Indian Poetics were Bharata, Bhamaha and Dandi. In their works we find the germs of the *rasa*, and *alamkara* theories which were afterwards elaborated with wonderful logical subtlety and acumen. Vamana was the promulgator of the *riti* school. *Dhvani* (suggestiveness) was lifted to the first rank by Anandavardhana. In Mammata's hands we have a wonderful elaboration of the finest Indian ideas on poetics. Among later writers Appaya Dikshitar (the great expounder of Advaita Vedanta) and Jagannatha (the author of *Rasagangadhara*) occupy the most noteworthy

place. Though these great writers exhibit differences of central ideas as to the nature and manifestations and ramifications of aesthetic delight, there is a fundamental basis of rich harmony among them, and it is on such basis that the radiant palace of future Indian poesy in the beautiful Vernaculars of India must be built for the glory of India and the joy of the world.

Mr. T. K. Balasubrahmanya Iyer, who has been the presiding genius of the famous Sri Vani Vilas Publishing House, Srirangam, deserves the grateful thanks and appreciation of the public in general and of all lovers of art in particular for having brought out this rare and valuable work on Poetics by Rajachudamani Dikshita. The author was great alike in Poetics and in Poesy and in Philosophy like the immortal Appaya Dikshita. South India has not been less eminent than North India in these finer fields of human activity.

Our author belongs to the earlier half of the seventeenth century A. D. He was born in a family of eminent and pious men. From that stock came the great Ratnakhetadhvari alias Rantakheta Srinivasadhvari. His great grandfather was Kumara

Bhavaswami Somayaji who was the author of Advaita Chintamani. Ratnakhetadvari's parents were Bhavaswami and Lakshmi. He belonged to Visvamisra Gotra. He was the pupil of Kesava Parivrajakacharya. He was the author of Bhavana Purushottama and other dramas, Satakandharavijaya and other poems, Sahityasanjivani and other works on poetics, and Vedanta Ratnavali and Veda Taravali and Mani Darpana and Advaita kaustubha and other works on philosophy. He flourished in the sixteenth century A. D. He had three sons viz., Kesava Dikshita, Ardhanarisvara Dikshita, and our author Rajachudamani Dikshita. Our author's parents died when our author was very young. His elder brother Ardhanarisvara Dikshita brought him up and educated him well. Ardhanarisvara Dikshita himself was a great scholar and wrote a learned commentary on the *Ambastava*. Our author wrote many works, a list of which has been given in the excellent introduction by the learned scholar Mr. T. S. Kuppasami Sastriar to our author's drama *Kamalini Kalahansa* published by the Sri Vani Vilas Press, Srirangam, in 1917. The works are यजुःशाखाव्याख्या, दशोपनिषद्वाक्या, शास्त्रदीपिकाव्याख्या कर्पूर-वार्तिका, द्वादशलक्षणीव्याख्या तन्त्रशिखामणिः, संकर्षमुक्तावलि:

नित्याग्निहोत्रादेर्निष्कृतिरूपिकाप्रायश्चित्तप्रदीपिका, रुचिदत्तवृत्तिन्याय-
चूडामणिः, पार्थसारथिमिश्रप्रणीतस्य चिन्तामणेर्व्याख्यानं चिन्तामणि-
दर्पणं, शृङ्गारसर्वस्वनामभाणः भोजचंपूपूरको युद्धकाण्डः, भारतचंपूः,
वृत्ततारावलिः, रत्नखेटश्रीनिवासदीक्षितस्य चरितं रत्नखेटविजयं, मञ्जु-
भाषिणानामरामकथा, मञ्जुलैः श्लिष्टव्यर्थदैः पदैः संदृब्धा रामकृष्णधर्म-
भुवां कथावती, शंकरार्यतारावली, शंकराभ्युदयं, कंसवधं, रुक्मिणी-
परिणयं, कमलिनीकलहंसनाटिका, आनन्दराघवनाटकं, अलंकारचूडा-
मणिः, चित्रमञ्जरी and काव्यदर्पणम्. The following works
viz., रघुनाथभूपविजय, कान्तिमतीपरिणयं, साहित्यसाम्राज्यं also
are attributed to him. At the end of his Tantra-
sikhmani, which is a work on *Mimamsa*, the date
of its composition is stated to be 1636 A. D. (धीम-
न्मान्ये शकस्याब्दे). He was thus a contemporary of
Nilakanta Dikshita who wrote his Nilakanta Vijaya
champu in 1636 A. D. (the 4738th year of Kaliyuga).
Both of them studied *Mimamsa* under the famous
Venkateswara Makhi who was the author of *Vartika-*
bharana and *Chaturdandiprakasika* (a standard
treatise on Indian Music). There is a tradition
recorded in Sivananda Yogi's life of Appaya Dikshita
that Rajachudamani Dikshita's sister was the second
wife of Appaya Dikshita. My esteemed friend, Mr.
R. Krishnaswami Sastri, Sub-registrar of Tiruturai-
poondi, who is an able scholar and a man eminent
in many branches of Sanskrit learning, has told me

that Nilakanta Dikshita in his *Nalacharita Nataka* refers to a *Balakavi* (सरसकविना यदस्तूयत बालकविना) and that there is a tradition among pandits that the *Bala kavi* referred to above is Rajachudamani Dikshita. He has told me also that Samarapungava Dikshita who was the author of *Yatraprabandha* (published in the *Kavyamala* series) was a contemporary of Rajachudamani Dikshita.

The work now published deals with branches of Indian poetics. Only six *Ullasas* (chapters) have been comprised in this Volume. The first *ullasa* describes *kavya*. काव्यं ह्यदुष्टौ सगुणौ शब्दार्थौ सदलंकृती. The second *ullasa* deals with *sabda*, and the third *ullasa* describes *Artha*. The fourth *ullasa* is of very great importance and deals with *Rasa* and *Dhvani*: *Dosha* is that which lessens *Rasa*; *guna* is that which ensouls and heightens and intensifies *rasa*; and *alankara* is that which helps and decorates *rasa*. रसहानिकरत्वं दोषत्वं, साक्षाद्रसधर्मत्वं गुणत्वं, अङ्गद्वारेण रसोपकारकत्वमलंकारत्वम्. The fifth *ullasa* refers to the higher and lower poetic types. In it the author refers to his *Sastra Dipika Vyakhya*. The sixth *ullasa* refers to *chitra* (*Sabdarthachitra*) viz., decorativeness of word and idea. The published portion is so very interesting that lovers of Indian poetics will eagerly look for-

ward to the publication of the remaining portion of the work. The work is not, like the great works of Anandavardhana and Mammata a strikingly original work, but has the great merits of clarity and cogency and comprehensiveness.

Thus speech illuminates the world and poesy illuminates speech and poetics illuminate poesy. I cannot conclude this foreword better than by quoting three beautiful verses—the first occurring in Dandi's *Kavyadarsa* and the second occurring in Rajachudamani Dikshita's *Kavya Darpana*, and the third occurring in the *Lalita Sahasranama*—which express the divine inspiration and influence and implications of poesy:

इदमन्धंतमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाद्भयं ज्योतिरासंसारान्न दीप्यते ॥

नियत्यनियतां ह्यादमर्यां नवरसोज्ज्वलाम् ।

कृतिं स्वतन्त्रां कुर्वाणा कवेर्जयति भारती ॥

कलानिधिः काव्यकला रसज्ञा रसशेवाधिः ॥

Tanjore.

K. S. Ramaswami Sastri.

विषयसूचिका ।

—*—

पृष्ठम्

प्रथम उल्लासः ... १—२७

मङ्गलाचरणम्	...	१
काव्यप्रयोजनानि	...	५
काव्योद्भवकारणानि	...	७
काव्यसामान्यलक्षणम्	...	१०
काव्यविभागः	...	१७
उत्तमकाव्यम्	...	१७
मध्यमकाव्यम्	...	२२
अधमकाव्यम्	...	२४

द्वितीय उल्लासः .... २८—१११

शब्दविभागः	...	२८
अर्थविभागः	...	२८
वाक्यार्थस्य तात्पर्यविषयतादिमतभेदः	...	२९
अर्थव्यञ्जकता	...	३०
वाचकशब्दनिरूपणम्	...	३३
जात्यादीनां चतुर्णां संकेतित्वमतम्	...	३७

जातेरेव तद्वत् एवापोहस्यैव तदिति मतान्तराणि	४०
अभिधालक्षणम्	४२
अभिधाविभागः	४३
रूढिनिरूपणम्	४३
योगनिरूपणम्	४५
योगरूढिनिरूपणम्	४६
लक्षणालक्षणम्	४९
लक्षणाविभागः	५०
रूढिलक्षणाविभागः	५१
गौणी	५१
शुद्धलक्षणा	५२
फललक्षणाविभागः	५३
जहल्लक्षणा	५३
अजहल्लक्षणा	५६
जहदजहल्लक्षणा	५९
सारोपालक्षणम्	६०
सारोपाविभागः	६०
सारोपाभेदनिरूपणम्	६०
साध्यवसानाया निरूपणम्	६७
तदुपसंहारः	७१
रूढिफललक्षणयोः क्रमेणाव्यङ्ग्यत्वसव्यङ्ग्यत्वनिरूपणम्	७१

	पृष्ठम्
पुनर्लक्षणायास्त्रैविध्यकथनम्	... ७४
लाक्षणिकशब्दलक्षणम्	... ७४
व्यञ्जनायाः संभावनम्	... ७५
फलप्रतीत्यर्थं व्यञ्जनायाः स्वीकारः	.. ७५
तत्प्रपञ्चनम्	... ७६
तदुपसंहारः	... ८०
अभिधामूलव्यञ्जनायाः संभावनम्	... ८०
संयोगादीनामर्थविशेषस्मृतिहेतुत्वोक्तिः	.. ८१
संयोगः	... ८१
विप्रयोगः	... ८२
साहचर्यम्	... ८२
विरोधिता	... ८३
अर्थः	... ८४
प्रकरणम्	... ८४
लिङ्गम्	.. ८४
शब्दान्तरसंनिधिः	... ८५
सामर्थ्यम्	.. ८९
औचित्यं	... ८९
देशः	... ९०
कालः	... ९०
व्यक्तिः	... ९१

	पृष्ठम्
स्वरादयः	९१
व्यञ्जनालक्षणम्	१०८
व्यञ्जकशब्दनिरूपणम्	१०८
शब्दशक्त्युत्थव्यञ्जनाया अर्थशक्तिद्वारकोपमा- दिमतिकारणत्वोक्तिः	११०
शब्दसहकारितयार्थस्य व्यञ्जकत्वकथनम्	११०
तृतीय उल्लासः	११२—१२७
वाच्याद्यर्थव्यञ्जकताप्रतिपादनप्रतिज्ञा	११२
वक्त्रादिवैशिष्ट्यज्ञानादर्थस्यार्थान्तरधीहेतुव्या- पारो व्यक्तिरित्युक्तिः	११३
वक्तृवैशिष्ट्यज्ञानाद्व्यङ्ग्यधीप्रदर्शनम्	११३
बोधयितव्यवैशिष्ट्याद्व्यङ्ग्यधीप्रदर्शनम्	११४
काकुवैशिष्ट्यात्तत्प्रदर्शनम्	११५
वाक्यवैशिष्ट्यात्तत्प्रदर्शनम्	११७
वाच्यवैशिष्ट्यात्तत्प्रदर्शनम्	११८
अन्यसंनिधिवैशिष्ट्यात्तत्प्रदर्शनम्	११९
प्रस्ताववैशिष्ट्यात्तत्प्रदर्शनम्	१२०
देशवैशिष्ट्यात्तत्प्रदर्शनम्	१२०
कालवैशिष्ट्यात्तत्प्रदर्शनम्	१२१
वक्तृबोद्धव्यव्यपदेशवैशिष्ट्यात्तत्प्रदर्शनम्	१२४
लक्ष्यार्थस्य व्यञ्जकत्वप्रदर्शनम्	१२५

	पृष्ठम्	
व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जकत्वप्रदर्शनम्	...	१२६
अर्थस्य व्यञ्जकत्वे शब्दस्य सहकारितोक्तिः	...	१२६
चतुर्थ उल्लासः	...	१२८—२८७
ध्वनिभेदकथनम्	...	१२८
लक्षणामूलध्वनिलक्षणम्	...	१२९
तस्यैवाविवक्षितवाच्यस्य विभागः	...	१३०
अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यनिरूपणम्	...	१३०
अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यनिरूपणम्	...	१३२
अभिधामूलध्वनिस्वरूपविभागौ	...	१३३
असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यलक्षणम्	..	१३६
अलंकारभूतरसाद्यपेक्षया लंकार्याणां तेषां भिन्नत्वोक्तिः		१३७
रसलक्षणम्	...	१३८
रसविषये भट्टलोल्लटादिमतम्	...	१३९
रसविषये श्रीशङ्कुमतम्	...	१४१
रसविषये भट्टनायकमतम्	...	१४५
रसविषये श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यमतम्	...	१४६
रसभेदकथनम्	...	१५७
शृङ्गाररसलक्षणम्	...	१५८
शृङ्गाररसविभागः	...	१५८
संभोगविभागः	...	१५८
विप्रलम्भविभागः	...	१६२

	पृष्ठम्
अभिलाषहेतुकविप्रलम्भनिरूपणम्	... १६२
तस्यावस्थादशकम्	... १६४
चक्षुःप्रीतिः	... १६४
मनःसङ्गः	... १६५
संकल्पः	... १६५
प्रजागरः	... १६५
अरतिः	... १६६
संज्वरः	... १६६
कार्श्यम्	... १६६
लज्जात्यागः	... १६७
भ्रमः	... १६७
मृतिः	... १६७
विरहनिरूपणम्	... १६८
ईर्ष्याहेतुकविप्रलम्भः	... १६९
प्रवासहेतुकविप्रलम्भः	... १७१
शापहेतुकविप्रलम्भः	... १७३
हास्यरसः	... १७४
करुणरसः	... १७५
रौद्ररसः	... १७६
वीररसः	... १७७
भयानकरसः	... १७९

	पृष्ठम्
बीभत्सरसः	... १८०
अद्भुतरसः	... १८२
रत्यादिस्थायिभावानां लक्षणकथनप्रतिज्ञा	.. १८३
स्थायिभावसामान्यलक्षणम्	... १८३
स्थायिभावप्राधान्यम्	... १८४
रतिः	... १८४
हासः	... १८५
शोकः	.. १८५
क्रोधः	... १८५
उत्साहः	.. १८५
भयम्	... १८६
जुगुप्सा	... १८६
विस्मयः	... १८६
अनुभावलक्षणम्	.. १८६
सात्त्विकभावाः	... १८७
सात्त्विकसामान्यलक्षणम्	... १८७
स्तम्भः	... १८७
प्रलयः	... १८८
रोमाञ्चस्वेदौ	.. १८८
वैवर्ण्यम्	.. १८८
वेपथुः	... १८९

		पृष्ठम्
अश्रु	...	१८९
वैस्वर्यम्	...	१८९
व्यभिचारिभावानां निर्देशः	...	१९०
व्यभिचारिसामान्यलक्षणम्	...	१९०
निर्वेदः	...	१९१
ग्लानिः	...	१९१
शङ्का	...	१९१
असूया	...	१९२
मदः	...	१९२
श्रमः	...	१९२
आलस्यम्	...	१९३
दैन्यम्	...	१९३
चिन्ता	...	१९४
मोहः	..	१९४
स्मृतिः	...	१९४
धृतिः	...	१९४
व्रीडा	...	१९५
चपलता	...	१९५
हर्षः	...	१९६
आवेगः	..	१९६
जाड्यम्	...	१९६

		पृष्ठम्
गर्वः	...	१९७
विषादः	...	१९७
औत्सुक्यम्	...	१९७
निद्रा	...	१९८
अपस्मारः	...	१९८
सुप्तम्	...	१९८
विवोधः	..	१९९
अमर्षः	...	१९९
अवहित्था	...	२००
उग्रता	..	२००
मतिः	....	२००
व्याधिः	...	२०१
उन्मादः	...	२०१
मरणम्	...	२०१
त्रासः	...	२०२
वितर्कः	...	२०२
शान्तरसनिरूपणम्	...	२०३
भावनिरूपणम्	...	२०५
व्यभिचारिणां व्यङ्ग्यानां भवेष्वावन्तर्भावः	...	२०८
रसाभासः	...	२१०
भावाभासः	...	२१२

	पृष्ठम्
भावशान्तिः	... २१३
भावोदयः	... २१४
भावसंधिः	... २१६
भावशबलता	... २१७
भावशान्त्यादीनां कादाचित्कमङ्गित्वम्	... २१९
संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यनिरूपणप्रतिज्ञा	... २२०
संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यलक्षणम्	... २२०
तत्रैविध्यम्	... २२०
शब्दशक्त्युद्भवलक्षणम्	... २२१
तद्वैविध्यम्	... २२१
शब्दशक्त्यालंकारस्य व्यङ्ग्यता	... २२१
शब्दशक्त्या वस्तुध्वनिः	... २२५
अर्थशक्तिमूलध्वनिविभागः	... २२७
स्वतःसंभविषु वस्तुना वस्तुध्वनिः	... २२८
तत्र वस्तुनालंकारध्वनिः	.. २२८
तत्रालंकारेण वस्तुध्वनिः	... २२९
तत्रालंकारेणालंकारध्वनिः	... २३०
कविकल्पितेषु वस्तुना वस्तुध्वनिः	... २३१
तत्र वस्तुनालंकारध्वनिः	... २३३
तत्रालंकारेण वस्तुध्वनिः	... २३४
तत्रालंकारेणालंकारध्वनिः	.. २३४

कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेषु वस्तुना वस्तुध्वनिः	...	२३५
तत्र वस्तुनालंकारध्वनिः	...	२३७
तत्रालंकारेण वस्तुध्वनिः	...	२३८
तत्रालंकारेणालंकारध्वनिः	...	२३९
शब्दार्थोभयशक्त्युत्थविवरणम्	...	२३९
तन्निगमनम्	....	२४१
अनन्तानामप्यलक्ष्यक्रमतोपाध्यैक्याद्रसादीनामेक-		
विधत्त्वम्	..	२४२
पदगतध्वनिभेदाः	...	२४२
पदगतमर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम्	...	२४३
पदगतमत्यन्ततिरस्कृतवाच्यम्	...	२४४
पदगतमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यम्	...	२४५
शब्दशक्त्या पदेऽलंकारध्वनिः	...	२४७
शब्दशक्त्या पदे वस्तुध्वनिः	...	२४८
स्वतः संभविपदार्थप्रयुक्तभेदेषु पदे वस्तुना वस्तु-		
ध्वनिः	...	२४८
तत्र पदे वस्तुनालंकारध्वनिः	...	२५०
तत्र पदेऽलंकारेण वस्तुध्वनिः	...	२५१
तत्र पदेऽलंकारेणालंकारध्वनिः	...	२५२
कविप्रौढोक्तिसिद्धेषु पदे वस्तुना वस्तुध्वनिः	...	२५३
तादृशेन वस्तुनालंकारध्वनिः	...	२५४

	पृष्ठम्
तादृशेनालंकारेण वस्तुध्वनिः	... २५४
तादृशेनालंकारेणालंकारध्वनिः	... २५६
कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमिद्वेषु पदे वस्तुना वस्तु- ध्वनिः	... २५७
तत्रैव वस्तुनालंकारध्वनिः	... २५८
तत्रैवालंकारेण वस्तुध्वनिः	... २५९
तत्रैवालंकारेणालंकारध्वनिः	... २६०
अर्थशक्त्युद्भवानां कतिचिद्भेदाः	... २६२
असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य पदैकदेशादिगतत्वेन केचि- द्भेदाः	... २६४
प्रबन्धगता रसादयो व्यङ्ग्याः	... २७८
शुद्धध्वनिभेदाः ५१.	... २७८
मिश्रभेदाः १०४०४	... २७९
शुद्धभेदैर्मिलिता भेदाः १०४५५	... २८०
ध्वनिसंस्पृष्टिसंकरयोर्दिङ्मात्रेणोदाहरणम्	... २८३
पञ्चम उल्लासः	.... २८८—३७३
मध्यमकाव्यानिरूपणावसरप्रदर्शनम्	... २८८
पूर्वोक्तसामान्यलक्षणस्मारणम्	... २८८
गुणीभूतव्यङ्ग्यविभागः	... २८८
अगूढव्यङ्ग्यम्	... २८९
अपराङ्गव्यङ्ग्यलक्षणम्	... २९१

अपराङ्गव्यङ्ग्याविभागः	...	२९१
रसवदपराङ्गद्वैविध्यम्	...	२९२
रसस्य रसाङ्गतायामपरा	...	२९२
रसस्य भावाङ्गतायामपराङ्गम्	...	२९२
प्रेयोभिधानमपराङ्गम्	...	२९४
भावस्य भावाङ्गतायां प्रेयोपराङ्गम्	...	२९४
भावस्य रसाङ्गतायां प्रेयोपराङ्गम्	...	२९५
ऊर्जस्विनामकमपराङ्गम्	...	२९५
रसाभासस्य भावाङ्गता	...	२९६
भावाभावस्य भावाङ्गता	...	२९६
समाहिताख्यमपराङ्गम्	...	२९७
भावोदयाख्यमपराङ्गम्	...	२९८
भावसंध्याख्यमपराङ्गम्	...	२९९
भावशबलताख्यमपराङ्गम्	...	३००
अपराङ्गेष्वष्टमः प्रकारः	....	३०४
शब्दशक्तिमूलध्वनेर्वाक्यार्थाङ्गतायामपराङ्गम्	...	३०४
अर्थशक्तिमूलवस्तुध्वनेर्वाच्याङ्गत्वम्	...	३०६
उभयशक्तिमूलध्वनिविषयस्य वाच्याङ्गत्वम्	...	३०७
वाच्यसिद्धयङ्गव्यङ्ग्यम्	...	३०८
अस्फुटव्यङ्ग्यम्	...	३०९
संदिग्धप्राधान्यव्यङ्ग्यम्	...	३१०

पृष्ठम्

तुल्यप्राधान्यव्यङ्ग्यम्	...	३११
काकाक्षितव्यङ्ग्यम्	...	३१३
असुन्दरव्यङ्ग्यम्	...	३१५
ध्वनिवद्गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदानामूह्यत्वम्	...	३१६
गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदानामलंकारैर्योगे भेदबाहुल्यम्		३१७
ध्वनिभेदानामलंकारादिभिर्योगेऽगप्यत्वम्	...	३१८
अनन्तभेदस्यापि ध्वनेर्व्यङ्ग्यत्रैविध्येन त्रैविध्यम्		३१८
व्यञ्जनावृत्तिसंस्थापनम्	...	३१९
शास्त्रदीपिकाव्याख्यातः समूलस्य बलाबलाधि-		

करणस्योद्धारः ... ३२८

षष्ठ उल्लासः .... ३७४—३७९

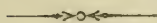
पूर्वोक्ताधमकाव्यद्वैविध्वानुभाषणम्	...	३७४
पुनस्तदारम्भवैयर्थ्यपरिहारः	..	३७४
अलंकाराणां शब्दार्थोभयाश्रितत्वस्थापनम्	...	३७५

॥ श्रीः ॥

॥ काव्यदर्पणः ॥

प्रथम उल्लासः ।

भव्यारम्भाय वो भूयादव्याजकरुणानिधिः ।

सव्यार्धालोकने नम्रा दिव्या या कापि देवता ॥

काव्यदर्पणाख्यं ग्रन्थमारभमाणो ग्रन्थकारो विघ्नविघा-
ताय स्वेष्टदेवतां स्तुवन्नभिधेयमप्यर्थादभिधत्ते—

नियत्यनियतां ह्लादमयीं नवरसोज्ज्वलाम् ।

कृतिं स्वतन्त्रां कुर्वाणा कवेर्जयति भारती ॥

नियतिर्नाम कालतत्त्वात्परं सप्तविंशतितमं तत्त्वम् । सा
च पद्यादावेव सौरभादिकं नियमयतीति शैवशाक्तादितन्त्रेषु
प्रसिद्धम् । यद्वा, नियतिरदृष्टम् । तथा ब्रह्मकृतिर्नियमिता ।

भारतीकृतिस्तु न नियतिकृतनियमविषयः, पद्यादिव्यति-
रिक्ते कामिनीमुखादावपि सौरभादिवर्णनात् ॥ ह्यादमयीम्
भानन्दघनाम् । ब्रह्मकृतिर्हि सुखदुःखमोहात्मिका । यथा-
एकैव कामिनी कामिनं सुखाकरोति, तं प्रति तस्याः सुखा-
त्मकसत्त्वसंबन्धित्वात् ; सैव सपत्नीं दुःखाकरोति, तां प्रति
तस्या दुःखात्मकरजःसंबन्धित्वात् ; सैव तामलभमानमन्यं
मोहयति, तं प्रति तस्या मोहस्वरूपतमःसंबन्धित्वात् । एवं
विश्वमात्रस्य सुखदुःखमोहस्वभावत्वमूढम् । भारतीकृति-
स्त्वानन्दमात्रघना । न च शत्रुकाव्याहुःस्त्रजननमिहाप्य-
विशिष्टमिति वाच्यम्, शत्रुकाव्यश्रवणानन्तरं सुखस्यैव
जननात्, तदीयत्वप्रतिसंधानेनैव पश्चादुःखोत्पत्तेः । न
चैवमपि कांचिदर्थानवगमेन मोहजनकत्वमवर्जनीयमिति
वाच्यम्, व्युत्पन्नबुद्ध्यविषयार्थप्रतिपादकस्याकाव्यत्वात्,
अव्युत्पन्नबुद्ध्यविषयार्थकत्वे चान्धानिरीक्षितकामिनीसौन्द-
र्यादिवत्काव्यस्वानपराधादिति दिक् ॥ नवरमोज्ज्वलां नव-
भिः शृङ्गारादिभि रसैरुज्ज्वलां हृषाम् । यद्वा, नव रसा
यस्यां सा नवरसा, सा चासावुज्ज्वला चेति कर्मधारयः ।
ब्रह्मकृतौ तु मधुराम्लादयः षडेव रसाः । न च तैः सा
हृद्यैव, अम्लादीनामहृद्यत्वात् । न चात्रापि कद्वणादिरसानां
न हृद्यतेति वाच्यम्, तेषामपि काव्ये निबद्धानां नाटके-

ऽभिनीयमानानां चास्वाद्यमानतादशायां हृद्यत्वेनैवानुभवसा-
धिकत्वात्, अन्यथा तत्र प्रेक्षावतां प्रवृत्त्ययोगात् ॥ स्वत-
न्त्रां परमाण्वादिममवायिकारणतद्गुणक्रियाद्यसमवायिकारण-
निरपेक्षाम् । यद्वा, स्वपदेन प्रस्तुता भारत्युच्यते, तन्मात्रा-
यत्ताम् । ब्रह्मकृतिस्तु नैवंविधा ॥ तादृशीं कवेः कृतिम् ।
क्रियत इति कृतिः काव्यम्, करणं कृतिरिति काव्यरचना-
नुकूलो व्यापारो वा । तां कुर्वती । न च कविकृतेः कवि-
रेव कर्ता न भारतीति वाच्यम्, न्यायमते कुलालादिकर्तृक-
स्यापि घटादेरीश्वरकर्तृकत्ववत्कविकर्तृककृतेरपि भारतीकर्तृ-
कत्वस्याप्यविरोधात् । यद्वा, कृतिपदं रसाद्यभिव्यक्तिपरम् ।
कविपदं च भारतीपदेनान्वेति । ततश्च, उक्तरूपां रसाभि-
व्यक्तिं कुर्वती कवेर्भारती जयत्युत्कर्षेण वर्तते ॥ ननु—एवं
कविभारत्याः शब्दात्मिकाया देवतात्वाभावेन तत्स्तुतेर्विघ्नवि-
वातसामर्थ्याभावात्प्रकृतानांगत्यम् । न चात्र भारतीपदं
लक्षणया तदधिष्ठातृदेवतां प्रतिपादयतीति नोक्तदोष इति
वाच्यम्, तथा सति कविपदवैयर्थ्यात् । न च कविसंबन्धि-
शब्दाधिष्ठातृदेवतालाभार्थं तदिति वाच्यम्, शब्दाधिष्ठातृ-
देवतान्तराभावेन तादृशदेवताप्रतीतेरपि भारतीपदेनैव सि-
द्धेः । न च शिवादिदेवतान्तराणामपि तत्तन्मन्त्रात्मकशब्दा-
धिष्ठातृत्वेन तद्वैलक्षण्येन कविसंबन्धिशब्दाधिष्ठातृदेवताप्र-

तीतेः कविपदं विना न लाभ इति वाच्यम्, तथापि शब्द-
तदधिष्ठातृदेवतागक्तस्य भारतीपदस्य कविपदसमभिव्याहा-
रेण शब्दरूपार्थ एव शक्तेर्नियन्त्रणीयत्वेन लक्षणयापि तद-
धिष्ठातृदेवताप्रतीत्यसंभवात्— इति चेन्न; मुख्यया वृत्त्यात्र
शब्दात्मककविभारतीस्तुतिरेव क्रियते; व्यञ्जनया तु तदधि-
ष्ठातृदेवतास्तुतिः; व्यङ्ग्यार्थस्य विघ्नविघातसामर्थ्याच्च न
प्रकृतासांगत्यम् ॥ अत्र च भाववस्त्वलंकारास्त्रयोऽपि व्य-
ज्यन्ते । तथा हि— भारतीस्तुत्यादिभिरनुभावैर्भारतीवि-
षया रतिर्व्यज्यते । ततश्च देवतादिविषयकरतेर्भावत्वेन
वक्ष्यमाणत्वाद्भावव्यक्तिः । तथा मुखतः कविभारतीस्तुति-
रिति पक्षे देवतास्तुतिरूपं वस्तु व्यज्यते । मुखत एव देव-
तास्तुतिरिति पक्षेऽपि ‘तां प्रति प्रणतोऽयम्’ इति नमस्का-
ररूपं वस्तु व्यज्यते । ननु— जयतीत्यत्रोत्कर्षप्रतियोगिनो
विशिष्यानुपादानात्संकोचे मानाभावेन च भारत्याः सर्वो-
त्कृष्टत्वप्रतीतेः ‘अयं ततोऽपकृष्टत्वज्ञानवान्, भारतीगतसर्वो-
त्कृष्टत्वज्ञानवत्त्वात्’ इत्यनुमानेनैव नमस्कारप्रतीतिः, न
व्यञ्जनया । न च तद्वतोत्कर्षज्ञानवत्त्वस्य तदपेक्षया स्वग-
तापकर्षज्ञानेन कथं व्याप्तिरिति वाच्यम्, उत्कर्षापकर्षयोः
समानवित्तिवेद्यत्वात्— इति चेन्न; न ह्यपकर्षज्ञानमात्रं
नमस्कारः, तथा सति ‘राजा जयति’ इति क्षत्रियादिस्तु-

तावपि नमस्कारानुमित्यापत्तेः । किं तु भक्तिश्रद्धापूर्वकमप-
कर्षज्ञानम् । तच्च व्यञ्जनयैव स्यात् । अस्तु वात्रानुमिति-
संभवः । तथापि तस्या व्याप्तिस्मरणादिसापेक्षत्वेन विलम्बा-
व्यञ्जनाया एव झटिति प्रवृत्तेः । तथा भारतीकृतेर्ब्रह्मकृत्यपे-
क्षया भारत्याश्च ब्रह्मापेक्षया प्रतीयमानो व्यतिरेकः प्रतियो-
गिनोर्ब्रह्मकृतिब्रह्मणोरनुपादानाव्यङ्ग्य इत्यलंकारध्वनिः ।
एवं चात्र भारतीविषयकरतिभावस्य व्यञ्जनेनालक्ष्यक्रम-
व्यङ्ग्यस्य वस्त्वलंकारयोर्व्यञ्जनेन लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य च
प्राधान्येनात्र प्रबन्धेऽभिधेयत्वमिति ध्वनितम् । कविभारती-
स्तुत्या च सामान्यतः काव्यमत्र प्रबन्धेऽभिधेयमिति ध्वनि-
तमिति दिक् ॥ १ ॥

नन्वेवमभिधेयप्रतिपादनेऽपि प्रयोजनाभावे प्रेक्षावतां न
प्रवृत्तिरित्यतः प्रयोजनमभिधत्ते—

काव्यं हि यशसेऽर्थाय शिवेतरनिवृत्तये ।

कान्तावदुपदेशाय परनिवृत्तये क्षणात् ॥

काव्यं लोकोत्तरवर्णननिपुणकविकर्म, यशसे । अत्र
सर्वत्र तादर्थ्ये चतुर्थी । हिः प्रसिद्धौ । ततश्च कालिदासा-
दीनां काव्येन प्राधान्येन यशसः, श्रीहर्षादिभ्यो धावका-
दीनामर्थस्य, मयूरादेरादित्यादिभ्यः कुष्ठाद्यनर्थनिवृत्तेश्च

प्रसिद्धत्वान्नात्र कारणताग्राहकमानाभाव इति भावः । एवम्,
यथा हि कान्ता कटाक्षभुजविक्षेपादिरसाङ्गभूतव्यापारद्वारा
सरसतापादनेन नायकमभिमुखीकृत्य हितमुपदिशति, तथा
काव्यमपि रसाङ्गभूतव्यञ्जनाख्यव्यापारद्वारा सरसतापाद-
नेन सहृदयमभिमुखीकृत्य 'रामादिवदिष्टसाधने प्रवर्तितव्यं
न रावणादिवदनिष्टसाधने' इत्युपदिशति । एवं च, यथा
प्रभुः प्रयोजनशून्येऽपि भृत्यान्प्रवर्तयति तथा निष्फलेऽपि
नित्यकर्मादौ प्रवर्तकतया प्रभुसंमिताद्वर्णपदादिवैपरीत्येऽनिष्ट-
साधनतया च शब्दप्रधानाद्वेदात्, वस्तुगत्या तत्त्वाख्यान-
मात्रपरतया सुहृत्संमिताद्वाच्यार्थमात्रपरतयार्थप्रधानाच्च पु-
राणादेश्च रसप्रधानतया तदङ्गभूतशब्दार्थविशिष्टस्य काव्य-
स्यातिशयो दर्शित इति ध्येयम् । तथा निरुपाधिकेच्छावि-
षयतया सर्वप्रयोजनमौलिभूतं रसानुकूलविभावाद्यनुसंधाने-
नाभिव्यक्तं स्वयंप्रकाशानुभवात्मकं विषयान्तरसंस्पर्शरहित-
मानन्दं च श्रवणसमनन्तरमेवाविर्भावयति । अत्र च, कवे-
रिव सहृदयस्याप्यध्यापनेन यशोऽर्थश्च भवति । देवताविष-
यककाव्यपाठादनर्थनिवृत्तिश्च । सहृदयस्यैव कान्तावदुप-
देशः । सहृदस्यैव कवेरपि सहृदयतादशायामानन्दो भवती-
ति ध्येयम् । एवं राजादिविषयकोचितोपचारादिपरिज्ञानं च
प्रयोजनमूढम् । एवं च काव्यस्य दृष्टादृष्टानेकप्रयोजनवत्त्वा-

बुद्धिचारात्मकेऽस्मिन्शास्त्रे प्रवृत्तिरुचितेति भावः । ‘कीर्त्ति-
स्वर्गफलमाहुः’ इति स्मृतेः कीर्त्तेः स्वर्गसाधनतया फलत्व-
मिति ध्येयम् ॥ २ ॥

एवमिष्टसाधनताज्ञानेऽपि शक्योपायताज्ञानाभावे चन्द्र-
मण्डलाहरणादाविव न काव्ये प्रवृत्तिः स्यादिति शक्योपा-
यतां तस्य दर्शयति—

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।
काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥

अङ्घ्रिपदपदार्थस्मरणहेतुः कवित्वबीजभूतो बुद्धिविशेषः
शक्तिः । यदाहुः— ‘मनसि सदा सुसमाधिनि विस्फुरणम-
नेकधाभिधेयस्य । अङ्घ्रिष्ठानि पदानि च विभान्ति यस्या-
मसौ शक्तिः ॥’ इति । प्रतिभैव शक्तिरित्यपरे ; यदाहुः—
‘स्मृतिर्व्यतीतविषया मतिरागामिगोचरा । बुद्धिस्तात्कालिकी
प्रोक्ता प्रज्ञा त्रैकालिकी मता । प्रज्ञां नवनवोन्मेषशालिनीं
प्रतिभां विदुः ॥ द्वे वर्त्मनी गिरां देव्याः शास्त्रं च कवि-
वर्त्म च । प्रज्ञोपज्ञं तयोराद्यं प्रतिभोद्भवमन्तिमम् ॥’ इति ।
न चास्याः कविताहेतुत्वे किं मानमिति वाच्यम्, तदभावे
रचनाया एवानुदयात्कथंचिदुदिताया अप्यपहास्यतादर्शनाच्च
तस्याः कविताहेतुत्वं निश्चीयते । न च तां विनापि रचनो-

दये व्यभिचारान्न तस्या हेतुत्वमिति वाच्यम्; न हि रच-
 नामात्रं कवित्वम्, किं तु रमोत्पत्त्यनुकूला रचना; सा च
 तां विना नोदेत्येवेति न व्यभिचारः । न च तादृशशक्तेरह-
 ष्टैकसाध्यतया कथं काव्यस्य शक्योपायतेति वाच्यम्, देव-
 ताराधनादिद्वारा तादृशादृष्टमंपादनसंभवादिति ध्येयम् ॥
 लोकपदं लोकवृत्तान्तपरम्, तज्ज्ञानम्यैव रचनाहेतुत्वात् ।
 उक्तात्युक्तादिच्छन्दोभेदज्ञानोपयोगिनां छन्दोविचय्यादिच्छ-
 न्दःशास्त्राणां सुशब्दापशब्दज्ञानोपयोगिपाणिनीयादिव्याकर-
 णशास्त्राणां पर्यायानेकशब्दलिङ्गभेदादिज्ञानोपयोगिनामम-
 रसिन्हादिकृताभिधानकोशानां नृत्तगीतादिकलाप्रतिपादकभर-
 तादिकृतशास्त्राणां धर्मार्थकाममोक्षरूपचतुर्वर्गप्रतिपादकम-
 न्वादिस्मृतिनीतिशास्त्रवात्स्यायनशास्त्रवेदान्तशास्त्राणां शा-
 लिहोत्रादिकृतगजतुरगखज्जादिलक्षणग्रन्थानाम् इतिहासपुरा-
 णादीनां च शास्त्रपदं वाचकम् । काव्यपदं महाकविप्रणीत-
 कुमारसंभवादपरम् । तेन स्वकाव्यस्यापि काव्यपदेनोपा-
 दानादन्योन्याश्रय इत्यपास्तम् । आदिपदात्तत्तन्नृत्तोचिताभि-
 नयवेषालंकारादिकं गृह्यते । ततः लोकवृत्तान्तादीनामालो-
 चनादुपार्जितो व्युत्पत्तिपदाभिधेयस्तत्तद्वधारणजनितदृढत-
 रसंस्कारविशेषो निपुणता । लोकवृत्तान्तादीनां च काव्या-
 ङ्गत्वमुक्तं साहित्यमीमांसायाम्— ‘न स शब्दो न तद्वाच्यं

न सा विद्या न सा कला । जायते यन्न काव्याङ्गमहो भारो
गुरुः कवेः ॥' इति ॥ काव्यं कर्तुं विचारयितुं च ये जान-
न्ति तदुपदेशेन करणे विचारणे च पुनः पुनः प्रवृत्तिरभ्या-
सः । नन्वभ्यासस्य हेतुत्वेऽन्योन्याश्रयः करणे सत्यभ्यासो-
ऽभ्यामे च सति करणमितीति चेन्न ; पूर्वपूर्वजन्माभ्याम-
स्योत्तरोत्तरजन्मकाव्यहेतुत्वमित्येके । काव्यार्थोन्नयनाभ्या-
सोऽत्राभ्यासत्वेनाभिमतः, तस्य च काव्यहेतुत्वमेवेत्यपरे ।
रचनामात्रे पुनः पुनः प्रवृत्तिरभ्यासः, स च रसानुगुणर-
चनायां हेतुरित्यन्ये । अत्र च केवलं कर्तुरुपदेशादभ्यासे
कर्तैव भवति न तु सहृदयः । सहृदयत्वाभावे च रचनायां
रसानुगुणत्वाननुगुणत्वनिर्णयाशक्ततया रसाननुगुणतयापि
कदाचिद्रचयेत् । तथा केवलं विचारयितुरुपदेशादभ्यामे न
कर्ता भवेत् । अतः कर्तुर्विचारयितुश्चोपदेशादेवाभ्यासः
काव्याङ्गमिति ध्येयम् ॥ एव च शक्तिर्निपुणताभ्याम इत्येते
त्रयः समुदिताः काव्यस्य निर्माणे तस्य रसाभिव्यञ्जकतया
चमत्कारे च सामग्री । व्यस्तास्तु न सामग्री, किं तु स्वरू-
पयोग्या इत्यर्थः । केचित्तु— अदुष्टसगुणसालंकारशब्दार्थ-
युगलं काव्यमिति वक्ष्यते । वथा चानेकविशेषणविशिष्टम्
तस्य नीलघटवंदेकसामग्रीप्रयोज्यत्वासंभवान्न काव्यत्वं कार्य-
तावच्छेदकम् । अत एव शक्तित्वादिकमपि न काव्यत्वाव-

छिन्नं प्रति कारणतावच्छेदकम्, किं तु शक्तिदोषतिरस्कारेणोद्भवे हेतुः अभ्यासो गुणालंकारस्वीकारे । व्युत्पत्तिस्तु रसाभिव्यञ्जने हेतुः । त्रयाणामार्थसमाजे सति तत्तद्विशेषोपहितं काव्यमपि नीलघटवत्संपद्यते । तदुक्तम्— ‘कवित्वं जायते शक्या वर्धतेऽभ्यासयोगतः । अस्य चारुत्वनिष्पत्तौ व्युत्पत्तिस्तु गरीयसी ॥’ इति-इत्याहुः । स्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिकैककारणासंभवरूपबाधकेन नीलघटत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वेऽपि काव्यत्वस्य तादृशबाधकाभावेन कार्यतावच्छेदकत्वमविरुद्धम् ; अत एवानित्यप्रमातृत्वं कार्यतावच्छेदकमिति तार्किका इत्यप्यन्ये ॥ ३ ॥

एवं काव्यस्य शक्योपायत्वेऽपि तत्स्वरूपापरिज्ञाने तत्र न प्रवृत्तिसंभव इति तल्लक्षणमाह—

काव्यं स्यादुष्टौ सगुणौ शब्दार्थौ सदलंकृती ॥

दोषवर्जितौ , सगुणौ, सत्यलंकृतिर्योस्तौ सदलंकृती, तादृशौ शब्दार्थौ काव्यम् । ननु— कवेः कर्म काव्यमिति योगाच्छब्दार्थविषयककविव्यापार एव काव्यत्वेन वक्तुमुचितो न तु शब्दार्थावेव ; अन्यथा शब्दार्थयोः साधारण्येन ‘रघुवंशादि कालिदासकृतम्’ इत्यादिव्यवहारायोगः ; एवं च सूत्रपुष्पयोः साधारण्येऽपि यथा ग्रथनमेव मालाकार-

व्यापारः, तथात्रापि शब्दार्थयोः साधारण्येऽपि योजनमेव
 कविव्यापार इति तदेव काव्यतया वक्तुमुचितम्— इति
 चेत्, सत्यम्; तथापि कविकर्मविषयभूतयोः शब्दार्थयोरेव
 लोके काव्यपदप्रयोगाच्छब्दार्थौ काव्यमित्युक्तम् । न चैवं
 लोकव्यवहारानुगोष्ठे तादृशशब्द एव लोके काव्यत्वव्य-
 वहारात्तन्मात्रमेवोपादेयमिति वाच्यम्, सत्यम्; तथापि
 व्यञ्जकत्वाविशेषादर्थस्यापि ग्रहणम् । काव्यत्वव्यवहा-
 रेऽभ्यर्हितत्वं तु शब्दस्यैवेति द्योतनायैव शब्दपदस्य
 पूर्वनिपातः कृत इति ध्येयम् । अत्र सदोषनिर्गुणनि-
 रलंकारेष्वातिव्याप्तिवारणाय विशेषणत्रयम् । ननु— न दोषा-
 भावस्य लक्षणान्तर्गतिर्युक्ता, तथा सति ‘निःशेषच्युतच-
 न्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरः—’ इत्यस्यापि काव्यत्वं न
 स्यात्, तत्रापि ‘अनुवाद्यमनुक्तैव न विधेयमुदीरयेत्’
 इत्युक्ततया ‘स्तनतटम्’ इत्यस्यैव प्रथमं निर्देशुमुचितत्वा-
 त् तथा निर्देशाभावेनाविमृष्टविधेयांशस्य जागरूकत्वात् । न
 चेष्टापत्तिः, तस्योत्तमकाव्यत्वेन सर्वैरुदाहरणात् । किं चैवं
 काव्यत्वव्यवहारः प्रविरलविषयः स्यात् । तथा गुणवत्त्ववि-
 शेषणमप्ययुक्तम्, गुणस्य रसधर्मत्वेन वक्ष्यमाणतया शब्दा-
 र्थधर्मत्वासिद्धेः । न च रसवत्त्वख्यापनार्थमेवोपचारात्तथो-
 क्तमिति वाच्यम्, तथा सति ‘रसवन्तौ’ इत्येव वक्तुमु-

चितम् ; न हि 'शूरवन्तो देशाः' इति वक्तव्ये 'शौर्यवन्तो देशाः' इति वक्तारो भवन्ति—इति चेन्न ; 'नीरसो हि निबन्धो यः सोऽपशब्दो महान्कवे.' इति ध्वनिकृदुक्त्या रसाभिव्यञ्जकमेव काव्यमिह लक्ष्यम् । न च दोषमन्त्रे रसाभिव्यक्तिः संभवति, रसाभिव्यक्तिप्रतिबन्धकस्यैव दोषत्वात्, अन्यथा तस्य हेयतैव न स्यात् । 'निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटम्—' इत्यादिकं दुष्टमेव । मदोषादपि तस्मादोषाज्ञाने रसाभिव्यक्तेरुत्तमकाव्यत्वव्यवहारः । वस्तुतस्तु, अदुष्टमेवोत्तमं काव्यम्, अन्यथा काव्यतदाभासविवेको न स्यात् । प्रविरलविषयता च काव्यत्वव्यवहारस्यैष्टैव, यदाहुर्ध्वनिकृतः— 'अत एव द्वित्रा एव कवयो द्वित्राण्येव काव्यानि' इति । ननु— एवमपि दोषाणामनुगमात्तदभावघटितस्य लक्षणस्याप्यनुगम एव । न च रसाभिव्यक्तिप्रतिबन्धकत्वेन दोषाणामनुगम इति वाच्यम्, तथापि रौद्ररसाभिव्यञ्जकश्रुतिकटुवर्णयुक्तश्लोकाव्याप्तेः, श्रुतिकटुत्वस्य शृङ्गाररसाद्यभिव्यक्तिप्रतिबन्धकत्वेन क्वचिद्दोषत्वात् । तत्तत्प्रकाशितव्यञ्ज्यरसप्रतिबन्धकदोषाभावविवक्षायां चाननुगमतादवस्थम्— इति चेन्न ; अतीतानागतवर्तमानतत्तत्काव्याभामव्यक्तिवृत्ति-तत्तद्दोषव्यक्तिविषयकसमूहालम्बनात्मकयोगिज्ञानविषयत्वेनानुगमे, तदभावघटितलक्षणस्याप्यनुगमादित्येके । लक्ष्यस्या-

प्यननुगतत्वाल्लक्षणाननुगमो न दोषायेत्यन्ये । यदपि गुणव-
त्त्वमसिद्धमित्युक्तं तदपि न, गुणस्य रसधर्मत्वेऽपि गुणवृत्त्या
शब्दार्थयोरपि वृत्तेः । तदिदमुक्तम्— ‘गुणवृत्त्या पुनस्तेषां
वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता’ इति; यद्वा शरीरावच्छिन्नात्मनिष्ठ-
स्यापि सुखस्य ‘शरीरे सुखम्’ इति प्रतीतेः परम्परासंब-
न्धेन यथा शरीरवृत्तित्वमङ्गीक्रियते, तथा शब्दार्थाभिव्यङ्ग्य-
रसनिष्ठस्यापि गुणस्य ‘शब्दार्थाविमौ मधुरौ’ इत्यादिप्रतीतेः
परम्परया शब्दार्थनिष्ठत्वाङ्गीकाराविरोधात् । ननु— प्रतिव-
न्धकदोषाभावेऽभिव्यञ्जकगुणमन्त्रे च रसाभिव्यक्तेः पुष्क-
लत्वात्मालंकारत्वविशेषणं व्यर्थम् । तदुक्तं गोपालस्वामिना—
‘दोषहानं गुणादानं कर्तव्यं नियमात्कृतौ । कामचारः पुनः
प्रोक्तोऽलंकारेषु मनीषिभिः ॥’ इति । तथा ‘मुख्या महा-
कविगिरामलंकृतिभृतामपि । प्रतीयमाना च्छायैव भूषा
लज्जेव योषिताम् ॥’ इति ध्वनिकारिकायामप्यपिशब्देनालं-
काराणामनास्था व्यज्यते । तस्मात्मालंकारत्वविशेषणं व्य-
र्थम्— इति चेन्न; शब्दालंकाराणामर्थालंकाराणां च यथायथं
रसाभिव्यञ्जकशब्दार्थोपस्कारकत्वेनालंकारत्वादुपस्कारका-
भावे च न रसाभिव्यक्तिपौष्कल्यमिति सालंकारत्वमप्यावश्य-
कम् । उक्तवचनद्वयं च स्फुटतरालंकारानास्थापरम् । ननु—ए-
वमपि ‘यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपास्ते चो-

न्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः । सा चैवास्मि
 तथापि तन्न सुरतव्यापारलीलाविधौ रेवारोधमि वेतसीतक-
 तले चेतः समुत्कण्ठते ॥' इत्यत्र निरलंकारे श्लोके मालंका-
 रत्वघटितं लक्षणमिदमव्याप्तम् । तथा हि— इदं ह्युभ्वकेन
 कन्यकावस्थायां चौर्येणानुभूतायाः पुनस्तेनैव पाणौ गृही-
 तायाः कुटुम्बिनीपदमधिरूढाया उम्बायाः मर्खी प्रति वा-
 क्यमित्येतिह्यम् । यः कौमारहरः कुमारीभावं हृतवान्,
 सुगन्धतया लज्जाकुलामपि मां संभोगेच्छामुत्पाद्योषभुक्तवा-
 निति यावत् । तेन वरस्य निरतिशयसौन्दर्यवत्त्वं व्यज्यते ।
 स एव वरः । ता एव याश्चन्द्रातपचर्चिततयोद्दीपिकास्ता
 एव वासन्तिकरजन्यः । ते च । चकार एवकारार्थकः । ये
 प्रागुद्दीपकास्त एव । उन्मीलितेति । यद्यपि मालतीकदम्ब-
 योर्वार्षिकतया न वासन्तिकत्वम्, तथाप्युन्मीलितमालतीव
 सुरभय इत्यर्थः; कदम्बपदेनापि वासन्तिको धूलीकदम्ब
 एव विवक्षित इत्यविरोधः । प्रौढपदेन चोद्दीपनेऽन्यनिरपेक्ष-
 त्वमुच्यते न तु सञ्ज्ञारूपत्वम्, उद्दीपकत्वविरोधात् ।
 अस्मीत्यहमर्थकमव्ययम्, अन्यथा सा चेति तत्त्वविधावुद्दे-
 श्यालाभात् । चकारो भिन्नक्रमः । तथा च, अहं च सैव
 या कौमार एव तस्मिन्स्तथानुरक्ता । भत्र यद्यपीत्यध्याहार्यम् ।
 स एव हीति हिशब्द एव यद्यप्यर्थक इत्यन्वे । तथापि,

यश्चौर्येण कृतस्तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ, तत्रात्यन्तोद्दीपके
 रेवानदीतीरे, तत्रातिविविक्ततया स्वच्छन्दोपभोगयोग्ये वा-
 नीरतरुतले चेतः समुत्कण्ठते— इत्यत्र न कश्चिदप्यलंकारः
 प्रतीयते । न चात्र रसवदलंकारः शङ्कनीयः, यत्र हि रसस्य
 गुणीभावस्तत्रैव रसवदलंकारस्य वक्ष्यमाणत्वात्; प्रकृते
 चोत्कण्ठाव्यङ्ग्यो विप्रलम्भात्मकः शृङ्गाररसः प्रधानभूत
 एवेति न रसवदलंकारः । तस्माभिरलंकारेऽस्मिन्नव्याप्तिः ।
 न चेदमलक्ष्यमेवेति वाच्यम्, रसाभिव्यञ्जकवाक्यत्वेना-
 स्यापि लक्ष्यत्वावश्यंभावात्— इति चेन्न; यद्यप्यत्र न
 स्फुटोऽलंकारस्तथाप्यस्फुटोऽस्त्येव । तथा हि— अत्र ह्यति-
 सुन्दरवरादिप्रदर्शनेनोत्कण्ठाकारणप्रतिषेधो गम्यते । तथाप्यु-
 त्कण्ठाप्रतिपादनेन कारणं विनापि कार्योत्पत्तिरूपो विभाव-
 नालंकारोऽस्त्येव । अयं च न स्फुटः, यतोऽवोत्कण्ठाकार-
 णस्यातिसुन्दरवराद्यभावस्याभावोऽतिसुन्दरवराद्यभावाभाव-
 त्वेन न प्रतिपाद्यते । नन्वेवकारस्यायोगव्यवच्छेदकस्य तद-
 भावाभावशक्ततया स एवेत्येवकारेणायोगव्यवच्छेदकेनाति-
 सुन्दरवराभावाभावत्वेनैव तस्य प्रतीतेर्न विभावनाया अस्फु-
 टत्वमिति चेन्न; अभेद एवात्रैवकारार्थः, अभेदश्च भावरूपो-
 ऽन्य एवेति न विभावनायाः स्फुटत्वमित्येके । स एवेत्येव-
 कारेणायोगव्यवच्छेदकेनातिसुन्दरत्वाभावाभाव एव प्रतीयते,

न तूत्कण्ठाकारणस्यातिसुन्दरत्वविशिष्टवराभावस्याभावः ; स
 त्वर्थादेव प्रतीयत इति न विभावनायाः स्फुटत्वमित्यपरे ।
 रमानुपकारकत्वमलंकाराणामस्फुटत्वम् ; न च रसानुपकार-
 कत्वेऽलंकारतैव न स्याद्दृमाभिव्यञ्जकशब्दार्थान्यतरोपस्का-
 रकस्यैवालंकारत्वमिति वाच्यम् , रमाभिव्यक्त्यविरोधित-
 याप्यलंकारत्वोपपत्तेरित्यन्ये । केचित्तु— व्यङ्ग्यापेक्षया
 चमत्काराजनकत्वमलंकाराणामस्फुटत्वम् । अत एवोत्तमका-
 व्यस्य व्यङ्ग्यप्रधानत्वाद्स्फुटालंकारत्वम् , अधमकाव्यस्य तु
 वाच्यप्राधान्येन स्फुटालंकारत्वम्— इत्याहुः । एवमनुत्क-
 ण्ठाकारणे निरुक्तवरादिरूपे कण्ठत एव प्रदर्शितेऽप्युत्कण्ठा-
 विधिनानुत्कण्ठाविरहौ गम्यत इत्यनुत्कण्ठाकारणे सत्यप्यनु-
 त्कण्ठारूपकार्यानुत्पादरूपात्र विशेषोक्तिः । इयमप्यस्फुटा,
 अनुत्कण्ठारूपकार्यानुत्पादस्य तत्त्वेनाप्रतिपादनात् । एवं
 विभावनाविशेषोक्त्योरेकवाक्यानुप्रवेशात्संकरश्च । अस्फुटा-
 लंकारद्वयसंकररूपत्वात्सोऽप्यस्फुट एव । ततश्च स्फुटालंका-
 राभावेऽप्यस्फुटालंकारवत्त्वमत्राप्यस्तीति नाव्याप्तिः । अन्ये
 तु— अदुष्टत्वे सति गुणालंकारान्यतरवत्त्वमेव लक्षणं न तु
 विशिष्टमेकं लक्षणम् ; तथा सति 'मुनिर्जयति योगीन्द्रो
 महात्मा कुम्भसंभवः । येनैकचुलुके दृष्टौ तौ दिव्यौ मत्स्य-
 कच्छपौ ॥' इत्यत्र निरलंकारेऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । न च तद-

लक्ष्यमेवेति वाच्यम्, तत्राप्यद्भुतरसाभिव्यक्तेः काव्यत्वाव-
श्यंभावात् । न चात्रापि माहात्म्यं जयं च प्रति हेतुत्वमेक-
चुलुके दिव्यमत्स्यकच्छपदर्शनस्य हेतुत्वप्रतिपादकविभक्त्य-
भावेऽपि प्रतीयत इति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् 'कुम्भ-
संभवः' इत्यत्रानुप्रासश्च स्फुट इति वाच्यम्, 'सप्तापि
वारिनिधयो येनाशु चुलुकीकृताः । लोपामुद्रासहचरः सो-
ऽयमास्ते पुरो मम ।' इत्यत्र तथाप्यव्याप्तेः— इत्याहुः ।
अपरे तु— रसाभिव्यञ्जकवच्छब्दार्थयुगलत्वमेव लक्षणम् । न
च वस्त्वलंकारव्यञ्जककाव्यऽव्याप्तिरिति वाच्यम्, व्यङ्ग्य-
वच्छब्दार्थयुगलत्वमेव तथापि लक्षणमास्ताम्— इत्याहुः ।
केचित्तु व्यङ्ग्यवच्छब्दार्थयुगलत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वात्
लक्षणत्वमित्यप्याहुः ॥ ४ ॥

एवं सामान्यलक्षणेऽभिहिते विशेषलक्षणं वक्तुं विभजते—

उत्तमं मध्यमं तद्वदधमं चेति तन्निधा ॥

तत्काव्यमुत्तममध्यमाधमभेदान्निविधमित्यर्थः ॥ ५ ॥

तत्रोत्तमं लक्षयति—

वाच्यातिशायि व्यङ्ग्यं यत्रोत्तमं तद्वनिश्च सः ।

वीक्ष्य रामं धनश्यामं सीता जाता नमन्मुखी ॥

यत्तु काव्ये व्यञ्जनं वाच्यात् आलंकारिकमते पदार्थवद्वाक्या-
 र्थस्यापि वाच्यतया पदार्थाद्वाक्यार्थाद्वातिशायि प्रकृष्टं तदु-
 त्तमं काव्यम् । तच्च ध्वन्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या ध्वनिरित्यु-
 च्यते । न केवलमालंकारिका एव व्यञ्जके ध्वनिपदं प्रयु-
 ज्यते, किं तु वैयाकरणा अपि । तथा हि—‘गामानय
 दण्डेन’ इत्यादौ गोकर्मकदण्डकरणकानयनक्रियाकवाक्यार्थ-
 प्रतीतिरुत्पद्यते । तत्र पदज्ञानं पदार्थस्मृतिर्वाक्यार्थज्ञानमिति
 क्रमः । इदं चानुपपन्नम्, एकैकवर्णज्ञानस्य पदार्थस्मृत्यजन-
 कत्वात्, अन्यथा वर्णान्तरोच्चारणवैयर्थ्यापातात्, तावद्वर्णा-
 नामाशुविनाशिनां मेलकाभावेन तावद्वर्णघटितपदज्ञानासंभ-
 वात्, प्रत्येकवर्णानुभवजनितसंस्कारैः पदगोचरस्मृतावानु-
 पूर्वाभेदेऽप्यर्थस्मृतिप्रसङ्गादिति पदार्थस्मृत्यनुकूले पदे वाक्या-
 र्थानुभवानुकूले वाक्ये च ‘स्फुटत्यनेनार्थः’ इति स्फोटाख्यः
 कश्चिदङ्गीकार्यः । तं च शब्दो व्यञ्जनयैव प्रतिपादयति न
 शक्या लक्षणया वा, संकेताद्यभावात् । तद्व्यञ्जकः शब्दो
 ध्वनिरिति वैयाकरणा व्यवहरन्ति । ततश्च व्यञ्जकः
 शब्दो व्यञ्जकत्वसामान्यादालंकारिकैरपि ध्वनिरिति व्यप-
 दिश्यत इति नायं व्यवहारः स्वकपोलकल्पितः । एवं च
 पर्यायत्वकथनेन न तत्रातिव्याप्तिर्न वा तस्मालक्षितत्वेन न्यु-
 नतेति ध्येयम् । अत्र व्यञ्ज्यस्य वाच्यातिशायित्वं चमत्का-

रत्वेन तज्जनकत्वेन वा बोध्यम् । एतेन— वाच्यातिशायि-
व्यङ्ग्यकत्वं नाम न तावद्वाच्यजन्यचमत्कारनिरूपितप्रकर्षा-
श्रयचमत्कारजनकव्यङ्ग्यकत्वम्, वाच्यस्याचमत्कारित्वस्थले
वाच्यजन्यचमत्कारासिद्धेरव्याप्तेः । नापि व्यङ्ग्यजन्यचम-
त्कारनिरूपितप्रकर्षाश्रयचमत्काराजनकवाच्यकत्वम्, तुल्यप्र-
धानात्मके मध्यमकाव्येऽतिव्याप्तेः । नापि व्यङ्ग्यजन्यचम-
त्कारान्यूनचमत्काराजनकवाच्यकत्वम्, रसस्य व्यङ्ग्यत्वे
तस्यैव चमत्काररूपत्वेन तज्जन्यचमत्काराप्रसिद्धेरव्याप्तेः—
इति परास्तम्, वाच्यापेक्षया चमत्कारत्वेन तज्जनकत्वेन वा
वाच्यातिशायित्वस्य विवक्षितत्वादित्याहुः ॥ यथा ‘वीक्ष्य
रामम्—’ इत्युत्तरार्धे नमन्मुखीति वाच्यापेक्षया व्यङ्ग्यस्य
शृङ्गाररसस्यातिशायित्वादुत्तमत्वम् । घनश्याममित्युपमालं-
कारस्यानुप्रासस्य माधुर्यादिगुणस्य दोषाभावस्य चात्र पुष्क-
लत्वात्काव्यमामान्यलक्षणमप्यनाकुलमिति ध्येयम् ॥ यथा
वा— ‘निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो नेत्रे
दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः । मिथ्यावादिनि
दूति बान्धवजनस्याह्वातपीडागमे वार्षी स्नातुमितो गतासि
न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥’ इति । अत्र ‘वार्षी स्नातुं
गतासि न तु तत्सकाशम्’ इति वाक्यार्थे स्थिते, ‘तत्सका-
शमेव रन्तुं गतासि’ इत्यधमपदेन प्राधान्येन व्यज्यते । तथा

हि— अधमत्वं जात्या कर्मणा वा भवति । तत्रोत्तमनायिका-
 नायकस्य जात्याधमत्वं न वदतीति कर्मणैवात्राधमत्वं वा-
 च्यम् । तच्च कर्म न पूर्वकृतापराधरूपम्, तस्मै स्वयमेव
 दूतीप्रेषणेन तस्येदानीमुद्धाटनानर्हत्वात् । किं तु दूतीप्रेषणा-
 नन्तरकृतं दूतीसंभोगरूपम् । तच्च संभोगचिह्नैर्ज्ञातुमुद्धाटयितुं
 च योग्यमिति तत्पर्यवसायिनाधमपदेन 'तत्सकाशमेव रन्तुं
 गतासि' इति व्यज्यते । निःशेषेत्यादिवाक्यानि तु संभोग-
 चिह्नोद्धाटनेन तत्र साहायकमाचरन्ति । तत्रोत्तरीयकषणेन
 चन्दनच्युतेरन्यथासिद्धिपरिहाराय निःशेषेति । स्नानसाधार-
 ण्यव्यावर्तनाय च्युतपदं तटपदं च । स्नाने हि चन्दनस्य सर्वत्र
 भालनमेव स्यान्न तु स्तनयोस्तट उपरिभाग एव च्युतिः । अत
 इयमाश्लेषकृतैवेति । तथा ताम्बूलचर्वणविलम्बात्प्राचीनरा-
 गस्य मृष्टतेत्यन्यथासिद्धिपरिहाराय निर्मृष्टेति । पुनः स्नान-
 साधारण्यव्यावर्तनायाधरग्रहणम् । स्नाने ह्युत्तरोष्ठस्यापि
 निर्मृष्टरागता स्यात् । अत इयं चुम्बनकृतैवेति । तथा प्रात-
 र्दत्तमञ्जनं कालेन किंचिल्लुप्तमित्यन्यथासिद्धिपरिहाराय
 दूरमिति । दूरमत्यन्तमित्यापाततोऽर्थः । तेन कालान्यथा-
 सिद्धिनिरासः । पुनः स्नानसाधारण्यव्यावर्तनाय दूरे प्रान्त-
 भाग इति हृदयस्थितोऽर्थः । कालतः स्नानतो वा सर्वत्र
 निरञ्जनता स्यात् । तव तु नेत्रयोः प्रान्त इति चुम्बनकृतै-

वेयमिति । तथा तन्वीति सहजतानवोत्कीर्तनमापाततः । पुलकितापि तन्वीति हृदयस्थितोऽर्थः । तेन स्नानेन पुलकिता तनुः किञ्चिदुच्छ्वसिता भवति । इयं तु न तथेति संभोगकृतावेव तानवपुलकाविति गम्यते । एवमेभिर्वाक्यैरुपस्कृतेनाधमपदेन प्राधान्येन 'तस्यान्तिकमेव रन्तुं गतासि' इति न्यग्भावात्तवच्यतयात्र व्यङ्ग्यं वाच्यातिशायि । तत्राधमपदं विनोक्तविशेषणमात्राद्रन्तुं गतासीत्यर्थस्याप्रतीतेरधमपदस्यैव व्यञ्जकत्वे प्राधान्यम् । केचित्तु— 'उपकृतं बहु नाम किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम् । विदधदीदृशमेव सदा सखे सुखितमास्व ततः शरदां शतम् ॥' इत्यादावुपकृतादिशब्दैर्विपरीतलक्षणयानुपकृतत्वादिकं यथा गम्यते तथा 'न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्' इत्यत्रापि नरूपदे विपरीतलक्षणया 'तदन्तिकं गतासि' इत्ययमंशो लभ्यते, 'रन्तुम्' इत्यंश एव व्यञ्जनाविषयः— इत्याहुः । तदयुक्तम्, 'तस्यान्तिकं न गतासि' इत्यत्र विपरीतलक्षणायाम् 'स्नातुमितो गतासि' इत्यस्यानन्वयापत्तेः । न च तत्रापि गमनाभावो लक्ष्यत इति वाच्यम्, अप्रसक्तप्रतिषेधापत्तेरित्याहुः । ननु— अधमपदस्य व्यञ्जकत्वमभिधामूलं लक्षणामूलं वा । तत्राभिधामूलं नानार्थकस्थले । लक्षणामूलं तु लाक्षणिकस्थले । न चात्राधमपदं नानार्थकं न वा लाक्ष-

णिकम् । अतः कथं तस्य व्यञ्जकत्वम्— इति चेत् ; अध-
मपदप्रतिपाद्यस्यैवार्थस्य च्युतादिपदतात्पर्यविषयीभूतार्थसाह-
चर्याद्व्यञ्जकत्वम् । अधमपदव्यञ्जकत्वव्यवहारस्तु प्रयोज-
कत्वमात्रेणेत्येके । ‘ अस्तं गतः सविता ’ इत्यत्रैव नानार्थक-
त्वाभावेऽप्यभिधामूलव्यञ्जनास्वीकारे न विरोध इत्यपरे ।
अधमपदमपकृष्टकर्मकत्वलक्षकम् । न चान्वयानुपपत्त्यभावान्न
तत्र लक्षणेति वाच्यम् , तात्पर्यानुपपत्त्यापि तत्कल्पनात् ।
अतो लाक्षणिकत्वान्न तस्य व्यञ्जकत्वानुपपत्तिरित्यन्ये ॥ ६ ॥

अथ मध्यमं काव्यं लक्षयति—

काव्यं तु मध्यमं व्यङ्ग्ये वाच्यादनतिशायिनि ।
तदेव च गुणीभूतव्यङ्ग्यमित्युच्यते बुधैः ॥

क्षणाद्वाथ मुहूर्ताद्वा यामाद्वा त्वमिहैष्यसि ।
इत्युक्त्वा हरते यात्रां पत्युर्दूरं यियासतः ॥

यत्र वाच्यानतशायि व्यङ्ग्यं तन्मध्यमं काव्यम् । तदेव
गुणीभूतव्यङ्ग्यमिति च कथ्यते । ननु— अधमकाव्येऽति-
व्याप्तिः । न च तत्र व्यङ्ग्यमेव नेति वाच्यम् , अव्य-
ङ्ग्यस्य काव्यत्वासंभवेन तत्राप्यस्फुटस्य व्यङ्ग्यस्याभ्युप-
गन्तव्यत्वात् । न च तर्हि वाच्यानतिशायिस्फुटव्यङ्ग्यकत्वं

लक्षणमस्त्विति वाच्यम्, 'अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यमिद्वय-
क्रमस्फुटम् ।' इति वक्ष्यमाणास्फुटव्यङ्ग्याख्यमध्यमकाव्ये-
ऽव्याप्तेः— इति चेन्न; उपधेयसंकरेऽप्युपाधेरसंकरादित्येके ।
वाच्यानतिशायित्वं वक्ष्यमाणागूढत्वाद्यन्यतमत्वमेव विवक्षि-
तमित्यप्यन्ये ॥ यथा 'क्षणाद्वाथ—' इत्यत्र 'यामः परं पर-
मावधिः, ततः परं प्राणान्धारयितुं न शक्नोमि' इति व्य-
ङ्ग्यं प्रिययात्रानिवारणरूपवाच्यमिद्धिं करोतीति वाच्याङ्ग-
त्वाद्वाच्यानतिशायि ॥ यथा वा— 'ग्रामतरुणं तरुण्या नव-
वञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम् । पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां
मलिना मुखच्छाया ॥'— ग्रामस्य तरुणमित्यनेन ग्रामेऽयमेक
एव तरुणः, ततश्च बहुवल्लभत्वेन दुर्लभत्वं व्यज्यते । तरुण-
मिति कामकलाकौशलम्, तरुण्या इति रतावुत्कण्ठा, नव-
वञ्जुलेत्यादिनोद्दीपनविभावः, मञ्जर्याः करग्रहणयोग्यताप्र-
दर्शनेन वञ्जुललताया भूतलस्पर्शितया वञ्जुललतामूलस्य
स्वैरोपभोगयोग्यता, पश्यन्त्या इति वर्तमानत्वव्यपदेशादर्श-
नसमसमयमेव मुखमालिन्यप्रतीतेरतिशयोक्तिः, मुहुरित्यौ-
त्सुक्यं जनताभयेन दर्शनस्य विच्छिद्य विच्छिद्य करणं च,
नितरामिति स्वापराधप्रकर्षः, मलिनेत्यनुभावश्च व्यज्यते ।
अत्र 'वञ्जुललतागृहे दत्तसंकेतया मया न गतम्, अनेन तु
तत्र गत्वा स्वगमनसूचनाय वञ्जुलमञ्जरीमादाय मदुपाल-

म्भाय पुनरागतम्, अहो ममानौचित्यम्' इति नायिकानौ-
चित्यं व्यङ्ग्यम् । तच्च रसभङ्गहेतुत्वाच्च चमत्कारकारि ।
वाच्यं तु मुखच्छायामालिन्यं विप्रलम्भव्यञ्जकत्वाच्चमत्कार-
कारि यद्यपि व्यङ्ग्यमप्यनौचित्यमनुरणनन्यायेन परम्परया
विप्रलम्भव्यञ्जकम्, तथापि तस्यानुभावरूपवाच्यमुखप्रेक्षि-
तया व्यञ्जकत्वम्; वाच्यं त्वनुभावरूपतया साक्षादेव व्य-
ञ्जकमिति व्यङ्गस्यापराङ्गतैव, यन्नैरपेक्ष्येण व्यञ्जकं तन्मुख-
प्रेक्षित्वस्यैवापराङ्गत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । न चात्र विप्रलम्भस्य
प्राधान्येन व्यङ्ग्यत्वाद्ध्वनित्वे कथं गुणीभूतव्यङ्ग्यतेति
वाच्यम्, विप्रलम्भव्यञ्जनापेक्षया ध्वनित्वेऽप्यनौचित्यव्य-
ञ्जनापेक्षया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वादित्याहुः ॥ ७ ॥

अथाधमं काव्यं लक्षयति—

अव्यङ्ग्यमपि यच्चारु तत्काव्यमधमं स्मृतम् ।

शब्दचित्रं चार्थचित्रमिति तद्विविधं विदुः ।

उत्तालतालहिन्तालकृतमालतमालकम् ।

विपिनं तत्समालोक्य नन्दनस्यास्मरद्विभुः ॥

चारु गुणालंकारसंबन्धनिबन्धनचमत्कारकारकम्, तदुभय-
संबन्धमात्रस्य सकलसाधारण्यात् । एतच्च ये शब्दार्थनिष्ठ

गुणं मन्यन्ते तन्मतेन बोध्यम् , गुणानां रसनिष्ठत्वे गुणो-
 स्कर्षेण रसोत्कर्षावश्यंभावादव्यङ्ग्यत्वासंभवात् । यद्वा,
 चाक गुणाभिव्यञ्जकवर्णालंकारमात्रनिबन्धनचमत्कारकारक-
 मित्यर्थः । वस्तुतस्तु, अव्यङ्ग्यपदमम्फुटव्यङ्ग्यपरम् , ‘अनु-
 दरा कन्या’ इत्यादाविवेषदर्शेऽपि नञः संभवात् । अतो
 मतद्वयेऽप्यविरोधः । युक्तं च तथा, व्यङ्ग्याभावे काव्यत्व-
 हानेः । न चैवमम्फुटाख्यगुणीभूतव्यङ्ग्येऽतिव्याप्तिरिति
 वाच्यम्, उपधेयसंकरेऽप्युपाधेरसंकरादित्याहुः । अविवक्षित-
 व्यङ्ग्यत्वमव्यङ्ग्यत्वम्, अतो नातिव्याप्तिरित्यप्याहुः तच्चा-
 धमकाव्यं शब्दचित्रमर्थचित्रं चेति द्विविधं विदुः । इदं च
 स्वरूपकथनमात्रपरं न तु विभागपरम्, षष्ठोल्लासे विभागस्य
 दर्शयिष्यमाणत्वादिति ध्येयम् ॥ यथा ‘उत्तालताल—’
 इत्यत्र पूर्वार्धे शब्दचित्रमुत्तरार्धे च स्मरणालंकारनिबन्धनार्थ-
 चित्रम् ॥ यथा वा— ‘स्वच्छन्दोच्चलदच्छकच्छकुहरच्छाते-
 तराम्भश्छटामूर्च्छन्मोहमहर्षिर्हर्षविहितम्नानाद्विकाढाय वः ।
 भिन्द्यादुद्यदुदारददुरदरीदीर्घादरिद्रुमद्रोहोद्रेकमयोर्मिमेदुर-
 मदा मन्दाकिनी मन्दताम् ॥’ — स्वच्छन्दं वात्याद्युपाधिम-
 न्तरेणैवोच्चलन्त्यो या अच्छा निर्मलाः कच्छकुहरेषु तटस-
 मीपगतेषु च्छातेतराः कृशेतरा अम्भश्छटा जलसमूहास्ताभि-
 मूर्च्छन्मोहा विगलदज्ञाना ये महर्षयस्तैर्हर्षेण विहिताः

ज्ञानादय आहिका यस्यां सा तथा, उद्यन्नुद्गच्छन्नुदार उद्गटो
 ददुरो मण्डूको यासु तासु दरीषु तटकंदरासु दीर्घा भदरिद्रा
 अस्तोका ये द्रुमास्तेषां द्रोहोद्रेक उन्मूलनातिशयस्तत्प्रचुराभि-
 र्त्सार्मिभिर्मंदुरोऽधिको मदो यस्याः सा मन्दाकिनी गङ्गा वो
 मन्दतामहाय झटिति भिन्धात्— इत्यत्र शब्दगुणेनौजसा
 शब्दालंकारेणानुप्रासादिना च युक्तत्वाच्चाकृत्वम् । इदं च
 शब्दचित्रस्यादाहरणम् । अर्थचित्रं यथा वा— ‘विनिर्गतं
 मानदमात्ममन्दिराद्भवत्युपश्रुत्य यदृच्छयापि यम् । ससंभ्रमे-
 न्द्रुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियामरावती ॥’—
 मानदं शत्रूणां मानस्वण्डकं यं हयग्रीवं यदृच्छया ललिया,
 न तु युयुत्सया, आत्ममन्दिराद्विनिर्गतम्, न त्वमरावतीस-
 मीपमागतम्, उपश्रुत्य, न तु दृष्ट्वा, ससंभ्रमेणेन्द्रेण द्रुतं
 झटिति पातितार्गला संघटितकवाटा सती, अमरावती भिया
 निमीलिताक्षीव भवति— इत्यत्र प्रमादादिना गुणेनोत्प्रेक्षाल-
 कारेण च युक्तत्वाच्चाकृता । यद्यप्यत्र प्रथमश्लोके मन्दाकिनी-
 विषयो भक्तिरूपो भावो व्यज्यते द्वितीयश्लोकेऽपि वीररसो
 व्यज्यते, तथापि ‘निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागो-
 ऽधरः—’ इत्यत्रेव वाच्यस्य व्यङ्ग्यप्रवणतां विना विश्रान्त्य-
 भावाभावेन प्रतीयमानार्थस्यैव स्फुटत्वाद्वाङ्मयस्य न स्फुटतेति
 विवक्षितमस्फुटव्यङ्ग्यत्वमक्षतमित्येके । व्यङ्ग्यसद्भावेऽप्यत्र

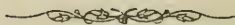
व्यङ्ग्ये कविविवक्षावैधुर्यादव्यङ्ग्यत्वम् ; सहृदयास्तु रसा-
स्वादलालसा भत्रापि रसं भुञ्जत एवेति सहृदयदृष्ट्या ना-
धमत्वमित्यन्ये । प्रथमश्लोके 'मन्दकिनी वो मन्दतां
भिन्द्यात्' इति योजनायां व्यवधानम् , द्वितीये च व्यभि-
चारिणो भयस्य स्वशब्देनोपादानात् 'व्यभिचारिरसस्थायिभा-
वानां शब्दवाच्यता' इति वक्ष्यमाणमनौचित्यं च व्यङ्ग्य-
प्रतीतिमपकर्षतीत्यप्रतीयमानव्यङ्गत्वादधमत्वम् , दोषाज्ञाने ॥
व्यङ्ग्यप्रतीतौ तु नाधमत्वमित्यप्याहुः ॥ ८ ॥

इति श्रीदन्तिद्योतिदिवाप्रदीपाङ्कसामिचिद्विश्वजिदतिरात्रयाजि-
सत्यमङ्गलरत्नखेटश्रीनिवासदीक्षिततनयस्य कामाक्षीगर्भ-
संभवस्य श्रीमदर्धनारीश्वरदीक्षितगुरुचरणसहजता-
लब्धविद्यावैशद्यस्य श्रीराजचूडामणिदीक्षितस्म
कृतौ काव्यदर्पणे काव्यलक्षणनिर्णयः

प्रथम उल्लासः ॥

द्वितीय उल्लासः ।

प्रथमोल्लासे हि गुणादिविशिष्टं शब्दार्थयुगलं काव्यमित्युक्तम् । तत्र शब्दार्थयोः प्राधान्यात्प्रथमं तयोः स्वरूपं दर्शयित्वा नार्थपेक्षयापि शब्दस्य प्राधान्याच्छब्दस्वरूपं तावद्विभजनेव निर्दिशति—

शब्दोऽत्र त्रिविधः शक्तलक्षकव्यञ्जकात्मना ॥

शक्तलक्षकव्यञ्जकभेदेन शब्दोऽत्र काव्ये त्रिविधः । यद्यपि शास्त्रेषु शक्तलक्षकभेदेन द्विविध एव शब्दः, तथापि काव्ये व्यञ्जक इत्यपरोऽपि समस्तीत्युक्तमत्रेति । लक्षणायाः शक्तिमूलकत्वाच्छक्तस्य प्रथमं निर्देशः, व्यञ्जनाया उभयमूलकत्वाद्द्व्यञ्जकस्योभयानन्तरं निर्देश इति ध्येयम् ॥ ९ ॥

अथार्थमपि विभजनेव निर्दिशति—

तदर्थोऽपि त्रिधा शक्तलक्षकव्यञ्जकविभेदतः ॥

तेषां शक्तलक्षकव्यञ्जकरूपाणां शब्दानामर्थस्तदर्थः । सो-

ऽपि शक्यलक्ष्यवङ्ग्यभेदान्निविधः । अत्र यद्यपि विभागादेव
त्रिविधत्वसिद्धिस्तथापि न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदाय त्रिधे-
त्युक्तम् । यद्यपि वाचकादिशब्दनिर्देशानन्तरं तत्तल्लक्षणमु-
क्तैवार्थनिरूपणमुचितं तथाप्यर्थघटितमेव तेषां लक्षणं
वक्तव्यम् ; अतः प्रागर्थस्वरूपप्रदर्शनमिति ध्येयम् ॥ १० ॥

ननु वाक्यार्थस्योक्तैर्विध्यानन्तर्भावादिभागन्यूनतेत्यत
आह—

तुर्यस्तात्पर्यविषयो वाक्यार्थ इति तार्किकाः ।
अन्ये शक्यं तमप्याहुरपरे लक्ष्यमूचिरे ॥

आकाङ्क्षायोग्यतासत्तिमतां पदानां समुच्चारणे सत्यपदार्थो-
ऽपि घटानयनादिसंसर्गरूपोऽपूर्वो वाक्यार्थस्तात्पर्यविषयतया
समुल्लसतीत्यभिहितान्वयवादिनो नैयायिकादयः । वाक्यार्थो-
ऽपि शक्य एवेत्यन्विताभिधानवादिनः प्राभाकराः । वाक्यार्थो
लक्ष्य इति भाट्टा वैदान्तिनश्चाहुः । वस्तुतस्तु वाक्यार्थो न
शक्यो नापि लक्ष्य इति पञ्चमे वक्ष्यते । न चैवं विभाग-
न्यूनतेति वाच्यम्, शक्यपदेन वृत्त्यन्तरं विना शक्तिप्रयुक्तो-
पस्थितिविषयत्वस्य विवक्षितत्वादिति दिक् ॥ ११ ॥

अथार्थव्यञ्जकतामाह—

वाच्यादयस्त्रयोऽप्यर्थाः प्रायशो व्यञ्जका मताः ।
जयत्यधिवसन्गङ्गां देवस्तापैरनीक्षितः ॥

वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यरूपास्त्रयोऽप्यर्थाः प्रायशो व्यञ्जकाः, न तु सर्वत्र ॥ तत्र जयतिपदवाच्यस्योत्कर्षेण वर्तत इत्यस्य वक्तृनमस्कारव्यञ्जकतया वाच्यस्य व्यञ्जकत्वम्, गङ्गापदलक्ष्यस्य तीरस्य शैत्यामिव्यञ्जकतया लक्ष्यस्य व्यञ्जकत्वम्, तथा गङ्गामित्यत्रैव व्यङ्ग्येन शैत्येन भगवतस्तापानी-
क्षणसामर्थ्यव्यञ्जनाद्व्यङ्ग्यस्यापि व्यञ्जकत्वमिति ध्येयम् ॥ यद्यप्युद्देशक्रमानुरोवाच्छब्दस्य व्यञ्जकत्वमभिधायार्थस्य व्यञ्जकत्वमभिधातुमुचितम् ; तथापि शब्दव्यञ्जकत्वं स्फोटव्यञ्जकेषु वर्णेष्वेव दृष्टम्, अर्थव्यञ्जकता तु न कापि दृष्टा, ततः कथमर्थानामपि काव्यत्वमित्याशङ्कामपने-
तुमिदमिहोक्तं न तु प्राधान्येनार्थव्यञ्जकत्वमुपदर्शयितुम् । अत एवाग्रे शब्दस्य व्यञ्जकत्वमुपपाद्यार्थस्य व्यञ्जकत्वं प्रपञ्चयिष्यत इति ध्येयम् ॥ यथा वा वाच्यस्य व्यञ्जकता—
'माए धरोवभरणं अज्ज हु णत्थि त्ति साहिअं तुमए । ता भण किं करणिअं एमेअ ण वासरो ठाइ ॥'— मातर्गृहोप-
करणमद्य खलु नास्तीति साधितं त्वया । तद्गुण किं करणी-
यमेवमेव न वासरस्तिष्ठति ॥ हे मातः, गृहोपकरणं नद्याद्या-

देयं जलादिरूपं नास्तीति त्वया संप्रति कथितं किल, तर्हि
 वा कर्तव्यं वद, वासर एवमेव न तिष्ठति— इत्यत्र तद्गुण
 किं करणीयमित्याद्यर्थेन वक्तृवैशिष्ट्यज्ञानाद्गृहोपकरणसंपा-
 दनव्याजेन स्वैरविहारोद्यमो व्यज्यते । तत्रापि मातरिति
 वृद्धता व्यज्यते । तथा च स्वयं जलाहरणाद्यसामर्थ्यम् ।
 गृहोपकरणमित्यवश्यसंपादनीयत्वम्, अद्य खल्वित्यपलापा-
 शक्यता, त्वयेति न मयैव व्याजः संपाद्यत इत्ययमर्थः,
 तद्गणेति स्वस्य कर्तव्याज्ञानाभिनयः, एवमेवेत्यादिना क्षण-
 मात्रमपि विलम्बासहता च व्यज्यत इति ध्येयम् । पूर्वत्र
 जयतीति पदार्थस्य व्यञ्जकत्वम्, अत्र तद्गुण किं करणीय-
 मित्यादिवाक्यार्थस्य व्यञ्जकत्वमिति भेदः । न चैवमस्य
 वाच्यव्यञ्जकतोदाहरणत्वमयुक्तं स्याद्वाक्यार्थस्य वाच्यत्वा-
 भावादिति वाच्यम्, वाक्यार्थस्यापि वाच्यान्तर्भावस्योक्त-
 त्वादिति दिक् ॥ लक्ष्यस्य व्यञ्जकता यथा वा— ‘साहेन्ती
 सहि सुहृदं खणे खणे दूमासि सि मज्जा कए । सम्भावणे-
 हकरणिज्जसरिच्छं दाव विरइअं तुमए ॥’— साधयन्ती सखि
 सुभगं क्षणे क्षणे दूनासि मम कृते । सद्भावलोहकरणीयस-
 दृक्षं तावद्विरचितं त्वया ॥ हे सखि, मम कृते मज्जिमिच्छं
 सुभगं नायकं साधयन्ती संघटयितुं कृतसंचारेति यावत् ।
 क्षणे क्षणे दूनासि श्रान्तासि । सद्भावस्य समीचीनहृदयतायाः

स्नेहस्य च यत्करणीयं तत्सदृशं त्वया कृतमिति वाक्यार्थः ।
 अत्र दूत्यां प्रमाणान्तरेणापकारित्वावगमान्मुख्यार्थबाधावग-
 मेन शत्रुत्वमाचरितमिति विपरीतलक्षणयावगम्यते । तेन च
 'त्वमधमा येन दूतीविरुद्धं नायकोपभोगमाचरितवती, सो-
 ऽप्यधमो येन दूतिकायां त्वय्यनुरक्तः' इति व्यज्यते । इद-
 मपि वाक्यलक्षितस्यार्थस्य व्यञ्जकतायामुदाहरणमिति भेदः ॥
 व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जकता यथा वा— 'उअ णिच्चल णिप्पन्दा
 बिसिणीपत्तस्मिरे हइ बलाआ । णिम्मलमरअअभाअणपडि-
 ढिआ सङ्खमुत्ति विअ ॥'—पश्य निश्चलः निः स्पन्दा बिसिनी-
 पत्रे राजते बलाका । निर्मलमरकतभाजनप्रतिष्ठिता शङ्खशु-
 क्तिरिव ॥ इदं हि संकेतार्थिनं कामुकं प्रति नायिकावचनम् ।
 हे निश्चल संकेतार्थितयात्रैव स्थितिशील, नलिनीदले निःस्प-
 न्दा बकी निष्कलङ्कमरकतपात्रस्थिता शङ्खशुक्तिर्मुक्तास्फोट
 इव राजते पश्य — इत्यत्र निस्पन्दत्वेनाश्वासवत्त्वम्, तेन
 च जनराहित्यम्, तेनापि तदेव संकेतस्थानमिति च व्यज्यते ।
 यद्वा, संकेतस्थानमगतैव गतोऽस्मीति मिथ्या वदन्तं नायकं
 प्रति नायिकावचनमिदम् । अत्रापि निःस्पन्दत्वेनाश्वासवत्त्वम्,
 तेन च 'न त्वं तत्र गतोऽसि, मिथ्यैव गतोऽस्मीति वदसि
 गतश्चेज्जेयं बलाका निःशङ्का वर्तेत' इति व्यज्यते । अस्मिन्
 पक्षे निश्चलेति संबोधनम् 'मिथ्या वदसि' इति व्यङ्ग्ये

सहायतां प्रतिपद्यते ॥ केचित्तु- नायकं प्रत्यन्यापदे-
शेन दूतीवचनमिदम् । गत्यर्थानां ज्ञानार्थकत्वाभिश्चलपदं
ज्ञानशून्यपरम् । बलाकापदेन च स्त्रीलिङ्गमहिम्ना नायिका
प्रतीयते । ततश्च हे ज्ञानशून्य, स्वयमेव समागत्य पश्य,
स्त्रा विरहासहा संप्रति बिलिनीपत्रे राजते; कतिपयश्रणवि-
लम्बे प्राणाग्न धारयिष्यति यतो निःस्पन्दा । निर्मलमरकते-
त्यत्र बिलिनीपत्रस्य मरकतभाजनापमिततया तदङ्गमङ्गान्ती-
रसता व्यज्यते । तस्याः शुक्रयोपमितत्वेन पाण्डुत्वम्,
तेन चोपमाव्यङ्ग्येनानुभावेन विप्रलम्भातिशयो व्यङ्ग्यः—
इत्याहुः ॥ १२ ॥

एवमर्थस्य स्वरूपं व्यञ्जकत्वं च निरूप्यावसरसंगत्या
वाचकादीनां क्रमेण लक्षणमाह—

साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः ।
घनश्यामः क्रियाद्रामः श्रियं सुग्रीवराज्यदः ॥

अत्राभिधत्त इत्यस्य प्रतिपादयतीत्यर्थः, न त्वभिधया प्रति-
पादयतीति ; तथा सत्यभिधाया वाचकशब्दव्यापारत्वेनान्यो-
न्याश्रयात्, तावत् एव सम्यक्त्वे शेषवैयर्थ्याच्च । संकेतश्च
'अस्माच्छब्दादयमर्थो बोध्यः' इत्याकारक आप्ताभिप्रायो

न त्वीश्वराभिप्रायमात्रम्, यहच्छाशब्दस्याप्यग्रे संप्राप्त्य-
 कथनेन तत्राव्याप्तेः । एवं च लक्ष्यस्याप्यर्थस्य तादृशाप्ता-
 भिप्रायविषयत्वेन संकेतितत्वाविशेषाल्लक्ष्यार्थप्रतिपादके ला-
 क्षणिकपदेऽतिव्याप्तिवारणाय साक्षादिति । अर्थान्तरप्रती-
 त्यद्वारकत्वमिह साक्षात्त्वं विवक्षितम् । तावन्मात्रं च संब-
 न्धितयाकाशस्मारके घटादिशब्देऽतिव्याप्तम् । अतः संके-
 तितमिति । शब्दत्वेन विशेषणाच्च न चेष्टायामतिव्याप्तिः—
 इत्येके । अन्ये तु— साक्षात्संकेतितो योऽर्थस्तत्प्रतिपादकत्वं
 लक्षणम् । संकेतश्च पूर्वोक्त आप्ताभिप्राय एव, लक्षणास्थले
 च परम्परया संकेतः शक्यं बोधयित्वा लक्ष्यं बोधयतित्रय-
 भिप्रायेणैवाप्तेन लाक्षणिकपदप्रयोगात्— इत्याहुः । अपरे
 तु— संकेतपदं संबन्धपरम् । तथा च साक्षात्संबन्धवि-
 षयार्थप्रतिपादकत्वं वाचकत्वम् । ननु— ‘छत्त्रिणो गच्छन्ति’
 इत्यत्र च्छत्त्र्यच्छत्त्रिसाधारणैकसार्थगन्तृत्वेन लक्षणया च्छ-
 त्त्रिणोऽपि प्रतिपादके च्छत्त्रिपदेऽतिव्याप्तिः । न च, यः
 शब्दो यद्विषयकसाक्षात्संबन्धेन यदर्थस्मृतिहेतुः स तस्य
 वाचक इति विवक्षितम्, छत्त्रिपदं च साक्षात्संबन्धेन
 च्छत्त्र्यच्छत्त्रिसाधारणरूपेण न च्छत्त्रिस्मारकमिति न तत्रा-
 तिव्याप्तिरिति वाच्यम् ; छत्त्रिविषयकसाक्षात्संबन्धस्यापि ल-
 क्षणया च्छत्त्रिस्मरणेऽपि प्रयोजकत्वमस्त्येव, अन्यथा शक्य-

ग्रहेऽपि लक्षणाया तत्स्मृत्यापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, शक्यसंबन्धाग्रहे लक्षणाया अप्रवृत्तेः— इति चेन्न; छत्त्रिण इत्यत्र छत्त्रिस्मृतिः साक्षात्संबन्धेनैव, अच्छत्त्रिस्मृतिः परं लक्षणयेत्यजहल्लक्षणैव नास्ति । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधश्च ‘गङ्गायां मत्स्यघोषौ’ इत्यादाविवादोषागैव । यद्वा, साक्षात्त्वस्य प्रतिपादनाक्रियाविशेषणत्वेनाप्यङ्गीकारात्तु दोषः । ननु— एवमपि ‘साक्षात्संबन्धविषयमर्थं यः पदार्थस्मृत्यन्तरमद्वारीकृत्य प्रतिपादयति स वाचकः’ इति हि पर्यवस्यति । तथा सति शक्यभूतच्छत्त्रिभात्रस्मृतिं द्वारीकृत्य छत्त्रयच्छत्त्रिस्मारके छत्त्रिपदेऽतिव्याप्यभावेऽपि ‘राजा हरति लोकानां हृदयं मृदुभिः करैः’ इत्याद्यभिधामूलव्यञ्जनास्थले प्रकरणादिनाभिधायाः प्राकरणिकचन्द्रार्थस्मृतौ नियमने सत्यप्राकरणिकभूपाद्यर्थस्य व्यञ्जनया प्रतिपादके राजादिपदेऽतिव्याप्तिः, तत्र प्राकरणिकचन्द्रादिपदार्थस्मृतेरप्राकरणिकभूपाद्यर्थस्मृतौ द्वारत्वाभावात् । न च पदार्थस्मृत्यन्तराव्यवहितत्वमेवात्र साक्षात्त्वं विवक्षितमिति वाच्यम् ; तथापि ‘सर्वदो माधवः पायादन्धकभयकृत्स वः’ इत्यादौ यत्र हरिहरयोर्द्वयोरपि प्राकरणिकत्वं तत्र प्रमिद्धिप्राचुर्येणान्धकासुरनाशकर इति हरविषयार्थस्य ज्ञादिति प्रतीतिः, पश्चात्पर्यालोचनयान्धकानां यदुपभेदानां भयकृद्भूद्वृद्धिदिति हरि-

विषयार्थस्य निहतार्थतया विलम्बेन प्रतीतिः ; तन्नान्धकश्चा-
यादिपदेऽव्याप्तिः पदार्थस्मृत्यन्तराव्यवधानेन स्मारकत्वाभा-
वात्— इति चेन्न ; अस्वतन्त्रत्वेन पदार्थविशेषणात् । स्वा-
तन्त्र्यं च शक्यतावच्छेदकप्रकारेणान्वयबोधविषयत्वम् ।
ततश्च स्वतन्त्रपदार्थस्मृतिव्यवधानेऽप्यस्वतन्त्रपदार्थस्मृत्यव्य-
वहितत्वमस्त्येवेति नाव्याप्तिः । अजहलक्षणास्थले तु च्छ-
त्रिणां शक्यतावच्छेदकीभूतच्छत्तित्वप्रकारेणान्वयबोधाविष-
यत्वान्न स्वातन्त्र्यमित्यस्वतन्त्रपदार्थस्मृतिव्यवधानेनैव लक्ष्य-
स्मारकतेति न तत्राप्यतिव्याप्तिः । न चैवं लाक्षणिकस्थले
साक्षात्संबन्धविषयस्यान्वयबोधविषयत्वाभावेन स्वातन्त्र्या-
भावादस्वतन्त्रपदार्थस्मृत्यव्यवधानपदेनैव तत्रातिव्याप्तिवार-
णात्साक्षात्पदवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, ‘गङ्गायां मत्स्यघोषौ’
इत्यत्र साक्षात्संबन्धविषयस्याप्यन्वयबोधविषयत्वेन स्वतन्त्र-
त्वात्तस्मृतिव्यवधानेऽपि तीरस्मृतेरस्वतन्त्रपदार्थस्मृत्यव्यव-
हितत्वात्तीरस्मृतिजनकतादशायामतिव्याप्तिवारणाय साक्षा-
त्पदावश्यभावात् । न चैवम् ‘राजा हरति—’ इत्यत्र
व्यञ्जनया भूषाद्यप्राकरणिकार्थस्मारकेऽतिव्याप्तिः स्यात्,
तत्र प्राकरणिकार्थस्यान्वयबोधविषयत्वेन स्वातन्त्र्यात्तस्मृति-
व्यवधानेऽप्यस्वतन्त्रपदार्थस्मृत्यव्यवधानसत्त्वादिति वाच्यम्,
अनियन्त्रितसंकेतस्यैव संकेतपदेन विवक्षितत्वात्—इत्याहुः ॥

यथा घनश्यामादिशब्दाः साक्षात्संकेतितार्थस्मारकतया
वाचकाः ॥ १३ ॥

ननु संकेतिताः क इत्याकाङ्क्षायामाह—

जातिगुणः क्रिया द्रव्यमिति संकेतिता मताः ॥

जातिर्घटत्वादिका, गुणो नीलपीतादिकः, क्रिया चलना-
दिका, द्रव्यं सजातीयवस्त्वन्तररहितमाकाशादिकं वक्तृय-
दृच्छासंकेतितद्विधादिशब्दव्यङ्ग्यः स्फोटश्च, एते चत्वारः
संकेतविषया मताः । ननु— ‘घटमानय’ ‘घटं स्थापय’
इत्यादिवाक्येषूत्तमवृद्धेनोक्तेषु प्रयोज्यस्य घटानयनस्थापना-
दिव्यवहारं पश्यन्व्युत्पित्सूर्यवहारविषयभूतायां व्यक्तावेव
शक्तिं गृह्णाति न तु जात्यादावताद्वषये—इति चेन्न ; व्यक्ते-
र्यवहाराविषयत्वेऽपि व्यक्तीनामानन्त्यात्सामान्यलक्षणायां
मानाभावेन शक्तिग्रहसमये सर्वव्यक्त्युपस्थित्यमंभवान्न तासु
शक्तिग्रहः । यदि च तत्कालोपस्थितकतिपयव्यक्तिष्वेव श-
क्तिर्गृह्येत तदा यासु न शक्तिग्रहस्तामां घटादिपदेनोपस्थि-
तिर्न स्यात् । यदि च कचिच्छक्तिग्रहेऽप्यन्यत्र शाब्दधीरि-
ष्यते तदा शक्तिधीः शाब्दज्ञाने व्याभिचारिणीति कारणमेव
न स्यात् । यदि च यद्वर्माश्रये शक्तिग्रहस्तद्वर्माश्रयस्य स्मृ-

त्यगोचरस्यापि योग्यतावशादन्वयबोधविषयत्वं स्यादेव समा-
मानप्रकारकत्वस्यैव नियामकत्वादिति मतम्, तथापि व्य-
क्तिमात्रस्य शक्यत्वे 'गौः' 'शुक्रः' 'चलः' इत्यादिपदानां
व्यक्तिमात्रवाचकत्वेन पर्यायतापत्त्या सह प्रयोगानुपपत्तिः,
जातिगुणः क्रियेति विभागानुपपत्तिश्च । यदि च जात्यादि-
विशिष्टव्यक्तिषु शक्तिग्रहमङ्गीकुरुषे तदा लाघवाज्जात्यादेरेव
शक्यता युक्ता, व्यक्तिलाभस्त्वाक्षेपाङ्गक्षणया वा भविष्यति ।
स च संकेतग्रहोपाधिभूतो जात्यादिरूपो धर्मो वस्तुनः स्वा-
भाविको वक्तृत्यदृच्छौपाधिकश्चेति सामान्यतो द्विविधः ।
स्वाभाविकधर्मश्च सिद्धमाध्यमेदेन द्विविधः । तत्र सिद्धो-
ऽपि वस्तुनः प्राणप्रदो विशेषाधानहेतुश्चेति द्विविधः ।
तत्राद्यो जातिः । सा हि वस्तुनः प्राणप्रदतुल्यत्वात्प्राणप्रदे-
त्युच्यते । तदवच्छिन्नमेव हि वस्तु व्यवहारयोग्यं भवति
नान्यथा । तदुक्तं भर्तृहरिणा— 'गौः स्वरूपेण न गौर्ना-
व्यगौर्गोत्वाभिसंबन्धात्तु गौः' इति । गौः स्वरूपेण व्याक्त-
मात्रेण गौरिति न व्यवह्रियते नाप्यगौरश्चादिरिति वा व्य-
वह्रियते, किं तु गोत्वाभिसंबन्धादेव गौरिति व्यवह्रियत
इत्यर्थः । यद्वा प्राणप्रदत्वं यावदाश्रयं तदाधारत्वम् । गुणा-
नां तु नित्यत्वपक्षेऽपि न यावदाश्रयं तद्वृत्तित्वम्, आश्रये
सत्यपि पाकादिना समवायनाशे तदनाधारतास्वीकारात् ।

द्वितीयस्तु शुक्लादिगुणः । जात्या प्रथमं विशेषितमेव हि
 वस्तु द्वितीयश्रणे समवायोत्पत्तौ पश्चादुपैर्विशेष्यते । द्विती-
 यस्तु साध्यरूपो धर्मः क्रिया । यद्यपि क्रियापि नित्या न
 साध्या, तथाप्याख्यातेन साध्यतया प्रतीतेः सा साध्येत्यु-
 च्यते । यदाहुः— ‘यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेन प्रती-
 वते’ इति । सा च क्रिया पाकादिः पौर्वापर्येण वर्तमा-
 नाभिः स्वावयवकल्पाभिश्चुलीमंमार्जनाद्यवस्त्रावणान्ताभिः
 क्रियाभिरभिधेय्यते । वक्तृयदृच्छोपाधिकस्तु धर्मः पूर्व-
 पूर्ववर्णैर्गम्फुटतयाभिव्यक्तश्रमवर्णबुद्ध्या स्फुटतरमभिव्यक्तः
 स्फोट एव । स च व्यञ्जकानां वर्णानां क्रमवत्त्वेऽपि न
 स्वयं क्रमवान्, इतरथा वर्णवत्त्वमपि क्रमवत्त्वेऽर्थप्रत्याय-
 कत्वासाध्यप्रसङ्गात् तादृशस्फोटरूपं च द्वित्यादिशब्द-
 व्यञ्जयस्वरूपं वक्तृयदृच्छया द्वित्याद्यर्थेषु शक्तिप्रहोपाधित्वेन
 संनिवेश्यत इति सज्ञारूपं यदृच्छात्मकं चोच्यते । यद्यपि
 जात्यादिशब्दानामपि स्फोटव्यञ्जकत्वमविशिष्टं तथापि जा-
 त्यादीनामेव प्रकारत्वात्तेषामेवोपाधित्वम्, द्वित्यादिशब्देषु
 स्फोट एव प्रकार इति स एवोपाधिः । न चैवं यदृच्छा-
 शब्दे द्रव्यमुपाधिरिति व्यवहारः कथमिति वाच्यम्, स्फोट-
 रूपशब्दस्यापि द्रव्यत्वेन तद्विरोधात् । अत एव ‘गौः
 शुक्लश्चलो द्वित्य इत्यादौ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तः’ इति

महाभाष्यकारः । ननु— भिन्नासु घटादिव्यक्तिषु ‘घटोऽयम्’
‘घटोऽयम्’ इत्याद्यनुगतप्रतीतिप्रयोगविषयत्वं हि जातित्व-
मिहाभिमतम् । तच्च परमाणुत्वेऽतिव्याप्तम् । न च परमा-
णुत्वमपि जातिरेवेति वाच्यम्, परमाणुत्वादीनां गुणमध्ये
पाठात्— इति चेन्न, तेषां गुणमध्ये पाठात्पारिभाषिकमेव
गुणत्वं न तु वास्तवमिति ध्येयम् । ननु— गुणक्रिययोरप्या-
नन्त्याद्व्यक्तिशक्तिपञ्चोक्तदूषणमाम्यम्— इति चेन्न; शुक्लीला-
दिगुणव्यक्तयः प्रत्येकमेकैका एव नित्याश्च तत्तद्व्यव्यक्तिभि-
र्यज्यन्ते । विनाशोत्पादधीस्तु तत्समवायावेषयिणी । एवं
षाकादिक्रिया अप्येकैका एव नित्याश्च चुलीसंमार्जनाद्यवस्त्रा-
वणान्ततत्तद्व्यापारव्यङ्ग्याः । व्यवसायकक्रमाच्च क्रियायाः क्र-
मिकत्वव्यवहारः । भेदप्रतीतिस्त्वाश्रयभेदोपाधिकी, यथैक-
स्यैव मुखस्य दपणतैलखट्वाद्यालम्बनभेदाद्भेदप्रतीतिस्तद्वादेति
दिक् ॥ १४ ॥

एवं जात्यादयश्चत्वारोऽपि तत्तत्पदसंकेतविषया इत्युक्तम् ।

तत्र मतान्तराण्याह—

जातिरेवाथ वा तडानेव वापोह एव वा ॥

घटादिशब्देष्विव शुक्लादिशब्देष्वपि जातिरेव संकेतविषयः ।

तथा हि — शुक्लादयो गुणाः क्रियाश्च प्रतिव्यक्ति भिन्नभिन्ना
 एव, उत्पादविनाशप्रतीतिस्तस्या बाधकं विना तत्समवायवि-
 षयकत्वकल्पनानौचित्यात्समवायस्य नित्यत्वाच्च । ततश्च
 हिमपयःशङ्खाद्याश्रयभेदे शुक्लादयां गुणा भिन्ना एव । भिन्ने-
 ष्वपि तेषु शुक्लः शुक्ल इत्यनुगतप्रतीतिबलाच्छुक्लत्वादिकं
 जातिः । तथा गुडतण्डुलादिपाकादिक्रियासु पाकत्वादिकं
 जातिरेव । एव बालवृद्धशुकाद्युदीरितेषु ङित्थादिशब्देषु
 स्फुटतरवैलक्षण्यानुभवाद्भेदसिद्धौ तत्राप्यनुगतबुद्ध्यनुरोधाङ्गि-
 त्थशब्दत्वादिकं जातिः । सा च शब्दार्थयोरभेदवादिमते
 ङित्थाद्यर्थेऽपि वर्तते । तद्भेदवादिमतेऽपि परम्परयार्थेऽपि
 तस्या वृत्तिरविरुद्धा । यद्वा, प्रतिदिनमुपचयापचयवत्त्वेन
 ङित्थादिशरीरस्य भेद आवश्यकः, तथाप्यनुगतबुद्ध्यं
 ङित्थत्वादिकं जानिरेवेति सर्वेषां शब्दानां जातिरेव संकेत-
 विषय इत्युक्ते । अन्ये तु — तद्वा जातिविशिष्टः पदार्थ एव
 सर्वत्र संकेतावश्यः, प्रथममानयनादिव्यवहारदर्शनेन तत्रैव
 संकेतप्रहादप्ये तस्यागे मानाभावात् — इत्याहुः । अगरे तु —
 भषटादिव्यावृत्तिरूपोऽपोह एव घटादिपदसंकेतविषयः, भ-
 पोहव्यतिरिक्तजातौ मानाभावात् — इत्याहुः । एषु च पक्षेषु
 युक्तयुक्तविचारणा ग्रन्थगौरवभयात्प्रकृतव्यञ्जनानिरूपणानु-
 पयोगाच्च न कर्तोति व्येयम् ॥ १५ ॥

वाचकं निरूप्य परिशेषानभिधाद्यातिरिक्तां व्यञ्जनां सि-
 बाधयिषुर्वाचकव्यापारभूतामभिधां तावल्लभयति—

व्यापारः शक्यधीहेतुर्मुख्यः शब्दगतोऽभिधा ॥

शक्यस्य साभ्रात्मकेतविषयस्य या धीस्तद्धेतुर्मुख्यो यः शब्द-
 निष्ठो व्यापारः सोऽभिधा । अत्र शब्दगतव्यापारत्वमात्रं
 लक्षणायामतिव्याप्तम् , अतः शक्यधीहेतुरिति । न चैवमपि
 'छात्रिणो गच्छन्ति' इत्यल्लक्षणायां छात्र्यच्छात्रमाधार-
 णैकमार्थगन्तृत्वेन शक्यानां छात्रिणामपि प्रतीतेस्तत्रातिव्या-
 प्तिरिति वाच्यम् , शक्यतावच्छेदकप्रकारेण शक्यधीहेतुत्वस्य
 विवक्षितत्वात् न च 'गङ्गायां घोष' इत्यादौ गङ्गात्वेनैव
 तीरप्रतीतिरिति मने च्छात्रित्वेनैवात्रापि च्छात्र्यच्छात्रप्रती-
 तिरित्युक्तदोषतादवध्यमिति वाच्यम् , शक्यमात्रधीहेतुत्वस्य
 विवक्षितत्वात् । तावच्चाभिधामूलव्यञ्जनायामतिव्याप्तिमिति
 मुख्यपदम् . मुख्यत्वं च तदर्थप्रतीतौ तद्वतव्यापारान्तरानपे-
 क्षत्वम् । अभिधामूलव्यञ्जनायां व्यङ्ग्यार्थप्रतीतौ व्यङ्ग्य-
 विषयकशक्यपेक्षास्येव , अन्यथा शक्यग्रहेऽपि व्यञ्जनया
 तत्प्रतीत्यापत्तेः । न चैवं लक्षणायामपि तावतैवातिव्याप्ति-
 निगमे शक्यधीहेतुपदवैयर्थ्यमिति वाच्यम् , स्वरवर्णादिगत-
 व्यञ्जनायामतिव्याप्तिनिरासाय तदवश्यंभावादित्याहुः । अ-

न्ये तु— शक्तिरेवाभिधा । शक्तिश्च संकेतयितुरिच्छा । संके-
तयिता च जात्यादिवाचकपदेष्वीश्वर एव, डिस्थादिपदेषु
तत्तत्पित्रादिः । तदिच्छायाश्च स्वरूपसंबन्धेन शब्दनिष्ठत्व-
मप्यविरुद्धम् । अतः शक्त्यतिरिक्तायामभिधायां न किञ्चि-
त्प्रमाणम्— इत्याहुः ॥ १६ ॥

अथाभिधां विभजते—

रूढिर्योगो योगरूढिरिति सा त्रिविधाभिधा ॥

स्फुटम् ॥ १७ ॥

रूढिं लक्षयति—

रूढिस्त्वखण्डशक्त्यैव स्यादेकार्थाभिधायिता ।

पीनौ वधूकुचावुच्चैर्मुक्ताहारौ च राजतः ॥

समुदायशक्तिमात्रेणैकार्थप्रतिपादकता रूढिः । अवयवशक्त्या
प्रतिपादके योगेऽतिव्याप्तिवारणाय समुदायेति । समुदाया-
वयवशक्तिभ्यामर्थप्रतिपादिकायां योगरूढावतिव्याप्तिनिरा-
साय मात्रपदम् । समुदायशक्त्या वृक्षविशेषादिप्रतिपादके-
ऽवयवशक्त्या च तुरङ्गश्रोत्रादिप्रतिपादकेऽश्वकर्णादिशब्दे-
ऽव्याप्तिवारणायैकपदम् । तत्रावयवशक्त्यर्थान्तरप्रतिपादने-
ऽपि समुदायशक्तिमात्रेण वृक्षविशेषाद्येकार्थप्रतिपादकत्वान्ना-

व्याप्तिः । एवं च समुदायशक्तिमात्रेणार्थप्रतिपादकत्वमवय-
 वार्थप्रतिभानात्तत्प्रतिभानेऽपि तस्य प्रतिपाद्ये बाधाद्वा भव-
 तीति द्विविधा रूढिः ॥ यथा पीनौ वधूकुचाविति पदाभ्यां
 नावयवार्थप्रतिभानम्, मुक्ताहारपदे मुक्त आहारो याभ्या-
 मित्यवयवार्थप्रतिभानेऽपि तस्य मुक्तामयहारलक्षणे प्रतिपाद्ये
 बाध इत्येषा रूढिः ॥ यथा वा— ‘प्रत्यर्थिश्चिन्तिपालमौलि-
 कलितप्रत्यग्रमुक्तातुलाकोटिस्पर्शनमातनोति चरणाम्भोजं मदा-
 तावकम् । वीर श्रीरघुनाथनायक विभो विश्वंभराधीश ते
 इत्ते रूप्यतुलाप्रदानकलना चित्ते न मे विस्मयम् ॥’—
 अत्रापि मुक्तादिशब्देषु नावयवार्थप्रतिभानम् । तुलाकोटि-
 शब्देऽवयवार्थप्रतिभानेऽपि तस्य पादाङ्गदलक्षणे प्रतिपाद्ये
 बाध इत्येषा रूढिः । यद्यपि प्रत्यर्थिश्चिन्तिपालानां मौलिभिः
 शिरोभिः प्रतिमाकारैः कलितो घटितः प्रत्यग्रमुक्तामयो
 यस्तुलाकोटिः पादाङ्गदं तस्य स्पर्शनं धारणमेव प्रत्यर्थिश्चि-
 त्तिपालकिरीटस्त्वचितप्रत्यग्रमुक्तात्मकतुलितद्रव्यकोटिप्रतिपाद-
 नमित्यभेदाध्यवसायार्थं तुलाकोटिशब्देऽवयवार्थोऽपि विव-
 क्षितः, तथापि तस्य पादाङ्गदगतत्वेनाप्रतिपादनात्तत्र रूढि-
 रेव ॥ १८ ॥

योगं लक्षयति—

योगोऽवयवशक्त्यैव स्यादेकार्थाभिधायिता ।

रागिन्कान्तापदाघातस्तवाशोकस्य सांप्रतम् ॥

रूढावतिव्याप्तिवारणायवयवेति । योगरूढौ तद्वारणाय
एवेति । अवयवशक्तिमात्रेण कुसुमितादिवस्तुप्रतिपादके समु-
दायशक्त्या च दिवाकरनिशाकरादिप्रतिपादके पुष्पवदादि-
शब्देऽव्याप्तिवारणायैकपदम् । अवयवशक्तिमात्रेण प्रतिपाद-
कत्वमपि समुदायार्थाप्रतिभानात्तत्प्रतिभानेऽपि तस्यावयव-
शक्तिप्रतिपाद्यार्थानन्वयाद्वा भवतीति योगोऽपि द्विविधः ।
यथा रागिन्निति केवलं योगः । अशोकपदे शोकरहितत्वमेव
कङ्कलिवृक्षत्वमित्यभेदाध्यवसायार्थं समुदायार्थस्य विवक्षित-
त्वेऽपि शोकरहितत्वरूपावयवशक्तिप्रतिपाद्यार्थेऽनन्वय एव ॥
यथा वा— ‘शास्त्राभृतां यत्प्रमदावनेषु समाश्रितानामपि
पुष्पवत्ताम् । छायातमिस्रप्रकरैरजस्रं पादा भजन्ते परिभूति-
मेव ॥’- अत्रापि शास्त्राभृतामिति केवलं योगः । पुष्पव-
त्तामिति पदे कुसुमवत्त्वमेव दिवाकरनिशाकरत्वमित्यभेदा-
ध्यवसायार्थं समुदायार्थस्य विवक्षितत्वेऽपि कुसुमवत्त्वरूपा-
वयवशक्तिप्रतिपाद्यार्थेऽनन्वय एव ॥ १९ ॥

योगरूढिं लभ्यति—

योगरूढिस्तु शक्तिभ्यामेकार्थप्रतिपादनम् ।
मृगाक्षी पद्मनाभस्य मन्दिरे वसतान्मम ॥

शक्तिभ्यामवयवशक्तिसमुदायशक्तिभ्याम् । अत्र शक्तिद्वयेन
भिन्नभिन्नार्थप्रतिपादकेऽश्वकर्णादिपदेऽतिव्याप्तिवारणायैकप-
दम् । यथा मृगाक्षीपदं पद्मनाभपदं च । इयमप्यवयवशक्त्ये-
वावयवगतवृत्त्यन्तरेण समुदायार्थप्रतिपादनेऽपि भवति ;
तथावयवार्थान्तरस्य विवक्षितत्वेऽपि तस्य समुदायार्थानन्व-
येऽपि भवति । यथा — ‘तैजःस्फूर्तिरसावनन्तमणिभिः स्थैर्यं
च हेमाद्रिणा कीर्त्तिस्ते शशिकोटिभिश्च तनुते नित्यं तुलारो-
हणम् । वीर श्रीचिनचेव्वयाच्युतधराधौरेयभाग्योन्नते चित्रं
किं रघुनाथभूप भवतो हेम्ना तुलारोहणम् ॥’ — अत्रानन्त-
मणिभिरित्यनन्तस्याकाशस्य मणय इव मणय इत्यवयवगत-
गौण्या समुदायशक्त्या चादित्याः प्रतीयन्ते । तथादित्या
एवानेके मणयो रत्नानीत्यभेदाध्यवसायार्थमवयवार्थान्तरस्य
विवक्षितत्वेऽपि तस्य समुदायार्थानन्वयश्च । तथा हेमाद्रिणेति
हेममयोऽद्रिरित्यवयवशक्त्या समुदायशक्त्या च मेरुप्रतीतौ,
हेमाद्रिरेवाद्विसदृशं हेमेत्यभेदाध्यवसायार्थमवयवार्थान्तरस्य
विवक्षितत्वेऽपि तस्य समुदायार्थे मेरावनन्वयः । न च
हेमाद्र्यादिपदानां केवलं मेरुप्रमुखेषु रूढिरेवास्त्विति वाच्यम् ,

तत्रैव यौगिकार्थप्रतिभानभ्यापि सर्वसाक्षिकत्वात् । न च तर्ह्यवयवशक्तिमात्रेण मेवाद्यर्थप्रतिपादकत्वोपपत्तौ समुदाय-
शक्तिर्मास्त्विति वाच्यम्, 'मेरुः सुमेरुर्हेमाद्रिः—' इत्याद्य-
भिधानकोशपरम्परया विशिष्य तत्र समुदायशक्तेरपि मिद्वेः,
अन्यथा राजभिः क्रीडार्थं निर्मिते हेममयाद्राविव विशिष्या-
नुशासनानपेक्षणेन तद्वैयर्थ्यापत्तेरित्याहुः । कचिद्योगरूढ-
स्यापि पदस्यावयवार्थानन्वयात्ममुदायार्थमात्रे विश्रान्तिः ।
यथा स्थलकमले नीरजादिपदम् । कचित्तु समुदायार्थानन्वया-
दवयवार्थमात्रे विश्रान्तिः । यथा नीलनीरजमित्यादौ । अत्रो-
भयत्रापि लक्षणैवेति न्यायविदः । तथा हि— नीरजपदे
हि नीरजनिकर्तृत्वमवयवशक्त्या समस्ति । समुदायशक्त्या तु
पद्मत्वं प्रतीयते । ततश्च नीरजपदरूपैकपदोपादानरूपयान्त-
रङ्गप्रत्यासत्त्या स्थलकमलेन्दीवरान्वयात्प्रागेव नीरजनिकर्तृ-
त्वसमानाधिकरणत्वेनोपस्थितस्य पद्मत्वस्य पद्मत्वसमानाधि-
करणत्वेनोपस्थितस्य नीरजनिकर्तृत्वस्य च स्थलकमलेन्दीव-
रान्वये नाकाङ्क्षा न वा विशिष्टस्य तदन्वयविषयिणी शाब्द-
धीरिति तदन्वयार्थं स्वतन्त्रपद्मत्वनीरजनिकर्तृत्वोपस्थितये
नीरजपदस्य लक्षणैवाभ्युपगन्तव्या, न तु रूढिर्योगो वा ।
न च प्रथमं योगरूढभ्यां स्वार्थोपनयेऽपि पश्चात्स्थलकमले-
न्दीवरान्वयार्थं विरुद्धवृत्तिमूकीभावे भति तदितरवृत्त्यैव

स्वतन्त्रपद्यत्वनिरजनिकर्तृत्वोपस्थिते गकाङ्कुदिमद्भावात् तदर्थ-
मिह लक्षणेति वाच्यम्, केवलरूढ्यादिना स्वतन्त्रपद्यत्वाद्यु-
पस्थित्यर्थं शब्दस्य पुनरनुसंधानकल्पनागौरवापत्तेः । लक्ष-
णापक्षे तु नायं दोषः, योगरूढ्या निरजनिकर्तृत्वमवलितप-
द्यत्वरूपावशिष्टोपस्थितेर्विशेषणविशेष्यान्यतरलक्षणाद्वारत्वेन
द्वारे सति द्वारिणः पुनरनपेक्षणात् । न च शक्योपस्थिति-
र्लक्षणाया लक्ष्योपस्थिताविव शक्योपस्थित्यन्तरेऽपि द्वारं येन
केवलरूढ्यादिना स्वतन्त्रपद्यत्वाद्युपस्थितावपि पुनरनुसंधानं
न कल्प्येतत्याहुः । अन्ये तु—विशेषणस्य स्वतन्त्रोपस्थित्यर्थं
लक्षणायामपि विशेष्यस्य स्वतन्त्रोपस्थितये न लक्षणा । अत-
एव 'नित्यो घटः' इत्यत्र नित्यत्वस्य विशेषणान्वयितया
विशेषणस्य घटत्वस्य स्वतन्त्रोपस्थित्यर्थं लक्षणा, 'नष्टो घटः'
इत्यत्र तु न लक्षणेति नैयायिकैरेव स्वीकृतम् । ततश्च नील-
निरजमित्यत्र लक्षणायामपि स्थलकमले नीरजमित्यत्र न
लक्षणा— इत्याहुः । अपरे तु— यथा 'राजा हरति लोकानां
हृदयं मृदुभिः करैः' इत्यादौ प्रकरणादिना प्रकृतचन्द्रादावे-
वाभिधायां नियमितायां भूपाद्यर्थान्तरविषया त्वभिधा-
मूकीभवति, तथा प्रकरणादिना स्थलकमलेऽवयवशक्तेरिन्दी-
वरं समुदायशक्तेश्च तिरोभावात्प्रथममेव पद्यत्वं नीरजनिक-
र्तृत्वं चोपस्थितं भवतीति न कापि लक्षणेत्याहुः ॥ २० ॥

एवं त्रिविधामप्यभिधां निरूप्य व्यापारप्रमञ्जालक्षणाश्र-
यत्वेन लक्षकं निरूपयितुं वा लक्षणां लक्षयति—

तात्पर्यविषयीभूतार्थान्वयानुपपत्तिः ।
शक्यभिन्नार्थधीहेतुर्व्यापारो लक्षणोच्यते ॥

अभिधायामतिव्याप्तिवारणाय शक्यभिन्नेति । व्यञ्जनायाम-
तिव्याप्तिवारणायान्वयानुपपत्तिः इति । तत्र तु न मुख्या-
र्थान्वयानुपपत्तिः । तावत्युक्ते ‘छत्त्रिणो गच्छन्ति’ इत्यत्रा-
व्याप्तिः, तत्र मुख्यार्थानां छत्त्रिणामपि गमनान्वययोग्यत्वेन
तदनुपपत्त्यभावात् । अत उक्तं तात्पर्यविषयीभूतेति । तत्र
हि छत्त्र्यच्छत्त्रिणमुदायकर्तृकमेव गमनं तात्पर्यविषयीभू-
तम् । तेन च छत्त्रिमात्रस्य नान्वययोग्यतेति नाव्याप्तिः ।
तात्पर्यानुपपत्तिमात्रं च व्यञ्जनायामस्ति, तात्पर्यनिर्वाहयैव
सर्वत्र वृत्तिकल्पनात् । अतस्तात्पर्यविषयीभूतार्थान्वयानुपप-
त्तिपर्यन्तमुक्तम् । न च तादृशव्यापारः शक्तिभिन्नः शक्य-
संबन्ध एव, स च लक्ष्यभूततीरादिनिष्ठ इति कथमस्य
शब्दव्यापारतेति वाच्यम्, तस्यार्थनिष्ठस्यापि शब्द आरो-
पात् । तदुक्तं काव्यप्रकाशिकायाम्— ‘लक्षणारोपित-
क्रिया’ इति— इति प्राञ्चः । शक्यघटितपरम्परासंबन्धेन
सोऽपि शब्दनिष्ठ एवेति नव्याः । तात्पर्यविषयार्थान्वयानु-

पपत्त्या शक्यसंबन्धादशक्यार्थमृतिर्लक्षणेति प्राञ्चः । तद-
युक्तम् ; अर्थप्रतिपत्त्यर्थं हि वृत्तिकल्पनं न तु नैव वृत्तिरिति
युक्तं कल्पयितुमिति ध्येयम् ॥ २१ ॥

एवं लक्षणां लक्षयित्वा तां विभजते—

द्विविधा सा रूढिपूर्वा फलपूर्वेति भेदतः ॥

सा लक्षणा रूढिलक्षणा फललक्षणा चेति सामान्यतो द्वि-
विधा । प्रयोगबाहुल्येन रूढितुल्यतया प्रसिद्धा लक्षणा
रूढिलक्षणा । यथा ‘कुशलोऽयं रथकर्मणि तस्मा’ इति ।
कुशलशब्दो हि कुशं लात्यादत्त इत्यवयवशक्त्या कुशादान-
कर्तारि वर्तते समुदायशक्त्या समर्थ इति नीरजपदवशोग-
रूढः । इयांस्तु विशेषः— नीरजपदस्य ‘नीलनीरजम्’
इति योगार्थेऽपि प्रयोगबाहुल्यमस्ति, कुशलशब्दस्य तु मण्ड-
पशब्दस्य मण्डपानकर्तृत्वरूपयोगार्थ इव कुशादानकर्तृत्व-
रूपयोगार्थं न प्रयोगबाहुल्यमिति । ततश्च रथकर्मणि कुशा-
दानकर्तृत्वरूपयोगार्थासंभवात्कुशलशब्दः सामर्थ्यमात्रे विद्वै-
चकत्वरूपशक्यसंबन्धसत्त्वेन लक्षणया वर्तते, यथा स्थल-
कमले नीरजशब्दोऽवयवार्थानन्वयात्लक्षणया समुदायार्थपुर-
स्कारेण वर्तते । न च कुशलशब्दस्य लाक्षणिकत्वे शक्य-

संबन्धज्ञानाय कुशादानकर्तृत्वविशिष्टसामर्थ्यरूपः शक्या-
र्थोऽपि प्रतीयेतेति वाच्यम्, व्युत्पन्नस्येष्टत्वादव्युत्पन्नस्य
नीरजादिपदसाधारण्यात् । इयं च लक्षणा प्रयोगबाहुल्या-
द्भूटिवदतिप्रसिद्धेति रूढिलक्षणा । विवक्षितार्थान्तरद्योतन-
फला तु फललक्षणा । यथा 'गङ्गायां घोषः' इति । अत्र
हि गङ्गापदं मुख्यार्थस्य प्रवाहस्य घोषान्वयायोग्यत्वात्सा-
मीप्यादिरूपशक्यसंबन्धस्य च सत्त्वार्त्तरे लक्षणया वर्तते ।
स्वायत्ते शब्दप्रयोगे सत्यपार्थकावाचकपदप्रयोगानौचित्याद्-
ङ्गागतपावनत्वादिधर्माणां तीरनिष्ठतया प्रतीतिः प्रयोजन-
मिति फललक्षणैवा ॥ २२ ॥

रूढिलक्षणां विभजने—

स्याद्रूढिलक्षणा द्वेधा गौणी शुद्धेति भेदतः ॥

स्फुटम् ॥ २३ ॥

शक्यसादृश्यसंबन्धरूपा गौणीति सा मता ।
लावण्यनिधिरेषैव प्रवीणा युववञ्चने ॥

शक्यसादृश्यरूपसंबन्धात्मिका सा रूढा गौणी मता । ननु—
सादृश्यं न संबन्धः, विशिष्टधीनियामकस्यैव संबन्धत्वात् ।
न हि संयोगे सति 'दण्डी देवदत्तः' इतिवत्समवाये सति
'रूपी घटः' इतिवद्वा सादृश्ये सति 'सिंहवान्देवदत्तः'

इति विशिष्टधीरस्ति । तस्माद्गौणी लक्षणातो भिन्नैव वाच्या—
 इति चेन्न ; व्यतिरेकलक्षणस्थले विशिष्टबुद्ध्यनियामकस्यापि
 निरोधस्य शक्यसंबन्धत्वाभ्युपगमेन सादृश्यस्यापि शक्य-
 संबन्धत्वाविरोधादित्याहुः ॥ यथा लावण्यपदस्य लवणत्व-
 वाचिनो हृदयंगमत्वादिसादृश्यात्सुषुमाविशेषे वृत्तिः, यथा
 वा प्रकृष्टवीणावत्त्वविशिष्टसमर्थवाचकस्य प्रवीणशब्दस्य
 विवेचकत्वादिसादृश्येन समर्थमात्रे वृत्तिरितीह निरूढा
 गौणीति ॥ २४ ॥

**शुद्धा सा सादृश्यभिन्नशक्यसंबन्धरूपिणी ।
 पुष्पं धनुर्ज्या द्विरेफाः श्रमस्तदपि दिग्जयी ॥**

सादृश्यभिन्नशक्यसंबन्धरूपा रूढा शुद्धा ॥ यथा द्विरेफ-
 शब्दस्य 'द्वौ रेफौ यस्य' इति व्युत्पत्त्या भ्रमरशब्दवृत्तेस्तद्वाच्ये
 मधुव्रते रूढिलक्षणा शुद्धा, सादृश्यान्यभ्रमरशब्दघटितश-
 क्यसंबन्धरूपत्वात् । न च द्विरेफपदस्य भ्रमरशब्दे शक्ति-
 र्नेति कथमत्र शक्यसंबन्ध इति वाच्यम्, द्विरेफशब्दस्यापि
 भ्रमरशब्दे योगरूढ्यङ्गीकारात् अथ वा, वृत्त्यन्तरं विना
 शक्तिप्रयुक्तोपस्थितिविषयत्वेन वाक्यार्थवद्भ्रमरशब्दस्यापि श-
 क्यत्वोपपत्तेरित्याहुः । एवं त्वगादिशब्दानां त्वगिन्द्रियादिषु
 शुद्धा रूढिलक्षणेति ध्येयम् ॥ २५ ॥

फललक्षणां विभजते—

जहती चाप्यजहती जहत्पूर्वाजहत्यपि ।

सारोपा साध्यवसितिरित्यन्या पञ्चधा मता ॥

अन्या फललक्षणा जहलक्षणाजहलक्षणा जहदजहलक्षणा
सारोपलक्षणा साध्यवसानलक्षणा चेति पञ्चविधा ॥ २६ ॥

तत्र जहलक्षणां लक्षयति—

स्याजहलक्षणा यत्र स्वार्थं त्यक्तवान्यवृत्तिता ।

साक्षी मुकुन्दकेलीनां यमुनायामयं व्रजः ॥

यत्र स्वार्थत्यागेन परार्थवृत्तिता तत्र जहलक्षणा ॥ यथा

यमुनायामित्यत्र वाच्यम्य प्रवाहस्य घोषान्वयायोग्यत्वाद्यमु-

नाशब्दः स्वार्थं परित्यज्य स्वार्थमन्वन्धिनि तीरे वर्तत इति

तत्र जहलक्षणा । इयमेव वाच्यमर्थमन्वयायोग्यत्वेनोपलक्ष-

णीकृत्यान्वययोग्यमर्थं लक्षयतीति लक्षणलक्षणेत्युच्यते ।

परस्य तीरदर्शोषाद्यधिकरणतासिद्धये तीराद्यर्थान्तरप्रतीति-

क्यापारत्वमात्रेण स्वार्थप्रतीतिजनकत्वं यत्र तत्र लक्षणलक्ष-

णेत्यन्ये । ननु— स्वार्थत्यागेन परार्थवृत्तिता यत्र तत्र जह-

लक्षणेत्युक्तम् । तथा हि— ‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादौ गङ्गा-

पदेन तीरत्वप्रकारिका न तीरप्रतीतिः किं तु स्रोतस्त्वप्रका-

रिकैव । अन्यथा तीरस्य प्रवाहाभेदाप्रतीतेः प्रतिपिपादयिषि-

तप्रवाहगतपावनत्वादिधर्मप्रतीतिस्तीरे न स्यात् । अत एव
‘तटादीनां गङ्गादिशब्दैः प्रतिपादने तत्त्वप्रतिपत्तौ हि प्रति-
पिपादयिषितप्रयोजनसंप्रत्ययः’ इति काव्यप्रकाशिकायामु-
क्तम् । ननु- अनुपपन्नमिदम् । न हि येन रूपेणानन्वयनि-
श्चयस्तेन रूपेणोपस्थितेऽन्वयधीर्भवति, अयोग्यत्वस्य ताद-
वस्थ्यात् । अतः कथं स्रोतस्त्वेनोपस्थिते घोषवासान्वयः ।
किं चैवम् ‘स्वार्थादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा’ इत्य-
भियुक्तोक्तिविरोधश्च, स्रोतस्त्वेनैवान्न प्रतीतेः । अपि च
मुखादौ ‘चन्द्रेऽयम्’ इत्यादिसाध्यवसानलक्षणातो भेदो न
स्यात्, आरोप्याभेदप्रतीतेरुभयत्राविशेषात्- इति चेन्न । न
हि समानप्रकारकज्ञानमात्रं विरोधि, किं तु समानविषयक-
त्वविशेषितम् । अन्यथा घटः कचिदस्ति कचिन्नास्तीत्यपि
धीर्न स्यात् । न चात्र समानविषयकत्वमस्ति, स्रोतस्त्वेन
तीरस्यैवोपस्थितेर्विषयभेदात् । अतो नायोग्यताज्ञानम् । न
चासंसर्गग्रहे स्रोतस्त्वग्रह एव तीरे कथमिति वाच्यम्,
प्रत्यक्षाहार्यारोप इव लक्षणायामप्यसंसर्गग्रहस्याभेदधीप्रतिब-
न्धकत्वाकल्पनात् । अत एव ‘चन्द्र एवेदं मुखम्’ इत्यादि-
सारोपलक्षणादावभेदधीः सर्वानुभवसिद्धा । अन्यथा फल-
लक्षणैव न स्यात्, प्रकारान्तरेण प्रतिपिपादयिषितप्रयोजना-
संभवात् ‘सर्वतो बलवती ह्यन्यथानुपपत्तिः’ इति न्यायात् ।

नापि 'स्वार्थादन्येन-' इत्यभियुक्तोक्तिविरोधोऽपि, तीरस्वे-
नैव ज्ञाते शक्यसंबन्धग्रहानन्तरं स्त्रोतस्त्वेन भानाभ्युपगमात् ।
तीरत्वस्य नियतोपस्थितस्याप्यभाने स्त्रोतस्त्वस्य च भाने
लक्षणास्वाभाव्यमेव नियामकम्, अन्यथा प्रयोजनालाभात् ।
स्त्राध्यवसानलक्षणाया भेदस्त्वस्त्रारोपविषयानिगरणादेव । न
चाप्राप्यारोपविषयतीरादिवाचकपदानुपादानात्तन्निगरणमपि
तुल्यमिति वाच्यम् ; न ह्यारोपविषयवाचकपदानुपादानमात्रं
विषयनिगरणम्, किं तु यत्र विषय आरोप्यारोपविषयवा-
चकपदोपादानेऽप्यभेदप्रत्ययस्तत्र विषय आरोप्यमात्रवाचक-
पदोपादाने विषयनिगरणम् । तथा च नात्र विषयनिगरण-
मिति सहृदयैर्विभावनीयम् । ननु- स्त्रोतस्त्वेन तीरस्य पूर्व-
मननुभवान्न गङ्गापदे स्त्रोतस्त्वेन तीरोपस्थितिः संभवति ।
'चन्द्र एवेदं मुखम्' इत्यत्र तु वाक्यार्थत्वेनैवाभेदानुभव
इति न दोषः- इति चेन्न ; 'पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निःसर-
न्ति शिताः शराः' इत्यादिमाध्यवसानायां नीलोत्पलशरा-
दिपदैर्नेत्रकटाक्षादीनामिन्दीवरत्वसायकत्वादिप्रकारकस्मृतैः
सर्वानुभवसिद्धत्वेन लक्षणास्वाभाव्यस्यैव तथाविधस्मृतावपि
नियामकत्वेनावश्यकल्प्यत्वात् । अतोऽत्र स्त्रोतस्त्वेनैव तीरा-
दिप्रतीतेः कथं स्वार्थत्याग इति चेत्सत्यम् ; स्वार्थपदेन स्वश-
क्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव विवक्षितत्वात् । अथ वा, गङ्गा-

पदात्तीरत्वेनैव तीरस्मृतिः । न चैवं प्रयोजनालाभाल्लक्षणेन
 न स्यादित्युक्तमिति वाच्यम् ; यथैव त्वन्मते लक्षणास्वाभा-
 व्यात्तीरस्य स्रोतस्त्वेनोपस्थितिस्तादृशोपास्थित्या च पावन-
 स्वादिप्रतीतिरिति कल्प्यते तथास्माभिरपि लक्षणास्वाभाव्या-
 देव गङ्गापदप्रतिपाद्यत्वज्ञानादेव प्रयोजनलाभ इत्यास्थीयते
 विशेषाभावात् । अत एव 'छत्त्रिणो गच्छन्ति' इत्यजह-
 त्स्वार्थाया छत्त्र्यच्छत्त्रिसमुदायस्य छत्त्रिपदात्माधारणेनै-
 कसार्थगन्तृत्वेन प्रतीतिर्न तु छत्त्रित्वेनेति न्यायविदः ।
 एवं च साध्यवसानलक्षणातोऽस्या भेदः स्फुट एवाभेदावि-
 षयत्वादिति दिक् ॥ इयं च जहल्लक्षणा 'एकः कृती शकुन्तेषु
 योऽन्यं शक्रान्न याचते' इत्याद्यप्रभृतप्रशंसादेरलंकारस्य
 बीजम् । एवम् 'उपकृतं बहु नाम किमुच्यते सुजनता
 प्रथिता भवता परम्' इत्यादिविपरीतलक्षणापि जह्येव ।
 सा च 'कः स्वर्धुनि विवेकस्ते नयसे पापिनो दिवम्'
 इत्यादिव्याजस्तुतेर्बीजम् ॥ २७ ॥

अथाजहल्लक्षणमाह —

स्वसिद्धये पराक्षेपे त्वजहल्लक्षणांच्यते ।

वीक्ष्यानुद्रवतः कुन्तान्द्रवन्ति च्छत्त्रिणो रणात् ॥

यत्र स्ववाच्यस्यान्वयसिद्धयर्थं स्ववाच्यसंबन्धी लक्ष्यते तत्रा-

जहलक्षणा । यथा अनुद्रवतः कुन्तानित्यत्र कुन्तपदं स्ववा-
क्यस्य कुन्तस्यानुद्रवणक्रियान्वयार्थं कुन्तवत्सु पुरुषेषु वर्तते ।
अत्र कुन्तस्यापि पुरुषसाहित्येन क्रियान्वयादजहलक्षणा ।
अत्र च कुन्तबाहुत्यप्रतीतिः फलम् । तथा च हन्तृत्वं व्य-
ज्यते । यथा वा छत्रिणो द्रवन्तीत्यत्र छत्र्यच्छत्रिसमु-
दायकर्तृकं गमनमेव तात्पर्यविषयीभूतम् । तत्र छत्रिमात्रस्य
नान्वय इति स्ववाच्यच्छत्र्यन्वयमिद्वयार्थं छत्रिपदं छत्र्य-
च्छत्रिसमुदाये वर्तते । अत्र च छत्रिणामप्यच्छत्रिसाहि-
त्येनान्वयादजहलक्षणा । छत्रिबाहुत्यप्रतीतिः फलम् । इय-
मेव स्वार्थमुपादायान्यलक्षयतीत्युपादानलक्षणेत्युच्यते । अत्रा-
पि कुन्तच्छात्रपदाभ्यां कुन्तत्वेन छत्रित्वेन च लक्ष्यप्रतीति-
रित्येकं मतम् ; कुन्ता इत्यत्र कुन्तकुन्तिमाधारणेन कुन्तमं-
योगित्वेन तदुभयोपस्थितिः, छत्रिण इत्यत्रैकसार्थगन्तृत्वेनो-
भयोपस्थितिरित्यपरं मतमिति ध्येयम् । इयं च ‘अयमैन्द्री-
मुखं पश्य रक्तश्चुम्बति चन्द्रमाः’ इत्यादिममासोक्तेर्वीजम् ।
केचित्तु— ‘गामालभेत’ इत्यादौ गवादिपदं स्ववाच्याया
जातेः श्रुतिचोदितालम्भनाद्यन्वयमिद्वये स्ववाच्यजातिविभि-
ष्टां व्यक्तिं लक्षयति न त्वभिधत्ते, ‘विशेष्यं नाभिधा गच्छे-
त्क्षीणशक्तिर्विशेषणे’ इति न्यायात् । ततश्च तत्र स्ववाच्यमु-
पादाय व्यक्तिलक्षणादुपादानलक्षणा— इत्याहुः । तदयुक्तम् । न

हीयं फललक्षणा, अनादित्वेन प्रयोजनाकल्पनात् । न च तर्हि
रूढिलक्षणास्त्विति वाच्यम् । न हि रूढिलक्षणायामुपादान-
लक्षणाख्यो भेदोऽस्ति । किं च यत्र निर्वचनानुपपत्तिरेव
बाधस्तत्र रूढिलक्षणा, कुशलादिपदे तथा दर्शनात् । न च
गोशब्दस्य व्यक्तौ निर्वचनानुपपत्तिरस्ति, 'गच्छतीति गौः'
इति निर्वचनस्य व्यक्तौ सत्त्वात् । किं बहुना ? अनन्यलभ्य
एव शब्दार्थः । व्यक्तिस्त्वविनाभावाज्जात्यानुमातुं शक्यत
इति न तत्र लक्षणा युक्ता । न च व्यक्तेरनुमेयत्वे शाब्दबो-
धविषयत्वं न स्यादिति वाच्यम्, अर्थाध्याहारस्थलवददो-
षात् । न चैवमपि व्यक्तेर्गोपदप्रकृत्यर्थत्वाभावेन तत्र प्रत्य-
यार्थकर्मत्वानन्वयापत्तिः ; अत एव 'गङ्गायां घोषः' इत्य-
त्रापि गङ्गापदशक्यस्य प्रवाहस्य स्वमंबन्धितीरोपस्थापकत्व-
संभवेऽपि प्रत्ययार्थभूताधारत्वान्वयार्थमेव तत्रापि लक्षणा-
स्वीकार इति वाच्यम् ; तत्र तथात्वेऽपि प्रकृते जातेऽर्थक्य-
वच्छेदकतया लम्भान्वययोग्यत्वाज्जातावेव कर्मत्वान्वयसंभवेन
व्यक्तौ लक्षणाया अकल्प्यत्वात् । अत एव क्रियाकारकयो-
रविनाभावादन्यतरप्रतीतावन्यतरानुमितिसंभवात्क्रियतामि-
त्यत्र न कर्ता लक्ष्यते । तथा, कुर्वित्यत्र यत्किञ्चित्कर्म, प्रवि-
शेत्यत्र गृहम्, पिण्डीमित्यत्र भक्षयेति क्रिया च न लक्ष्यते ।
ननु— एवमपि 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इत्यत्र भो-

जनाभावसहितं पीनत्वमनुपपद्यमानं रात्रिभोजनं लक्ष्यतु,
रात्रिभोजनस्य पीनत्वेन सामानाधिकरण्यरूपसंबन्धसत्त्वाद्वा-
त्रिभोजनमात्रादेवायं पीन इति पुरुषवैशिष्ट्यप्रतीतिरूपफल-
सत्त्वाच्च लक्षणासामग्र्या अविकलत्वात्— इति चेन्न; ‘पीनो
देवदत्तो दिवा न भुङ्के’ इत्यत्र श्रुतः शब्द एवानुपपद्यमानो
योग्यताघटकतया ‘रात्रौ भुङ्के’ इत्याभिप्रायिकं शब्दं कल्प-
यति । यद्वा दिवाभोजनाभावेऽपि प्रतीतं पीनत्वमनुपपद्यमानं
रात्रिभोजनं कल्पयतीति तत्राप्यन्यथासिद्धत्वाद्वात्रिभोजनं न
लक्ष्यमित्याहुः ॥ इयं चाजहलक्षणा जहलक्षणावच्छुद्धैव,
सादृश्यमूलकत्वाभावात् । अस्यामपि लक्ष्यस्य वाच्यस्य च
न भेदेन प्रतीतिः, प्रतिषिपादयिषितप्रयोजनालाभप्रसङ्गादि-
त्यप्याहुः ॥ २८ ॥

अथ जहदजहलक्षणां निरूपयति—

स्वार्थैकदेशे वृत्तौ तु जहत्यजहती मता ।

पुष्पितं वनमालोक्य पथिकाः पुङ्खिताधयः ॥

यत्र समुदायवाचिनः शब्दस्य स्वार्थैकदेशे वृत्तिस्तत्र जहदज-
हलक्षणा ॥ यथा पुष्पितं वनमित्यत्र वनपदस्य स्वार्थैकदेश-
परित्यागेन तदेकदेशे वृत्तिः । पुष्पितभूयस्त्वद्योतनं
फलम् ॥ २९ ॥

सरोपामाह—

सरोपा तत्र यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा ॥

यत्र विषयारोप्यमाणश्चन्द्रादिविषय आरोपविषयो मुख-
दिश्च मिथोऽनपहृतभेदौ सामानाधिकरण्येन निर्दिश्येते तत्र
सरोपा ॥ ३० ॥

सरोपां विभजते —

सरोपा द्विविधा ज्ञेया गौणी शुद्धेति भेदतः ॥

स्फुटम् ॥ ३१ ॥

सादृश्यात्मकसंबन्धरूपा सा गौण्युदीर्यते ।

शुद्धा तदन्यसंबन्धरूपा सा तु निगद्यते ।

मुखेन्दुर्नयनानन्दस्तन्व्या विजयतेतराम् ॥

सादृश्यात्मकसंबन्धरूपा सारोपा गौणसारोपा । यथा मुखे-
न्दुरित्यत्र विषयिविषयवाचकयोरिन्दुमुखपदयोः सामानाधि-
करण्यनिर्देशात्सारोपा । इन्दुशब्दस्य मुखे हृदयंगमत्वादि-
सादृश्येन वृत्तेर्गौणसारोपा । ताद्रूप्यप्रतीतिः प्रयोजनम् ।
नयनानन्द इत्यत्र तु नयनानन्दकारणे मुखेन्दौ सादृश्या-
न्येन हेतुहेतुमद्भावसंबन्धेन नयनानन्दपदस्य वृत्तेः शुद्धसा-
रोपा । ताद्रूप्यप्रतीतिः प्रयोजनम् । एवम् ‘मुखं चन्द्रः’

इति व्याप्तेऽपि गौणसारोपा । अत्रापि ताद्रूप्यप्रतीतिस्तथा
 चान्यवैलक्षण्येन कार्यकारित्वं च फलम् । यद्यप्यत्र ‘गङ्गा-
 यां घोषः’ इत्यादाविव जहल्लक्षणैवेति न ततो भेदेन कथनं
 युक्तम्, तथापि विषयिविषयवाचकपदोपादानकृतवैलक्षण्या-
 ताद्रूप्यप्रतीतिरूपफलभेदाच्च भेदेन कथनम् । ‘मुखं चन्द्रः’
 इत्यत्र चन्द्रशब्दो लक्षणया चन्द्रत्वसहचारिणं हृदयंगम-
 त्वादिधर्मं लक्षणया प्रतिपादयति । ततश्च तं निमित्तीकृत्य
 मुखमभिधत्ते न तु मुखमपि लक्षयतीति केचित् । तदयुक्तम् ।
 वाच्यवृत्तेरेव प्रवृत्तिनिमित्तत्वाच्चन्द्रत्वसहचारिधर्मस्य च
 वाच्यवृत्तित्वाभावात्तं निमित्तीकृत्य चन्द्रशब्देन मुखमभि-
 धातुं न युक्तम् । चन्द्रशब्दस्य मुखेऽपि शक्तिकल्पनं चायु-
 क्तम् । तस्माच्चन्द्रत्वसहचारिगुणाभेदेन मुखगतगुणा एव
 चन्द्रशब्देन लक्ष्यन्ते । तैश्च गुणैर्मुखमाक्षिप्यते न तु मुख-
 मपि लक्ष्यत इत्यपरे । मुखस्य चन्द्रपदाप्रतिपाद्यत्वे शाब्दं
 सामानाधिकरण्यं न स्यात्; अतश्चन्द्रशब्दः स्वार्थभूतचन्द्र
 मुखोभयानुगतं धर्मं लक्षयित्वा तन्मुखेन मुखमपि लक्षणया
 प्रतिपादयतीत्यन्ये । तदुक्तम्— ‘अभिधेयाविनाभूतप्रतीति-
 र्लक्षणोच्यते । लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्भूतेरिष्टा तु गौणता ।’
 इति । अत्राभिधेयशब्दो वृत्त्यन्तरं विना शक्तिप्रयुक्तोप-
 स्थितिविषयपरः । तेन यत्र यौगिकस्यैव लक्षकत्वं न तत्रा-

व्याप्तिः । अविनाभावश्च संबन्धमात्रं न तु नियतसंबन्धः ।
 तथा सति 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इत्यत्र लक्षणा न स्यात् । न
 च क्रोशनकाले मञ्चपुरुषयोरप्यविनाभावोऽस्तीति वाच्यम्,
 अविनाभावेनैव तदनुमितिमंभवेन लक्षणावैयर्थ्यात् । किं चा-
 विनाभावस्यैव लक्षणाबीजत्वे, 'घटमुच्चाराय' इत्यत्र घटप-
 दस्य स्वरूपपरत्वं लक्षणयेत्यविवादम्, तत्र शब्दस्यार्थेन
 समं दैशिकस्य कालिकस्य वाविनाभावस्यासंभवाल्लक्षणा न
 स्यात् । प्रतीतिरिति प्राचीनमतेन । नव्यमते तु प्रतीयतेऽने-
 नेति प्रतीतिपदं करणव्युत्पन्नमिति ध्येयम् । लक्ष्यमाणगुण-
 योगात्तु वृत्तिगौणीत्यत्र गौण्यपि लक्षणाभेद इति तात्पर्य-
 मिति ध्येयम् । अत्र च शुद्धसारोपा सादृश्यान्यसंबन्धस्या-
 नेकविधत्वाद्नेकधा भिद्यते । तत्र 'नयनानन्दो मुखेन्दुः'
 इति कार्यकारणभावेन शुद्धसारोपोदाहृता । तादर्थ्यसंबन्धेन
 यथा— इन्द्रार्थासु स्थूणासु 'इन्द्राः स्थूणाः' इति । अत्र
 ताद्रूप्यप्रतीतिस्तया चेष्टार्थदायित्वधीश्च प्रयोजनम् । स्वस्वा-
 मिभावसंबन्धेन यथा— राजकीये पुरुषे 'राजायं पुरुषः'
 इति । अत्रापि ताद्रूप्यप्रतीतिस्तया चालङ्घनीयशासनत्वधीश्च
 प्रयोजनम् । तत्कर्मकारित्वसंबन्धेन यथा— 'तक्षायं ब्राह्मणः'
 इति । अत्रापि ताद्रूप्यप्रतीतिस्तया च सामर्थ्यातिशयधीश्च
 प्रयोजनम् । अवयवावयविभावसंबन्धेन यथा— हस्तावयवे-

ऽप्रमात्रे 'अग्रहस्तः' इति । अत्रापि ताद्रूप्यप्रतीतिस्तथा च कौशलातिशयधीश्च प्रयोजनम् । अत्र च समुदायवाचिनो हस्तशब्दस्य स्वार्थैकदेशवृत्तितया जहदजहल्लक्षणात्वेऽपि फलादिभेदाद्भेदेन कथनमिति ध्येयम् ॥ अत्र वृत्तिवार्त्तिककृतः — यथा हि 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र गङ्गापदं स्वशक्यसंबन्धिनि तीरे प्रवर्तमानं तीरत्वप्रकारिकामेव प्रतीतिं जनयति, तथा 'मुखेन्दुः' इत्यत्रापिन्दुपदं मुखेन्दूभयानुगतं कान्तिमत्त्वादिसाधारणधर्मं लक्षयित्वा तन्मुखेन मुखे वर्तमानं मुखत्वप्रकारिकामेव धियं किं जनयत्याहोस्विदुभयसाधारणकान्तिमत्त्वप्रकारिकाम्? नाद्यः, तथा सति मुखपदेन पौनरुक्त्यापत्तेः । न द्वितीयः, तथा हि 'मुखेन्दुः' इत्यनेन कान्तिमन्मुखमिति प्रतीतिः स्यात्; तथा च 'कान्तिमान्मुखचन्द्रः' इति प्रयोगो न स्यात्, चन्द्रपदस्य कान्तिमत्पदेन पौनरुक्त्यात् । न च, चन्द्रसादृश्यमात्रं लक्षयित्वा तद्वति मुखे प्रवर्तते, ततश्च चन्द्रसादृशं मुखमिति मुखेन्दुपदेन प्रतीतिर्भवति 'चन्द्रसादृशो मुखचन्द्रः' इति तु न प्रयोग इति वाच्यम्; तथा सति सादृश्यम्यापि शब्दोपात्ततयोपमात्वापत्त्या तत्र रूपकव्यवहारविरोधात् । न हि सादृश्यस्य वाच्यत्व एवोपमा, 'चन्द्रसुहृन्मुखम्' इत्यादौ सुहृदादिपदेन तल्लक्षणायामप्युपमासंप्रतिपत्तेः । अपि च 'पदाम्बुजम्'

इत्यत्र 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इत्यम्बुज-
मिव पदमिति पूर्वपदार्थप्राधान्येन व्याघ्रादिसमासेनोपमायाः,
मयूरव्यंसकादिसमासेनोत्तरपदार्थप्राधान्येन पदमेवाम्बुज-
मिति रूपकस्य च संभवेन सर्वज्ञानवधारणे प्राप्ते ; 'मञ्जु-
शिञ्जानमञ्जीरं पातु गौर्याः पदाम्बुजम्' इति यत्र पदे
संभवन्नपरादिकं निबध्यते तत्र पूर्वपदार्थप्राधान्येनोपमा,
यत्र पुनः 'उत्तंसितं विरिञ्चाद्यैः' इति पद्मसाध्यमुत्तंसना-
दिकं निबध्यते तत्रोत्तरपदार्थप्राधान्येन रूपकमित्यालंकारि-
कव्यवस्था भज्येत । पदाम्बुजमित्यत्राम्बुजसादृश्यमात्रस्य
प्रतीतौ तस्योत्तंसनानुगुणत्वाभावेन 'उत्तंसितं विरिञ्चाद्यैः'
इत्यत्राप्युत्तरपदार्थप्राधान्यव्यवस्थापकाभावेन रूपकनिर्णाय-
काभावात् । किं च 'विद्वन्मानसहंसस्त्वं विजयस्व विशां
पते' इत्यत्र श्लिष्टपरम्परितरूपके हंसपदस्य राजनि प्रसि-
द्धसादृश्याभावाल्लक्षणा न स्यात् । न च विदुषां मानसं
हृदयमेव मानसाख्यं सर इत्यभेदाध्यवसायलभ्यमानसवा-
सित्वरूपसाधारणधर्मनिवन्धनं सादृश्यं तत्राप्यस्तिवति वा-
च्यम्, तत्र सादृश्यलम्भकस्य श्लेषस्य रूपकोत्थाप्यतया
लक्षणोदयात्प्राक्तस्य बुद्धिपथानारोहात् । न च श्लेषस्यैव
प्राथम्यं किं न स्यादिति वाच्यम्, रूपकं विना कवेरर्थद्वय-
विवक्षायामिह गमकाभावेन श्लेषानिर्वृत्तेरभिधायाः प्रकरण-

नियम्यत्वेन रूपकात्प्रागप्राकरणिकस्य सरसो मानसपदेनानु-
पस्थित्यवश्यंभावाच्च । किं बहुना ! 'मुखं चन्द्रः' 'राजा
हंसः' इत्यादौ सर्वत्रैव लक्षणैव नाङ्गीकर्तव्या । मुखदिगत-
चन्द्रादिताद्रूप्यस्य सामानाधिकरण्यबलेन वाक्यार्थविधयैव
प्रतीत्युपपत्त्यः लक्षणाफलस्यान्यथापि सिद्धेल्लक्षणावैयर्थ्यात्
— इत्याहुः । तच्चिचन्त्यम् । चन्द्रादिपदं सादृश्यसामान्यमेव
पुरस्कृत्य मुखदौ प्रवर्तते । न चैवं सादृश्यस्यापि प्रतिपा-
द्यत्व उपमा स्यादित्युक्तमिति वाच्यम्, उपमानवाचकपदा-
दन्येन पदेन सादृश्यप्रतिपादन एवोपमाङ्गीकारात् । 'प-
द्माक्षी' इत्यादिलुपोपमायामपि यथा 'दधि पश्य' इत्यत्र
लुप्राया विभक्तेरेव कर्मत्वप्रत्यायकता तथा समासशास्त्रवशेन
लुप्तस्येवादेरेव सादृश्यप्रत्यायकत्वमिति नोपमानवाचकपद्मा-
दिपदात्सादृश्यप्रतीतिः । न च यत्किञ्चिद्वैषम्यमात्रेणालंका-
रान्तरत्वोक्तिरयुक्तेति वाच्यम्, प्रकृताप्रकृतयोरेकधर्मान्वये
दीपकं प्रकृतयोरेव तदन्वये तुल्ययोगितेत्यङ्गीकारेण यत्कि-
ञ्चिद्वैषम्यमात्रेणाप्यलंकारान्तरत्वाविरोधात् । किं च यथा
'चन्द्र इव मुखं मुखमिव चन्द्रः' इत्यत्र तृतीयसदृशव्यव-
च्छेदरूपफलभेदानुरोधेनोपमाप्रतीपद्वयसंसृष्ट्यतिरेकेणोपमे-
वोपमा पृथगङ्गीक्रियते तथात्रापि मुख्यप्रयोगलभ्येऽर्थे लाक्ष-
णिकप्रयोगवैयर्थ्यपरिहाराय सादृश्यलक्षणया ताद्रूप्यप्रतिप-

तिरूपफलभेदसत्त्वादपि नालंकारान्तरत्वविरोधः । यदप्युक्त-
मेवं सति 'पदाम्बुजम्' इत्यत्रोत्तंसनानुरोधेन रूपकव्यवस्था
भज्येतेति, तदपि न ; तत्रापि सादृश्यलक्षणया ताद्रूप्यप्रती-
त्योत्तंसनरूपकार्योपपत्तेरुत्तंसनरूपकार्यबलेन रूपकव्यवस्थो-
पपत्तेः । यदप्युक्तम् 'विद्वन्मानमहंसस्त्वम्—' इत्यत्र प्रसि-
द्धसादृश्याभावाल्लक्षणया सहृदयस्य प्रथमं सादृश्यप्रतीतिर्न
स्यादिति, तदपि न युक्तम् । न हि प्रसिद्धसादृश्यमत्र लक्ष्य-
मित्युक्तम्, किं तु सादृश्यमात्रम् । ततश्च तत्रापि सामाना-
धिकरण्यबलाद्वक्तुरासत्त्वनिश्चयवान्सहृदयः सादृश्यविवक्षयैव
राजनि हंसपदं प्रयुक्तमिति प्रथमं निश्चिनोति, । पश्चात्किं
तत्सादृश्यमिति गवेषमाणः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायलभ्य-
मानसवासित्वनिबन्धनं तत्सादृश्यमिति निश्चिनोतीति किम-
नुपपन्नम् ? यदप्युक्तं लक्षणां विनैव सामानाधिकरण्यबलेन
ताद्रूप्यप्रतीतिसंभवाल्लक्षणावैयर्थ्यमिति, तदपि न ; चन्द्रादि-
सादृश्ये वक्तृतात्पर्ये सति तत्प्रकारकप्रतीत्यर्थं लक्षणावश्यं-
भावात् । वस्तुतस्तु, 'मुखं चन्द्रः' इत्यत्र चन्द्रताद्रूप्यप्रती-
तिर्मुख इति सर्वानुभवसिद्धम् । ततश्च चन्द्रपदस्य चन्द्रता-
द्रूप्य एव लक्षणा । सादृश्यप्रतीतिः फलम् । अत एव रूप-
कादिषूपमा व्यङ्ग्येति सांप्रदायिकाः । निरतिशयसौन्दर्य-
वत्त्वं वा व्यङ्ग्यम् । न च चन्द्रताद्रूप्यस्य मुखगतत्वाभा-

वेन तत्कथं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य चन्द्रपदस्य मुखे प्रवृत्तिरन्य-
धर्मस्यान्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगादिति वाच्यम्; सत्यम्,
लक्षणया चन्द्रपदेन चन्द्रताद्रूप्ये प्रतिपादिते शाब्दसामाना-
धिकरण्यबलान्मुखे चन्द्रताद्रूप्यप्रतीत्यविरोधात् । न चैवं
लक्षणां विनैव वाक्यार्थविधया समभिव्याहारात्ताद्रूप्यप्रती-
तिरस्त्विति वाच्यम्, तत्प्रकारकप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वेन लक्ष-
णां विना तदनिर्वाहात्; किं च 'नीलमुत्पलम्' इत्यादा-
विव शाब्दसामानाधिकरण्येनाभेदस्य वाक्यार्थविधया सिद्धा-
वपि ताद्रूप्यस्य तथात्वायोगात् । तदेव च विषयिविषय-
वाचकपदसामानाधिकरण्यस्थले सर्वत्र विवक्षितम्, अन्यथा
पदद्वयवैयर्थ्यादभेदप्रतीतेरतिशयोक्ताविव चन्द्रादिविषयिवा-
चकपदोपादानोदेव सिद्धेर्विषयवाचकमुखादिपदानर्थक्यात् ।
न च 'साक्षाच्चन्द्र एवेदं मुखम्' इत्यत्र विषयविषयिवाच-
कपदद्वयोपादानेऽप्येवकारसाक्षात्पदाभ्यां चन्द्राभेदप्रतीतिर-
विकलेति वाच्यम्, तादृशस्थले तथात्वेऽप्युत्सर्गतः पदद्वयो-
पादाने ताद्रूप्यप्रतीतेरेवानुभविकत्वादिति ध्येयम् ॥ ३२ ॥

अथ साध्यवसानामाह—

निर्गीर्य विषयं यत्र विषयेव निवध्यते ।

तत्र साध्यवसाना स्याद्गौणी शुद्धेति सा द्विधा ॥

सरोजकाहलीरम्भासैकताकाशभूधरैः ।

शङ्खेन्दुतिमिरैः सृष्टा बल्ली कामिजनोत्सवः ॥

यत्रारोपविषयं मुखादिकं निगीर्यात्मपरिशेषीकृत्य स्थितो विषयारोप्यमाणश्चन्द्रादिरेव निबध्यते तत्र साध्यव-
साना । अध्यवसानमेकांश उत्कटं ज्ञानम् । ज्ञानस्योत्कट-
त्वं च तत्कोटिसहचारितानेकधर्मवद्धर्मिविषयकत्वादिकम् ॥
सा च साध्यवसाना सादृश्यतदन्यसंबन्धमूलतया गौणी
शुद्धेति द्विविधा । यथा 'सरोजकाहली—' इत्यत्र गौणी,
अत्र पदजङ्घादिप्रतीत्यर्थं सादृश्यं पुरस्कृत्य विषयिपदमात्रो-
पादानान् । अत्र चाभेदधीस्तया च लावण्यातिशयधीश्च
फलम् । कामिजनोत्सव इत्यत्र सादृश्यान्यकार्यकारणभावसं-
बन्धं पुरस्कृत्य विषयिपदमात्रोपादानेन शुद्धसाध्यवसाना ।
अत्राप्यभेदधीस्तया चाव्यभिचारेण तत्कार्यकारित्वधीश्च
फलम्, क्वचित्ताद्रूप्यधीरपि फलम्, 'अनाकाशे कोऽयं
गलितहरिणः शीतकिरणः' इत्यत्र शीतकिरण इति विषयि-
वाचकपदमात्रोपादानेऽपि 'गलितहरिणः' इति प्रसिद्ध-
चन्द्राव्यतिरेकप्रतीत्या ताद्रूप्यमात्रप्रतीतेरिति ध्येयम् ।
इयं चातिशयोक्तेर्विजम् । यद्यपीयमपि जहलक्षणेव, तथापि
विषयिवाचकपदमात्रोपादानकृतवैलक्षण्यात्सादृश्यमूलतयाभे-

दप्रतीतिरूपफलभेदाच्च पृथगुपात्ता । इयं चाजहलक्षणापि संभवति ; यथा चन्द्रमुखोभयविषये 'चन्द्रौ पश्य' इति प्रयोगे । वृत्तिवार्त्तिककृतस्तु— मुख्यार्थसादृश्येन लक्षणा हि गौणी । न च तत्रैव तत्सादृश्यमास्ति येन मुख्येऽपि गौणी वृत्तिः स्यात् । शुद्धा त्वजहलक्षणा विशेषणवाचिनो विशिष्टे संभवति, विशिष्टविशेषणयोरेकदेश्येकदेशरूपसंबन्ध-सत्त्वात् । तस्मात् 'चन्द्रौ पश्य' इत्यत्राभिधालक्षणाभ्या-मेवार्थद्वयप्रतीतिः 'गङ्गायां मत्स्यघोषौ' इत्यत्रैव वृत्ति-द्वयविरोधस्यादोषत्वात् । अतो न गौण्यामजहलक्षणा— इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । 'कुन्ताः प्रविशन्ति' इत्यादावपि कुन्तांशस्य शक्त्यैवोपस्थितिसंभवात्तत्र न लक्षणा कल्प्या । किं तु पुरुषांश्च एव तत्कल्पना । तत्राजहलक्षणाव्यवहारस्तु शक्तेरप्यन्वयप्रतियोग्युपस्थापनार्थमत्यागादेव । ततश्च 'चन्द्रौ पश्य' इत्यत्रापि शक्त्यत्यागेन सादृश्यसंबन्धेन मुखे लक्षणा-कल्पनादजहलक्षणा गौणसाध्यवसानाप्यङ्गीकार्येति दिक् । इद-मत्रावधातव्यम्— लक्षणास्थले लक्षकपदेन लक्षकपदवाच्य-तावच्छेदकप्रकारेण लक्ष्यप्रतीतिरिति मते— 'कुन्ताः प्रविश-न्ति' इत्यजहलक्षणायां कुन्तकुन्तिनोः कुन्तत्वेन रूपेण प्रतीतिः, 'गङ्गायां घोषः' इत्यादिजहलक्षणायां तीरादेर्गङ्गात्वादिनैव प्रतीतिः । तथा 'मुखं चन्द्रः' 'इन्द्राः स्थूणाः' इत्यादि-

सारोपायां चन्द्रत्वादिना मुखादिप्रतीतिः तथा 'चन्द्रः'
 'इन्द्राः' इत्यादिसाध्यवसानायामपि मुखादेश्चन्द्रत्वादिनैव प्र-
 तीतिः । अजहलक्षणाजहलक्षणयोर्वाच्यस्य कार्यान्वयानन्वया-
 भ्यां भेदः । सारोपायां विषयिविषयवाचकपदद्वयोपादाना-
 द्वेदः । साध्यवसानायां विषयनिगरणाद्वेदः । विषयनिगरणं
 च विषयिविषयवाचकपदद्वयोपादाने यत्र विषयस्य विषयि-
 त्वेन प्रतीतिस्तत्र विषयस्य विषयिणात्ममात्रपरिशेषीकरणम् ।
 इदं च विषयनिगरणम् 'गङ्गायाम्—' इत्यत्र नास्त्येव,
 तत्र 'गङ्गातीरे—' इति विषयिविषयवाचकपदद्वयोपादाने
 तीरस्य गङ्गात्वेन प्रतीत्यभावात् । मतान्तरे तु— 'कुन्ताः
 प्रविशन्ति' इत्यजहलक्षणायां कुन्तकुन्तिनोः कुन्तसंयोगा-
 श्रयत्वेन साधारणरूपेण प्रतीतिः । 'गङ्गायाम्—' इति
 जहलक्षणायां तीरस्य तीरत्वेनैव प्रतीतिः ॥ गौणसारोप-
 साध्यवसानयोश्चन्द्रादिसदृशत्वेन मुखादेः, शुद्धसारोपसा-
 ध्यवसानयोस्तादर्थ्यादिना प्रतीतिरित्येकं मतम् । सारोपायां
 चन्द्रादितादृष्येण मुखादिप्रतीतिः साध्यवसानायां चन्द्राद्य-
 भेदेन मुखादिप्रतीतिरित्यपरं मतम् । भेदस्तु पूर्ववदृष्ट इति
 दिक् ॥ ३३ ॥

उपसंहरति—

एवं निरूपिते रूढिलक्षणाफललक्षणे ॥

स्फुटम् ॥ ३४ ॥

प्रकारान्तरेण फललक्षणाया भेदं वक्तुमर्थसिद्धमर्थं कथ-
यति—

तत्राद्या व्यङ्ग्यरहिता सव्यङ्ग्या फललक्षणा ॥

तत्राद्या रूढिलक्षणा व्यङ्ग्यरहिता । फललक्षणा तु प्रयोज-
नस्य व्यञ्जनैकगम्यत्वनियमेन व्यङ्ग्यसहितैव ! ततश्च
रूढिलक्षणाफललक्षणाभ्यामन्या लक्षणा न विधेया, नेयार्थ-
त्वरूपदोषापातादित्यवधेयम् ॥ ३५ ॥

अर्थसिद्धार्थकथनफलमाह—

तच्च व्यङ्ग्यं कचिद्गूढमगूढं च कचिद्भवेत् ।

विकासिहासा निर्यान्ति चुम्बलैन्द्रीमिने स्त्रियः॥

तथा च सप्तविधापि फललक्षणा गूढव्यङ्ग्यागूढव्यङ्ग्यभे-
देन प्रत्येकं द्विविधा सती चतुर्दशधा भिद्यत इति ध्येयम् ।
अत्र गूढत्वं सहृदयैकवेद्यत्वम्, न तु सहृदयैरपि दुःखेन
प्रतीयमानत्वम्, तथा सति वक्ष्यमाणास्फुटत्वलक्षणगुणी-
भूतव्यङ्ग्यरूपतया लक्षणामूलप्रधानव्यङ्ग्यध्वनिभेदाभावा-

पत्तेः । अगूढत्वं च सहृदयासहृदयोभयवेद्यत्वम् । अगूढ-
व्यङ्ग्यं च वक्ष्यमाणगुणीभूतव्यङ्ग्यान्तर्गतमेवेति ध्येयम् ।
तत्र गूढं यथा विकासिहासा इति । अत्र विकासः पुष्पधर्मः ।
स चान्तरभागद्योतकत्वसादृश्येन स्मिते समारोप्यते । सौ-
रभवत्त्वादि व्यङ्ग्यम् । तच्च सहृदयैकवेद्यमिति गूढम् ।
अगूढं यथा चुम्बत्यैन्द्रीमिति । चुम्बनपदं मिथुनयोः कपो-
लादिस्थले वक्रमयोगवाचकमित्यत्यन्ततिरस्कृतवाच्यतया सं-
बन्धमात्रं लक्षयत्प्रत्यूषस्य तादात्विकतां व्यञ्जयति । अत्र
च व्यङ्ग्यं सहृदयासहृदयवेद्यमित्यगूढम् । गूढं यथा वा—
‘मुखं विकसितस्मितं वशितवक्रिम प्रेक्षणं समुच्चलितवि-
भ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः उरो मुकुलितस्तनं जघनमं-
सबन्धोद्धुरं वतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते ॥’—अत्र
विकासः पुष्पधर्मः । स चान्तरभागद्योतकत्वादिसादृश्येन
स्मिते समारोप्यते सौरभवत्त्वादि व्यङ्ग्यम् । वशितो वशी-
कृतो वक्रिमा येन प्रेक्षणेन तद्वशितवक्रिम । अत्र वशितत्वं
चेतनगतम् । तदचेतने वक्रिण्यधीनत्वसादृश्येन समारोप्यते ।
तेन च न सार्वत्रिको लोचनस्य वक्रिमा, किं त्वभिमतपुरु-
षविषय एवेत्युचितपुरुषानुरागो व्यङ्ग्यः । समुच्चलनं मूर्त-
धर्मः । स चातिशयितत्वसादृश्येन विभ्रमेषु समारोप्यते ।
विभ्रमाणामयन्नसाध्यत्वं व्यङ्ग्यम् । संस्था यथावस्थितविष-

यप्रकाशीकरणम् । तदपासनं चेतनधर्मः । स चोचितविषय-
 त्वसादृश्येन मत्तौ समारोप्यते । गुरुजनादिसमीपे भावगो-
 पनं व्यङ्ग्यम् । मुकुलनमपि पुष्पधर्मः । स चोज्जृम्भणौन्मु-
 ख्यलक्षणसादृश्येन स्तनयोः समारोप्यते । परिरम्भणयो-
 ग्यत्वं व्यङ्ग्यम् । असंबन्धेनोद्भूतत्वं देहधर्मः, न तु तदवय-
 वस्य जघनमात्रस्य । स च मांसलत्वसादृश्येन जघने
 समारोप्यते । तेनोपभोगयोग्यवयवस्कत्वं व्यङ्ग्यम् । अंस-
 बन्धवदुद्भूतं मांसलमिति तत्रोपभैव न समारोप इत्यपि
 केचित् । उद्भूतो मूर्तधर्मः । स चोद्भूतत्वसादृश्येन तरुणिम्नि
 समारोप्यते । विभक्तावयवकत्वं व्यङ्ग्यम् । तेन च सौन्दर्या-
 तिशयः । मोदत इति चेतनधर्मः । स च तरुणिमोद्भूमे
 समुल्लसितत्वसादृश्येन समारोप्यते । तरुणिम्नः परा काष्ठा
 व्यङ्ग्या । तदेतत्सर्वं सहृदयैकवेद्यमिति गूढम् ॥ अगूढं
 यथा वा— “स्त्रीपरिचयाज्जडा अपि भवन्त्यभिज्ञा विद-
 ग्धचरितानाम् । उपदिशति कामिनीनां यौवनमद् एव
 ललितानि ॥”—इयं च नायिकायाः शिक्षाग्रहणसामर्थ्यं
 कथमिति राज्ञा पृष्टस्य नायिकामध्यापयतो नाट्याचार्य-
 स्योक्तिः । जडा अपि स्त्रीणामुपदेशं विनापि तत्परिचयादेव
 विदग्धचरितानामभिज्ञा भवन्ति । अस्त्वेवम् ; स्त्रीणां विद-
 ग्धचरिताभिज्ञता तु कुत इत्याकाङ्क्षायामुक्तमुपदिशतीति ।

स्त्रीणां तु तारुण्यदर्प एव विलासानुपदिशतीति । अत्रोप-
देशो नामाज्ञातज्ञापक आचर्योच्चार्यमाणः शब्दविशेषः । स
च सामान्यविशेषभावसंबन्धेनाज्ञातज्ञापकमात्रे वर्तते ।
अनायासेन नायिकायाः शिक्षाग्रहणं व्यङ्ग्यम् । तच्च
व्यङ्ग्यमभिधेयवत्स्फुटमित्यगूढम् । इदं च गुणीभूतव्यङ्ग्य-
मेव । गूढव्यङ्ग्यं तूत्तमं काव्यमिति ध्येयम् ॥ ३६ ॥

पूर्वोक्तरीत्या बहुविधामपि लक्षणां विवक्षाविशेषेण पुन-
स्त्रेधा संकलयति—

तदव्यङ्ग्या तथा गूढागूढव्यङ्ग्येति सा त्रिधा ॥

यतो रूढिलक्षणायां न फलं व्यङ्ग्यं फललक्षणा च गूढ-
व्यङ्ग्यागूढव्यङ्ग्या चेति द्विविधा, तस्मात्सा पूर्वोक्ता लक्षणा
सर्वाप्यव्यङ्ग्या गूढव्यङ्ग्यागूढव्यङ्ग्या चेति त्रिधा
भवति ॥ ३७ ॥

एवं लक्षणां निरूप्य तद्वारा लाक्षणिकं लक्षयति—

भवेल्लाक्षणिकः शब्दो लक्षणायाः समाश्रयः ॥

यद्यपि वाचकत्वदशायामपि लक्षणासमाश्रयत्वमस्ति, तथापि
यदा लक्षणया प्रतिपादकत्वं तदा लाक्षणिकत्वं विवक्षित-
मिति ध्येयम् ॥ ३८ ॥

अथ व्यञ्जकं लक्षयितुं व्यञ्जनां संभावयति—

फले लाक्षणिकस्यास्य व्यापारो व्यञ्जनोच्यते ॥

अस्य लाक्षणिकस्य शब्दस्य फले प्रतिपाद्ये यो व्यापारः स व्यञ्जनेत्युच्यते । इदं च व्यञ्जनाया न लक्षणपरं वचनम्, फलप्रतीत्यनुकूललाक्षणिकशब्दगतव्यापारत्वस्याभिधामूलव्यञ्जनायामर्थगतव्यञ्जनायां चाव्याप्तेः । किं तु वृत्तिद्वयव्यतिरेकेण व्यञ्जनैव नास्तीति वदन्तं प्रति कचिद्व्यञ्जनाङ्गीकार्येति तत्तद्भावावप्रदर्शनपरम् । यदि व्यञ्जनैव नाङ्गीक्रियेत तदा लाक्षणिकस्थले फलप्रतीतिरेव न स्यात् । अतस्तत्र व्यञ्जना समाश्रयणीयेति भावः ॥ ३९ ॥

स्यादेवं यदि लक्षणास्थले फलमावश्यकं स्यात्, तदेव मास्तु; फलावश्यंभावेऽप्यनुमानादेव तत्प्रतीतिरस्तु; किं व्यञ्जनयेत्यत आह—

यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते ।

फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनान्नापरा क्रिया ॥

न हि 'गङ्गातीरे घोषः' इति वक्तुं प्रतिपादको न जानाति न वा तत्प्रयोगे तीराधारकघोषाधेयकप्रतीतिरेव न भवति । येनैवं स्वायत्तेऽपि शब्दप्रयोगे लाक्षणिकमेव प्रयुञ्जे तेन प्रयोजनप्रतिपिपादयिष्यैव लाक्षणिकं प्रयुञ्क्त इति लक्ष-

णास्थले फलमवश्यमेषितव्यम् । तत्प्रतीतिश्च शब्दादेव
नानुमानात्, व्याप्याद्यप्रतिसंधानेऽपि जायमानत्वात् ।
शब्दस्य च व्यञ्जनां विना तत्र नान्यो व्यापारः समस्तीति
व्यञ्जनावश्यमङ्गीकार्यो ॥ ४० ॥

नन्वेवमपि शब्दादभिधया लक्षणया वा तत्र फलधी-
रस्त्वित्यत आह—

नाभिधा समयाभावाद्धेतवभावाच्च लक्षणा ॥

पावनत्वादौ हि प्रयोजने गङ्गादिशब्दानां साक्षादाप्ताभिप्राय-
विषयत्वाभावात्साक्षात्संकेतितार्थप्रतीत्यनुकूलव्यापारात्माभि-
धा तत्र न संभवति । नापि तत्र लक्षणा, मुख्यार्थबाधादि-
रूपलक्षणाहेत्वभावात् ॥ ४१ ॥

हेत्वभावमेव विशदयति—

**लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो योगः फलेन न ।
नापि प्रयोजनं तत्र न च शब्दः स्वलङ्घतिः ॥**

लक्षणायां हि मुख्यार्थबाधो मुख्येन लक्ष्यस्य संबन्धः प्रयो-
जनं च हेतुः । तथा चात्र लक्षणया लक्ष्यप्रतीत्यनन्तरं
पुनश्च लक्षणया फलप्रतीतिरभिमतः, किं वा लक्ष्यफलयो-
र्युगपदेव लक्षणया प्रतीतिः । नाद्यः । तदा हि लक्ष्यतट-

प्रतीत्यनन्तरं फले प्रवर्तमाना लक्षणा तटे बाधादेव प्रवर्तत
इति वाच्यम् ; पूर्वप्रतीतेऽर्थे बाधं विना लक्षणाया अप्रवृत्तेः,
अन्यथा गङ्गाशब्दस्य स्रोतसि बाधाभावेऽपि तीरलक्षणा-
पत्तेः । न च तीरे बाधादेव फले लक्षणास्त्विति वाच्यम् ।
तथापि मुख्यार्थबाधरूपहेत्वभावान्न फले लक्षणा युक्ता । न
च तटमेव मुख्यार्थोऽस्त्विति वाच्यम्, तस्य लक्ष्यत्वेन मु-
ख्यत्वाभावात् । — इत्याशयेनोक्तम्— लक्ष्यं न मुख्यमिति ।
ननु मुख्यार्थबाधो न लक्षणाहेतुः किं तु ज्ञाप्यबाध एवेत्यत
उक्तम्— नाप्यत्र बाध इति । ननु न बाधो लक्षणाबीजं किं
तु तात्पर्यानुपपत्तिरेवेत्यत उक्तम्— योगः फलेन नेति । पा-
वनत्वादयो हि स्रोतःसंबन्धिन एव न तीरसंबन्धिन इति
ज्ञाप्यार्थसंबन्धाभावाच्च न फले लक्षणा । ननु साक्षात्संब-
न्धाभावेऽपि तीरेण पावनत्वादेः स्रोतोरूपैकार्थसंबन्धित्वा-
त्मकः परस्परासंबन्धोऽस्तीत्यत उक्तम्— नापि प्रयोजनं
तत्रेति । तत्र फले लक्ष्ये सति प्रयोजनान्तरं वाच्यम् । न
च तदस्ति । किं च गङ्गाशब्दो लक्षणया तटं प्रतिपाद्य
पुनश्च लक्षणया फलमपि प्रतिपादयितुं न समर्थो यतः
शब्दो हि लोके न स्वलङ्घतिर्विरम्य व्यापारवान्न भवती-
त्यर्थः । यद्वा, ननु लक्षणास्थले फलप्रतीतिरेव नास्ति येन
तदर्थं व्यञ्जना समाश्रयणीया स्यादित्यत उक्तम्— न च

शब्दः स्खलद्रुतिरिति । अत्र तत्रेति पदं काकाक्षिन्यायेन
संवध्यते । तथा च तत्र फले शब्दो लाक्षणिकः शब्दः
स्खलद्रुतिः प्रतिहतबोधनशक्तिश्च न भवति । ततो न फल-
प्रतीत्यपलापः कर्तुं शक्यत इति भावः ॥ ४२ ॥

ननु यदुक्तं नापि प्रयोजनं तत्रेति तदयुक्तं प्रयोजनान्त-
रकल्पनसंभवादित्यत आह—

फलान्तरस्य तत्रापि कल्प्यत्वे त्वनवस्थितिः ॥

तत्रापि प्रयोजनस्य लक्ष्यत्वपक्षेऽपि यदि प्रयोजनान्तरं क-
ल्प्यते, तर्हि किं तत्फलान्तरं व्यञ्जनागम्यं लक्षणागम्यं वा ?
आद्येऽस्मादिष्टसिद्धिः । द्वितीये तस्यापि फलस्य लक्ष्यत्वे
फलान्तरं कल्प्यम् । एवं तस्य तस्यापीत्यनवस्था ॥ ४३ ॥

ननु— अस्तु तर्हि लक्ष्यसमकालमेव विशिष्टलक्षणया
प्रतीतिरिति द्वितीयः पक्षः । न च प्रयोजनविशिष्टतया
तटादिलक्षणायामपि प्रयोजनान्तरेण भाव्यमिति वाच्यम्,
'गङ्गायास्तटे घोषः' इति मुख्यात्प्रयोगात् 'गङ्गायां घोषः'
इति लाक्षणिकप्रयोगस्य पावनत्वादिविशिष्टतीरप्रतीतिरेव फल-
मिति न फलान्तरकल्पनादोष इति विशिष्टलक्षणैवास्तु—
इत्यत आह—

प्रयोजनविशिष्टस्य लक्षणा तु न युज्यते ।

ज्ञानस्य विषयादन्यदतो वाच्यं प्रयोजनम् ॥

‘अयं घटः’ इत्यादिप्रत्यक्षज्ञानस्य हि विषयभूताद्घटादेरन्यदेव ज्ञाततात्पर्यं घटादिविषयगतं प्राकट्यं फलमिति भाट्टैरङ्गीकृतम् । नैयायिकैरपि हानोपादानादिसंवित्तिर्विषयादन्यैव फलमिति स्वीकृतम् । तथा च लाक्षणिकशब्दजन्यज्ञानस्यापि स्वविषयभिन्नमेव फलं वाच्यम् । तच्च फलविशिष्टलक्षणायां न संभवति, पावनत्वादेरपि शब्दजन्यज्ञानविषयतया तद्विन्नत्वाभावात् । अतो न फलविशिष्टलक्षणा युक्ता । किं च गङ्गायां घोषान्वयान्यथानुपपत्त्या हि कल्प्यमाना वृत्तिस्तदुपपादकतीरमात्र एव कल्पयितुं युक्ता न फलविशिष्टे । न च तात्पर्यानुपपत्त्या फलविशिष्टे वृत्तिकल्पनमिति वाच्यम् । तथापि लक्षणयाप्यत्र गङ्गापदेन शक्यप्रवाहसंबन्धिपावनत्वादेरेव प्रतीतिः स्यान्न तु तीरगतस्य । स्रोतोगतस्य पावनत्वादेस्तीरगतत्वप्रतीतिश्चात्र फलमिति विशिष्टलक्षणयापि कथं तत्सिद्धिः ? अतिरिक्तव्यञ्जनाङ्गीकारे तु धर्मिग्राहकमानेन तस्यास्तथाविधप्रतीतिजनकत्वेनैव सिद्धिरिति न किञ्चिद्वाधकमिति ध्येयम् । यद्यपि पावनत्वादिप्रतीतिरेव फलं न पावनत्वादिकम्, तथापि फलीभूतप्रतीतिपरिचायकतया पावनत्वादावप्युपचारात्प्रयोजनविशिष्टस्येत्यत्र प्रयोजनत्वो-

क्तिः । वस्तुतस्तु पावनत्वादिविशिष्टलक्षणायां पावनत्वादि-
धीः शब्दज्ञानान्नातिरिक्तेति न तस्याः फलत्वं युक्तमिति
ध्येयम् ॥ ४४ ॥

उपसंहरति—

तस्माल्लक्ष्ये प्रतीते तु पावनत्वादिधीर्मता ।
अभिधालक्षणाभिन्ना व्यञ्जनैवात्र कारणम् ॥

न च गङ्गाशब्दस्य लक्षणया तीरप्रतिपादनेन व्यापारविरा-
मात्कथं व्यञ्जनयापि पुनः पावनत्वादिप्रतीतिजनकतेति
वाच्यम्, लक्ष्योपस्थित्यनन्तरं व्यञ्जनया वाक्यैकवाक्यता-
वत्प्रयोजनमादायान्वयबोधसंभवेन विरामाभावाद्वाङ्मयरूपा-
भिधेयापर्यवसानेनाकाङ्क्षासत्त्वादित्याहुः ॥ ४५ ॥

अथाभिधामूलामपि व्यञ्जनां संभावयति —

अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।
संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्वापृतिरञ्जनम् ॥

अनेकार्थस्य हरिरामादिशब्दस्य संयोगाद्यैर्वक्ष्यमाणैर्वाचक-
त्वेऽन्वयप्रतियोगिस्मारकत्वे नियन्त्रिते नियमिते सति, अ-
र्थान्तरस्मृतिजननप्रतिबन्धेनैकार्थस्मृतिजनकत्वे कृत इति
यावत् । अवाच्यार्थस्यार्थान्तरस्य धीहेतुर्या व्यापृतिर्व्यापारः

सोऽञ्जनमित्यभिधीयते । अत्रापि यदि व्यञ्जनैव नाङ्गीक्रियेत तदानेकार्थशब्दप्रयोगे शक्तेः प्रकृतमात्रस्मृतौ नियमितत्वादप्रकृतार्थस्मृतिरनुभवसिद्धा न स्यात् । अतस्तदन्यथानुपपत्त्या व्यञ्जना समाश्रयणीयेत्यर्थापत्तिरुपदर्शितेति ध्येयम् ॥ ४६ ॥

संयोगादीनां नियन्तृत्वं हरिणोक्तमनुवदति—

संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः ॥
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥

शब्दार्थस्य हरिरामादिनानार्थशब्दार्थस्य सर्वस्याप्यनवच्छेदे सत्यविशेषेण स्मरणे प्रसक्ते सति संयोगादयो विशेषस्मृतावेकमात्रस्मृतौ हेतव इति योजना ॥ ४७ ॥

अथ संयोगं लक्षयति—

संयोगस्तु स्ववाच्यैकनिष्ठार्थान्तरसंगतिः ।
पुङ्खयत्वधिकां भूर्ति शङ्खचक्रधरो हरिः ॥

संयोगो नाम स्ववाच्येष्वर्थेष्वेकार्थनिष्ठार्थान्तरसंबन्धः ।
तेन च संयोगेन कचिदभिधा नियम्यते । यथा—शङ्खचक्र-

धरो हरिरिति । अत्र शङ्खचक्रसंयोगेन हरिशब्दस्य शक्रा-
दिसाधारणस्य श्रीपताविभिधा नियम्यते ॥ ४८ ॥

विप्रयोगमाह—

विप्रयोगस्तु संयोगाभाव एव निगद्यते ।

अशङ्खचक्रः स हरिरपिनाको भवो भवान् ॥

संयोगाभावरूपेण विप्रयोगेणाभिधा कचिन्नियम्यते ।
यथा— अशङ्खचक्र इति । अत्र शङ्खचक्रसंयोगाभावेन
हरिशब्दस्येन्द्रादिसाधारणस्य नारायणेऽभिधा नियम्यते,
प्रतिषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वेनान्यत्र शङ्खादिप्रसक्तेरभावेन प्र-
तिषेधासंभवात् । एवम्— अपिनाक इति । अत्र पि-
नाकसंयोगाभावेन भवशब्दस्य संसारसाधारणस्य शंकरे-
ऽभिधा नियम्यते । विप्रयोगो विभाग इत्यपरे ॥ ४९ ॥

साहचर्यं लभ्यति—

साहचर्यं स्ववाच्यैकवस्तुना सहचारिता ।

वन्दारुजनमन्दारौ वन्देऽहं रामलक्ष्मणौ ॥५०॥

स्ववाच्यभूतेषु वस्तुष्वेकेन वस्तुना पदार्थान्तरस्य प्रायशः
सहचरितत्वं साहचर्यम् । तेन रामलक्ष्मणावित्यत्र सौमि-

त्रिसाहचर्याद्वलभद्रादिसाधारणस्य रामपदस्य दाशरथावभि-
धा नियम्यते ।। ५० ।।

विरोधितामाह—

सहानवस्थितिर्वध्यहन्तृत्वं च विरोधिता ।

दिनं निशां च संयुध्य रामोऽजैषीदशाननम् ।।

विरोधिता नाम सहानवस्थितिर्वध्यघातकभावश्च । तत्र दिनं
निशामित्यत्र निशापदस्य हरिद्रासाधारणस्य दिनेन सहान-
वस्थानलक्षणविरोधाद्रान्नावभिधा नियम्यते । रामपदस्य
भार्गवादिसाधारणस्य दशाननेन सह वध्यघातकभावलक्षण-
विरोधाद्दाशरथावभिधा नियम्यते । प्राञ्चस्तु— ‘बभूव भी-
मवकयो रामार्जुनगतिस्तयोः’ इति विरोधित्वसाधर्म्योपमायां
प्रयुक्ते रामार्जुनगतिरित्यत्र रामार्जुनपदयोर्वध्यघातकभाववि-
रोधेन भार्गवकार्तवीर्ययोरभिधा नियम्यते— इत्याहुः । अत्र
वृत्तिवार्त्तिककृतः— भार्गवे रामपदस्याभिधानियमने सति तद्वि-
रोधप्रतिसंधानेनार्जुनपदस्य कार्तवीर्येऽभिधानियमनम्, त-
स्मिंश्च सति तद्विरोधप्रतिसंधानेन रामपदस्येत्यन्योन्याश्रया-
पत्तिः । तस्मादन्यतरपदस्य व्यवस्थितार्थत्व एव स्मृततद्वि-
रोधप्रतिसंधानान्नानार्थपदस्याभिधानियमनमिति प्रागुक्तमे-
वात्रोदाहरणम्— इत्याहुः । अत्रापि दार्ष्टान्तिकयोर्भीमसेन-

वकासुरयोर्विरोधात्तदृष्टान्तयो रामार्जुनपदवाच्ययोरपि वि-
रोधं सामान्यतो निश्चित्य पश्चाद्रामपदस्य भार्गवेऽर्जुनपदस्य
कार्तवीर्ये चाभिधानियमनसंभवान्नान्योन्याश्रय इति नव्याः ॥

अथार्थं लक्षयति —

अर्थः प्रयोजनं स्थाणुं संसारच्छित्तये नुमः ॥

अत्र संसारच्छेदनरूपेण प्रयोजनेन स्थाणुशब्दस्य स्कन्ध-
शून्यवृक्षसाधारणस्य शंकरेऽभिधा नियम्यते । चतुर्थ्या
प्रयोजननिर्देश एवार्थो नियामकः । ‘स्थाणुं भज भवच्छि-
दम्’ इति द्वितीयानिर्देशे त्वौचित्यं नियामकमिति विवेक
इत्याहुः ॥ ५२ ॥

अथ प्रकरणं लक्षयति—

विदुः प्रकरणं वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थतां विदः ।

जानाति सकलं देवः प्रश्नोऽयं वितथोऽधुना ॥

जानातीत्यत्र वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थतारूपप्रकरणेन देवपदस्य सं-
बोध्येऽभिधा नियम्यते ॥ ५३ ॥

अथ लिङ्गं निरूपयति—

लिङ्गं स्ववाच्यान्तरेभ्यो व्यावृत्तो धर्म इष्यते ।

जय्यो जगति केनैष कुपितो मकरध्वजः ॥

अत्र सागररूपवाच्यान्तरव्यावृत्तेन कोपरूपलिङ्गेन मकर-
ध्वजशब्दस्य मन्मथेऽभिधा नियम्यत इत्येके । मकरध्वज-
शब्दस्य मन्मथे प्रसिद्धैव नियमनम्, न तु कोपरूपलिङ्गेन ।
अत एव मकरध्वजशब्दस्य सागरपरतया प्रयोगे निहतार्थ-
त्वं वक्ष्यति । तस्मात्कुपितशब्देन यावत्कुपितोपस्थितिप्रसक्तौ
मकरध्वजरूपचिह्नेन कुपितशब्दः कामदेवे नियम्यते । न च
कुपितशब्दो नानेकार्थ इति वाच्यम्, अनेकव्यक्त्युपस्थापन-
समर्थस्यैवात्रानेकार्थत्वेनाभिमतत्वात् । अत एव ‘जानाति
सकलं देवः’ इत्यत्रानेकव्यक्त्युपस्थापकतयैवानेकार्थत्वं देव-
शब्दस्याभिप्रेत्याभिधाया नियमनमुक्तमिति मधुमतीकृतः ।
वस्तुतस्तु ‘कुपितो भूभृत्’ इत्यत्र कौपलिङ्गेन भूभृत्पदस्य
पर्वतसाधारणस्य राज्ञ्यभिधा नियम्यत इति नव्याः । संयो-
गोदाहरणे द्रव्यसंयोगात्, इह गुणादिसंबन्धादिति भेदः ॥

अथ शब्दान्तरसंनिधिमाह—

सामानाधिकरण्यं यन्नियतार्थपदेन तत् ।

शब्दान्तरस्य सांनिध्यं देवोऽव्याप्तिपुराहितः ॥

अत्र नियतार्थकत्रिपुराहितपदसामानाधिकरण्यरूपेण शब्दा-
न्तरसंनिधिना देवपदस्य विरिञ्च्यादिसाधारणस्य शंकरेऽभि-
धा नियम्यते । अत्र वृत्तिवार्त्तिककृतः— समभिव्याहृत-

शब्दस्य नियतार्थकत्वे तत्प्रतिपादितलिङ्गादिनैव तन्निमनम्,
 अन्यथा लिङ्गाद्युदाहरणेऽपि शब्दान्तरसंनिधेरेव नियामक-
 त्वापत्तेः । अतो न नियतार्थशब्दसामानाधिकरण्यं शब्दा-
 न्तरसंनिधिः । किं तु नानार्थपदवाच्यैकार्थसंबन्धर्थान्तर-
 गृहीतसंकेतकनानार्थशब्दसमभिव्याहार एव । तस्य च 'निष-
 धं पश्य भूभृतम्' इत्याद्युदाहरणम् । अत्र च जनपदविशे-
 षसाधारणस्य निषधपदस्य पर्वतवाचिभूभृतपदसंनिधिना प-
 र्वतविशेषेऽभिधा नियम्यते । भूभृतपदस्य च राजसाधारणस्य
 पर्वतविशेषवाचिनिषधपदसंनिधिना पर्वतेऽभिधा नियम्यते ।
 न चान्योन्याश्रय इति वाच्यम् । न ह्यत्र समभिव्याहृतश-
 ब्देन तदर्थप्रतिपादनमभिधानियमनायापेक्ष्यते । किं तु स्वा-
 र्थेन गृहीतसंसर्गकेऽर्थे व्युत्पन्नो यः शब्दस्तत्समभिव्याहार-
 मात्रम् । तथा च यथा संबन्धिदर्शनात्संबन्ध्यन्तरस्मृतिस्थले
 गृहीतसंबन्धस्य वस्तुनो दर्शनमात्रं संबन्ध्यन्तरस्मरणायापे-
 क्ष्यते, न तु तद्दर्शनानन्तरं तत्संबन्धस्मरणमपीति नान्यो-
 न्याश्रयः ; तथेहापि निषधभूभृतपदयोरभिधानियमनाय गृ-
 हीतस्वस्वार्थसंसर्गकपदार्थव्युत्पन्नभूभृन्निषधपदसमभिव्याहा-
 रमात्रमपेक्ष्यत इति तत्तदर्थप्रतिपादनस्यानपेक्षितत्वान्नान्यो-
 न्याश्रयः । नन्वेवम् 'शङ्खचक्रधरो हरिः' इत्यादावपि
 शङ्खचक्रादिशब्दान्तरसंनिधिनैवाभिधानियमनं भविष्यतीति

व्यर्थं पृथक्संयोगाद्युदाहरणमिति चेन्मैवम् ; तत्र शङ्खचक्रा-
दिशब्दानां नियतार्थतया श्रवणमात्रादर्थप्रतिपादकतया त-
त्प्रतिपादितार्थसंयोगादिभिरभिधानियमनसंभवात् । न च
शब्दान्तरसंनिधिरपि तत्रास्तीति वाच्यम् । अस्तु, तथापि
हरिशब्दाद्यभिधानियमनसमर्थं तदर्थसंयोगादिरूपसंनिहित-
संबन्धेनान्तरङ्गे शङ्खचक्रादावुपस्थिते तस्यापि वाचकतया
व्यवहितसंबन्धेन बहिरङ्गभूतः शब्दान्तरसंनिधिर्नोदाहरण-
त्वमर्हति । तस्मात् ‘निषधं पश्य भूभृत्’ इत्यादौ यत्रोभ-
यनानार्थतया न कस्याप्यर्थस्य प्रथममुपस्थितिस्तत्रैव बहिर-
ङ्गस्यापि तस्य नियामकत्वेनोदाहरणत्वमिति न कश्चित्संकरः ।
एवं च ‘रामार्जुनगतिस्तयोः’ इत्यत्रापि शब्दान्तरसंनिधिरेव
नियामकः । तथा ‘व्यालो दानेन राजते’ इत्यत्रापि शब्दान्तर-
संनिधिनैव व्यालदानपदयोरहिखण्डनदुष्टगजमदजलसाधा-
रणयोर्दुष्टगजमदजलयोरभिधा नियम्यते - इत्याहुः । तच्चि-
न्त्यम् । एवं सति निषधपदवाच्यजनपदविशेषसंबन्धिनि
राजन्यपि भूभृच्छब्दस्य गृहीतव्युत्पत्तिकत्वाद्भूभृत्पदस्य नि-
षधपदेन जनपदविशेषस्मृतावपि नियामकता तुल्येति न
कुत्राप्यभिधानियमनं स्यात् । न च सामानाधिकरण्यनिर्देशा-
नुपपत्तिज्ञानसहायेन शब्दान्तरसंनिधिनात्राभिधानियमनमि-
ति वाच्यम्, तर्ह्यवश्यिकादौचित्यादेवाभिधानियमनसंभवेन

शब्दान्तरसंनिधिवैयर्थ्यापत्तेः । न चात्रौचित्यावश्यंभावेऽपि
 'व्यालो दानेन राजते' इत्यत्र व्यालपदवाच्यार्थान्तरसंब-
 न्धिन्यपि दानपदस्य गृहीतसंकेतत्वाभावेनौचित्यानपेक्षणा-
 च्छब्दान्तरसंनिधिनैव विशेषस्मृतिरिति वाच्यम् । तत्रापि
 व्यालपदस्य स्वार्थप्रतिपादनं विना न दानपदेऽभिधानियम-
 नसंभवः पदान्तराभिधानियमनस्य तदर्थसंबन्धर्थप्रतिपाद-
 कत्वज्ञानं विनानुपपत्तेः, एवं दानपदस्यापीत्यन्योन्याश्रयः ।
 न च तदर्थसंबन्धगृहीतव्युत्पत्तिकपदस्यैव तदर्थस्मृतिहेतुत्वं
 संभवतीत्युक्तमिति वाच्यम् ; तर्हि 'गङ्गायां घोषः' इति
 लक्षणास्थलेऽपि तीररूपार्थसंबन्धिपूरगृहीतशक्तिकगङ्गापदा-
 त्पूरस्मृतिं विनैव तीरस्मृत्यापत्तेः, तथा हस्तिपदाद्गजस्मृतिं
 विनैव हस्तिपदस्मृत्यापत्तेश्च । न चैवं संबन्धिदर्शनात्संब-
 न्धन्तरस्मृतिस्थलेऽपि तत्संबन्धित्वज्ञानं संबन्धन्तरस्मृति-
 समयेऽप्यपेक्ष्यं स्यादिति वाच्यम्, परस्परासंबन्धिस्मृतौ
 तदपेक्षायामपि साक्षात्संबन्धिस्मृतौ न तदपेक्षेति कार्यानुरो-
 धेन कल्पनात् । अत एव पदेन शक्यस्मृतौ न शक्तिस्मृत्य-
 पेक्षा, लक्ष्यस्मृतौ तु लक्ष्यस्य शक्यसंबन्धज्ञानापेक्षा च
 दृश्यते । तस्मादुभयनानार्थपदस्थलेष्वौचित्यादिनैवाभिधा-
 नियमनम् । 'देवोऽव्यान्निपुराहितः' इत्यादावेव शब्दान्तर-
 संनिधिना तन्नियमनम् । न च पदान्तरस्य नियतार्थत्वे त-

त्प्रतिपादितलिङ्गेनैव तन्नियमनमित्युक्तमिति वाच्यम्, तद्वत-
गुणक्रिययोरेव लिङ्गत्वेन विवक्षितत्वात् । न च तद्वतासा-
धारणधर्ममात्रस्यैव लिङ्गत्वमपि विवक्ष्यतामिति वाच्यम् ;
स्वतन्त्रेच्छानां प्राचां नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वात्, अन्यथा
तदर्थसंबन्धिमात्रस्य लिङ्गत्वं विवक्षित्वा संयोगसाहचर्यादी-
नामपि लिङ्गान्तर्भावपर्यनुयोगस्य दुष्परिहरत्वादिति दिक् ॥

अथ सामर्थ्यं लक्षयति—

सामर्थ्यं स्यात्कारणत्वं मत्तोऽयं मधुना पिकः ॥
अत्र कोकिलमदकारणत्वरूपसामर्थ्येन मकरन्दादिसाधारण-
स्य मधुशब्दस्य वसन्तैकदेशे चैत्रमासेऽभिधा नियम्यते । न
चात्रार्थभेदः । तत्र प्रयोजनेनाभिधानियमनम् । अत्र तु
कार्येण । कार्यं चानिष्टरूपमपि संभवतीति महान्भेदः । यत्र
हेतुत्वमर्थं तत्रार्थः, यत्र तच्छाब्दं तत्र सामर्थ्यमिति वा
भेद इत्याहुः ॥ ५६ ॥

अथौचितीमाह—

औचित्यन्वययोग्यत्वं पातु वो दयितामुखम् ॥

अत्र पात्विति शब्दस्य सुखसमर्पणदुःखनिर्हरणतदुभयानु-
कूलव्यापारादिसाधारणस्य दयितामुखे स्वरूपेण सुखसमर्प-

कत्वाद्ययोगात्तदनुकूलव्यापारात्मनि सांमुख्ये समभिव्याहृत-
पदार्थान्वययोग्यतारूपेणौचित्येनाभिधा नियम्यते ॥ ५७ ॥

अथ देशमाह—

देशः पुरादिर्भात्यत्र नगरे परमेश्वरः ॥

अत्र नगररूपदेशेन परमेश्वरशब्दस्य शंकरादिसाधारणस्य
राजन्यभिधा नियम्यते । यद्यप्यत्र नगरभानरूपलिङ्गेनापि
तन्निश्चयनं संभवति, तथापि तदस्फुरणदशायां देशस्यऽपि
नियामकतेति ध्येयम् । नगरस्य राजनिष्ठत्वाभावेन तन्निष्ठ-
द्रव्यसंबन्धरूपेण संयोगेन नात्र नियमनशङ्केत्याहुः ॥ ५८ ॥

अथ कालमाह—

कालो निशादिस्तामस्यां चित्रभानुर्विराजते ॥

अत्र निशारूपकालेन रविसाधारणस्य चित्रभानुशब्दस्य
वह्नावभिधा नियम्यते । आदिपदादिवसवसन्तादिपरिग्रहः ।
ततश्च ‘दिवसे चित्रभानुर्विभाति’ इत्यत्र रवौ, ‘वसन्ते
पुंनागो भाति’ इत्यत्र पुंगजसाधारणस्य पुंनागपदस्य नमेरौ
चाभिधानियमनमित्याद्यूह्यम् ॥ ५९ ॥

अथ व्यक्तिमाह—

व्यक्तिः पुंलिङ्गमुख्या स्यान्मितं मित्रश्च राजतः ॥

अत्र रविमुहृत्साधारणस्य मित्रशब्दस्य नपुंसकलिङ्गेन सुहृदि पुंलिङ्गेन रवौ चाभिधा नियम्यते ॥ ६० ॥

उदात्तादिः स्वरः स स्यादिन्द्रशत्रुरिति श्रुतौ ॥

उदात्तानुदात्तादिः स्वरः । स च 'स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्व' इत्यादिश्रुतावेवाभिधानियामको न तु काव्ये । तथा हि— शत्रुशब्दः शातयतेरुपजनितः । ततश्चेन्द्रशत्रुपदे यद्यादेरि-कारस्योदात्तत्वं तदा बहुव्रीहिः ; बहुव्रीहिपक्षे चेन्द्रः शत्रुः शातयिता यस्येतीन्द्रस्य शातयितृत्वम् ; यदि चान्त्यस्य श-त्रुशब्दवर्तिन उकारस्योदात्तत्वं तदा षष्ठीतत्पुरुषः ; तथात्वे चेन्द्रस्य शत्रुः शातयितेति वृत्रस्य शातयितृत्वं लभ्यत इतीन्द्रशत्रुपदस्य स्वरभेदेनार्थद्वये प्रसक्ते, आद्युदात्तस्वरेणेन्द्रस्य शातयितृत्वेऽभिधा नियम्यते । ननु— 'सुभ्रु त्वं कुपितेत्य-पास्तमशनं त्यक्ता कथा योषितां दूरादेव विवर्जिताः सुरभयः स्रग्गन्धधूपादयः । कोपं रागिणि मुञ्च मग्गवनते दृष्टे प्र-सीदाधुना सत्यं त्वद्विरहाद्भवन्ति दयिते सर्वा ममान्धा दिशः ॥' इत्यत्र 'दृष्टे' इति पदस्य पुतस्वरेण सप्तम्यन्त-त्वध्रमव्युदासद्वारा मयीत्येतद्विशेषणत्वव्यावर्तनेन दयितायां दृष्टित्वारोपेण तत्संबोधनान्तत्वसूचनद्वारा चक्षूरूपार्थविशेषे-

ऽभिधानियमनं दृश्यते—इति चेन्न ; तथापि तत्र दृष्टिदृष्टशब्दयोर्भिन्नत्वेनानेकार्थप्रतिपादनसमर्थकशब्दत्वरूपनानार्थशब्दत्वाभावेन प्लुतस्वरस्य नाभिधानियामकत्वं किं तु प्रकृत्यन्तरसूचकत्वमेव । वस्तुतस्तु, उदात्तादिस्वराणां यद्यपि काव्येषु नाभिधानियामकत्वं तथापि काकुस्वरस्य काव्येष्वप्यभिधानियामकत्वमस्येव । तथा हि— ‘तरुणतातरणिद्युतिसंभृतद्रुमि तत्कुचकुम्भयुगं तथा । अनलभंगतितापमुपैतु नो कुसुमचापकुलालविलासजम् ॥’ मन्मथकुम्भकारचातुर्यजनितं यौवनदिनकरकिरणसंपादितदार्ढ्यं दमयन्तीस्तनघटद्वयं नलभंगत्यभाव एवानलस्य वहेः संगतिस्तया तापमुपैतु नो— इत्यत्र नञो निषेधवाधारणस्य काका विधावभिधा नियम्यते । न च नञो निषेधार्थत्वमेव, न विध्यर्थत्वमपीति कथं नञो विधावभिधानियमनमिति वाच्यम्, अन्ययानामनेकार्थत्वेन नञो विध्यर्थत्वस्याप्यविरोधात्, अन्यथोक्तस्थले विधिप्रतीतिर्न स्यात्काकोरपदत्वेनार्थवत्त्वाभावात् । न चैवं काकुं विनापि नञा विधिप्रतीतिः कदाचिद्भवेदिति वाच्यम्, केषांचित्पदानां द्योतकाभावेऽर्थविशेषप्रत्यायकत्वाभावस्य स्वभावभिद्धत्वात् । अत एव धातूनामनेकार्थत्वेऽपि तिष्ठतिधातोः प्रोपसर्गाभावे गमनरूपार्थविशेषप्रत्यायकत्वाभावः सर्वसिद्ध इति ध्येयम् । वस्तुतस्तु, ‘ब्रा-

द्वाण ३ आगच्छ' इति वाक्ये संनिकृष्टविप्रकृष्टब्राह्मणसाधारणस्य ब्राह्मणपदस्य प्लुतस्वरेण दूरस्थे ब्राह्मणेऽभिधा लोके नियम्यते इति द्रष्टव्यम् ॥ ६१ ॥

‘स्वरादयः’ इत्यादिशब्देनाभिनयापदेशादयो गृह्यन्ते । तत्राभिनयो विवक्षितार्थस्वरूपप्रदर्शको हस्तादिव्यापारः यथा— ‘एहहमेत्तत्थणिआ एहहमेत्तेहि भच्छिपत्तेहि । एहहमेत्तावत्था एहहमेत्तेहि दिभसेहि ॥’— एतावन्मात्रस्तन्येतावन्मात्राभ्यामक्षिपत्राभ्याम् । एतावन्मात्रावस्थैतावन्मात्रैर्दिवसैः ॥ इदं च शैशव एव प्रणयिनीं परित्यज्य देशान्तरं गतस्य कालान्तरे तां स्मृतवतः कस्यचित्कामिनो वचनम् । अत्राक्षिपत्राभ्यां तामरसपत्रसदृशाभ्यामक्षिभ्याम् । उपलक्षणतृतीयेयम् । अत्र स्थौल्यवैशाल्यावस्थाविशेषकालविशेषप्रदर्शकहस्तव्यापारैरेतावन्मात्रपदस्य स्थौल्यादिविशेषेऽभिधानियम्यते ॥ अपदेशो नाम विवक्षितार्थस्य शृङ्गप्रादिकया निर्देशः । यथा— ‘इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम् । विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं च्छेत्तुमसंप्रतम् ॥’— इदं हि सुरजनाभ्यर्थिततारकासुरनिग्रहस्य चतुर्मुखस्य वचनम् । अत्र ‘इतः’ इति स्वात्मनिर्देशेन तस्य वक्तारि परमेष्ठिन्यभिधा नियम्यते ॥ इदमत्रावधातव्यम्— यत्र तु नानार्थ-

शब्दस्यानेकस्मिन्नर्थेऽभिधानियामकमविशिष्टं तत्र नान्यतर-
स्मिन्नभिधा नियम्यते, नियामकाभावात् । यथा ‘सर्वदो-
माधवः पायाद्यो गङ्गां समधीधरत्’ इत्यत्र हरिहरयोर्द्वयो-
रपि स्तुत्यतया प्रकरणमविशिष्टमिति । योऽगं गोवर्धनं
कृष्णावतारे, गां भूमिं च वराहावतारे समदीधरत्सर्वदः स
माधवः श्रीपतिः पायादित्यर्थे, यो गङ्गां जाह्नवीं समदीधर-
त्स उमाधवः पार्वतीपतिः सर्वदा पायादित्यर्थे चाभिधैव
व्यापारः ; अत एव तत्र श्लेषालंकार इत्यधमकाव्यत्वमाहुः ।
यत्र तु संयोगादिभिरर्थान्तरविषयाभिधानियमनेऽप्यनेकार्थ-
शब्दादर्थान्तरप्रतीतिस्तत्र नाभिधा तस्या अन्यत्र नियमित-
त्वात्, नापि लक्षणा मुख्यार्थबाधायभावात् । अपि तु
व्यञ्जनैव तत्र व्यापारः । न चाभिधाया इव व्यञ्जनाया
अपि प्रकरणादिना नियमनेन तथापि न तन्निर्वाह इति
वाच्यम्, तस्या धर्मिग्राहकमानेन प्रकरणाद्यनियम्यतयैव
सिद्धेः । अत एव काव्यान्तर्निविष्टस्य प्राकरणिककिञ्चिदर्थ-
नियन्त्रिताभिधाव्यापारस्याप्यसम्भ्यपदार्थान्तरप्रत्ययहेतोः प-
दस्य हेयत्वम् ! अन्यथा तत्राभिधाया इव व्यञ्जनाया अपि
प्रकरणादिना नियन्त्रणे सत्यसम्भ्यार्थान्तरप्रत्ययासंभवात्
‘यस्याननं योनिरुदारवाचाम्—’ इत्यादावश्लीलाख्यदोषो
न स्यात् । तस्मात्, ‘संयोगादिभिरभिधा शृङ्खलिता यत्र

कुण्ठनामेति । अर्थान्तरावगमने व्यञ्जनमेव क्षमं तत्र ॥’
 इति ॥ अत्र वृत्तिवार्तिककृतः— ‘ भसावुदयमारूढः का-
 न्तिमान् रक्तमण्डलः । राजा हरति लोकानां हृदयं मृदुभिः
 करैः ॥’ इत्यादौ प्राकरणिकेऽर्थे प्रकरणवदप्राकरणिकेऽपि
 राजकरमण्डलादिशब्दानां परस्परान्वययोग्यनृपतितद्वाह्यध-
 नदेशादिवाचिना समभिव्याहाररूपमभिधानियामकमस्तीत्य-
 र्थद्वयस्यापि प्राकरणिकत्वं इव प्राकरणिकाप्राकरणिकरूपत्वेऽ-
 प्युभयत्राप्यभिधैव व्यापारः , यथोक्तपदसमभिव्याहारस्यापि
 नानार्थपदवाच्यैकार्थसंबन्धयर्थान्तरगृहीतसंकेतकनानार्थशब्द-
 समभिव्याहाररूपशब्दान्तरसंनिधित्वेन प्रकरणवदाभिधानि-
 यामकत्वसत्त्वात् । यैस्तु नियतार्थपदसंनिधिरेव शब्दान्तरसं-
 निधिरित्युच्यते तैरप्युक्तस्थलेऽर्थान्तरप्रतीतेरनुभवसिद्धित्वे-
 नार्थद्वयानुकूलानेकपदसंघटनात्मकं नियामकान्तरमवश्यमा-
 स्थेयम् । न चाप्राकरणिकेऽर्थे उक्तरूपमेकमेव नियामकं प्राकर-
 णिकेऽर्थे तु तच्च प्रकरणं चेति नियामकाधिक्यात्तत्रैवाभिधा-
 स्यादिति वाच्यम् । प्रकरणादीनां प्रत्येकमभिधानियमनसमर्थ-
 तया तेषु कस्यचिदपि समवधाने स्मृतिसामग्री पुष्कलेति किं
 तद्वाहुल्येन ? यत्राप्येकमेव पदं नानार्थमप्राकरणिकेऽपि तात्प-
 र्यवत् , यथा ‘ भन्धकद्विरद्ध्वंसी देयात्पञ्चाननः श्रियम्’
 इत्यादौ, तत्रापि समभिव्याहृतद्विरदपदप्रतीतगजविरोधादिक-

मप्राकरणिके सिंहेऽपि पञ्चाननपदस्याभिधानियामकमस्त्येव ।
यत्र तु 'यस्याननं योनिरुदारवाचाम्' इत्यादावश्लीले नैतादृशं
नियामकं तत्रापि बुभुत्सितार्थव्यासक्तस्य मनसस्तमुलङ्घया-
सह्ये दुर्गन्धादौ प्रवृत्तिवत्प्रकरणनियन्त्रितस्यापि शब्दस्य त-
दुलङ्घनेन विषयस्वाभाव्यादश्लीलेऽपि प्रवृत्तिरिति न कापि
शक्तिविषये व्यक्तिरङ्गीकार्या । यदि चैवंविधानि नियामका-
नि नाद्वियेरंस्तदोदाहृतस्थलेषु व्यञ्जनाव्यापारोऽपि दुर्घटः ।
तथा हि—प्रकरणादिकमुलङ्घय व्यञ्जनाव्यापारेणाप्यर्थान्तर-
प्रत्ययो न सर्वत्र वक्तुं शक्यते, प्रकरणादीनामभिधानियाम-
कत्वकल्पनस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तद्धि नादृष्टार्थम् । किं तु
'सैन्धवमानय' इत्यादावेकार्थमात्रपरनानार्थशब्दस्थलेऽर्थ-
विशेषस्मृतिव्यवस्थार्थं तत् । यदि तत्रापि व्यञ्जनाव्यापारे-
णार्थान्तरप्रत्ययः स्यात्तदा कथमेषा व्यवस्था सिध्येत् ? न
ह्यभिमतानभिमतक्षेत्रसाधारणस्य जलाशयस्याभिमतक्षेत्रगा-
मिनीमेकां कुल्यां विधायानभिमतक्षेत्रगामिनः कुल्यान्तरस्या-
पि कल्पने जलस्याभिमतक्षेत्रैकगामित्वव्यवस्था कृता भवति ।
तथा च यत्र कवयितुश्चमत्कारायाप्राकरणिकेऽप्यर्थे तात्पर्यं
यत्र चाश्लीलदोषस्तत्रैव व्यञ्जनाव्यापारोन्मेषो न सर्वत्र ।
तादृशस्थले च प्रकरणवदस्मदुक्तानामप्यभिधानियामकत्वसं-
भवाद्वयर्थस्तत्र व्यक्तिकल्पनापरिश्रमः । किं च, दुर्वारश्च

तत्र व्यक्तिवादिमतेऽप्यभिधाव्यापारः । तथा हि—
यदि शक्तिरभिधा तदानीमप्राकरणिकेऽपि सा दुर्नि-
वारा । यदि च काव्यप्रकाशिकाकारोक्तरीत्या शक्यार्थ-
प्रतिपादकत्वरूपः शब्दनिष्ठो व्यापारः सोऽप्यस्यैव । न
हि तत्राप्राकरणिकशक्यप्रतिपत्तेः शब्दादन्यज्जनकम् । न
च शब्दस्यैव तत्प्रतिपादकत्वेऽपि न तत्र शक्तिग्रहापेक्षेति
वाच्यम्, तर्ह्यगृहीतशक्तिरस्यापि तत्र व्यञ्जनवार्थान्तरप्रती-
त्यापत्तेः । ननु—शक्या साक्षात्प्रतिपादकत्वमभिधा । साक्षा-
दित्यविशेषणे मुख्यार्थशक्तिग्रहमपेक्ष्य मुख्यार्थप्रतिपादनव्यव-
धानेन तत्संबन्ध्यर्थान्तरप्रतिपादनरूपाया लक्षणाया अप्य-
भिधात्वप्रसङ्गात् । तथा च प्रागेवानुवर्तमानेन प्रकरणेन
प्राकरणिकार्थोपस्थापनं शीघ्रभावीति तद्व्यवधानेनार्थान्तरप्र-
तिपादनं नाभिधा—इति चेन्न; ‘तद्विषयकशक्तिग्रहमपेक्ष्य
तत्प्रतिपादनमभिधा’ इति विशेषणे विनैव साक्षात्त्वविशेषण-
मनतिप्रसङ्गात्तत्पदरूपेण तत्पदभङ्गकृतपदान्तररूपेण वार्था-
न्तरप्रतिपादनव्यवधानराहित्यरूपसाक्षात्त्वविशेषणस्य गुरु-
त्वात् । तथा विशेषणे ‘सर्वदो-माधवः पायाद्यो-गङ्गां सम-
दीधरत्’ इत्यत्र शंकरपक्षे एकपदत्वेन गङ्गामित्यत्र झटित्य-
र्थप्रतीतिः, वैकुण्ठपक्षे तु अगं गोवर्धनं गां भूमिमिति पद-
भङ्गकृतेन गोपदस्य भूमौ प्रसिद्धिप्राचुर्याभावाच्च विलम्बे-

नार्थप्रतीतिरित्यनुभवसिद्धत्वेन तत्राभिधाविषयेऽपि तदभा-
 वापत्तेः । किं च, 'कलापभूषणं श्वेते नीलकण्ठं गुहाश्रयम्'
 इत्यादौ प्रकृताप्रकृतोभयपरे यत्र प्रकृतशंकरपक्षे चन्द्रमस्यप्र-
 सिद्धतरमप्रकृतवर्हिणपक्षे तु बर्हिं प्रसिद्धतरं कलापपदम्, तत्र
 प्रसिद्धिप्राचुर्येणाप्रकृतार्थप्रतीतेरेव प्राथमिकत्वेनाप्रकृतेऽभिधा
 प्रकृते व्यक्तिरिति वैपरीत्यापत्तिः, प्रकरणमुल्लङ्घयापि प्रसिद्ध-
 तरार्थस्यैव प्रथमं स्मृतेः । अत एव 'द्वयार्थमप्रसिद्धेऽर्थे
 प्रयुक्तं निहतार्थकम्' इत्युक्तलक्षणस्य निहतार्थस्य काव्यदो-
 षत्वमभ्युपगम्यते, प्रसिद्धतराप्रकृतार्थप्रतीत्या प्रकृतार्थप्रती-
 तिव्यवधानात् । न च निहतार्थस्य दोषत्वात्तत्प्रयोगोऽर्थद्व-
 यविवक्षास्थलेऽपि काव्येषु न संभवतीति वाच्यम्; श्लेषय-
 मकादिषु वृद्धैर्निर्दोषत्वस्योपपादितत्वात्, 'देवोऽन्धकक्षय-
 करो बर्हिपत्रप्रियोऽवतात् ।'—अन्धकासुरस्य क्षयं नाशं
 करोतीत्यन्धकक्षयकरः, बर्हिं शिखी पत्रं वाहनं यस्य स
 बर्हिपत्रो गुहः स प्रियो यस्य स तथा, तादृशो देवः शंकरोऽवतात् ।
 तथान्धकानां वृष्णिप्रभेदानां क्षयं गृहं करोतीति
 स तथा, बर्हिणः शिखिनः पत्रं पिञ्जं प्रियं यस्य
 स तथा, तादृशो देवः कृष्णोऽवतात् ।—इत्यत्र
 शंकरपक्षे निहतार्थस्य बर्हिपत्रपदस्य कृष्णपक्षे निहतार्थस्या-
 न्धकक्षयपदस्य च प्रयोगदर्शनाच्च । तस्मान्छब्दस्यार्थप-

तिपादनोपयोगितत्प्रत्यासत्तिरूपधर्मभेद एव वृत्तिभेदप्रयोजको
न तु तद्भेदाभावे प्रतिपादनगतसाक्षात्त्वव्यवहितत्वभेदः । श-
क्तिशक्यसंबन्धरूपप्रतिपाद्यप्रत्यासत्तिभेदेनैवाभिधालक्षणायोर्भे-
ददर्शनात्, तद्भेदाभावे च प्रसिद्धाप्रसिद्धार्थगोचरशब्दश्लेषस्थ-
ले व्यङ्ग्याव्यङ्ग्यस्थले चार्थद्वयप्रतीत्योः साक्षात्त्वव्यवहितत्व-
भेदे सत्यप्यभिधालक्षणावृत्त्यतिरिक्तवृत्त्यदर्शनाच्चेत्यप्रयोजक-
स्याव्यवस्थापादकस्य च साक्षात्त्वविशेषणस्यायोगात् 'तद्विष-
यकशक्तिग्रहमपेक्ष्य तत्प्रतिपादकत्वमेवाभिधा' इत्यप्रकृतेऽप्य-
र्थेऽभिधाव्यापारो दुर्वारः । तस्मात्प्रस्तुताप्रस्तुतोभयपरेऽपि
प्रस्तुतोभयपर इवाभिधैव वृत्तिः । तदुपस्थितेषु च पदार्थ-
व्वाकाङ्क्षादिसहकारिवशादुभयविधवाक्यार्थप्रत्यय इत्यप्रस्तुत-
विषये न पदार्थप्रतीतये नापि वाक्यार्थप्रतीतये व्यञ्जनो-
पगन्तव्या । यत्तु प्राचामप्रस्तुते शब्दशक्तिमूलव्यञ्जनावृत्त्य-
भिधानम्, तदप्रस्तुतार्थप्रतीतिमूलके यथा 'उदयमारूढः'
इत्यादिविशेषणविशिष्टः पृथिवीपतिः स्वल्पैर्प्राह्यधनैर्लोकस्य
हृदयं रञ्जयति, एवं तथाविधश्चन्द्रमा मृदुलैः किरणैरित्या-
दिरूपेण प्रतीयमान उपमाद्यर्थालंकारे व्यञ्जनावश्यंभावह-
ठीकरणाभिप्रायेण, न तु तत्रापि वस्तुतो व्यञ्जनास्तित्वा-
भिप्रायेण । 'आच्छादितायतदिगम्बरमुष्णकैर्गामाक्रम्य च
स्थितमुदप्रविशालशृङ्गम् । मूर्ध्नि खलत्तुहिनदीधितिकोटिमेन-

मुद्रीक्ष्य को भुवि न विस्मयते गिरीशम् ॥’ इत्यादीनां
 शब्दशक्तिमूलोपमालंकारध्वनेरेवोदाहरणत्वेन तैरपि लिखि-
 तत्वात् । ‘उपोढरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना
 निशामुखम्’ इति श्लेषापादितविशेषणसाधारण्यनिमित्तक-
 समासोक्त्यलंकारोदाहरणे रागादिशब्दानामप्रस्तुतेऽप्यभिधा-
 वृत्तेरेव श्लेषव्यवहारेण स्फुटीकरणाच्च । न च तत्र स्वतो-
 ऽप्रस्तुतयोरपि कामिनोः प्रस्तुतशशिनिशयोरवच्छेदकत्वेना-
 न्वयाज्ज तत्र तयोः सर्वथैव प्रकरणासंभव इति वाच्यम्,
 ‘विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिः’ इति ल-
 क्षणानुरोधेनाप्रस्तुतप्रतिपत्तेर्विशेषणसाम्याधीनत्वेनाप्रस्तुतस्य
 प्रकरणसंबन्धावगमात्प्रागेव तद्विशेषणेऽप्यभिधाया वाच्यत्वा-
 त्, प्रस्तुतोपमानत्वादिना यथाकथंचिद्भाविप्रकरणसंबन्ध-
 स्यान्नापि संभवाच्च, सर्वथा प्रस्तुतासंबद्धस्याप्रस्तुतस्य कापि
 कविविवक्षागोचरत्वाभावात् । नन्वेवं शब्दशक्तिमूलालंकार-
 ध्वनेः ‘आच्छादितायतदिगम्बरम्—’ इत्याद्युदाहरणस-
 त्वेऽपि तन्मूलो वस्तुध्वनिर्लुप्येत निरलंकारेऽप्रस्तुतार्थ एव
 वस्तुध्वनेरुदाहरणीयत्वात्, तत्र च त्वयाभिधाङ्गीकारा-
 दिति चेन्न; यत्राप्रस्तुतेऽर्थेऽभिधयैव प्रतिपाद्यमाने तन्मूल-
 मनभिधेयं वस्तु प्रतीयते तत्र तदङ्गीकारादिति । यथा
 ‘शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र यस्मै त्वम्’

इति । अत्र ह्यशनिशब्देन प्रस्तुताद्वज्रादन्यस्मिन्समभिव्या-
हृतशनिविरुद्धाशनिरूपेऽप्यर्थेऽभिधयैव प्रतिपाद्यमाने विरु-
द्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इत्युपश्लोक्यस्य
प्रभावातिशयः प्रतीयते । इत्थमेव च प्राचीनैरपि शब्दश-
क्तिमूलो वस्तुध्वनिरुदाहृतः । नन्वेवं प्रस्तुतार्थपर्यालोचन-
लभ्ययोरेव वस्त्वलंकारयोर्व्यक्त्युपगमे तत्रार्थशक्तिमूलैव
व्यक्तिर्भवेदिति पृथगर्थशक्तिमूलध्वनेः शब्दशक्तिमूलो ध्व-
निर्न स्यादिति चेन्मैवम् ; तथात्वेऽपि प्रस्तुताप्रस्तुतोभयसा-
धारणशब्दसापेक्षतया प्रस्तुतमात्रपरपर्यायशब्दान्तरपरिवृ-
त्त्यसहिष्णुत्वेन च ततस्तस्य पृथक्त्वव्यवस्थितेः । एवमन्ये-
ऽप्यप्रस्तुतशक्ये व्यक्त्यनुपगमे संभाविताः क्षुद्रोपद्रवा निर-
सनीयाः । — इत्याहुः । अत्र ब्रूमः — यदुक्तम् ‘असावुद-
यमारूढः —’ इत्यादौ प्राकरणिकार्थे प्रकरणवदप्राकरणि-
कार्थेऽपि नानार्थपदवाच्यैकार्थसंबन्धर्थान्तरगृहीतसंकेतक-
नानार्थशब्दसमभिव्याहारलक्षणः शब्दान्तरसंनिधिरभिधा-
नियामकोऽस्तीत्यप्राकरणिकार्थस्मृतिरप्यभिधयैव स्यादिति त-
दुयुक्तम् ; नियतार्थपदसमभिव्याहार एव शब्दान्तरसंनिधिः
न तूक्तरूपः इत्युक्ततया शब्दान्तरसंनिधेरेव तत्राभावात् ।
अस्तु वा तादृशनानार्थशब्दसमभिव्याहार एव शब्दान्तर-
संनिधिः । तथाप्युक्तस्य शब्दान्तरसंनिधेः प्राकरणिकाप्रा-

करणिकार्थद्वयसाधारणत्वेनाप्राकरणिकार्थेऽभिधानियमनहेतु-
 त्वासंभवेनासंजातप्रतिपक्षेण प्रकरणेन प्रकृतार्थ एवाभिधाया
 नियमनाभाभिधयार्थान्तरस्मृतिसंभवः । न चैवमप्युक्तस्थ-
 लेऽर्थान्तरप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वेनार्थद्वयानुकूलानेकपदसंघट-
 नात्मकस्य शब्दान्तरसंनिधेरेव तत्र प्रयोजकत्वमास्थेयमित्यु-
 क्तमिति वाच्यम्, सत्यम्; तस्य व्यञ्जनासहकारितयैव तत्प्र-
 योजकत्वं युक्तं न त्वभिधासहकारितया, तस्याः प्रकृतार्थ एव
 प्रकरणेन शृङ्खलितत्वात् । नन्वेवमपि ‘अन्धकद्विरदध्वंसी
 देयात्पञ्चाननः श्रियम्’ इत्यादौ यत्र द्विरदादिपदप्रतीतग-
 जविरोधादिरूपमप्रकृतार्थेऽप्यभिधानियामकमास्ति तत्र का
 गतिरिति चेत्; तत्रापि प्रकरणस्य नियामकान्तरापेक्षया
 बलवत्त्वेन तद्विरोधे सत्युक्तनियामकान्तरस्याप्यभिधानिय-
 मनहेतुत्वासंभवात् । अत एव यमलार्जुनवृक्षभङ्गप्रकरणे
 ‘कृष्णार्जुनालोकनजातविस्मयाः’ इत्यत्र प्रसिद्धिप्राचुर्यसाह-
 चार्ययोः पदार्थस्मृतिप्रयोजकयोः सत्त्वेऽपि प्रकरणाद्वृक्ष-
 विशेषस्मृतिरेव जायते । न च प्रकरणस्य विशेषस्मृतिनि-
 यामकत्वे व्यञ्जनया वा कथं पदार्थान्तरस्मृतिः स्यादिति
 वाच्यम्, प्रकरणस्याभिधासात्रनियमनहेतुत्वेन प्रकारान्तरेण
 तत्स्मृतौ बाधकाभावात् । न च प्रकरणस्याभिधानियामक-
 त्वकल्पनं नादृष्टार्थं किं तु नानार्थकशब्दस्थलेऽर्थविशेषस्मृ-

तिव्यवस्थार्थम्, तद्यदि तत्रापि व्यञ्जनयार्थान्तरस्मरणं
तदा कृतं तस्य नियामकत्वकल्पनयेति वाच्यम्, एकार्थपर-
नानार्थस्थले 'सैन्धवमानय' इत्यादावेवार्थान्तरस्मृतिप्रतिब-
न्धार्थत्वेन तत्कल्पनस्यार्थवत्त्वात् । तत्र च नानार्थस्थलत्वा-
वच्छेदेन सामान्यतोऽभिधानियामकत्वेन क्लृप्तस्य प्रकरण-
स्यानेकार्थपरनानार्थस्थलेऽप्यभिधानियामकत्वे सिद्धेऽनुभूय-
मानस्यार्थान्तरप्रत्ययस्य व्यञ्जनामन्तरेणानिर्वाहात्तत्कल्पना-
वश्यंभावात् । एतेन, यदप्युक्तम्—शब्दान्तरसंनिध्यादेरपि
विशेषस्मृतिनियामकत्वानङ्गीकारे 'सैन्धवमानय' इत्येकार्थ-
परनानार्थस्थले व्यञ्जनयापि नार्थान्तरप्रतीतिः, 'असावुदय-
मारूढः—' इत्याद्यनेकपरनानार्थस्थले तु व्यञ्जनयार्थान्तर-
प्रतीतिरिति व्यवस्था न स्यादविशेषात् । ततश्च शब्दान्तर-
संनिध्यादेरभावादेकार्थपरस्थले नार्थान्तरप्रतीतिरनेकार्थपर-
स्थले तु तत्सद्भावादर्थान्तरप्रतीतिरिति तेषां व्यञ्जनानिया-
मकत्वं भवताप्यास्थेयम् । तद्वरं तत्रापि तेषामभिधानियाम-
कत्वकल्पनमेवेति,— तदपि परास्तम् ; एकार्थपरनानार्थस्थले
नानार्थस्थलत्वावच्छेदेन प्रकरणस्याभिधानियामकत्वेन क्लृ-
प्ततयानेकार्थपरनानार्थस्थलेऽपि प्रकरणेनाभिधानियमनाव-
श्यंभावाच्छब्दान्तरसंनिध्यादेर्व्यञ्जनासहकारित्वकल्पनस्या-
प्रामाणिकत्वात् । एवं चाश्लीलस्थलेऽपि व्यञ्जनयैवाश्ली-

लार्थप्रतीति संभवे प्रकरणस्याभिधानियामकत्वसंकोचकल्पन-
मयुक्तम् । यद्युक्तं तद्विषयकशक्तिग्रहमपेक्ष्य तत्प्रतिपादनम-
भिधा, सा चाप्रकृतार्थप्रतिपादनेऽप्यस्येवेति ; तदपि न ।
तद्विषयकशक्तिग्रहस्य तत्प्रतिपादने किं साक्षादपेक्षात्र विव-
क्षिता, किं वा परम्परया, आहोस्वित्साक्षात्परम्परौदासीन्ये-
नापेक्षामात्रं वा ? नायः, तद्विषयकशक्तिग्रहस्याप्रकृतार्थप्रति-
पादने साक्षादपेक्षाऽभावात् । न च तत्र तद्विषयकशक्तेरन-
पेक्षायामगृहीतशक्तिकस्यापि व्यञ्जनयार्थान्तरस्मृतिप्रसङ्ग
इति वाच्यम् ; यत्र हि प्रकरणेनाभिधा नियम्यते तत्रैव शक्य-
न्तरस्मृतौ व्यञ्जनोन्मेषात्, अर्थान्तरगृहीतशक्तिकस्य चार्थान्त-
रस्मृतिप्रसक्त्यभावेन प्रकरणस्य तत्र नियामकत्वाप्रसक्त्या व्य-
ञ्जनानुन्मेषात् । तस्मात्तत्र तद्विषयकशक्तिग्रहस्य प्रकरण-
नियामकत्वप्रयोजकत्वेऽपि तत्प्रतिपादने साक्षादपेक्षा ना-
स्येव । नापि द्वितीयः, घटादिपदस्य घटाद्यर्थप्रतिपादने
तद्विषयकशक्तिग्रहस्य साक्षादेवापेक्षितत्वेनाभिधा न स्यात् ।
नापि तृतीयः, ‘छत्विणो गच्छन्ति’ इत्यत्र लक्षणया
छत्त्छत्त्रिवाधारण्येन छत्त्रिप्रतिपादनेऽप्यभिधैव स्यात् ।
न च तद्विषयकशक्तिग्रहमपेक्ष्य शक्यतावच्छेदकप्रकारेण
तत्प्रतिपादनमभिधा, ‘छत्विणो गच्छन्ति’ इत्यत्र चोभय-
साधारणेनैकसार्थगन्तृत्वेनैव लक्षणया छत्त्रिप्रतीतिर्न तु

च्छत्त्रित्वेनेति लक्षणया च्छत्त्रिप्रतिपादनेऽपि नाभिधाप्र-
सङ्ग इति वाच्यम् ; प्राचां मते गङ्गादिपदेन गङ्गात्वादिनैव
तीरप्रतीतिरित्यभ्युपगमाच्छत्त्रित्वेनैवात्रापि च्छत्त्रिप्रतीतिः ।
यदि चैकसार्थगन्तृत्वेनैव तत्प्रतीतिरित्याश्रीयते तथाप्यव-
च्छेदकत्वप्रकारत्वयोर्बहुपदार्थघटितत्वेन शक्यतावच्छेदक-
प्रकारेणेति विशेषणापेक्षया साक्षात्त्वविशेषणस्यैव लघुत्वात् ।
यदि च 'छत्त्रिणो गच्छन्ति' इत्यत्राभिधया च्छत्त्रिप्रतीति-
लक्षणया त्वच्छत्त्रिमात्रप्रतीतिः, अजहल्लक्षणा तु नास्त्येवेति
मतम् ; तदानीमपि 'सैन्धवमानय' इत्याद्येकार्थपरनानार्थ-
स्थले लाघवेन नानार्थपदत्वावच्छेदेनैव प्रकरणादेः प्रकृता-
र्थेऽभिधामालनियमनप्रयोजकत्वकल्पनात्, अप्रकृतार्थे व्य-
ञ्जनाया एवावश्यं वाच्यत्वेन व्यञ्जनाव्युदासार्थमेव तद्विष-
यकशक्तिग्रहं साक्षादपेक्ष्य तत्प्रतिपादनमभिधेत्यवश्यवाच्य-
त्वात् । तद्विषयकशक्तिग्रहस्य साक्षादपेक्ष्यत्वं च तदर्थस्मृत्य-
नुकूलसिद्ध्यर्थमनपेक्ष्यत्वे सति तदर्थस्मृत्यर्थमपेक्ष्यत्वम् ।
ततश्च 'छत्त्रिणो गच्छन्ति' इत्यत्र लक्षणया च्छत्त्र्यच्छ-
त्त्रिस्मृत्यनुकूलच्छत्त्रिमात्रस्मृतिसिद्ध्यर्थमेव तद्विषयकशक्ति-
ग्रहस्यापेक्षितत्वान्नाभिधा । अनेकार्थपरनानार्थस्थलेऽप्यप्र-
कृतार्थविषयकशक्तिग्रहस्याप्रकृतार्थस्मृतिप्रसञ्जनद्वारा प्रकृ-
तार्थे प्रकरणेनाभिधानियमन एवोपयोगित्वेन तदर्थस्मृतिहे-

तुव्यञ्जनोन्मेषानुकूलाभिधानियमनसिद्व्यर्थमेवापेक्ष्यतया न
 साक्षादपेक्ष्यत्वमिति न तत्राप्यभिधावकाशः । एवं च सा-
 क्षात्त्वविशेषणेऽपि 'यो गङ्गां समदीधरत्' इत्यत्र वैकुण्ठपक्षे-
 ऽगं गोवर्धनं गां भूमिमिति पदभङ्गकेशेन गोपदस्य भूमौ
 प्रसिद्धिप्राचुर्याभावेन च विलम्बेनार्थप्रतीतावपि नाभिधाऽ-
 भावापत्तिः, तत्र तद्विषयकशक्तिग्रहस्य तदर्थस्मृत्यर्थमेवापेक्षि-
 तत्वात् । तथा च प्रकृताप्रकृतोभयपरेऽप्यप्रकृते प्रसिद्धिप्राचु-
 र्याञ्ज्ञादित्यर्थप्रतीतावपि प्रकृतार्थे न व्यञ्जनापत्तिः, तत्रापि
 तद्विषयकशक्तिग्रहस्य तदर्थस्मृत्यर्थमेवापेक्षितत्वात् । वस्तुतस्तु,
 प्रकृतार्थे प्रसिद्धिप्राचुर्यविधुरस्य पदस्य प्रयोगो निहतार्थत्व-
 दोषापत्त्या काव्येषु न युक्त एव ; श्लेषयमकादिषु निहतार्थ-
 त्वस्य वृद्धैर्निर्दोषत्वोपपादनं चाप्रकृतार्थे प्रसिद्धिविधुरप्रयो-
 ग एव । अत एव प्रकृतार्थे प्रसिद्धिविधुरप्रयोगे यमकादि-
 ष्वपि क्लिष्टत्वव्यवहारो लोकसिद्धः । यदप्युक्तं प्राचामप्रस्तुते
 शब्दशक्तिमूलव्यञ्जनाख्यव्यापाराभिधानमप्रस्तुतार्थप्रतीति-
 मूलकोपमाद्यलंकारे व्यञ्जनाव्यापारावश्यंभावपरं न त्वप्र-
 स्तुतार्थेऽपि व्यञ्जनास्तित्वपरमिति, तदपि न युक्तम् ;
 'भ्रमिमरतिमलसद्वदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादम् ।
 मरणं च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥'
 इत्यत्र विषशब्दव्यङ्ग्यं गरलं जलदस्य भुजगत्वरूपणरूपस्य

वाच्यस्य सिद्धिकृदिति काव्यप्रकाशिकायां कण्ठत एव गरलस्य
विषशब्दव्यङ्ग्यत्वाभिधानेन प्राचामप्रस्तुतार्थे व्यञ्जनास्तित्वा-
भिप्रायनिरासासंभवात् । समासोक्त्यादिस्थले श्लेषव्यवहारोऽ-
पि रागादिशब्दानां नानार्थत्वाभिप्रायेण, न त्वप्रस्तुतेऽप्यभि-
धास्तित्वाभिप्रायेण । नन्वेवमपि ‘शनिरशनिश्च तमुच्चैर्नि-
हन्ति कुप्यसि नरेन्द्र यस्यै त्वम्’ इत्यत्राशनिशब्देन प्रस्तु-
ताद्वज्रादन्यस्य समभिव्याहृतशनिविरुद्धार्थस्य व्यञ्जनया
प्रतीतेः शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनिरिति वक्तुं शक्यतया विरु-
द्धावपि शनितद्विरुद्धौ द्वावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं
कुरुत इत्युपश्लोकस्य प्रभावातिशयप्रतीतेरत्र शब्दशक्तिमू-
लवस्तुध्वनिरिति प्राचां तावत्पर्यन्तधावनमयुक्तं स्यादिति
चेन्न । विरुद्धावपि द्वौ त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इत्य-
स्यापि वस्तुनोऽर्थपर्यालोचनालभ्यत्वेऽपि नार्थशक्तिमूलध्व-
निविषयता, किं तु प्रकृताप्रकृतोभयसाधारणशब्दसापेक्ष-
तया शब्दशक्तिमूलध्वनिविषयतैवेत्यभिप्रायेण प्राचां तथोक्ति-
रिति संक्षेपः ॥ न्यायमतानुसारिणस्तु— शक्तिग्रहजनित-
संस्कारोद्बोधवशेनाप्राकरणिकार्थस्मृतेरपि प्रथममनुभूयमान-
त्वेन प्रकरणादीनां नाभिधानियामकत्वम्, किं तु लिङ्गवि-
धया तेषां तात्पर्यग्राहकत्वमात्रम् । ततश्चाप्रकरणाकाश्यानां
तात्पर्यग्राहकप्रकरणाद्यभावेऽन्वयबोधाविषयत्वेऽपि स्मृतिर-

निवार्या । —इत्याहुः ॥

एवं व्यञ्जनाया अङ्गीकार्यतां प्रमाध्य तां लक्षयति—

वाच्यलक्ष्यविभिन्नार्थधीकृद्व्यापृतिरञ्जनम् ॥

इदं च शब्दार्थोभयनिष्ठव्यञ्जनासाधारणं लक्षणम् । तादृशी शब्दव्यापृतिः शब्दव्यञ्जना । अर्थान्तरधीहेतुरर्थ-
व्यापृतिरर्थव्यञ्जना । अर्थस्य शब्दवद्वाच्यलक्ष्यधीहेतुत्वाभा-
वेनार्थान्तरे वाच्यलक्ष्यविभिन्नत्वविशेषणाभावेऽप्यदोषादिति
ध्येयम् ॥ ६२ ॥

एवमभिधालक्षणाविलक्षणां व्यञ्जनां निरूप्य यल्लक्षणा-
र्थमियं निरूपिता तं व्यञ्जकं शब्दं लक्षयति—

**व्यञ्जनेनार्थधीहेतुः शब्दो व्यञ्जक इष्यते ।
सामोदसुमनोजातजुष्टो जयति माधवः ॥**

अत्र शब्दपदं काकाक्षिन्वायेन लक्षणे लक्ष्ये च संबध्यते ।
तेन लक्ष्यमात्रान्वये व्यञ्जककेऽर्थेऽतिव्याप्तिः, लक्षणमात्रा-
न्वये व्यञ्जकमात्रस्य लक्ष्यत्वापत्त्या व्यञ्जककेऽर्थेऽव्याप्ति-
रिति निरस्तम् । अत्र व्यञ्जनयार्थधीहेतुत्वं फलोपधानं
विवक्षितम्, अतो न वाचकेऽतिव्याप्तिः । यथा सामोदै-
रानन्दसहितैः सुमनोजातैर्देवसमूहैर्जुष्टः सेव्यो माधवो मु-

कुन्दो जयतीत्यत्र 'ससौरभपुष्पकदम्बभव्यो वसन्तः' इत्य-
र्थान्तराणां व्यञ्जनया प्रतीतिहेतवः सामोदादिशब्दा व्य-
ञ्जकाः ॥ यथा वा- 'भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशालवं-
शोन्नतेः कृतशिलीमुखसंप्रहस्य यस्यानुपप्लुतगतेः परवार-
णस्य दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोऽभूत् ॥'— अत्र भद्रा-
त्मनः शोभनाकृतेर्दुरधिरोहतनोर्दुर्धर्षवपुषो विशालवंशोन्नते-
र्बहुलसंतानमहत्ताशालिनः कृतशिलीमुखसंप्रहस्य संगृहीतश-
रस्यानुपप्लुतगतेरनुपद्रुतज्ञानस्य परवारणस्य शत्रुनिवारकस्य
यस्य राज्ञः करो हस्तः सततं दानाम्बुसेकेन प्रतिपादनार्थ-
मुपात्तजलप्रेचनेन सुभगोऽभूदित्यभिधया प्रतिपाद्यमाने,
मन्दमृगजातिद्वयातिरिक्तात्युत्कृष्टभद्रजातिप्रभवाकृतेरत्युन्नतत-
या दुरारोहतनोर्विशालपृष्ठास्थिसमुच्छ्रायस्य कृतभ्रमरसंप्रहस्य
निष्प्रत्यूहगमनस्य यस्य परस्योत्कृष्टस्य गजस्य शुण्डादण्डो
मद्जलसेकसुभगोऽभूदित्यप्रस्तुतार्थः शब्दशक्तिमूलव्यञ्जन-
या भद्रादिपदैः प्रतिपाद्यते ॥ ६३ ॥

नन्वत्राप्रकृतार्थेषु शब्दशक्तिमूलया व्यञ्जनया प्रतिपा-
दितेषु, प्रकृतार्थस्याप्रकृतार्थेन प्रतीयमानमौपम्यं किं शब्द-
शक्तिमूलध्वनेरेव विषयः किं वार्थशक्तिमूलध्वनेरित्याका-
ङ्क्षायामाह—

अत्रार्थप्रत्ययद्वारेणोपमादेस्तु या मतिः ।

तस्यां च शब्दशक्त्युत्था व्यञ्जनैषैव कारणम् ॥

अत्र शब्दशक्तिमूलव्यञ्जनास्थले प्रकृताप्रकृतार्थप्रतीतिद्वारा प्रकृताप्रकृतयोरुपमालंकारस्य, 'शनिरशनिश्च तमुच्चैः—' इत्यत्र 'विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुर्वति, अहो ने प्रभावातिशयः' इत्येवंभूतस्य वस्तुनश्च या प्रतीतिस्तस्यामपि प्रतीतौ शब्दशक्तिमूला व्यञ्जनैव हेतुः । ननु तत्रोपमादेः प्रस्तुताप्रस्तुतार्थपर्यालोचनालभ्यत्वादर्थशक्तिमूलध्वनिविषय-तैव युक्तेति चेन्न; तथात्वेऽपि प्रकृतांप्रकृतोभयसाधारणश-ब्दसापेक्षतया प्रकृतमात्रपरपर्यायशब्दसहिष्णुत्वेन च शब्द-शक्तिमूलध्वनिविषयताया एव तत्रौचित्यादिति ध्येयम् ॥

नन्वेवमुक्तरीत्योपमादौ व्यज्यमाने प्रकृताप्रकृतार्थयोः किमजागलस्तनायमानतैव? नेत्याह—

यतोऽर्थधियमुत्पाद्य शब्दोऽर्थान्तरबुद्धिकृत् ।

ततोऽर्थो व्यञ्जकः शब्दसहकारितया मतः ॥

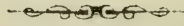
अत्र यतोऽर्थप्रतीतिमाधायैव शब्द उपमादिप्रतीतिं जनय-ति, ततोऽर्थोऽपि शब्दसहकारितया व्यञ्जको मतः । न चैवमर्थस्यापि व्यञ्जकत्वे तत्र शब्दशक्तिमूलव्यञ्जनैव हेतु-रिति कथमुक्तमिति वाच्यम्, शब्दस्यैव तत्र प्राधान्यान्

‘प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ति’ इति न्यायेन तथोक्तमिति
ध्येयम् ॥ ६५ ॥

इति श्रीदन्तियोतिदिवाप्रदीपाङ्कसाग्निचिद्विश्वजिदतिरात्रयाजि-
सत्यमङ्गलरत्नखेटश्रीनिवासदीक्षिततनयस्य कामाक्षीगर्भ-
संभवस्य श्रीमदर्धनारीश्वरदीक्षितगुरुचरणसहजता-
लब्धविद्यावैशद्यस्य श्रीराजचूडामणिदीक्षितस्य
कृतौ काव्यदर्पणे शब्दार्थस्वरूपनिर्णयः
द्वितीय उल्लासः ॥

तृतीय उल्लासः ॥

अवसरलक्षणां संगतिं दर्शयन्नुल्लासप्रतिपाद्यमाह—

वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यभेदादर्था ये प्रतिपादिताः ।
तेषामिह व्यञ्जकत्वमधुना प्रतिपाद्यते ॥

पूर्वत्रोल्लासे वाचकलक्षकव्यञ्जकभेदेन त्रिविधानामपि
शब्दानां प्राधान्याद्व्यञ्जकत्वं प्रतिपादितम् । प्रसङ्गात्तु
तेषां वाचकादिशब्दानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यभेदेन त्रिविधा
अर्थाश्च निरूपिताः । संप्रत्यवसरप्राप्तत्वादिह तृतीयोल्लासे
त्रिविधानामपि तेषामर्थानां व्यञ्जकत्वं प्रतिपाद्यते । यद्यपि
पूर्वत्रैव त्रिविधानामर्थानामपि व्यञ्जकत्वमुक्तम्, तथापि
तत्रासंभावनानिरासायाप्राधान्येन दिङ्मात्रं प्रदर्शितम् । इह
तु प्राधान्येन सप्रपञ्चमुच्यते । यद्वा सहकारिविशेषप्रदर्श-
नार्थमयं पुनरारम्भ इति ध्येयम् ॥ ६६ ॥

नन्वर्थानामपि व्यञ्जकत्वे सर्वेषामपि सर्वत्र तत्तद्व्य-
ञ्ज्यार्थप्रतीतिः स्यान्न तु केषांचित्कचिदेव ; अतो नार्थानां
व्यञ्जकतेत्यत आह—

वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसंनिधेः ।
प्रस्तावदेशकालादेवैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषाम् ।
योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा ॥

अत्र बोद्धव्यपदमन्तर्भावितानि जर्थतया बोधयितव्यपरम् ,
न तु वाच्यपरम् । अतो न पौनरुक्यम् । काकुर्ध्वनिवि-
कारः । प्रस्तावः प्रकरणम् । अर्थस्य वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्य-
भेदेन त्रिविध्यम् । अत्र वाक्यार्थज्ञानानन्तरं वक्त्रादिवैशि-
ष्ट्यज्ञानवतां सहृदयानां यार्थान्तरधीस्तदनुकूलोऽर्थस्य व्या-
पारो व्यक्तिरेव व्यञ्जनैव । अत्रैवकारेण व्याप्त्यादिनिरासः ।
तत्प्रकारश्चाग्रे वक्ष्यते । न त्वभिधालक्षणयोर्निरासः, तयो-
र्थे प्रसक्त्यभावात् । एवं च— यद्यर्थानां व्यञ्जकता ने-
ष्यते तदा वाक्यार्थप्रतीत्यनन्तरमर्थान्तरधीर्न स्यात् । न
चैवं सर्वेषां सर्वत्र व्यङ्ग्यप्रतीतिः स्यादित्युक्तमिति वाच्यम् ,
वक्त्रादिवैशिष्ट्यज्ञानं नवनवोन्मेषशालिप्रज्ञात्मकप्रतिभोत्था-
पकतयार्थानां व्यञ्जकत्वे सहकारीत्यभ्युपगमात्— इति
ध्येयम् ॥ ६७ ॥

अथ वक्तृवैशिष्ट्यज्ञानस्य व्यञ्जनासहकारितामुदाहरति—

अस्तं गतोऽद्य सविता पथिक क प्रयास्यसि ।
इत्यत्र वक्तृवैशिष्ट्यज्ञानाद्रत्यभिलाषधीः ॥

अत्र विदितस्वैरचारवक्तृवैशिष्ट्यज्ञानवतां प्रतीयमानेनार्थेन नायिकाया रत्यभिलाषो व्यज्यते ॥ यथा वा— ‘अइपि-
 डुलं जलकुम्भं घेत्तूण समागमहि सहि तुरिअं । समसे-
 असलिलणीसासणीसहा वीसमामि खणं ॥’ — अतिपृथुलं
 जलकुम्भं गृहीत्वा समागतास्मि सखि त्वरितम् । श्रमस्वेद-
 सलिलनिःश्वासनिःसहा विश्राम्यामि क्षणम् ॥ इत्यत्राति-
 पृथुलमिति दुर्वहत्वम्, जलकुम्भमिति जलपूर्णत्वेन दुर्वह-
 तरत्वम्, गृहीत्वेत्यनेन मयैव गृहीतो नान्यया साहायकमा-
 चरितमित्यायासाधिक्यं च व्यज्यते । त्वरितमिति श्रमा-
 विर्भावे निदानोपन्यासः । इयमुपपत्तिना नदीतीरे सद्योभु-
 क्तमुक्तायाः कस्याश्चिदुक्तिः । अत्र तादृशवक्तृवैशिष्ट्यज्ञा-
 नवतां प्रतीयमानेनार्थेन चौर्यरतगोपनं व्यज्यते ॥ ६८ ॥

बोधयितव्यवैशिष्ट्यज्ञानस्य सहकारितामाह—

प्रातश्चेन्नाथ को दोषः आन्तोऽसि स्वपिहि क्षणम्
 अत्र बोद्धव्यवैशिष्ट्याद्वक्तृकोपः प्रतीयते ॥

इदं हि रात्रावन्यामुपभुज्य प्रातरागतं नायकं प्रति
 प्रच्छन्नकोपाया नायिकाया वचनम् । अत्र तादृशसंबोध्य-
 वैशिष्ट्यज्ञानवतां प्रतीयमानार्थेन नायिकायाः कोपो व्यज्यते ॥
 यथा वा—“ओणिइं दोब्बलं चिन्ताअलसत्तणं सणीससिअं ।

मह मन्दभाङ्गीए केरं सहि तुह वि भहह परिभवइ ॥ ”
 उन्निद्रं दौर्बल्यं चिन्तालसत्वं सनिःश्वसितम् । मम मन्द-
 भाङ्गिन्याः कृते सखि त्वामप्यहह परिभवति ॥ उन्निद्रमुद्भूतं
 दौर्बल्यं निःश्वाससहितं चिन्ताजनितमलसत्वं च मन्दभा-
 ङ्ग्याया मम कृते मन्निमित्तं हे सखि, त्वामपि परिभवति
 बाधते । अहहेति खेदे । इयं स्वनायकाभिलाषिणीं दूतीं प्रति
 नायिकाया उक्तिः । अत्र प्रसिद्धनायकाभिलाषदूतीरूपबोध-
 यितव्यवैशिष्ट्यज्ञानवतां प्रतीयमानार्थेन दूत्या नायकोपभो-
 गो व्यज्यते ॥ ६९ ॥

अथ काकुवैशिष्ट्याद्यञ्जनामाह—

सखि श्रुत्वापि मामेवं नानुतापमुपैति सः ।

इत्यादौ काकुवैशिष्ट्यज्ञानाद्यञ्जयार्थधीर्मता ॥

इदं नायकसमीपं गत्वागतवतीं दूतीं प्रति नायिकाया वच-
 नम् । अत्र नञि काकुवैशिष्ट्यज्ञानवतां मामेवमीदृशदशाव-
 त्वेनेत्यादिपदार्थेनानुतापाभावो न युक्त इति व्यज्यते ॥
 यथा वा— ‘तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां वने
 व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः । विराटस्यावासे
 स्थितमनुाचेतारम्भनिभृतं गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति
 नाद्यापि कुरुषु ॥’— इदं संरब्धस्य भीमसेनस्य वचनम् ।

नृपसदसि, न तु यत्र कुत्रापि विविक्तस्थले । पाञ्चालराज-
तनयाम्, न त्वज्ञातकुलगोत्राम् । तथाभूतां केशग्रहणादिप-
रिभववतीं दृष्ट्वा । अपीत्यध्याहारः । बल्कलधरैः । अस्माभि-
रिति शेषः । व्याधैः किरातैः सह । सुचिरम्, न तु कि-
यन्तंचित्कालम् । वन उषितं स्थितम् । न केवलमेतावन्मा-
त्रम् । अपि तु, विराटस्य गृहे पाकाद्यनुचितारम्भेण निभृ-
तमज्ञातं यथा भवति तथा स्थितम् । एवमपि, गुरुर्युधिष्ठिरः ।
उक्तविधया खिन्ने । अपीत्यध्याहारः । मयि खेदं खिद्य-
तेऽनेनेति खेदो मन्युः । तं भजति । कुरुषु दुर्यो-
धनादिष्वद्यापि न भजति । — इत्यत्र मयीति कुरुष्विति
च सप्तम्यन्तं पदद्वयं काकुस्थानम् । ततश्चोभयत्रापि
प्रश्नमभिव्यज्य काकौ विश्रान्तायां तद्वैशिष्ट्यज्ञानवतः
सहृदयस्य खिन्ने कोपस्यायोग्यत्वात्खिन्न इति पदार्थेन मयि
न कोपो युक्त इत्ययमर्थः, तथापकारिषु कोपस्योचितत्वा-
दनेकापराधकर्तृत्वाभिप्रायककुरुष्विति पदार्थेन कुरुषु कोपो
युक्त इत्ययमर्थश्च व्यज्यते । ननु—अस्य कुपितोद्धतनाय-
कवक्तृकत्वाद्विपर्ययपर्यवसायित्वमवश्यवाच्यम् । तच्च का-
कुव्यङ्ग्येन प्रश्नरूपार्थेन विना न संभवतीति काकुव्य-
ङ्ग्यस्य वाच्यसिद्धयङ्गत्वादुणीभूतव्यङ्ग्यतैवान्नेति न प्रधा-
नं निप्रस्तावेऽस्योदाहरणत्वं युक्तम् । — इति चेन्न; अल-

ज्ञानीयशासनस्य गुरोः कोपाविषयत्वेनात्र विपर्ययपर्यवसानाभावात् । अत एवात्र न्यूनपदताख्यं दोषं वक्ष्यति । अन्यथा कोपाविष्टवक्तृकत्वेन न्यूनपदताया दोषता न स्यात् । अतोऽत्र काकोः प्रश्नमात्र एव विश्रान्तिरित्याहुः । अत्र काकोरेव साक्षाद्व्यञ्जकत्वाभावान्न काकाक्षिप्तत्वरूपं गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमपीति ध्येयम् ॥ ७० ॥

वाक्यवैशिष्ट्यादाह—

स्वप्नेऽपि नास्मरः प्राज्ञां भाग्येनाद्यागतोऽसि मे ।
इत्यादौ वाक्यवैशिष्ट्यज्ञानाद्यङ्ग्यार्थधीर्मता ॥

इदं प्रणयकोपेन सपत्न्यावधूतं स्वसमीपमागतं नायकं प्रति नायिकाया वचनम् । प्राक्तप्रसाददशायाम् । अथ तत्कोपदशायाम् । अत्र प्रागथेति वाक्यवैशिष्ट्यज्ञानात्सततानुकूलामपि मां परित्यजता भवता सद्यः फलमनुभूतमित्युपहासः प्रकृतवाक्यार्थेन व्यज्यते ॥ यथा वा— ‘तहभा मह गण्डस्थलणिहिअं दिट्ठिं ण णोसि अण्णत्तो । एण्हि सा चेअ अहं ते अ कवोला ण सा दिट्ठी ॥’— तदा मम गण्डस्थलनिहितां दृष्टिं नानैषीरन्यतः । इदानीं सैवाहं तौ च कपोलौ न सा दृष्टिः ॥ इयं प्रत्यक्षदृष्टस्वकपोलप्रतिबिम्बितसखीदर्शनौत्सुक्यं नायकं प्रति नायिकोक्तिः । तदा

सख्या मम गण्डस्थले प्रतिबिम्बितत्वदशायां मदीयकपोल-
तलासक्तां दृशमन्यत्र न नीतवानसि । इदानीं सखीप्रतिबि-
म्बाभावदशायामहं सैव कपोलौ च तावेव । तव दृष्टिस्तु
न सा पूर्ववत्कपोलतलासक्ता न भवति । —इत्यत्र तद्देशनी-
मिति च पदद्वयात्मकवाक्यवैशिष्ट्यज्ञानात्प्रकृतवाक्यार्थेन
मत्सखीं कपोलतलप्रतिबिम्बितां पश्यतस्ते दृष्टिरन्यादृश्यनु-
रागशालिनी जाता, चलितायां च तस्यामन्यादृशी तादस्थ-
शालिनी जातेत्यहो ते प्रच्छन्नकामुकतेति व्यज्यते ॥ ७१ ॥

अथ वाच्यवैशिष्ट्याव्यङ्ग्यप्रतीतिं दर्शयति—

शून्या प्रपेयमेकाकिन्यस्मि पान्थास्यतां क्षणम् ।
इत्यत्र वाच्यवैशिष्ट्यात्संभोगेच्छावगम्यते ॥

यथा वा— ‘उद्देशोऽयं सरसकदलीश्रेणिशोभातिशायी कुञ्जो-
त्कर्षाङ्कुरितरमणीविध्रमो नर्मदायाः । किं चैतस्मिन्सुरतसु-
हृदो वान्ति ते तन्वि वाता येषामग्रे सरति कलिताकाण्ड-
कोपो मनोभूः ॥’— इयं रिरंसोर्नायिकस्य नायिकां प्रत्युक्तिः ।
नर्मदाया अयमुद्देशः । उद्दिश्यत इत्युद्देशः । तेन दूरादेवायं
प्रदेशो जनैर्निर्दिश्यते न तु निकटादिति जनराहित्यं व्यज्यते ।
सरसरम्भापङ्क्तीनां शोभाभिरतिशायी देशान्तरातिशयन-
शीलः । तेनोद्दीपकता व्यज्यते । कुञ्जानामुत्कर्षेणाधिक्येना-

ङ्कुरिता उद्धृता रमणीनां विभ्रमाः संभोगसंघमा यस्मिंस्तथा ।
तेन कुञ्जान्तरेषु रमण्यो रमन्त इत्यतिशयेनोद्दीपकता व्य-
ज्यते । किं चात्र हे तन्वि, ते सुरतसुहृदः सुरतजनितश्रमा-
पनयनेन सुहृत्कार्यकारिणः । तेन चिरकालसंभोगसौख्यं
व्यज्यते । वाता वान्तीत्यत्र वर्तमानापदेशेन प्रारब्धासमाप्तिः
प्रतीयते । येषां वातानामग्रे कलितास्थानकौपः । तेनात्मनो
रिरंसातिशयो व्यज्यते । मनोभूः सरति गच्छति ।— इत्यत्रै-
वंविधवाच्यवैशिष्ट्यज्ञानादत्र रतार्थं प्रविशेति व्यज्यते ॥

अथान्यसंनिधिवैशिष्ट्याद्व्यङ्ग्यं दर्शयति—

एकाकिन्येव यास्यामि जलार्थं कथमापगाम् ।
इत्यादिषु व्यङ्ग्यबुद्धिवैशिष्ट्यादन्यसंनिधेः ॥

अत्रोपपत्तिसंनिधिवैशिष्ट्यज्ञानवतां प्रकृतवाक्यार्थेन नदी-
तीरं संकेतस्थानमिति व्यज्यते । यथा वा— ‘णोल्लेइ
अणुल्लमणा अत्ता मं घरभरम्मि सभलम्मि । खणमेत्तं जइ
सद्धाण्णवरो होइ ण व होइ वीसामो ।’— नोदयत्य-
नार्द्रमनाः श्वश्रूमां गृहभरे सकले । क्षणमात्रं यदि संध्यायां
केवलं भवति न वा भवति विश्रामः ॥ इयं तदस्थं कामु-
कमुद्दिश्य कस्याश्चित्स्वैरिण्यास्ताटस्थेनोक्तिः । अत्र तद-
स्थोपपत्तिसंनिधिवैशिष्ट्यज्ञानवतां निर्घृणा श्वश्रूः सर्वस्मि-

नृहकृत्ये मां नोदयति प्रेरयति । तद्विश्रान्तिरेव न भवति ।
यदि भवति तदा संध्यायामेव केवलं कदाचिद्भवति । त-
त्रापि क्षणमात्रम् । कदाचित्तु न वा भवति । —इति
वाक्यार्थेन संध्या संकेतकाल इति व्यज्यते ॥ ७३ ॥

प्रस्ताववैशिष्ट्यादाह—

वयस्य प्रतिवेशिन्याः पतिरव्य समागतः ।
अत्र प्रस्ताववैशिष्ट्यज्ञानाद्व्यङ्ग्यार्थनिश्चयः ॥

अत्र प्रतिवेशिन्यभिसरणप्रवृत्तिप्रकरणज्ञानवतां प्रकृतवाक्या-
र्थेन तदभिसरणनिषेधो व्यज्यते ॥ यथा वा— ‘सुव्वइ
समागमिस्सइ तुज्झ पिओ भज्ज पहरमेत्तेण । एमेअ किं
त्ति चिट्ठसि ता सहि सज्जेहि करणिज्जं ।’ — श्रूयते
समागमिष्यति तव प्रियोऽथ प्रहरमात्रेण । एवमेव किमिति
तिष्ठसि तस्मात्सास्त्रि सज्जय करणीयम् ॥ — अत्राप्यभि-
सरणप्रवृत्तिप्रकरणज्ञानवतां प्रकृतवाक्यार्थेनाभिसरणप्रवृत्तायाः
निवारणं व्यज्यते ॥ ७४ ॥

देशवैशिष्ट्यादाह—

सख्यो दूरं गता गन्तुमक्षमाहमिह स्थिता ।
इत्यत्र देशवैशिष्ट्यज्ञानेन व्यङ्ग्यधीर्मता ॥

अत्रेहेति देशवैशिष्ट्यज्ञानवतां विजनोऽयं देशस्ततः संके-
तयोग्य इति व्यज्यते ॥ यथा वा— ‘अन्यत्र यूयं कुसु-
मावचायं कुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः । नाहं विदूरं
अमितुं समर्था प्रसीदतायं रचितोऽञ्जलिर्वः ॥’— अत्रास्मी-
त्यहमर्थेऽव्ययम् । सख्यो निवारिता अहमेकैवात्र स्थितेति
समाश्रस्तां सखीं प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम् । अत्र वा-
च्यार्थः साधारणसहचरीमात्रविषयः । व्यङ्ग्यत्वसाधार-
णसहचरीविषयः । तथा च देशविशेषवैशिष्ट्यावगमात्प्रा-
धान्येन प्रच्छन्नकामुको तिःशङ्कं भुज्यतामिति वा प्रच्छन्न-
कामुकोऽत्र प्रेषणीय इति वा व्यज्यते ॥ ७५ ॥

कालवैशिष्ट्यादाह—

गृहकृत्यव्यापृताया विश्रमोऽद्यैव मे सखि ।
इत्यादौ कालवैशिष्ट्यज्ञानाद्ब्रह्मार्थनिर्णयः ॥

अत्राद्येति कालवैशिष्ट्यावगमादयं सायंसमय एव संकेत-
योग्यस्तत्प्रच्छन्नकामुको झटिति प्रेषणीय इति व्यज्यते ॥
यथा वा— ‘गुरुअणपरवस पिअ किं भणामि तुह मन्द-
भाइणी अ अहं । अज्ज पवासं वच्चसि वच्च सभं चेअ
मुणसि करणिज्जं ॥’— गुरुजनपरवश प्रिय किं भणामि तव
मन्दभागिनी वाहम् । अद्य प्रवासं व्रजसि व्रज स्वयमेव

जानासि करणीयम् ॥ अत्र गुरुजनपरवशेति विपरीतल-
क्षणा । ततश्च गुरुजनपारवश्याभावेऽप्यद्य गच्छसि, अहो
ते निःस्नेहेति व्यज्यते । प्रियेत्यनेन समैव त्वं प्रियो न
तु तवाप्यहं प्रियेति, किं भणामीत्युपालम्भाप्रयोजकत्वम्,
मन्दभागिनीत्येवमुदासीनेऽपि त्वय्यनुरक्ताहमसमीक्ष्यकारि-
णीति, व्रजसि व्रजेति कोपातिशयः, स्वयमेवेति स्वस्य
मरणोत्साहश्च व्यज्यते । अत्राद्यपदप्रतिपाद्यमधुसमयवैशि-
ष्ट्यावगमाद्यदि मधुसमये व्रजसि तदाहं क्षणमपि न
जीवामीति व्यज्यते ॥ ७६ ॥

प्रस्तावदेशकालादेरित्यादिपदाच्चेष्टादेर्ग्रहणम् । तत्र चेष्टा
यथा— ‘द्वारोपान्तनिरन्तरे मयि तथा सौन्दर्यसारश्रिया
प्रोल्लास्योरुयुगं परस्परसमासक्तं समापादितम् । आनीतं
पुरतः शिरोशुकमधः श्लिष्टं चले लोचने वाचस्तच्च निवारितं
प्रसरणं संकोचिते दोर्लभे ॥’ — द्वारसमीपे मयि निर-
न्तरे व्यवधानरहिते सति । संनिहित इति यावत् । लाव-
ण्यसारलक्ष्म्या तयोरुद्वयं विसार्य पश्चान्निमग्नः श्लिष्टं कृतम् ।
अनेनोरुभ्यां गाढनिपीडनं करिष्यमाणं व्यज्यते । यद्वा
कदलीसदृशोरुसमाश्लेषेण कदलीनैविड्यवान्प्रदेशः संकेत-
स्थानमिति व्यज्यते । शिरःप्रावरणीकृतं वासः पुरत आनी-

तम् । शिरोंशुकेन मुखं किञ्चिदावृतमिति यावत् । अत्र चन्द्रसदृशस्य मुखस्यावरणेन चन्द्रास्तमयः संकेतकाल इति व्यज्यते । चले लोचने अधः क्षितौ क्षिप्ते । भूमिमवलोकितवतीति यावत् । अत्र चकोरसदृशयोर्नयनयोरधःक्षेपरूपया चैष्टया चन्द्रास्तमयानन्तरमेव नागन्तव्यम्, किं तु वियति चटुलाश्चकोरा यदा निराशा भूमौ प्रतिष्ठिता भवन्ति तदानीमेवागन्तव्यमिति व्यज्यते । वाचस्तच्च पूर्वं निरङ्कुशमपि प्रसरणं निवारितम् । अत्र तदापि जनकल-कलोपशमे सत्यागन्तव्यमिति व्यज्यते । दोर्लभे संकोचिते इत्यनेनागतस्य तवालिङ्गनमेव पारितोषिकं ददामीति व्य-ज्यते । तथानुभावरूपाभिराभिश्चैष्टाभिः प्रच्छन्नकामुकविषयो-ऽनुरागोऽपि व्यज्यत इति ध्येयम् ॥ ननु द्वितीयोल्लास एवार्थानां व्यञ्जकत्वमुदाहरणमिति पुनरिहोदाहरणं पौनरु-क्यप्रसक्तमिति चेन्न ; तत्र सामान्यत उदाहरणेऽपि वक्त्रा-दिवैशिष्ट्येन विशिष्यानुदाहरणादाकाङ्क्षाशान्त्यभावेन नैरा-काङ्क्ष्यप्रतिपत्तये पुनरिहोदाहरणम् । न च तत्रैव विशि-ष्याप्युदाह्रियतामिति वाच्यम्, तत्र शब्दव्यञ्जकत्वस्यैव प्र-कृतत्वेनात्रैव प्राप्तावसरतयार्थव्यञ्जकत्वस्य सप्रपञ्चमुदाहर-णौचित्यादित्युक्तं प्राक् । तत्र विस्मर्तव्यम् ॥

ननु वक्त्रादिवैशिष्ट्यस्य प्रत्येकं व्यञ्जकत्वेऽपि कचिद्वयो-

स्वयाणां वार्थसमाजे द्वित्रादीनामपि संहत्य किं व्यञ्जक-
त्वमस्ति न वेत्याकाङ्क्षायां शिष्याणां निराकाङ्क्षप्रतिपत्तये
प्राप्तावसरतया तेषां मिथो योगेऽपि संहत्य व्यञ्जकत्वम-
स्तीत्याह—

वक्रादीनां मिथो योगेऽप्यर्थव्यञ्जकतेष्यते ।
शेते श्वश्रूरिहात्राहं रात्र्यन्धायैव लोकय ॥

शय्यायामावयोर्मोहात्त्वं वैदेशिक मा पत ।
वक्तृबोद्धव्यदेशानां वैशिष्ट्याम्यङ्गयधीरिह ॥

अत्र श्वश्रूशय्यासाधारण्येन स्वशय्यामुपदर्शयन्त्या परस्थो-
द्भेदो निवार्यते । अत्र प्रमिद्धातिचारयोर्वक्तृबोद्धव्ययोरन्वेति
देशस्य च वैशिष्ट्यावगमात्प्रकृतवाक्यार्थेन मदीयशय्याया-
मागन्तव्यमिति व्यज्यते ॥ यथा वा— ‘दृष्टिं हे प्रतिवे-
शिनि क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि प्रायेणास्य शिशोः पिता
न विरसाः कौपीरपः पास्यति । एकाकिन्याप यामि तद्वन-
मितः स्रोतस्तमालाकुलं नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा
नलग्रन्थयः ॥’— हे प्रतिवेशिनि समीपगृहमेधिनि, अस्म-
द्गृहेऽपि क्षणमात्रं दृष्टिं कुरु । अस्य शिशोः पिता । मम
पतिरिति यावत् । विरसानि कूपजलानि प्रायेण नियमेन न

पास्यति । अत एवैकाकिन्यप्यहं स्त्रानोभिः प्रवाहैस्तमालैश्चा-
कुलं तद्वनं गच्छामि । तत्र च नीरन्ध्रा निविडा जरठच्छे-
दाश्चिरकालच्छिन्ना नलानां तृणविशेषाणां ग्रन्थयस्तनुमालि-
खन्तु नाम । नदीजलाहरणभ्यावशियकत्वादेवंविधबहूपप्लवे
सत्यपि यामीति यावत् । अत्र प्रसिद्धातिचाराया वक्तव्याः,
क्षणमिति कालस्य, एकाकिनीति वाच्यस्य, तद्वनमिति
देशस्य, नीरन्ध्रास्तनुमित्यादिनानापदात्मकवाक्यस्य च वै-
शिष्ट्यावगमात्संकेतकालदेशजिज्ञासुं कामुकं प्रतीदानीमेष
तस्मिन्वने समागन्तव्यम्, तत्र नलप्रन्थिलिखनेनान्यथासि-
द्धिसंभवान्नखक्षतादिकरणपूर्वकं स्वैरमुपभोगः कर्तुं शक्यत
इति व्यज्यते ॥ ७७ ॥

एवं लक्ष्यव्यङ्ग्ययोरप्यर्थयोर्व्यञ्जकत्वमुदाहार्यम् । तत्र
लक्ष्यस्य यथा—

वत्स मा गच्छ सहसा हालिकस्य निवेशनम् ।
तत्र दृष्टिविषा कापि फणिन्यास्त इति श्रुतम् ।

अत्र हालिकवालिकायां फणिनीति साध्यवसानलक्षणा ।
ततश्च तस्याः सर्वथा परिहरणीयत्वं व्यङ्ग्यम् । तादृशव्य-
ङ्ग्यप्रतीतौ च मातुर्वक्तव्याः पुत्रस्य बोधयितव्यस्य तदभि-

स्वरणप्रवृत्तिप्रस्तावस्य च वैशिष्ट्यावगमः मद्वहारीति ध्ये-
यम् ॥ ७८ ॥

व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जकता यथा—

फलानि दिश भव्यानि निवेद्य मणिवन्धने ।
बिम्बोष्ठी चुम्बनेनैवमालि लालय मा शुकम् ॥

अत्र बिम्बफलभ्रान्त्या शुकस्तवाधरं खण्डयिष्यतीति व्य-
ज्यते । ततश्च 'कस्त व ण होइ रोसो' इत्यत्र वक्ष्यमाण-
रीत्या पत्युरन्यथाप्रतीतिर्भविष्यतीत्यादिकमनेकधा व्यङ्ग्य-
मुज्जृम्भते । अत्रापि सख्या वक्ष्या नायिकाया बोद्धव्याया
बिम्बोष्ठीति वाच्यस्य च वैशिष्ट्यावगमो हेतुरिति ध्येयम् ॥

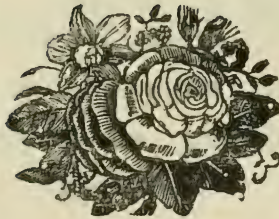
नन्वत्र शब्दार्थयोर्व्यञ्जकत्वमविशिष्टम् ; तत्कथमत्रार्थ-
मात्रस्य व्यञ्जकतेत्युच्यत इत्यत आह—

शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो व्यनक्त्यर्थान्तरं यतः ।
अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिता ॥

यद्यपि शब्दबोध्य एवार्थो व्यञ्जकः, तथाप्यस्य शब्दस्य
पर्यायसहत्वेनार्थस्य प्राधान्यात्तथा व्यपदेशः । शब्दस्य

त्ववच्छेदकत्वेनाप्राधान्यात् तेन व्यपदेशः, 'प्रधानेन व्यप-
देशा भवन्ति' इति न्यायादिति ध्येयम् ॥ ८० ॥

इति श्रीदन्तियोतिदिवाप्रदीपाङ्कसाग्निचिद्विश्वजिदतिरात्रयाजि-
सत्यमङ्गलरत्नखेटश्रीनिवासदीक्षिततनयस्य कामाक्षीगर्भ-
संभवस्य श्रीमदर्धनारीश्वरदीक्षितगुरुचरणसहजता-
लब्धविद्यावैशद्यस्य श्रीराजचूडामणिदीक्षितस्य
कृतौ काव्यदर्पणे अर्थव्यञ्जकतानिर्णयः
तृतीय उल्लासः ॥

चतुर्थ उल्लासः ॥

यद्यपि निर्दोषसगुणालंकारशब्दार्थयुगलं काव्यामित्युक्त-
लक्षणे काव्ये विशेष्यभूतयोः शब्दार्थयोर्निरूपणे कृते तद्वि-
शेषणज्ञानार्थं गुणालंकारयोः, निर्दोषत्वस्य प्रतियोगिज्ञाना-
धीनत्वेन तत्प्रतियोगितया दोषाणां च निरूपणमुचितम् ;
तथापि तत्तद्वान्तरभेदविशिष्टतया धार्मिणि काव्ये साकल्येन
निरूपित एव धर्मस्वरूपजिज्ञासोदयात्तद्धर्मभूतनिर्दोषत्वप्रति-
योगिनो दोषास्तद्धर्मभूता गुणा अलंकाराश्च निरूपणीया
इति प्रथमं काव्यभेदनिरूपणमेवोचितम् । तत्रापि प्राधान्या-
दुत्तमकाव्यस्य तद्भेद एव प्रथमं निरूपणार्हः । किं च-रस-
हानिकरत्वं दोषत्वम्, साक्षाद्रसधर्मत्वं गुणत्वम्, अङ्गद्वारेण
रसोपकारकत्वमलंकारत्वम्- इति दोषादीनां रसनिरूपणा-
धीननिरूपणत्वेन प्रथमं रसस्यैव स्वरूपं निरूपणीयमित्यभि-
प्रेत्य प्रथमं ध्वनिकाव्यं विभजते—

ध्वनिर्हि लक्षणामूलाभिधामूलविभेदतः ।

सामान्यतो द्विधा प्रोक्तो ध्वन्यध्वन्यैर्मनीषिभिः

तत्राद्ये लक्षणामूले वाच्यं स्यादविवक्षितम् ।
विवक्षितं चान्यपरमभिधामूलकध्वनौ ॥

ध्वनिकाव्यं लक्षणामूलमभिधामूलं चेति सामान्यतो द्विवि-
धम् । तत्र लक्षणामूलध्वनौ वाच्यमविवक्षितं भवति । तं
चाविवक्षितवाच्यमित्याचक्षते । अभिधामूलध्वनौ तु वाच्यं
विवक्षितमपि व्यङ्ग्यनिष्ठं भवति । तं च विवक्षितान्यपर-
वाच्यमित्याहुः । यद्यप्यत्राभिधामूलध्वनिरेव प्रथममुद्देशार्ह-
स्तथापि सूचीकटाहन्यायेन लक्षणामूलमेव प्रथमं निरूपयितुं
तदुद्देशस्य प्राथम्यमिति ध्वेयम् ॥ ८१ ॥

तत्र प्रथमोद्दिष्टं लक्षणामूलध्वनिं लभ्यति—

तत्राद्यो लक्षणामूलो गूढव्यङ्ग्यप्रधानकः ॥

लक्षणामूलत्वे सति गूढं यद्व्यङ्ग्यं तत्प्रधानो यः सोऽवि-
वक्षितवाच्यध्वनिः । अत्राभिधामूलेऽतिव्याप्तिनिरासाय ल-
क्षणामूल इति । ‘अगूढपराङ्गं च—’ इति वक्ष्यमाणयो-
रगूढापराङ्गयोर्गुणीभूतव्यङ्ग्ययोस्तन्निरासाय गूढव्यङ्ग्य-
प्रधानक इत्युक्तम् ॥ ८२ ॥

अथ तमेवाविवक्षितवाच्यं विभजते—

अर्थान्तरे संक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतः ।

द्विविधो लक्षणामूलः सामान्येन समीरितः ॥

लक्षणामूलो ध्वनिरर्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवा-
च्यभेदेन सामान्यतो द्विविधः ॥ ८३ ॥

वाच्यस्यार्थान्तरत्वेन परिणामो यदा भवेत् ।

अर्थान्तरे संक्रमितवाच्यमाहुस्तदा ध्वनिम् ॥

शृणु मे वचनं वत्स कुरु भक्तिं वृषध्वजे ।

यदा वाच्योऽर्थोऽनुपयुज्यमानोऽर्थान्तरत्वेन परिणतस्तदा-
र्थान्तरसंक्रमितवाच्यनामा ध्वनिः । यथा शृणु मे वचनमि-
त्यत्र तथानुक्त्वापि वृषध्वजे भक्तिं कुर्विति कथनसंभवेन
शृण्वत्यनुपयुक्तमाकाङ्क्षाविरहात् । अतो योग्यताविरहवदा-
काङ्क्षाविरहेऽप्यन्वयानुपपत्तेः श्रद्धापूर्वकश्रवणविशेषरूपतया
परिणमति । तथा शृण्वत्यनेनैव वचनस्यानुक्तसिद्धत्वाद्वच-
नमित्येतदप्यनुपयुज्यमानं वचनविशेषात्मकोपदेशरूपतया प-
रिणमति । ततश्च मदुपदेशं श्रद्धापूर्वकं शृण्वति लभ्यते ।
तेन मद्वचनमवश्यमनुष्ठेयमिति लभ्यते ॥ यथा वा-
'त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽन्न तिष्ठति । आत्मायां
मतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥'— अत्रास्मीत्यहमर्थ-

ऽव्ययम् । अहं त्वां वदामि । विद्वत्समाजः सभायामास्ते । तदात्मीयां मतिमादाय त्वयात्र स्थातव्यम् ।— इति नटीं प्रति सूत्रधारवाक्ये त्वामहं वदामीत्यनुक्त्वापि कथनसंभवाद्वादामीत्यनुपयुक्तं वचनविशेषात्मकोपदेशरूपतया परिणमति । तथा त्वामित्यस्याप्यर्थादेव सिद्धेस्त्वामित्यप्यनुपयुज्यमानं तस्या नित्यं सावधानतां लक्षयति । तथाहमित्यपि वच्मीत्यनेनैव सिद्धत्वादनुपयुज्यमानं तस्याल्पकार्येष्वनियोक्तृत्वं लक्षयति । तथात्मीयामिति गुरूपदेशं विनाप्यतिगहनेष्वप्यर्थेष्वकुण्ठितप्रसरता लक्ष्यते । मतिमिति नाट्यशास्त्रपरिशीलनशालिनी मतिर्लक्ष्यते । ततश्च त्वामस्मि वच्मीत्येतदल्पकार्येष्वनियोजकोऽहं स्वतः सावधानामपि त्वामुपदिशामीति परिणमति । तेन मद्बचनमवश्यमनुष्ठेयमिति व्यज्यते । आत्मीयां मतिमित्येतच्चातिगहनेष्वप्यर्थेष्वकुण्ठितप्रसारां नाट्यशास्त्रपरिशीलनशालिनी मतिमिति परिणमति । तेन तादृशमत्यादानेनैव विद्वज्जनानुरञ्जनं भवेन्नान्यथेति व्यज्यते । अत्र मूर्तद्रव्यस्यैवादानयोग्यत्वान्मतौ तदसंभवेनादानपदमत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्यं सत्प्राप्तिं लक्षयति । तेन च प्राप्तस्य त्यागायोगात्सर्वथा सावधानतयैवावस्थातव्यमिति व्यज्यत इत्याहुः । इयं चाजहत्स्वार्था । न च 'छत्विणो गच्छन्ति' इत्यत्र न परिणामः, तत्कथमियमजहत्स्वार्थेत्यु-

च्यत इति वाच्यम् । वाच्यस्यार्थान्तरत्वेन परिणामो नाम
वाच्यतावच्छेदकादन्येन प्रकारेण पदजन्योपस्थितिविषय-
त्वम् । तच्च च्छत्तित्रिणामपि च्छत्त्यच्चत्तित्रिसाधारणेनैकसार्थ-
गन्तृत्वेनैवोपस्थितेरस्तीति ध्येयम् । इदमुभयं च वाक्यस्या-
र्थान्तरसंक्रमितत्व उदाहरणम् । पदस्य तथात्वे त्वग्र उदा-
हरिष्यते । एवमुत्तरत्रापीति ध्येयम् ॥ ८४ ॥

अथात्यन्ततिरस्कृतवाच्यं लक्षयति—

वाच्यार्थं त्वन्वयायोग्ये स्यादत्यन्ततिरस्कृतम् ।
प्रिय त्वय्येव दाक्षिण्यं पुण्यैर्लब्धोऽसि किं परम् ॥

यत्र वाच्यार्थस्यार्थान्तरपरिणत्याप्यन्वयायोग्यत्वं तत्रा-
त्यन्ततिरस्कृतवाच्यो नाम ध्वनिः । यथा प्रिय त्वय्येवेत्यत्र
शठे दक्षिणनायकत्वस्यायोगाद्विपरीतलक्षणया तदभावः प्रति-
पाद्यते । तथा पुण्यपदेनापि तद्विरोधी लक्ष्यते । तेन चैवं
शाठ्यकारिण्यपि त्वयि मया सान्त्वमेवोच्यते । तदितः
परमपि वा नैवं शाठ्यमनुष्ठेयमिति व्यज्यते ॥ यथा वा—
“उपकृतं बहु यत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता
परम् । विदधदीदृशमेव सदा सखे सुखितमास्व ततः
शरदां शतम् ॥” — इदमत्यन्तापकारिणं प्रति कस्यचिद्विरो-
दात्तनायकस्य वचनम् । बहूपकृतमुपकारः कृतः । यत्रोप-

कारे । बहु वक्ष्यामीति विस्तरसंरम्भेण यत्रेति भणितिः ।
किमुच्यत इति वक्तुर्धोरोदात्ततयाक्षेपालंकाररीत्योपक्रान्तस्य
वचनस्य निषेधः । भवता सुजनता परं सौजन्यमेव प्रथिता
पृथूकता । हे सखे, तत ईदृशमुपकारमेव सदा वितन्वन्सं-
वत्सराणां शतं सुखितं यथा भवति तथाऽऽस्व ।— इत्यत्र
विरोधिलक्षणयोपकारेणानुपकारः, सौजन्येन दौर्जन्यम्,
विधानेनाविधानम्, सख्येन शात्रवम्, सौख्येन दुःखिता,
संवत्सरशतावस्थानेन तद्वैपरीत्यं च लक्ष्यते । तेन चैवमप-
कारिण्यपि त्वयि मया सान्त्वमेवोच्यत इति स्वस्य महा-
शयत्वम्, एवमपकारे कृतेऽपि मया सोढमतोऽपकर्तुस्तव
सपदि विपदुत्पत्स्यत इति वा व्यज्यते । अत्र विरोधिन्त्युप-
कारबाधान्मुख्यार्थगन्धोऽपि नेति जहल्लक्षणा । यद्यपि
सारोपसाध्यवसानमूलाश्च केचिद्विवक्षितवाच्यभेदाः संभ-
वन्ति, तथापि तेषामप्यर्थान्तरसंक्रामितवाच्यात्यन्ततिरस्कृत-
वाच्ययोरेव यथायथमन्तर्भावसंभवान्न पृथगुक्ता इति
ध्येयम् ॥ ८५ ॥

एवं लक्षणामूलध्वनिमभिधायाभिधामूलध्वानि निरूप-
यति—

यस्तु वाच्याविवक्षायां गूढव्यङ्ग्यप्रधानकः ।

स विज्ञेयोऽभिधामूलो द्विविधश्चैष कथ्यते ।

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यलक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमात्मना ॥

यत्र वाच्यस्य विवक्षितत्वे सति गूढव्यङ्ग्यप्राधान्यं तत्राभि-
धामूलो ध्वनिः । अत्र वाच्यसिद्धयङ्गादिगुणीभूतव्यङ्ग्ये-
ऽतिव्याप्तिवारणाय व्यङ्ग्यप्रधानक इति । अगूढरूपगुणी-
भूतव्यङ्ग्ये तद्वारणाय गूढेति । लक्षणामूलध्वनौ तद्वार-
णाय वाच्यविवक्षायामित्युक्तम् । ननु— अत्र वाच्यस्य
विवक्षितत्वं न वक्तुमिष्टत्वम् ; अविवक्षितवाच्येऽपि गत-
त्वात्, तत्रापि पदाद्वाच्यं वाच्यालक्ष्यमुपतिष्ठत इति वाच्ये-
ऽपि विवक्षासत्त्वात् । नापि स्वमात्रविश्रान्ततात्पर्यकत्वम्,
व्यङ्ग्यप्रधानत्वेनासंभवात्— इति चेन्न । आकाङ्क्षायोग्यताव-
त्त्वमेव वाच्यस्य विवक्षितत्वम् । ‘त्वामस्मि वच्मि—’ इत्यादा-
वनुपयोगाद्वाच्यस्य नाकाङ्क्षा ‘उपकृतं बहु—’ इत्यत्र न योग्य-
तेति भवति वाच्यविवक्षायामित्यनेन लक्षणामूलध्वनिव्युदास-
इति ध्येयम् । अयं चाभिधामूलो ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यल-
क्ष्यव्यङ्ग्यक्रमभेदेन द्विविधः । लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रम एव संलक्ष्य-
क्रमव्यङ्ग्य इत्यप्युच्यते । अत्र रसस्य प्राधान्यमाविष्कर्तुं
प्रथममसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य निर्देश इति केचित् । अन्ये
तु—सूचीकटाहन्यायादस्य प्राङ्निर्देशः । न चैकस्यैव शृङ्गा-

रस्यानेके भेदा इति वक्ष्यमाणत्वेन तदभिव्यक्तानामसं-
लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यानामप्यनेकविधत्वमविशिष्टमिति वाच्यम्,
तथाप्यसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वेन रूपेणैक्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।
न चैवमप्यसंलक्ष्यक्रमस्य लक्ष्यक्रमाभावरूपतया तन्निरूपणा-
धीननिरूपणत्वेन प्राङ्निर्देशो न युक्त इति वाच्यम्;
असंलक्ष्यक्रमत्वं हि न लक्ष्यक्रमाभावः, किं तु नीलपीतयो-
रिव तयोः परस्परविरहव्याप्यत्वमेव न तु प्रतियोग्यनुयो-
गिभावः—इत्याहुः । ननु प्रथमं शब्दस्य श्रवणं ततो विभा-
वादिप्रतीतिरिति क्रमस्य लक्ष्यत्वादलक्ष्यक्रमत्वमत्र कथमिति
चेत्; सत्यम् । तथापि विभावादिप्रतीते रसाभिव्यक्तेश्च
क्रमो न लक्ष्यत इत्यलक्ष्यक्रमत्वम् । न च शब्दश्रवणान-
न्तरं विभावादय एव प्रतीयन्ते न तु तदतिरिक्तो रसोऽभि-
व्यज्यत इति वाच्यम्, तत्र विभावादिप्रतीतिवद्रसाभिव्य-
क्तेरप्यपह्नोतुमशक्यत्वात् । तथा हि—‘शिथिलशिथिलं
न्यस्य स्वैरं धनुः शिखरे शिरो नयनसलिलैः कुर्वन्मौर्वील-
तामपरागिव । अहह विकलः श्रावं श्रावं घनस्तनितध्वनिं
किमपि किमपि ध्यायन्नार्यो न याति न तिष्ठति ॥’—अत्र
ये घनस्तनितादय उद्दीपनविभावा ये च शिथिलशिरोन्या-
सनयनसलिलवैकल्यनिरुद्देशध्यानगतिस्थित्यादयोऽनुभावा ये
च तदभिव्यक्ताश्चिन्तावेगदैन्यादयो व्यभिचारिणस्त एवात्र

नानुभूयन्ते, किं तु विप्रलम्भशृङ्गाररसोऽप्यभिव्यज्यत एवेति
 सहृदयहृदयमेव प्रमाणम् । न च तथापि विभावादिप्रतीते
 रसाभिव्यक्तेश्च यौगपद्यात्क्रमो न विद्यत इत्यविद्यमानक्रम
 इत्येव वक्तुमुचितं न त्वलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इति, क्रमस्यैवा-
 भावादिति वाच्यम् । निर्हेतुकरसाभिव्यक्तौ सर्वदा तदभि-
 व्यक्तिप्रसङ्गः । शब्दश्रवणमात्रस्य हेतुत्वेऽपि शब्दश्रवणान-
 न्तरं सर्वत्र तदभिव्यक्त्यापत्तिः । विभावादिव्यञ्जकशब्दस्य
 हेतुत्वे च विभावादीनामेव लाघवात्तत्र हेतुत्वमित्यस्ति क्रमः ।
 स तु व्युत्पन्नतमायाः प्रतिपत्तृप्रतीतेस्तीव्रप्रवृत्तितया शतपत्र-
 पत्रशतभेदनक्रमवद्गर्जितश्रवणघनानुमितिक्रमवच्च न संल-
 क्ष्यत इत्यसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इत्येव वक्तुमुचितम्—
 इत्याहुः ॥ ८६ ॥

तत्र प्रथमोद्दिष्टसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यं लक्षयति—

रसभावतदाभासभावशान्त्यादयो यदा ।

प्राधान्येन स्फुरन्त्येषोऽलक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमस्तदा ॥

रसाः शृङ्गारादयः, भावा देवादिविषया रतिनिर्वेदादयो
 व्यभिचारिणश्च, तदाभासो रसाभासो भावाभासश्च, भावा-
 नां निर्वेदादीनां शान्तिः, आदिपदग्राह्या भावोदयभावसंधि-

भावशबलता वा यदा प्राधान्येन व्यज्यन्ते तदानीमसंल-
क्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिः । अत्र तदाभासशान्त्यादय इति वक्तुं
शक्यत्वेऽपि भावशान्त्यादय इति मध्ये भावपदनिवेशो
रसशान्त्यादिप्रतिषेधार्थः । तथा हि-रसस्य हि न शान्त्यु-
दयौ संभवतः, तस्य नित्यत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । नापि
संधिशबलते संभवतः, स्थायिभावस्य विभावाद्यसंबलने
रसतयानभिर्व्युक्तेस्तत्संबलने तु रसतापर्यवसानेन विगलि-
तवेद्यान्तरत्वादित्याहुः । केचित्तु भावशब्दस्य मध्ये ग्रहणं
व्यभिचारिभावानामेवात्र भावशब्दप्रतिपाद्यत्वमिति द्योत-
यितुमित्याहुः ॥ ८७ ॥

ननु रसादीनां व्यङ्ग्यत्वे रसवत्प्रेय ऊर्जस्विसमाहि-
तादयोऽलंकारा एव, ते च गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रस्ताव एव
वक्तुमुचिता न तु ध्वनिप्रस्ताव इत्यत आह--

भिन्ना रसाद्यलंकारादलंकार्या इमे स्थिताः ॥

इमे प्राधान्येनाभिव्यज्यमाना रसादयः । तथा च रसादी-
नां यत्राप्राधान्यं तत्र रसवदादयोऽलंकाराः । ते च गुणी-
भूतव्यङ्ग्यप्रस्ताव एव वक्ष्यन्ते । यत्र तु तेषां प्राधान्यं
तत्रालंकार्या एव त इतीह तदभिधानं युक्तम् । रसभावा-

दिध्वनीनामुदाहरणं तु रसनिरूपणप्रस्तावे स्फुटतरं लक्ष्यत
इति नेह प्रपञ्चितमिति ध्येयम् ॥ ८८ ॥

यदा रसादयो व्यज्यन्ते तदानीमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य
इत्युक्तम् । तत्र प्रसङ्गाद्रसादिस्वरूपं लिलक्षयिषुरादौ रस-
स्वरूपमाह—

कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च ।
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नात्र्यकाव्ययोः ॥

विभावा अनुभावास्तत्कथ्यन्ते व्यभिचारिणः
व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः

लोके हि यौवनोद्भिन्नचित्तवृत्तेर्यूनः सुदृशश्च मिथो दर्शनेन
श्रवणेन वा प्रीतिरुत्पद्यते । ततश्च तदीयलावण्यालंकारादि-
भिस्तटस्थैरुद्यानमन्दसमीरणचन्द्रादिभिश्चोद्दीपिता सा प्रीति-
रुत्कण्ठापरनामधेयाभिलाषाकारेण परिणमते । तथाभूतां च
प्रीतिं रतिमाचक्षते । ततश्च मिथः संगत्युपायं जिज्ञासमानयो-
र्यूनोश्चिन्तागलानिशङ्काविषादादयः प्रादुर्भवन्ति । तदनु च
प्रीत्या चिन्तादिभिश्च तदुभयव्यञ्जिकाश्चेष्टा जायन्ते ।
तदनन्तरं स्वयं वा दूतीप्रेषणेन वा संगमे जाते सा प्रीति-
रुत्तरोत्तरमुज्जृम्भते । चिन्तादयः पुनरपगच्छन्तीति स्थितिः ।

एवं रसान्तरेष्वप्युन्नेयम् । तथा च लोके काव्यनाट्यव्यति-
रिक्तनायिकानायकव्यवहारस्थले स्थायी यो रत्यादिस्तस्य
यानि कारणानि नायिकानायकरूपाणि तदीयलावण्यालंकर-
णोद्यानमन्दसमीरणादीनि च यानि च रत्यादेश्चिन्तादेश्च
कार्याणि कटाक्षभुजाक्षेपस्तम्भप्रलयरोमाञ्छादीनि यानि च
रत्यादेः सहकारीणि परिपोषहेतुभूतानि निर्वेदचिन्तादी-
नि, तानीमानि कारणादीनि नाट्येऽभिनयप्रधाने नटव्यापारे
साक्षात्कारयोग्ये काव्ये गुणालंकारादिविशिष्टे श्राव्ये संदर्भ-
विशेषे च यदि स्युस्तत्तदा कारणानि विभावा इति कथ्यन्ते,
विशेषेण रत्यादयोऽमीभिर्भाव्यन्त इति व्युत्पत्तेः । यानि
तु कार्याणि तान्यनुभावा इत्युच्यन्ते रत्यादिकं चिन्ता-
दिकं चानुभावयन्त्यनुमापयन्तीति व्युत्पत्तेः । यानि तु
सहकारिकारणानि तानि व्यभिचारिण इति कथ्यन्ते, विवि-
धमाभिमुख्येन चरन्तीति व्युत्पत्तेः । एतैरुक्तरूपैर्विभावाद्यै-
र्व्यक्तो विशेषेणाक्तः पानकरसन्यायेन मिश्रणेनैवास्वादनी-
यतां प्राप्तः स्थायी चिन्तादिवदनपायितया स्थायी भावो
रत्यादिको रस इति रसतत्त्वविद्धिः स्मृतः । उक्तं हि भर-
तेन—“विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः” इति॥
अत्र च सूत्रे संयोगपदं निष्पत्तिपदं चान्यथान्यथा तद्व्याख्या-
तारो व्याचक्षते । तत्र भट्टलोल्लटप्रभृतयः—द्विविधो विभाव

आलम्बनविभाव उद्दीपनविभावश्चेति । तत्र यानालम्ब्य
विषयीकृत्य रत्यादयो जायन्ते ते नायिकानायकादय आल-
म्बनविभावाः । तदीयलावण्यादयश्चन्द्रमन्दसमीरणादयश्च
जातं रत्यादिकमुद्दीपयन्त्यभिलाषाद्याकारेण परिणमयन्तीति
व्युत्पत्तेरुद्दीपनविभावाः । ताभ्यामुभाभ्यां रत्यादिको भावो
जायते । यद्यप्युद्दीपनानां न रत्यादिजनकत्वं तथापि विशे-
षाकारपरिणामजनकत्वात्तेषामपि कारणत्वमिति ध्येयम् ।
अनुभावाः कटाक्षभुजाक्षेपादयः स्तम्भप्रलयरोमाञ्चस्वेदवे-
पथुवैवर्ण्याश्रुवैस्वर्यादयश्च । तैरनुभावैः कार्यभूतैरप्रत्यक्षो-
ऽपि रत्यादिभावः प्रतीतियोग्यतां नीयते, व्यभिचारिभि-
र्वक्ष्यमाणनिर्वेदादित्रयस्त्रिशङ्कावैरुपचीयते । एवं च स्थायि-
विभावयोः कार्यकारणभावः, स्थाय्यनुभावयोर्ज्ञाप्यज्ञापक-
भावः, स्थायिव्यभिचारिणोः पोष्यपोषकभावश्च संबन्धः
संयोगशब्दार्थः । उत्पत्तिर्ज्ञप्तिः पुष्टिश्च निष्पत्तिशब्दार्थः ।
ततश्च विभावैर्जनितोऽनुभावैः प्रतीतो व्यभिचारिभिः
पुष्टो रत्यादिभावो मुख्यो रसः । स च वस्तुतः
सीतादिगोचरो रामादावेव वर्तते । स एव रसः
काव्येषु विभावादिप्रतिपादकैः पदैरभिधातव्यया मुख्ययैव
वृत्त्या सहृदयैः प्रतीयमानो रस इत्युच्यते । यथा
च रसप्रतीतिः काव्येष्वभिधायैव तथा पञ्चमोलासे भट्ट-

लोल्लटमतोपन्यासप्रस्तावे वक्ष्यते । नाट्ये तु रामादावनु-
कार्य एव स्थितो रत्यादिको भावो रामाद्यनुकर्तरि नटे
रामताद्रूप्यारोपात्तत्रासन्नपि सामाजिकैः प्रतीयमानो रस
इत्युच्यते । तथा च विभावादिजन्यो रसो रामादावनुकार्य
एव । अधुना तु न कुत्रापि रसो जन्यते । किं तु नटे
केवलं सामाजिकैरारोप्यते ।—इत्याहुः ॥ श्रीशङ्कुकादयस्तु—
भवतु तावत्काव्येष्वभिधयैव रसप्रतीतिः । नाट्ये तु किञ्चि-
द्भेदसहिष्णोरभेदस्यैव ताद्रूप्यत्वेन भेदावगाहिन्यास्ताद्रूप्यप्र-
तीते रसप्रतीतिविरोधितया तत्प्रतीत्यङ्गत्वकथनमसिद्धम् ।
किं च संयोगनिष्पत्तिपदयोरर्थत्रयपरताकल्पनं चायुक्तम् ।
तस्मादेवं व्याख्येयम्— लोके हि चतुर्विधा प्रतीतिः सम्य-
ङ्मिथ्यासंशयसादृश्यप्रतीतिभेदात् । तत्र या ‘राम एवायम्’
इति रामत्वायोगव्यवच्छेदिका प्रतीतिः, या च ‘अयमेव
रामः’ इत्यन्ययोगव्यवच्छेदिका, या च ‘रामो भवत्येव’
इत्यत्यन्तायोगव्यवच्छेदिका, या च ‘न रामोऽयम्’ इति
रामभेदावगाहिनी प्रतीतिः, ताः सर्वाः सम्यक्प्रतीतयः ।
‘न रामोऽयम्’ इति बाधशिरस्का तु ‘रामोऽयम्’ इति
धीर्मिथ्याप्रतीतिः । ‘अयं रामो न वा’ इति धीस्तु संशयः ।
‘रामसदृशोऽयम्’ इति प्रतीतिः सादृश्यधीः । एताभ्यश्चतु-
र्विधाभ्यः प्रतीतिभ्यो विलक्षणा ‘रामोऽयम्’ इति निर्गलिता-

वधारणरूपा प्रतीतिरनुकर्तरि नटे जायते यथा चित्रतुरगे
 'तुरग एवायम्' इत्यादिप्रतीतिविलक्षणा 'तुरगोऽयम्'
 इति प्रतीतिस्तद्वत् । न च, प्रतीतेः सम्यक्त्वं मिथ्यात्वं
 चेति द्वैविध्यमेव, तत्कथं तदुभयविलक्षणा प्रतीतिरुच्यते
 कथं च नटे रामत्वप्रतीतिर्मिथ्याप्रतीतेर्विलक्षणा चेति वा-
 च्यम् । सत्यम्; व्यवच्छेदादिविषयकत्वमिह सम्यक्त्वं
 बाधशिरस्कत्वं च मिथ्यात्वमभिमतमित्युक्तरूपनटविषयक-
 प्रतीतेर्व्यवच्छेदादिविषयकत्वाभावाद्बाधशिरस्कत्वाभावाच्च त-
 दुभयवैलक्षण्यमविरुद्धम् । न च रामभेदावगाहिप्रतीते रस-
 प्रतीत्यनङ्गतया तद्वैलक्षण्यावश्यंभावेऽपि सावधारणप्रतीति-
 वैलक्षण्यकथनमसंगतमिति वाच्यम्, अतिरिक्तञ्च व्यव-
 च्छेदभावेन तादृशप्रतीतीनामपि विगलितवेद्यान्तररसप्रती-
 त्यनङ्गतया तद्वैलक्षण्यस्यापि रसप्रतीत्यनुकूलप्रतीताववश्य-
 वाच्यत्वात् । एवं च तादृशप्रतीत्या नटे विषयीकृते सति,
 तेनैव नटेन यदा कारणकार्यसहकारिणोऽभिनयेन प्रकाश्यन्ते
 तदा कारणादयो विभावानुभावव्यभिचारिपदव्यपदेश्या भ-
 वन्ति । ननु कथं नटेन विभावप्रकाशनं कथं वा तेन
 तत्कार्यस्वेदादिप्रकटनम्, तस्मिंस्तत्कारणविभावाद्यभावा-
 दिति चेन्न । 'स्येयं ममाङ्गेषु सुधारसच्छटा सुपूरकर्पूरश-
 लाकिका दृशोः । मनोरथश्रीर्मनस्रः शरीरिणी प्राणेश्वरी

लोचनगोचरं गता ॥ '— अत्र सेयमिति यद्विरहात्तादृशानि
दुःखानि मयानुभूतानीति प्रत्याय्यते । ममाङ्गेष्विति बहुव-
चनेन दर्शनमात्रेण सर्वावयवसंतापनिर्वापणक्षमनिरतिशय-
निर्वृतिजनकत्वम् । सुरुरा सुखेन दृशि पूरयितुं शक्या ।
तेन कर्पूरशलाकिकायाः पृथुलस्निग्धशीतलत्वादयः प्रत्या-
य्यन्ते । तादृशकर्पूरशलाकिकाऽभेदारोपणेन नायिकाया
लोचनानन्दकन्दलनक्षमत्वं प्रत्याय्यते । मनसो ये मनोर-
थाश्चुम्बनालिङ्गनादिविषया इच्छाविशेषास्तेषां शरीरिणी
श्रीरक्षय्या संपत् । अत्र मनोरथानां मनोमात्रधर्मत्वेऽपि
मनस इति ग्रहणं तद्विषयकमनोरथैर्मनसः सर्वदाप्ययोग-
व्यवच्छेदार्थम् । अनेन निरन्तरमनोरथविषयता प्रत्याय्यते ।
प्राणेश्वरीत्यनेन प्राणानां प्रत्यापत्तिकरत्वं व्यज्यत इति
ध्येयम् । एतादृशानां संभोगशृङ्गारविषयाणामालम्बनवि-
भावविषयाणां काव्यानामनुसंधानवलात्, तथा 'दैवादह-
मत्र तथा चपलायतनेत्रया वियुक्तश्च । अविरलबिलोलज-
लदः कालः समुपागतश्चायम् ॥ '— अत्र चटुलदीर्घलोचनया
तथाहमत्र दैवादुरदृष्टवशाद्वियुक्तश्च निविडबलमानवलाहको-
ऽयं कालश्च समुपागत इति चकाराभ्यां वियोगजलदकालस-
मागमक्रिययोर्योगपद्यादुरुत्तरोऽनर्थः प्रत्याय्यते । एतादृशा-
नां विप्रलम्भशृङ्गारविषयाणामुद्दीपनविभावविषयाणां वा का-

व्यानामनुसंधानान्निपुणतमसूत्रधारशिक्षागृहीतार्थगुणनिका-
सधर्चीनाद्विभावानां तादृश्या गुणनिकयैव स्वस्मिन्स्थाप्य-
भावेऽपि तत्कार्याणां रोमाञ्चादीनां च नटेन प्रकाशनमुपप-
न्नम् । एवं च काव्यानुसंधानाद्विभावस्य प्रत्यक्षाद्रोमाञ्चादीनां
रोमाञ्चादिलिङ्गाद्यभिचारिणां चोपस्थितौ, तत्प्रभवप्रस्कार-
जन्यतावद्गोचरस्मृतिः, तत्तत्सहकृतेन व्याप्तिस्मृतिमता मनसा
पक्षीभूतनटवृत्तिनया सामाजिकैर्वस्तुतस्तत्रासन्नेव रत्यादिको
भावोऽनुमीयते । न च विभावादीनां नटे कृत्रिमत्वात्कथं
तै रत्याद्यनुमितिरिति वाच्यम् । न हि स्वरूपसन्तस्ते स्था-
यिनमनुमापयितुमीशते, किं तु ज्ञाताः । तज्ज्ञानं च भ्रम-
रूपं विशेषादर्शनदशायामिहापि न विरुद्धम्, नटे रामत्वा-
रोपेण भ्रमस्य सुश्लिष्टत्वात् । न चैवं स्थायिनोऽनुमेयत्वे
बह्व्यादिवचमत्कारकारिता न स्यादिति वाच्यम् । चमत्कार-
कारित्वं तदभावो वा नानुमेयत्वनिबन्धनम्, किं तु वस्तु-
स्वभावायुक्तम् । अत एवानुमीयमानापि कामिनी हृदयाह्ला-
दाय प्रभवति । ततश्चानुमीयमानस्यापि रत्यादेरानन्दजनने
प्रकर्षकाष्टागतत्वाच्चमत्कारकारित्वमविरुद्धम् । अनुमानं तु-
‘रामोऽयं सीतालम्बनप्रीतिप्रकर्षविशेषाश्रयस्तद्विभावादिम-
त्त्वाद्व्यतिरेकेणाहमिव’ इति । यदा तु ‘स्वकान्ताविषय-
कप्रीतिप्रकर्षाश्रयः’ इति साध्यं तदा ‘अहमिव’ इत्य-

न्वर्याति द्रष्टव्यम् । अयमत्र निष्कर्षः—चतुर्विधप्रतीतिविलक्ष-
णया 'रामोऽयम्' इति प्रतीत्या विषयीक्रियमाणेन नटेन का-
व्यानुसंधानाच्छिश्नावलाच्चाभिनीतैर्विभावादिभिस्तस्मिन्नविद्य-
मानोऽपि रत्यादिः अनुमीयमानः सामाजिकैश्चर्व्यमाणो रस इति ।
ततश्च सूत्रगतं संयोगपदं व्याप्तिरूपसंबन्धपरम्, निष्पत्ति-
पदं चानुमितिरूपसामाजिकचर्वणापरम् । — इत्याहुः ॥
भट्टनायकादयस्तु तटस्थीभूततटगतत्वेन रत्याद्यनुमितौ चम-
त्कारो न स्यात् । यदि च वस्तुसौन्दर्यवलाद्यथातथाप्युपस्थितौ
चमत्कारस्तदा शृङ्गारादिपदादपि तदुपस्थितौ चमत्कारः
स्यात् । किं च रसस्य पूर्वमनुपस्थितेर्व्यतिरेकव्याप्तिप्रहस्याप्य-
संभवान्नानुमितिसंभवः । न च 'रामोऽयं क्षीताल-
म्बनरत्याश्रयस्ताद्विषयकविभावादिमत्त्वात्' इति रत्याश्रय-
त्वमेव साध्यम्, रतिश्चोपस्थितैवेति न व्याप्तिप्रहानुपपत्तिः,
लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानाभ्युपगमेन विभावादिरित्याद्युभयविष-
यत्वेनानुमिते रसविषयत्वपर्यवसानमिति वाच्यम्; एव-
मपि रसास्वादनस्य धारावाहनरूपता न स्यात्सिद्धसाधनेन
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमित्यन्तरानुदयावश्यंभावात् । न
चान्तरानुमितिस्रया पुनः पक्षतासंभव इति वाच्यम्, रसस्य
विगलितवेद्यान्तरतया तदास्वादे मध्ये तदनुदयात् । न च
तर्हि नटे तादृशरत्याद्यनुमित्यनन्तरं सामाजिकात्मनि रस

उत्पद्यत इति शक्यम्, सामाजिके तज्जनकविभावादिसाम-
 ग्रीविरहात् । अत एव सामाजिकात्मनि रसोऽभिव्यज्यत
 इत्यप्यपास्तम्, तत्र तदभिव्यञ्जकविभावादिसामग्रीविरहात् ।
 किं तु विभावानुभावादीनां रामाद्यपेक्षया पूर्वमसाधारणानां
 सहृदयेषु यत्साधारणीकरणं तदनुकूलोऽभिधालक्षणाभ्यां
 भिन्नः काव्ये नाट्ये च भावकत्वाख्यो व्यापारोऽवश्यम-
 ङ्गीकर्तव्यः । इतरथा रामाद्यसाधारणानां विभावादीनां
 साधारण्येन प्रतीतिर्न स्यात् । तेन च व्यापारेण साधारणी-
 क्रियमाणः स्थायी रत्यादिको रजस्तमोनभिभूतसत्त्वाख्यगु-
 णोत्कर्षात्प्रकाशमानो य आनन्दस्तदात्मिकायाः संविदो
 या विगलितवेद्यान्तरता तत्तुल्येन भोगाख्येन व्यापारेण
 भुज्यमानो रस इत्युच्यते । तदयं निष्कर्षः—काव्ये नाट्ये
 चाभिधालक्षणाद्वयभिन्नेन भावकत्वाख्यव्यापारेण साधार-
 णीकृतो भोगाख्येन व्यापारान्तरेण सहृदयैर्भुज्यमानो
 रत्यादिकः स्थायी रस इति । ततश्च सूत्रे संयोगपदं साधा-
 रणीकरणपरं निष्पत्तिपदं भोगपरम् । —इत्याहुः ॥ श्रीम-
 दभिनवगुप्ताचार्यपादास्तु— वक्ष्यमाणरीत्या विभावादिसा-
 धारणीकरणरसभोगयोरुपपत्तावतिरिक्तव्यापारद्वयकल्पनम-
 युक्तम् । किं चास्मिन्पक्षे रसो विभावादिभिर्जन्यते ज्ञाप्यते-
 ऽभिव्यज्यते वा । नाशौ, दूष्यत्वात् । नान्यः, अभिव्यक्ते-

स्त्वयैव दूषितत्वात् । तस्मादेवं व्याख्येयम्— सर्वेषां हि श्रोतॄणां प्रेक्षकाणां वा नित्यसुखात्मको रत्यादिकः स्थायी वासनारूपेणात्मनि तिष्ठति । ततश्च ये काव्यनाट्यव्यतिरिक्तस्थले नायिकानायकादिभिः कारणैस्तच्छेष्टादिभिः कार्यैस्तदनुमितैश्चिन्तौत्सुक्यादिभिः सहकारिभिश्च स्थायीभूतरत्याद्यनुमाने पुनः पुनः शीलनेन प्रज्ञातिशयवन्तस्तादृशानां सामाजिकानां काव्येषु संहृद्बैर्नाट्येष्वभिनीतैर्वा कारणैर्वासनात्मना स्थितस्य रत्यादेः स्थायिनो विभावनमङ्कुरदशार्पणं क्रियते, तादृशैः कार्यैरनुभावनमनुभवविषययोग्यता क्रियते, सहकारिभिर्व्यभिचरणं विशेषेणाभिमुख्येन च चरणं ज्ञानं सुप्रकटत्वं क्रियते । अत एव काव्ये नाट्ये च कारणादयो विभावादिशब्दैर्व्यपदिश्यन्ते । ते च विभावादयः काव्येषु नाट्येषु च साधारण्येनैव प्रतीयन्ते, न तु 'ममैवैते' 'शत्रोरेवैते' 'तटस्थस्यैवैते' इति संबन्धिविशेषस्वीकारेण नापि 'न ममैवैते' 'न शत्रोरेवैते' 'न तटस्थस्यैवैते' इति संबन्धिविशेषपरिहारेण वा प्रतीयन्ते । तथा हि— 'पुष्पोद्भेदमवाप्य केलिशयनादुत्थाय दूरस्थया कान्तेन स्फुरिताधरेण निभृतं भ्रूषंज्ञया याचिते । आच्छाद्य स्मितपूर्णगण्डफलकं चेलाञ्चलेनाननं मन्दान्दोलितकुण्डलस्तवकया तन्वया विधूतं शिरः ॥' इत्यादिकाव्येषु य एते

नायिकादय आलम्बनविभावा ये च पुष्पौद्धेदादय उद्दीप-
नविभावा ये चाधरस्फुरणादयोऽनुभावा ये च तदभिव्य-
ञ्जिता औत्सुक्यादयो व्यभिचारिणश्च, न हि ते 'ममैवैते'
इत्यादिसंबन्धिविशेषस्वीकारनियमम् 'न ममैवैते' इत्यादि-
संबन्धिविशेषपरिहारनियमं वा पुरस्कृत्य प्रतीयन्ते, किं
तु साधारण्येनैव । ततश्च काव्ये शब्देन नाट्ये-
ऽभिनयेन विभावादीनां साधारण्येनोपस्थितौ तद्व-
लात्तत्काले सामाजिकानाम् 'अहम्' इति परि-
मिता प्रमातृता विगलितवेद्यान्तरसंपर्कशून्यः साधारणरूपः
प्रमातृभावश्चोन्मिषति । तथोन्मिषितप्रमातृभावैश्च सामा-
जिकैः स्वस्वात्मनि सूक्ष्मरूपेणावस्थितो ज्ञानानन्दस्वरूपो
रत्यादिकः स्थायी विभावादिप्रतीतिसंवलनेन समाविर्भूतः
साधारण्येन गोचरीक्रियते । न चान्यस्य विभावादेः साधा-
रण्यात्कथमन्यस्य स्थायिनः साधारण्यमिति वाच्यम्, व्या-
प्यसाधारण्याद्व्यापकसाधारण्यवदुपपत्तेः । न च साधारण्येन
तत्प्रतीतौ न मानमिति वाच्यम्, सकलसहृदयहृदयसंवाद-
स्यैव मानत्वात् । न च ज्ञानाभिन्नस्य स्थायिनः कथं ज्ञान-
गोचरता विषयविषयिभावस्य भेदगर्भत्वादिति वाच्यम्,
ज्ञानाभिन्नस्याप्यात्मन इव स्थायिनोऽपि प्रकाशमानत्वावि-
रोधेन विषयत्वोपचारात् । न चैतादृशस्थायिनि किं मान-

मिति वाच्यम्, चर्वणैव मानम् । न चैवमभिव्यक्तः
 स्थायी सर्वदा चर्व्येतेति वाच्यम्, विभावादिज्ञानसं-
 बलनदशायामेव तस्याभिव्यक्त्यभ्युपगमेन तज्ज्ञानविर-
 हदशायां तस्य तिरोभावाभ्युपगमात् । न चैवं वि-
 भावादीनां तदभिव्यक्तिहेतुत्वे स्थायिनस्ते पृथगनुभूयेरन्,
 ततश्च रसस्यासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वविरोधो विभावसंबलितत-
 यैव स्थाय्यनुभवस्वीकारे च विभावादीनां व्यञ्जकत्वानुपपत्ति-
 रिति वाच्यम् । यद्यपि विभावादयः प्रथमं शब्देनाभिनयेन
 वा प्रत्येकं ज्ञायन्ते पश्चाच्च यथा पानकरसे शर्करामाधुर्यं
 लिङ्गुचफलरसाम्लता कर्पूरादिगतसौरभादिकं चानपहृतमि-
 थश्चमत्कारातिशयमनुभूयन्ते तथा ते विभावादयः स्थायिना
 संबलिता अनपहृतमिथश्चमत्कारमनुभूयन्त इत्यस्ति क्रमः,
 तथापि यथा स्तनितश्रवणव्याप्तिस्मरणपरामर्शघनानुमितीनां
 क्रमसत्त्वेऽपि व्युत्पन्नमतीनां झटित्यनुमित्युदयात्क्रमो न
 लक्ष्यते तथात्रापि विभावादिप्रतीतीनां विभावादिसंबलित-
 स्थाय्यनुभवस्य च झटित्यात्क्रमो न लक्ष्यत इत्यसंलक्ष्यक-
 मत्वं रसस्य न विहृद्धम् । एवं पानकरसन्यायेन विभावादि-
 संबलिततया चर्व्यमाणः स्थायी नटे रामादिप्रतीतिदाढ्या-
 स्पुर इव परिस्फुरन्त्यथा यथा चर्वणाधारावाहिकतया प्रकृ-
 ष्यते तथा तथा हृदयं प्रविशन्निव सर्वाङ्गमभिव्याप्यालिङ्ग-

त्रिव स्वव्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरं तिरोद्धदिवाखण्डाद्वयब्रह्मान-
 न्दमनुभावयन्निवालौकिकचमत्काराविष्कारकारी शृङ्गारादि-
 को रस इत्युच्यते । न चैवं करुणादिरसस्थायिनां नित्यदुः-
 खात्मकत्वमप्यभ्युपगन्तव्यं स्यादिति वाच्यम्, तत्रापि नि-
 त्यसुखस्यैव स्थायित्वात् । अत एव तत्र प्रवृत्तिः । तत्रापि
 विभावाद्युक्तसामग्र्या सुखाभिव्यक्तेरनुभवसिद्धत्वाच्च । न
 चैवमेक एव रसः स्यात्सुखात्मकस्य स्थायिन एकत्वादिति
 वाच्यम्, विभावादिभेदेन भेदव्यवस्थितेः । न चैवं
 करुणादावश्रुप्रभृत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्; लोके हि
 स्वरूपतो यस्माद्यदुत्पत्तिस्तस्मादेव ज्ञायमानात्तदुत्पत्ति-
 र्वस्तुस्वाभाव्यादित्यविरोधः । तदयं निष्कर्षः— सामाजि-
 केषु नित्यसुखात्मकः सूक्ष्मरूपेण स्थितः स्थायी शब्देना-
 भिनयेन वा विभावादिषु प्रत्येकं प्रत्येकं प्रतीयमानेष्वङ्कुरा-
 द्यवस्थां प्राप्तः शब्दादिना साधारणतयैव प्रतीतैस्तैर्विभावा-
 दिभिरभिव्यक्ततया स्वयमपि साधारणतयैव पानकरस-
 न्यायेन विभावादिमन्वलिततया चर्व्यमाणश्चमत्कारैकघनः
 शृङ्गारादिको रस इति । ननु विभावाद्यन्वयव्यतिरेकानुवि-
 धायिनो रसस्य तत्कार्यतैव युक्तेति चेन्न; तथा सति
 विभावादिनाशेऽपि तस्य सद्भावप्रसङ्गात् । न चास्य द्वित्वा-
 दिवन्निमित्तनाशनाश्यतेति वाच्यम्, तत्रापि संख्याया

नित्यतयापेक्षाबुद्धेर्व्यञ्जकत्वमात्रत्वाभ्युपगमान्नित्यसु स्वातिरिक्तस्य रसस्यानङ्गीकारेण तस्य कार्यत्वायोगाच्च । न च तर्हि ज्ञाप्योऽस्त्विति वाच्यम्, सूक्ष्मरूपेण स्थितस्य स्थायिनो रसात्मकतयाभिव्यक्तौ विभावादेरुपयोगेन पूर्वं सिद्धस्य तस्य बह्व्यादिवदभावेन ज्ञाप्यत्वानुपपत्तेः । न चैवं सिद्धस्यैव घटादेर्दीपादिव्यङ्ग्यतेति प्रागसिद्धस्य तस्य कथं विभावादिव्यङ्ग्यतेति वाच्यम्, विभावादिमंबलित-
तया चर्वणैव तस्य व्यक्तिरित्यलौकिकस्यैव व्यङ्ग्यत्वस्येह स्वीकाराच्चर्वणीयतया रसस्य दुरपह्वत्वात् । न च कार-
कत्वज्ञापकत्वाभ्यामन्यदिदं व्यञ्जकत्वं न कापि दृष्टचरमिति वाच्यम् ; अन्यत्रादर्शनेऽपि रसस्वरूपस्य कार्यत्वज्ञाप्यत्वानु-
पपत्ते रसप्रतीतिश्च सर्वानुभवसिद्धतया दुरपह्वत्वेनात्रैव
तथाविधव्यञ्जकत्वकल्पनेऽप्यदोषात्, प्रत्युतान्यत्रादर्शनस्या-
लौकिकत्वसिद्धेर्भूषणत्वात् न च तर्हि रसस्य कार्यत्वव्यव-
हारानुपपत्तिरिति वाच्यम्, चर्व्यमाणतया रसस्याभिव्यक्ति-
निष्पत्त्या कार्यत्वव्यवहारोपपत्तेः । इयं च रसप्रतीतिः
प्रत्यक्षादिप्रमितेर्विलक्षणेव, तस्या घटपटादिवाह्यपदार्थवि-
षयतया लौकिकत्वादस्याश्चान्तरनित्यसुखप्रकाशरूपत्वात् ।
तथा ये परिमिततया स्वात्मभिन्नतया जगदभ्यक्षयन्ति
योगिनस्तज्ज्ञानादपीयं विलक्षणा, तादृशयोगिज्ञानस्य ताद-

स्थयेनैव जगदवभासकत्वादस्याश्च स्थाव्यभिन्नतयैव विभा-
वादिविषयत्वात् । एवमपरिमिताद्वितीयात्ममात्रपर्यवसितयो-
गिज्ञानादपि विलक्षणेयम्, तादृशयोगिज्ञानस्य वेद्यसंस्पर्श-
रहितत्वादस्याश्च विभावादिपरामर्शप्रधानत्वात् । अतो
लोकविलक्षणेयं रसप्रतीतिः । एवं चैतादृश्यामलौकिकप्र-
तीतौ प्रकाशमानत्वेन रसस्य ज्ञाप्यत्वव्यवहारोऽप्यौपचारिक
एव । न च तस्य मुख्यमेव ज्ञाप्यत्वमास्तामिति वाच्यम् ।
किं तज्ज्ञापकं निर्विकल्पकं सविकल्पकं वा । नाद्यः, रस-
प्रतीतेर्विभावादिसंवलनावगाहितया निर्विकल्पकत्वानुपपत्तेः ।
नान्त्यः, सविकल्पकविषयत्वे रसस्य सविकल्पकान्तरवि-
षयघटादिवच्चवर्णैकसारता लोकोत्तरातन्दरूपता स्वसंवेदन-
मात्रसिद्धता च न स्यात् । न चैवमितरनिषेधस्येतरविधिना-
न्तरीयकतया रसप्रतीतेर्निर्विकल्पकभिन्नतया सविकल्पकत्वं
सविकल्पकभिन्नतया निर्विकल्पकत्वं चेत्युभयात्मकत्वं विरु-
द्धमापद्येतेति वाच्यम्, उभयात्मकत्वमपि पूर्ववह्लोकोत्तरता-
मेव तस्या अभिव्यनक्ति न विरोधम् । वस्तुतः स्वप्रकाशात्म-
स्वरूपसंविदस्तृतीयकोटेरपि सत्त्वादुभयभेदेऽपि नोभयात्म-
कत्वमित्यनवद्यम् । ततश्च सूत्रगतं संयोगपदं संवलनपरं निष्प-
त्तिपदं चाभिव्यक्तिपरम् । यद्यपि काव्ये नाट्येऽपि विभावाद्य-
नुसंधानवशात्प्राप्ताजिकानां यः सुखविशेषो जन्यते स एव

रस इत्यपि वक्तुं शक्यम् , तथापि परमप्रेमास्पदत्वेनात्मनः
सुखात्मकत्वमवश्यं वाच्यम् । ततश्च तदतिरिक्तजन्यसुख-
कल्पनायां गौरवादिभावादिसंवलिततयाभिव्यक्तमात्मस्वरूपं
सुखमेव रस इत्युक्तम् ।— इत्याहुः ॥ ननु सूत्रे विभावादीनां
मिलितानां निर्देशो न युक्तः प्रत्येकमेव तेषां रसाभिव्यक्ति-
समर्थत्वात् , अतो विभावैर्वानुभावैर्वा व्यभिचारिभिर्वा
संयोगाद्रसनिष्पत्तिरित्येव वक्तव्यमिति चेन्न ; तेषामेकैक-
स्थानेकरससाधारणतयानैकान्तिकत्वेन मिलितानामेव रसा-
भिव्यञ्जकत्वात् । तथा हि— व्याघ्रादयो हि भयानकस्येव
वीराद्भुतरौद्राणामपि विभावाः । कश्चित्किल व्याघ्रादिकं
हिंस्रमालोक्य कातर्याद्विभेति, कश्चित्पुनर्विक्रमादुत्सहते, अन्यः
कुतूहलेन विस्मयते, इतरः क्रुध्यतीति विभावानामनैकान्त्यम् ।
तथाश्रुपातादयः शृङ्गारस्येव करुणभयानकयोरप्यनुभावाः ।
तथा हि— यथा कश्चिद्रातिमनुभवज्ञानन्देनाश्रु मुञ्चति
तथा परः परदुःखेन शोचन्नश्रु मुञ्चति, तथान्यः
सर्पादिदंशाद्धीतोऽश्रु मुञ्चतीत्यनुभावानामनैकान्त्यम् । तथा
चिन्तादयः शृङ्गारस्येव वीरकरुणभयानकानाम् । तथा
हि— यथा विप्रलम्भेन चिन्ता तथोत्साहेन शोकेन
भयेनापीति व्यभिचारिणामनैकान्त्यम् । ततश्च विभावा-
दीनां प्रत्येकपनेकरससाधारण्यान्नैकैकमात्रादेकस्यापि रस-

स्याभिव्यक्तिरिति मिलिता निर्दिष्टाः । ननु—मिलिताना-
मपि यत्र साधारण्यं यथा शान्तिशृङ्गारयोः, तत्र ह्येकस्या
एव कामिन्याः कुणपत्वेन च कान्तात्वेन च परिव्राट्कामु-
कयोः प्रतीतिविषयत्वादुभयरसविभावत्वम्, अश्रुपातस्यो-
भयानुभावत्वम्, चिन्ताया उभयव्यभिचारत्वं च, तत्र
किं विनिगमकम्— इति चेत्; उच्यते— तत्र केषांचि-
त्साधारण्येऽप्यसाधारणमन्यं व्यभिचारिणमनुभावं चादाय
रसविशेषाभिव्यक्तिरित्याहुः । ननु— विभावादीनां प्रत्येक-
मपि रसाभिव्यञ्जकता दृश्यते । तथा हि— ‘वियदलिम-
लिनाम्बुगर्भमेघं मधुकरकोकिलकूजितैर्दिशां श्रीः । धरणि-
रभिनवाङ्कुराङ्कटङ्का प्रणतिपरेदयिते प्रसीद मुग्धे ॥’— इयं
धारारूढमानतया प्रसादकालानभिज्ञां कामपि मुग्धां प्रति
प्रसादं नेतुकामायाः सख्या उक्तिः । मुग्धेऽवसरानभिज्ञे,
प्रसीद । अयमेव प्रसादावसरः । कुतः? नभो मधुपश्या
मलजलगर्भमेघदन्तुरितम् । मेघस्य विशेषणद्वयेनोद्दीपक-
ताधिक्यं द्योत्यते । तथा भ्रमराणां कोकिलानां च कूजितै-
र्दिशां श्रीः शोभातिशयेन जृम्भते । वसन्त इव वर्षास्वपि
कोकिलरुतं कविसंमतमेवेति न कालविरोध इति ध्येयम् ।
भूमिरप्यभिनवाङ्कुरव्याजपाषाणदारणवती । ततश्च वियति
दिक्षु भुवि वा चक्षुषी अपि निधातुं न शक्यते, दूरेतरां

प्राणधारणकथेति व्यज्यते । यदि च 'प्राणा गच्छन्तु
 नाम, मानोन्नतं प्रियं न द्रष्टुमप्युत्सहे' इति मन्यसे
 तदपि नास्ति, यतोऽयं प्रणतिपरः— इति । अत्र केवलं
 दयित इत्यालम्बनविभावो वियदित्यादिनोदीपनविभावश्च
 निवद्धो न त्वनुभावव्यभिचारिणौ । पुष्कला चात्र रसाभि-
 व्यक्तिः । अतोऽत्र विभावमात्रस्य रसाभिव्यञ्जकता दृश्यते ।
 तथा 'परिमृदितमृणालम्लानमङ्गं प्रवृत्तिः कथमपि परिवार-
 प्रार्थनाभिः क्रियासु । कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य
 लक्ष्मीमभिनवकरिदन्तच्छेदपाण्डुः कपोलः ॥'— शरीरमवि-
 रतसंतापवशेन परितोमृदितविसवन्म्लानम् । अनेन वैवर्ण्य-
 रूपोऽनुभावो व्यज्यते । आहाराद्युचितक्रियास्वपि परि-
 वारप्रार्थनाभिरेव प्रवृत्तिर्न तु स्वत इति प्रवृत्त्यभावेन
 स्तम्भरूपः प्रत्यक्षरूपो वानुभावो द्योत्यते ; व्यभिचारिणा-
 मान्तेरेत्वनाप्रत्यक्षत्वात् । क्रियामान्यस्य च प्रत्यक्षतया
 व्यभिचार्यन्तर्भावसंभवेनानुभावान्तरत्वं वेत्याहुः । सद्यः-
 कृतदन्तिदन्तखण्डधवलो गण्डो निष्कलङ्कहिमकरशोभां कल-
 यतीत्यनेनापि वैवर्ण्यं निवद्धम् । एवमत्रानुभावमात्रनिबन्ध-
 नेऽपि रसाभिव्यक्तिरविकला । तथा 'दूरादुत्पुकमागते
 त्रिवलितं संभाषिणि स्फारितं संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने
 संकुञ्चितभ्रूलतम् । मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पाभ्यु-

पूर्ण क्षणाच्चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातङ्गासि प्रेयसि ॥'—
दूरे प्रिये दृष्टे सत्युत्सुकम् । यद्यप्यौत्सुक्यं चेतनधर्मस्तथापि
तदभिव्यञ्जकव्यापारवज्जातमिति यावत् । अत्रौत्सुक्यं
स्फुटम् । भागते विवर्लितमिति लज्जा, संभाषिणि स्फारित-
मुत्फुल्लमिति हर्षः, आश्लिष्यत्यरुणमिति कोपः, भ्रूसंकोच-
नेनासूया, वाष्पाम्बुपूर्णतया प्रसाद इति व्यभिचारिणामे-
वात्र निबन्धनम् । यद्यपि प्रसादो न व्यभिचारिषु परि-
गणितस्तथापि तेन स्वहेतुभूता मतिरूपलक्ष्यते । शास्त्रा-
र्थानुसंधानेनार्थनिर्धारणा हि मतिः, अत्रापि 'प्रणा-
मान्तो मानः' इति मदनशास्त्रानुसंधानेन प्रियश्चर-
णान्तो यतस्ततः प्रसाद एवोचित इत्यर्थनिर्धारणान्तर्य-
भावादित्याहुः । एवं चात्र व्यभिचारिणामेव व्यञ्जकत्वं
दृश्यते । ततः कथं मिलितानामेव व्यञ्जकतेति सूत्रकारोक्तं
संगच्छते?— इति चेत् ; सत्यम् । तथाप्येतेषां विभावा-
दीनां रसान्तरसाधारण्याभावेनासाधारणत्वात्स्वानुकूलेतरद्व-
याश्लेषेणैव रसव्यञ्जकता, न तु प्रत्येकं रसप्रतीतिर्विभावदि-
त्रितयसंवलितस्थायिविषयत्वस्वाभाव्यात् । नन्वेवं कार्यो-
न्नेयधर्माणां यथाकार्यमुन्नयनाद्रसप्रतीत्यनुरोधेनानुपात्ता अपि
विभावादयोऽनुमित्याऽऽश्लेषेण वेपनीता रसचर्वणाविषया
इत्युक्तं स्यात्, ततश्च 'कष्टकल्पनया व्यक्तिः—' इत्यपे

वक्ष्यमाणो दोषः प्रसज्यतेति चेन्न ; यत्र ह्यनुभावविभाव-
योरुपात्तयोरपि प्रणिधानगम्यत्वं तत्र प्रतीतिविलम्बेन दोषस्य
वक्ष्यमाणत्वात्, अत्र चानुमितेराक्षेपस्य वा संभृतसामग्रीत्वेन
प्रतीत्यविलम्बादित्याहुः । अन्ये तु — विभावादीनामसाधारण्ये
प्रत्येकमेव व्यञ्जकत्वसंभवादितराक्षेपकल्पना न युक्ता,
व्यञ्जकाननुगमस्य व्यङ्ग्यभेदानापादकत्वेनादोषत्वात् ।
अत एव सूर्यालोकदीपप्रकाशादिव्यञ्जकभेदेऽपि न व्यङ्ग्य-
घटादिभेदः । रसाभिव्यक्तिषु तु तृणारणिमण्यादिजन्यव-
ह्निष्विव वैजात्यकल्पनं न दोषावहम् । — इत्याहुः । रस-
सामान्यलक्षणं तु रसत्वमेव । न च तत्र मानाभावः,
रसपदशक्यतावच्छेदकत्वेन तत्सिद्धेः । तच्च बाधकाभावा-
ज्जातिरखण्डोपाधिर्वेत्याहुः ॥ ८९ ॥

अथ प्राप्तावसरतया रसं विभजते—

शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः ।

बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥

अत्राष्टौ रसा इति वाच्ये यन्नाट्यग्रहणं तत्काव्येष्वपरोऽपि
रसोऽस्तीति द्योतयितुम् । तथा च नाट्येऽभिनयेन चम-
त्कारिणोऽष्टावेव रसाः । शान्ताभिनयस्य तु न चमत्का-

रित्वम् । अवः स काव्य एवोपनिबद्धः स्वदत्त इति तात्पर्यम् । शान्तो रसो नाट्येऽपीत्यन्ये ॥ ९० ॥

तत्र शृङ्गारं लभयति—

स्थायी रतिर्यत्र मतः स शृङ्गाररसः स्मृतः ॥

रतिर्नाम यूनोरन्योन्यविषया प्रीतिः । एक एव नित्यः सुखविशेषः सर्वेषु रसेषु स्थायीति पक्षे तु तत्तद्विभावादिभिरङ्कुरादिदशां नीयमानं नित्यं सुखमेकमेव रतिहासादिसंज्ञां लभते । तत्तद्विभावासंवलिततया चर्च्यमाणं तु तदेव शृङ्गारहास्यादिरससंज्ञां लभत इति ध्येयम् ॥ ९१ ॥

तमेव शृङ्गारं विभजते—

संभोगविप्रलम्भात्मा शृङ्गारो द्विविधो भवेत् ।

तत्र संभोगं विभजते—

संभोगोऽत्रालोकनादिभेदाद्यद्यप्यनेकधा ।

तथापि कामिनीकान्तारब्धभेदाद्विधा मतः ॥

यथा यथा किरत्येषा कटाक्षविशिखान्प्रिये ।

तथा तथा वहत्येष सान्द्ररोमाश्चकञ्चुकम् ॥

तत्र संभोगो यद्यपि नायिकानायकयोः परस्परालोकनसंभाष-
णालिङ्गनचुम्बनादिभेदादनेकविधः संभवति, तथापि तद्वा-
न्तरभेदानामानन्यात्परिगणयितुमशक्यतया सामान्यतो ना-
यिकारब्धोनायकारब्धश्चेति द्विविधः । तत्र यथा यथेत्यर्थे ना-
यिकारब्धः, तथा तथेत्यर्थे नायकारब्धश्च संभोगो द्रष्टव्यः ।
तत्र नायिकारब्धे नायक आलम्बनविभावः, कटाक्षवीक्षण-
मनुभावः, तदनुमितमौत्सुक्यं व्यभिचारि । नायकारब्धे तु
नायिकालम्बनविभावः, रोमाञ्चोऽनुभावः, तदनुमितमौत्सु-
क्यं व्यभिचारीति द्रष्टव्यम् ॥ यथा वा— ‘शून्यं वासगृहं
विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनैर्निद्राव्याजमुपागतस्य
सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् । विस्मयं परिचुम्ब्य जातपुल-
कामालोक्य गण्डस्थलीं लज्जानम्रमुखीं प्रियेण हसता
वाला चिरं चुम्बिता ॥’— अत्र वासगृहं शून्यं विलोक्य
शयनाच्छनैः किञ्चिदुत्थाय प्रेयस्यनुरागशोधनाय कपटनि-
द्रामुपागतस्य पत्युर्मुखं सुचिरं निरीक्ष्य विस्मयं परिचुम्ब्य
जातपुलकां पत्युर्गण्डस्थलीमालोक्य नम्रमुखी वाला हसता
प्रियेण चिरं चुम्बितेति वाच्यार्थकक्षया शब्दार्थानुशासन-
मात्रविदां गोचरः । शून्यवासगृहविलोकनमुत्थानस्य, उत्थानं
मुखनिर्वर्णनस्य, तच्च परिचुम्बनस्य, तच्च पुलकोद्गमस्य,
तदवलोकनं च लज्जायाः, सा च सुखावन्तेः, सा च प्रिय-

चुम्बनस्य कारणभावमालम्बत इत्यर्थवैचित्र्यकक्ष्या त्वालं-
 कारिकाणां गोचरः । ध्वन्यध्वनीनानां तु संभोगशृङ्गारश्चर्वणै-
 कपथमध्यास्ते । तथा हि— शून्यामेति विजनतया चुम्ब-
 नयोग्यता, वासगृहमिति स्रक्चन्दनादिसामग्रीसमप्रतयो-
 दीपकता, विलोक्येति विलोकनस्य पौनःपुन्यलक्षणो विशे-
 षस्तेन च मौग्ध्यातिशयः, किञ्चिदुत्थायैति पूर्वकायमात्रेण
 शय्यापरित्यागस्तेन च नायकोरुसंदानितोरुकाण्डता, शनै-
 रिति मिथःसंदानितोरुसंक्षोभेण पत्युरुत्थानभीरुता, उपा-
 गतस्येति व्याजनिद्रायास्तदानीमेव प्राप्तिस्तया च व्याज-
 निद्रोपक्रमसमय एव तया चुम्बितुमुपक्रान्तमिति तस्या
 अनुरागातिशयः, सुचिरमिति सुचिरनिर्वर्णनेऽपि व्याजनि-
 द्रानेश्चयाभावात्तस्या मौग्ध्यातिशयस्तस्य व्याजनिद्रागोपन-
 नैपुण्यं च, पत्युरिति विवोदृत्वमात्रं न तु पूर्वमुपभोक्तृत्वम्,
 विस्रब्धमित्यविमृश्यकारितायाः परा काष्ठा, परिचुम्ब्येति
 चुम्बनस्य परितः स्वाच्छन्द्येन प्रवृत्तिः, जातपुलकामिति
 पुलकानामवशादाविर्भावः, आलोक्येतीषदवलोकनमात्रेणेत्य-
 यमर्थः, नम्रमुखीति न तु नमितमुखीत्ययमर्थस्तेन च
 लज्जातिशयादस्या मुखानमनेऽपि न स्वातन्त्र्यं तत्तु लज्जयैव
 स्वयं नतमित्यर्थः, पत्युरिति प्राङ्निर्दिश्य प्रियेणेति प्रति-
 निर्देशात्तदानीं तस्याधिकप्रेमविषयत्वम्, हसतेति तदनुराग-

परिज्ञानेन तस्य हर्षानिशयः, बालेति चुम्बनचर्याचातुर्यम्, चिरमिति यावता समयेन लज्जामवधूय संभोगप्रस्तावाङ्गी-
कारस्तावत्कालं चुम्बितेति च व्यज्यते । अत्र विस्रब्धपरि-
चुम्बनान्तं शृङ्गारस्थ नायिकारब्धत्वम्, प्रियेण हसते-
त्यादौ नायिकारब्धत्वं च, तेन संभोगशृङ्गारद्वयमपीह
व्यज्यते । अत्र नायकविषयकरतेर्नायक एवालम्बनविभावः,
शून्यवासगृहादिकमुद्दीपनविभावः किञ्चिदुत्थानादिकमनुभा-
वः, तदनुमितौत्सुक्यादयो व्यभिचारिणः । नायिकावि-
षयकरतेर्नायिकैवालम्बनविभावः, हासोऽनुभावः, तदनुमि-
तहर्षादयो व्यभिचारिण इति ध्येयम् । अत्र संभोगस्य
द्वयारब्धत्वेऽपि प्राधान्येन नायिकारब्धत्वान्नायिकारब्धस्यै-
वेदमुदाहरणमिति केचित् । तन्मते नायिकारब्धो यथा—
'त्वं मुग्धाक्षि विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीं
लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकासंस्पृशि । शय्यो-
पान्तनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानन्दितो निर्यातः शनैः-
रलीकवचनोपन्यासमालीजनः ॥' —हे मुग्धाक्षि, त्वं
कञ्चुलिकया निचोलेन विनैव, न तु विनापि, मनोहारिणीं
लक्ष्मीं धत्स इत्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकां निचोल-
बन्धनप्रन्थि संस्पृशति सति, रिरंघाविर्भावेन शय्योपान्ते
निविष्टा सस्मिता च या सखी नायिका, तस्या नेत्रोत्सवेन

नेत्रोल्लासेनानन्दित भालीजनोऽलीकवचनोपन्यासम् ‘दश-
त्यसौ परभृतः सहकारस्य मञ्जरीम् । तमहं वारायिष्यामि
युवाभ्यां स्वैरमास्यताम् ॥’ इत्यादिरलीको मिथ्याभूतो
वचनोपन्यासो यत्र क्रियायां सा यथा भवति तथा शनकै-
रेकैकशो युगपदपगमस्य शङ्कावहत्वात्, निर्यातः ।— इत्यत्र
नायिकाविषयकरतेर्नायिकालम्बनम्, तद्वीटिकास्पर्शनादिक-
मनुभावः, अभिधायिनि संस्पृशीत्याभिधानसंस्पर्शनयोरेकका-
लत्वप्रतीतेस्तदनुमितं कालाक्षमत्वलक्षणमौत्सुक्यं व्यभिचा-
रीति संभोगो व्यज्यते ॥ ९३ ॥

विप्रलम्भं विभजते—

अभिलाषवियोगेऽर्थाविप्रवासैश्च शापतः ।
समुत्पन्नो विप्रलम्भः पञ्चधा परिकीर्तितः ॥
स्पष्टोऽर्थः ॥ ९४ ॥

तन्नाभिलाषहेतुकं लभ्यति—

प्रागसंगतयोर्यूनोरनुरागेऽपि जाग्रति ।
अयोगः पारतन्त्र्याद्यैर्विप्रलम्भोऽभिलाषजः ॥
भूयोऽपि किं नु पश्यामि प्रियं मन्मथमन्मथम् ॥

पूर्वसंगतिविधुरयोर्नायिकानायकयोरनुरागे समप्रेऽपि पार-
तन्त्र्याहैवाद्वा कुतोऽपि हेतोरसमागमोऽभिलाषहेतुको विप्र-
लम्भः । अयं च पूर्ववद्विधा नायिकारब्धो नायकारब्धश्चेति ।
तत्राद्यस्य भूयोऽपीत्युदाहरणम् । द्वितीयो यथा—‘प्रेमार्द्राः
प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदयास्तास्ता मुग्धदृशो निसर्ग-
मधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि । यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापार-
रोधी क्षणादाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः ॥’
अभिलाषहेतुके विप्रलम्भे चक्षुःप्रीतिमनःसङ्गसंकल्पाद्या
दशावस्था भवन्तीति वक्ष्यते । तत्र संकल्पदशामापन्नस्य
माधवस्येयमाशंसा । मुग्धदृशोऽनतिप्रौढयौवनतया मुग्धा
विलासचेष्टानभिज्ञा दृग्यस्यास्तस्या मालत्या निसर्गमधुराः
स्वभावसुन्दरास्तास्ता बाह्यनसागोचराश्चेष्टा विलासविशेषा
मयि प्रेम्णार्द्रा आनुकूल्यशालिनः किं भवेयुः । प्रेम च दर्शनाद्वा
श्रवणाद्वाविर्भूता प्रीतिः । तदुक्तम्—‘संदर्शनादिजनिता
प्रीतिः प्रेम निगद्यते’ इति । तथा प्रणयस्पृशश्च किं भवेयुः ।
प्रणयश्च प्रकृष्टं प्रेमैव । तदाह—‘प्रेम नीतिं प्रकर्ष चेत्तदा
प्रणय उच्यते’ इति । तथा परिचयादुद्गाढरागोदयाश्च किं
भवेयुः । प्रणय एव नित्यानुरञ्जनक्षमो राग इत्युच्यते ।
तदुक्तम्—‘रागोऽभिधीयते गाढः प्रणयो रञ्जनक्षमः’
इति । यासु चेष्टास्वाशंसापरिकल्पितास्वपि मनोरथमात्र-

विषयास्वपि मनसो बाह्येन्द्रियप्रवृत्तिविरोधी लयो निर्व्या-
पारता क्षणाद्भवति । नन्विद्यमवस्था मूर्च्छासाधारणीत्यत
उक्तमानन्दसान्द्र इति । अयमभिलाषविप्रलम्भशृङ्गारः ॥

चक्षुःप्रीतिर्मनःसङ्गः संकल्पोऽथ प्रजागरः ।

अरतिः संज्वरः काश्यं लज्जात्यागो भ्रमो मृतिः ।

दशावस्था भवन्त्येता विप्रलम्भेऽभिलाषजे ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ९६ ॥

तत्र चक्षुःप्रीतिं लक्षयति—

चक्षुःप्रीतिस्तु कथिता तदेकालोकने रतिः ।

पश्यन्त्यनिमिषं कान्तमासीच्चितार्पितेव सा ॥

यथा वा— ‘चित्रे भवन्तं लिखितं चिराय निध्याय
निध्याय नितम्बवत्याः । प्राप्ता दृगाकार इवानिमेषभावेऽपि
मीनप्रतिमानमुद्राम् ॥’ इति । इयं चक्षुःप्रीतिः श्रवणप्रीते-
रप्युपलक्षणम् । यथा— ‘सखीजनानां सरसोक्तिगुम्भेष्व-
नुत्तराया हरिणेष्वक्षणायाः । त्वद्वर्णनाकर्णनसौमनस्यमकुण्ठतायां
श्रवसः प्रमाणम् ॥’ इति ॥ ९७ ॥

अथ मनःसङ्गः—

मनःसङ्गस्तु मनसस्तदेकायत्तता सदा ॥
नपुंसकमिति ज्ञात्वा तां प्रति प्रेषितं मनः ।
तत्तु तत्रैव रमते हताः पाणिनिना वयम् ॥

यथा वा— ‘चिराय चिन्तोपधिदूतिकामुखात्समेत्य संके-
तगृहं मनो विभोः । असौ परावेक्षणशङ्क्याबला बहिर्न
गन्तुं चकमे बलादपि ॥’ इति ॥ ९८ ॥

अथ संकल्पः—

सततं तद्गतां चिन्तां संकल्पं संप्रवक्षते ॥
दुर्लभा बल्लभा नूनं रागोऽपि मम कोऽप्यसौ ।
नेक्षे च दूर्तीं निपुणां न जाने भवितव्यताम् ॥

यथा वा— ‘चिन्तामृषादूतिकयैव चेतश्चोरेण योगं सुलभं
लभेय । आभिः किमित्याहितबुद्धिरद्धा सखीरशेषाः समु-
पेक्षते सा ॥’ इति ॥ ९९ ॥

अथ प्रजागरः—

प्रजागरस्तु चिन्ताभिर्निद्राक्षतिरहर्निशम् ॥
निमेषसंकथाशून्यं निशि नीलोत्पलश्रियम् ।
अपनिद्रं दिवाम्भोजशोभामेति तदीक्षणम् ॥

यथा वा— ‘तन्तन्यमाने तनुमध्यमायाः संकल्पतस्ताव-
कसंप्रयोगे । कृतस्य किं कल्पनयेति मन्ये स्वप्नोऽपि
नाप्नोति कदापि चैनाम् ॥’ इति ॥ १०० ॥

अथारतिः—

अरतिस्तु भवेद्वेषो हृद्येष्वपि च वस्तुषु ।
चन्द्रं कलयते तन्वी चक्रवाकीव पावकम् ॥

यथा वा— ‘निमीलयत्यक्षि निशाधिनाथं तमीचरं वीक्ष्य
तलोदरी सा । समीरणात्त्रस्यति जीवितेशसमीपतो हन्त
समागतात्किम् ॥’ इति ॥ १०१ ॥

अथ संज्वरः—

संज्वरस्तनुसंतापभरः स्मरशरोद्भवः ।
तापस्तस्या यदि रविश्चन्दनादपि शीतलः ॥

यथा वा— ‘चन्द्रातपालेपचमत्कृतोऽपि चन्द्रोपलश्चन्दन-
पङ्कलिप्तः । तदङ्गसङ्गाद्वृत तत्क्षणेन तप्तायसो रीतिमुरी-
करोति ॥’ इति ॥ १०२ ॥

अथ कार्श्यम्—

कार्श्यं तु स्मरसंतापविहिता तनुता तनोः ।
जर्मिकां कङ्कणं तच्च तनुतेऽङ्गदमय सा ॥

यथा वा— ‘भाक्रम्य तारुण्यबलेन कार्श्यमादौ सुदयाः
किल मध्यदेशम् । आसाद्य संप्रत्यतनुप्रतापमखण्डमाक्रामति
चाङ्गदेशम् ॥’ इति ॥ १०३ ॥

अथ लज्जात्यागः—

लज्जात्यागस्तु कंदर्पसंतापेन त्रपाक्षतिः ॥
स्वप्नेऽद्य तेन पृष्ठापि भूयो नावोचमुत्तरम् ।
किं नु कुप्येत मय्येष इति पृच्छति सा सखीम् ॥

यथा वा— ‘भवत्प्रसङ्गे रहसि प्रसक्ते साक्षेपमैक्षिष्ट सखीः
पुरा या । सैव स्वयं गायति सांप्रतं तु यशोऽनिशं ते यदु-
वंशकेतो ॥’ इति ॥ १०४ ॥

अथ भ्रमः—

भ्रमः स्यादथाज्ञानं त्वन्मयं वेत्ति सा जगत् ॥

यथा वा— ‘हरिः समेतीत्यभिगम्य कीरं विधुर्विभातीत्यव-
लोक्य चन्द्रम् । पद्मानुरागी स्फुरतीति भानुं प्रेक्ष्य भ्रमं
गोपयते निजं सा ॥’ इति ॥ १०५ ॥

अथ मृतिः—

मृतिस्तु मरणोद्योगः पश्यतीन्दुं ससाहसा ॥

साक्षान्मरणस्याशोभनत्वात्तदुद्योग एव मृतिः । प्रत्युज्जीव-
नसंभावनायां मरणमपि केचिन्निवध्नन्ति । तदयुक्तम् ;
अन्यतरमरणेऽप्यन्यतरजीवने का तत्र स्नेहगणना ? तदुभ-
यमृतौ न समागम इत्याहुः । यथा वा— ‘दत्ते चक्षुर्मुकु-
लितरणत्कोकिले बालचूते मार्गे गात्रं क्षिपति वकुलामोदग-
र्भस्य वायोः । दाहप्रेम्णा सरसविसिनीपत्रमात्रान्तरीया
ताम्यन्मूर्तिः श्रयति बहुशो मृत्यवे चन्द्रपादान् ॥’
इति । एता दशावस्था वक्ष्यमाणविप्रलम्भशृङ्गारान्तरेष्वप्ये-
वमुदाहार्याः ॥ १०६ ॥

अथ विरहं लक्षयति—

यूनोः कुतोऽपि विश्लेषो युक्तयोर्विरहो मतः ।
नास्ति किं तत्र चन्द्रोऽयं येनाद्यापि स नागतः ॥

प्रथमं परस्परानुरागेण संयुक्तयोर्मानप्रवासशापातिरिक्तात्कु-
तोऽपि हेतोर्विश्लेषो विरहः । यथा वा— ‘अन्यत्र प्रजतीति
का खलु कथा नाप्यस्य तादृक्सुहृदो मां नेच्छति नागतश्च
ह ह हा कोऽयं विधेः प्रक्रमः । इत्यल्पेतरकल्पनाकबलित-
स्वान्ता निशान्तान्तरे बाला वृत्तविवर्तनव्यतिकरा नाप्नोति
निद्रां निशि ॥’— अन्यत्र विपक्षरमणीगृहे गच्छतीति का
कथा ? तच्छङ्कैव नास्ति । तर्हि सुहृदो गृहे विलम्बत

इत्यपि न शङ्का युक्ता । यो मां नेच्छति तादृगस्य सुहृदपि नास्ति । इयमेव सुहृदो मय्यनिच्छा यत्प्रियं स्वगृहेऽवस्था-
प्य क्षणमपि मां विरहयतीति । तथापि नागतः । तस्मा-
द्द्विधेरेवायमपराध इत्यनल्पविकल्पनानिरन्तरहृदया गृहान्त-
रेव प्रवृत्तविलुठनातिशया बाला निशि निद्रां नाप्नोति । —
इत्यत्र ‘चिरयत्याधिकं कान्ते विरहोत्कण्ठिता मता’
इत्युक्तलक्षणविरहोत्कण्ठिताविषयतयात्र विप्रलम्भस्य विरह-
हेतुकत्वं ज्ञेयम् । अत्र नायिकारतेर्नायक आलम्बनम्,
विवर्तनादिरनुभावः, चिन्तादिव्यभिचारीति ध्येयम् । अत्र
केचित्— रतिप्रलापादिः करुणोऽपि विरह एवान्तर्भवति ।
न च करुणो न शृङ्गारस्तस्य शोकस्थाधिकत्वादिति
वाच्यम् ; पत्युः पुनर्जीवनेन तत्रान्यतरस्यापि रतेरनपा-
यात्, तत्प्रकृतिकस्य शृङ्गारस्यैवौचित्यात्, अतथाभूतस्थले
त्वजप्रलापादौ करुणरसस्य सौलभ्यात् । कादम्बरीप्रलापा-
दिस्तु तस्याः पूर्वमसंयोगादभिलाषजविप्रलम्भ एवान्तर्भ-
वति ।—इत्याहुः ॥ १०७ ॥

ईर्ष्याहेतुमाह—

ईर्ष्याहेतुर्विप्रलम्भो विश्लेषः सागसि प्रिये ।
धन्याहं त्वत्प्रियानाम प्रापितास्मि शठाद्य यत् ॥

प्रिये गोत्रस्खलनान्यासंभोगादिना कृतापराधे सति यो
विश्लेषः स ईर्ष्याहेतुको विप्रलम्भः । यथा धन्याहमिति ।
इयं गोत्रस्खलनात्कृतापराधं शठं प्रति नायिकोक्तिः ॥ यथा
वा— ‘सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनं वक्रोक्तिसंसूचनम् । स्वच्छै-
रच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्राम्बुजा वाला केवलमेव
रोदिति लुठलोलालकैरश्रुभिः ॥ ’ — सख्या कृतमुपदेशं
विना सविभ्रमं सव्याजमङ्गानां वलनं पराङ्मुखीकरणं वक्रो-
क्तीनां सोऽलुण्ठोक्तीनां सूचनं च न जानाति । किं तु स्वच्छैर-
ञ्जनकालुष्यरहितैः । तेन मानात्प्रसाधनवैमुख्यं व्यज्यते ।
अच्छेति मानकृतेन क्षणविप्रलम्भेनापि वैवर्ण्यं जातमिति
व्यज्यते । कपोलमूलं कर्णजाहप्रान्तदेशः, तत्र गलितैरित्य-
नेन विप्रलम्भकृततापासहतया स्थातुमशक्ता शय्यायामेव
लुठतीति व्यज्यते, अन्यथा वाष्पाणां कपोलमूलगलनासंभ-
वात् । अत एव लुठलोलालकैरश्रुभिः पर्यस्ते परितोऽस्ते
निरुद्धे, न तु प्रान्तमात्रे, नेत्राम्बुजे यस्याः सा वाला
मानोपायानभिज्ञा केवलं रोदिति ।— अत्र नायिकागतविप्र-
लम्भस्य नायक आलम्बनम्, अश्रुपातादयोऽनुभावाः,
मानो व्यभिचारीति ध्येयम् । अत्र यद्यपि ‘स्त्रीणामीर्ष्या-
कृतो मानः कार्योऽन्यासाङ्गिनि प्रिये’ इत्युक्त्या मानस्य

नायिकाकर्तृकतैव, तथापि 'तत्र प्रणयमानः स्यात्कोपोपहत-
योर्द्वयोः' इत्युक्त्या प्रणयान्नायककर्तृकतापि मानस्य कचि-
द्भवति । यथा— 'अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्त्वन्मार्गदत्ते-
क्षणा सा हंसैः कृतकौतुका चिरमभूद्गोदावरीक्षकते ।
आयान्त्या परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य बद्धस्तया कातर्या-
दरविन्दकुट्मलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥'—इदं हि
संकेतलतागृहे चिरादागतां श्वश्रूप्रतिबन्धादिना विलम्ब्य
समायान्तीं नायिकां प्रति कृतप्रणयकोपं नायकं प्रति दृती-
वचनम् । अत्र नायककृतो मानः । एवमुभयकृतो मानो
यथा— 'हृदि मम रमणीया काचिदित्यर्धवाक्ये त्वमिव
न जगतीति स्तातुकामस्य पत्युः । सुतनुराधितं केपि सोऽपि
चास्थानमानादिति समजनि यूनोरेकशय्यावियोगः ॥'
इति ॥ १०८ ॥

अथ प्रवासहेतुकं लक्षयति—

प्रवासजो विप्रलम्भः प्रिये देशान्तरोन्मुखे ॥
यामीति दयितेनोक्ते कामिन्याः कनकाङ्गदम् ।
जिज्ञासितुं जीवनाडीं करमूलं किमाश्रितम् ॥

प्रिये देशान्तरोन्मुखेऽपि प्रवासजो विप्रलम्भः, किमुत
देशान्तरस्थित इति कैमुत्यद्योतनायात्रोन्मुख इत्युक्तम् ॥

यथा वा— ‘प्रस्थानं बल्यैः कृतं प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं
धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः । यातुं
निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वैः समं प्रस्थितं गन्तव्ये सति
जीवितं प्रियसुहृत्सार्थः किमुत्सृज्यते ॥’ - नायके प्रया-
गोन्मुखे सति तत्क्षणसंजातकार्श्यादिकायाः कस्याश्चिज्जीवितं
प्रति सोपालम्भोक्तिरियम् । हे जीवित, प्रियतमे न तु
प्रियमात्रे, गन्तुं निश्चितचेतसि चेतस्येव निश्चयं कृतवति
न पुनर्मां प्रति यामीत्युक्तवति, बल्यैः प्रस्थानं कृतम्, न
तु क्रियते । तेन शरीरसादो व्यज्यते । प्रियसखैः ।
सर्वो हि रुदित्वैव जीवितं जहाति । ततश्च जीविते
निर्गच्छति नियमेन सहनिर्गमादस्त्राणामश्रूणां जीवितं प्रति
प्रियसखत्वम् । यमेन निर्गम्यते तेष्वस्त्रेषु गतेष्वपि
त्वं न गच्छसि, धित्के ततश्च त्वयि गच्छति यैर्नि-
र्लज्जतामिति व्यज्यते । गतम्, न तु गम्यते । तेन
प्रियतमस्य गमननिश्चयक्षणे एव यथा क्षणान्तरे लेशोऽपि
न निर्गच्छति तथा निःशेषमस्त्रैर्युगपद्गतमिति व्यज्यते ।
तथा च बाह्येन्द्रियसादः । तथा धृत्या क्षणमपि न स्थित-
मित्यन्तःकरणधर्माणाम्, चित्तेन प्रियतमस्य पुरो गन्तुमु-
द्योगः कृत इत्यन्तःकरणस्य च सादो व्यज्यते । एवं सर्वै-
र्बलयादिभिः समं युगपत्प्रस्थितम् । तद्वलयादिरूपः प्रिय-

सुहृत्सार्थः । तेषामेकशरीरसहवासप्रियसुहृत्त्वम् । किमु-
त्सृज्यते ? तान्विहायैकाकितया गमने को हेतुः ? अगमनं
च नास्त्येवेत्याह—गन्तव्ये सतीति । धिक्त्वां निर्लज्जं यः
प्रियतमे गन्तुमुद्यते न गच्छसीति भावः । अत्र प्रवासहे-
तुको विप्रलम्भः ॥ १०९ ॥

अथ शापहेतुकं लक्षयति—

मुन्यादिकोपतोऽश्लेषो विप्रलम्भस्तु शापजः ।
मार्द्रीं दृष्ट्वा रहः शापमपि स्मृत्वा स विव्यथे ॥

मुनिदेवस्वाम्यादिकोपजोऽसंभोगः शापहेतुको विप्रलम्भः ।
यथा पाण्डोर्मार्द्रीसंनिधानेऽपि शापवशादसंप्रयोगेण विप्रल-
म्भः शापहेतुकः ॥ यथा वा— ‘त्वामालिख्य प्रणयकुपितां
धातुरागैः शिलायामात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि
कर्तुम् । अस्मैस्तावन्मुहुरपचितैर्दृष्टिरालिप्यते मे क्रूरस्तस्मि-
न्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः ॥’— गैरिकैः शिलायां
त्वां प्रणयकुपितामालिख्य ममात्मानं त्वच्चरणानतं लिखितुं
यावदिच्छामि तावन्मुहुरभिवृद्धैरश्रुभिर्मे दृष्टिराच्छाद्यते ।
तस्मिन्नालेख्येऽपि क्रूरः सर्वप्रकारेण दुःखकारी कृतान्तो
मन्मथो दैवं वावयोः संगमं न सहते ।—इत्यत्र ‘शापेनास्तं
गमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः’ इत्युपक्रमवशेन शापहेतु-

कता । अद्यप्ययं प्रवासस्यैव भेदः संभवति, तथापि किञ्चि-
 द्वेदमवलम्ब्य पृथगुक्तिः, अन्यथा विश्लेषत्वेन संभोग-
 भिन्नानामैक्यापत्तेः । पाण्डोः शापहेतुको विप्रलम्भस्तु
 प्रवासासंकीर्ण इत्याहुः ॥ ११० ॥

अथ हास्यं लक्षयति—

हासः स्थायी भवेद्यस्य स हास्यरस इष्यते ॥
 विकटास्थिमयी माला वस्त्रं चर्माङ्गदं फणी ।
 उचितोऽहं वरो गौर्या इतीशः सस्मितोऽभवत् ॥

यथा वा— ‘आकुञ्च्य पाणिमशुचिं मम मूर्ध्नि वेश्या
 मन्त्राम्भसां प्रतिपदं पृषतैः पवित्रे । तारस्वनं प्रहितशूक्त-
 मदात्प्रहारं हा हा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्मा ॥’ —
 विष्णुशर्माभिधानः कश्चन श्रोत्रियो हा हा हतोऽस्मीति
 रोदिति । कुतः ? अशुचिं प्राणिमाकुञ्चयाकुञ्चिताङ्गुलिच-
 तुष्टयीघटिताङ्गुष्ठं कृत्वा वेश्या प्रतिपदं प्रोक्षितैर्मन्त्रपूताना-
 मम्भसां शीकरैः पवित्रे मम शिरसि तारस्वनमुच्चस्वनं यथा
 भवति तथा प्रहितशूक्तं कुञ्चितेनाधरोष्ठं पुटेनासभ्यः
 शूत्कारोऽपि यथा भवति तथा प्रहारमदात्, पञ्चाङ्गुलीप्र-
 योगं कृतवतीति यावत् । —इत्यत्र विष्णुशर्मालम्बनम्,

रोदनादिकमुद्दीपनम् ; अवलोककानां हासादिकमनुभावः,
लज्जादिर्व्यभिचारी । काव्यनिबद्धैरेतैः संवलिततया हासाख्यः
स्थायी सहृदयैश्चर्व्यमाणो हास्यो रस इति ध्येयम् । पूर्वो-
दाहरणे हास्यो न प्राप्य आत्मस्थश्च । अत्र प्राप्यः
परस्थश्चेति भेदः ॥ १११ ॥

अथ करुणं लक्षयति —

शोकः स्थायी भवेद्यस्य तमाहुः करुणं रसम् ।
म्रिये प्रियेण चेदेष किं करोतु स्तनंधयः ।
न चेदसह्यं वैधव्यमिति मोहमियाय सा ॥

अत्र प्रियमरणं विभावः, प्रलापोऽनुभावः, दैन्यविषादादयो
व्यभिचारिणः, शोकः स्थायी एभिः काव्यनिबद्धैरभि-
नीतैर्वा संवलिततया सहृदयैः करुणरसश्चर्व्यते ॥ यथा
वा— ‘हा मातस्त्वरितासि कुत्र किमिदं हा देवताः
काशिषो धिक्प्राणान्पतितोऽशनिर्हुतवहस्तेऽङ्गेषु दग्धे दृशौ ।
इत्थं वर्वरमर्धरुद्धकरुणाः पौराङ्गनानां गिरश्चित्रस्थानपि
रोदयन्ति शतधा कुर्वन्ति भित्तीरपि ॥’— प्रमीतां मातरं
प्रत्यनुशोचन्तीः पौराङ्गनाः प्रेक्ष्य शोचतः कस्यचिदुक्तिरि-
यम् । हा मातः, कुत्र त्वरितासि ? हा देवताः, किमिदं
कृतम् ? ब्राह्मणानामाशिषः क गताः ? प्राणान्धिगये मातरि

गतेऽपि तिष्ठन्ति । अकाण्ड एवाशनिः पतितः । दुःखमेवा-
 शनित्वेनाध्यवसीयते । हे मातः, यतस्तेऽङ्गेषु हुतवहः प्रज्व-
 लति । दृशौ च दग्धे । इत्थं बर्बटं गद्गदं यथा भवति तथा ।
 अत एवार्ध एव रुद्धा अत एव करुणाः शोकावहाः पौर-
 स्त्रीणां प्रलापाश्चित्रगतानपि जनान् रोदयन्ति, चित्रभिक्तीरपि
 क्षतधा कुर्वन्ति । —इत्यत्र मृता मातालम्बनविभावः, हुत-
 वहप्रज्वलनादिकमुद्दीपनम्, प्रलापादिकमनुभावः, तद्वय-
 जिता दैन्यचिन्तादयो व्यभिचारिणः, शोकः स्थायी ।
 एभिः काव्ये निबद्धैरभिनीतैर्वा संवलिततया सहृदयैः
 करुणरसश्चर्यते ॥ ११२ ॥

अथ रौद्रं लक्षयति—

क्रोधः स्थायी भवेद्यस्य स तु रौद्ररसः स्मृतः ॥
 कुठारोऽयं कठोरास्थिखण्डनोद्यत्स्वणात्कृतिः ।
 भिन्द्यादङ्गानि भूपानां यैर्वृथा मे पिता हतः ॥

अत्र परशुरामगतः क्रोधः स्थायी, क्षत्रिया आलम्बन-
 विभावाः, पितृहननमुद्दीपनम्, परुषभाषणादिरनुभावः,
 तदनुमिता औड्र्यामर्षादयो व्यभिचारिणः ॥ यथा वा—
 ‘कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकं मनुजपशुभिर्निर्मर्यादै-

भवद्विरुदायुधैः । नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभामकिरीटि-
नामयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ॥'—
इदं हि द्रोणवधक्रुद्धस्याश्वत्थाम्नो वचनम् । इदं द्रोणवध-
रूपं गुरु महत्पातकं यैर्मनुजपशुभिः पशुप्रायैर्धृष्टद्युम्नादिभिः
कृतम् । पशुवदविवेकी न चेत्को वा संन्यस्तशस्त्रमाचार्यं
हन्यादिति भावः । यैर्निर्मर्यादैरतिक्रान्तधर्मसेतुभिर्नरकरि-
पुप्रभृतिभिरनुमतं वा यैर्भवद्विरन्यैः क्षत्रियैर्दृष्टं वा !
नन्वस्माकं धृष्टद्युम्ननिवारणे न सामर्थ्यमतस्तूष्णीं दृष्टमिति
नास्मास्वपराध इत्यत उक्तमुदायुधैरिति । तेन तन्निवारण-
सामर्थ्येऽप्युपेक्षितमिति व्यज्यते । तेषां भीमार्जुनसहितानां
नरकरिपुणा संमं भवतामसृङ्मेदोमांसैर्दिशां बलिं करोमि । —
इत्यत्र धृष्टद्युम्नादय आलम्बनविभावाः, गुरुवधादय उद्दीप-
नविभावाः, साटोपालापौऽनुभावः, उग्रतादयो व्यभिचा-
रिणः, क्रोधः स्थायीति ध्येयम् ॥ ११३ ॥

वीररसं लक्षयति—

स्थायुत्साहो भवेद्यस्य स वीररस इष्यते ॥
चापमानय सौमिते शरांश्चाशीविषोपमान् ।
सागरं शोषयिष्यामि पद्भ्यां यान्तु प्लवंगमाः ॥

अत्र सागर आलम्बनविभावः, संसरम्भालापादिरनु-
भावः, तदनुमिता गर्वादयो व्यभिचारिणः, उत्साहः
स्थायी । यथा वा—‘क्षुद्राः संत्राममेनं विजहित हरयो
भिन्नशक्रेभकुम्भा युष्मद्गात्रेषु लज्जां दधति परममी सायकाः
संपतन्तः । सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि न हि रुषां नन्वहं मे-
घनादः किंचिद्भूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि॥’

—हे क्षुद्राः पराक्रमगन्धानभिज्ञा हरयः कपयः, एनं
संत्रासं मुञ्चत । कुतः ? भिन्नैरावतकुम्भा मदीयाः शरा
भवदङ्गेषु संपतन्तो लज्जां वहन्ति । अत्र युष्मदिति गात्रे-
ष्वित्युक्त्या भवतां सर्वेषामखिलाङ्गानां युगपलक्ष्यत्वेऽपीति
व्यज्यते । सौमित्रे सुमित्रापुत्रेत्यतिबालत्वम् । तिष्ठ निर्भय-
मास्व । कुतः ? मम रुषां त्वं न पात्रमसि । यतोऽयं
मेघनादः । यः शक्रमपि बद्धवानस्मि सोऽहमिति
व्यज्यते । नन्विति प्रसिद्धौ । ननु तर्हि कस्ते शौर्यस्य
विषय इत्यत आह— रामं किंचिदन्वेषयामि, तस्य
शूरमन्यत्वात् । शूरताभिमानमेव तस्य संभावयति—
भूभङ्गेति । अत्र राम आलम्बनविभावः, जलधि-
नियमनादिरुद्दीपनविभावः, रामान्वेषणादिरनुभावः, तदनु-
मिता गर्वादयो व्यभिचारिणः, उत्साहः स्थायी । अयं च
वीररसो रणवीरो दयावीरो दानवीरश्चेति त्रिविधः । तत्राद्य

उदाहृतः ॥ द्वितीयो यथा— ‘सिरामुखे स्यन्दत एव रक्त-
मद्यापि देहे मम मांसमस्ति । तृप्तिं न पश्यामि तवापि
तावत्किं भक्षणार्थं विरतो गरुत्मन् ॥’ —इयं हि नागा-
नन्दे गरुडोपहारीकृतशङ्खचूडार्थं स्वदंहं गरुडाहारतया कृत-
वतो जीमूतवाहनस्य स्वधैर्यावलोकनविस्मयस्तिमितं गरुत्मन्तं
प्रत्युक्तिः ॥ दानवीरो यथा— ‘कर्णश्चेत्कवचं ददाति हरये
शक्तिं गृहीत्वा स्वयं जन्मारभ्य समार्जिताय यशसे दत्तो
निवापाञ्जलिः । स्वामिञ्जीवनदायिनोऽपि भुवने सन्त्येव
तेषां पुनः प्रस्तावे कतमस्तवास्तु तनयो यो विक्रये
पाण्डितः ॥’ —यदि कवचं देयं तदा शक्तिं गृहीत्वा देय-
मिति वदन्तं भानुं प्रति कर्णवचनमिदम् ॥ ११४ ॥

अथ भयानकं लक्षयति—

स्थायी भावो भयं यस्य भयानकरसस्तु सः ॥
घनगर्जितमाकर्ण्य विशन्तो गिरिकन्दराः ।
ताभ्यः प्रतिध्वनेर्भीता निवर्तन्ते मृगार्भकाः ॥

अत्र घनरवादिरालम्बनविभावः, गिरिकन्दराप्रवेशादिरनु-
भावः, तदनुमितो वेगादिव्यभिचारी, भयं स्थायी भावः ॥
यथा वा— ‘प्रीवामङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने वद्ध-

दृष्टिः पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।
 दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योद-
 मप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥' — अनु-
 पतति पश्चादागच्छति स्यन्दने रथे ग्रीवाभङ्गेण कण्ठकाण्ड-
 विबलनेनाभिरामं यथा भवति तथा मुहुर्बद्धदृष्टिः, शरः पश्चा-
 द्भागे पतिष्यतीति भयात्पश्चाद्भागं सर्वमाधिक्येन पूर्वकायप्रविष्टं
 कुर्वन्नर्धचर्वितैः श्रमवशविवृतान्मुखाद्भूयसाद्विदर्भैः कीर्णसरणि-
 रयं मृगः समधिकप्लुतिमत्तया नभस्यधिकं प्रयाति भूमावत्पं
 प्रयाति । — इत्यत्र स्यन्दन आलम्बनविभावः, तदनुपतनमु-
 दीपनम्, पूर्वकायप्रवेशश्रमविवृतमुखत्वादयोऽनुभावाः, तद-
 नुमिताः शङ्कात्रासादयो व्यभिचारिणः । एतैर्भयाख्यस्य
 स्थायिनः परिपोषाद्भयानकरसः । यद्यप्यत्र त्रासस्य व्यभि-
 चारिणः स्वशब्देनोपादानमयुक्तं तथाप्यनुभावस्य पूर्वका-
 यप्रवेशादेः क्लमसाधारण्यादत्र त्रासस्य स्वशब्देनोपादाने-
 ऽप्यदोष इत्याहुः ॥ ११५ ॥

अथ बीभत्सं लक्षयति—

स्थायी जुगुप्सा यत्र स्या-

तस बीभत्सरसः स्मृतः ॥

अन्तप्रोतकपालालीभूषणारावभीषणा ।

पीतोच्छर्दितरक्ताक्तस्तना तिष्ठति नाटका ॥

अत्र ताटकालम्बनविभावः, तदीयान्त्रप्रोतकपालालीभूषण-
त्वादिरुहीपनविभावः, तदीक्षणजनितवक्त्रकूणनाङ्गसंहत्या-
दयोऽनुभावाः, तदनुमिताः शङ्कादयो व्यभिचारिणः ।
एभिः परिपुष्टो जुगुप्साख्यः स्थायी बीभत्सरसः ॥ यथा
वा— ‘उत्क्रुत्योत्क्रुत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिकपृष्ठपीठाद्यवयवसुलभान्युप्रपूतीनि जग्ध्वा । आत्त-
स्नायवन्त्रनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्कादङ्कस्थादस्थि-
संधिस्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमस्ति ॥’— गजादीनां निह-
तानां कृत्तिं चर्म प्रथममुत्क्रुत्योत्क्रुत्य पृथून्युत्सेधभूयांस्युप-
चयभूयिष्ठान्यंसयोः स्फिकोरूरुसंधिप्रदेशयोः पृष्ठपीठाद्यव-
यवेषु च सुलभान्युप्रपूतीनि दुःसहदुर्गन्धानि मांसानि
जग्ध्वा भक्षयित्वा स्नायवोऽस्थिवन्धनसिरा अन्त्राणि सिरा-
न्तराणि नेत्राणि चात्तानि भक्षितानि येन स तथाभूतः
प्रेतरङ्कः प्रेतेषु पिशाचविशेषेषु दरिद्रः शिशुर्वा, अङ्कस्थात्क-
रङ्काच्छरीरादस्थिसंधिषु स्थपुटतया निम्नोन्नततया गतं स्थितं
क्रव्यं मांसमव्यग्रमत्वरं प्रकटितदशनः सन्नस्ति भक्षयति । —
इत्यत्र प्रेतरङ्क आलम्बनविभावः, तदीयं कृत्त्युत्क्रुन्तनादिकमु-

दीपनम्, तदवलोकनजनितो माधवस्य मुखविकारादिरनुभावः,
तदनुमितास्त्रासादयो व्यभिचारिणः । एभिर्जुगुप्सास्यस्था-
यिनः परिपोषाद्वीभत्सरसश्चर्यते ॥ ११६ ॥

अद्भुतं लभयति —

यत्र स्थायी विस्मयः स्या-

त्सोऽद्भुताख्यो रसः स्मृतः ॥

अनादिकिटिहंसाभ्यामप्यदृष्टाद्भिः शिखरम् ।

अहो महो महदहं महयाम्यधिमानसम् ॥

अयं चाद्भुतरसो दिव्यो मानुषश्चेति द्विविधः । तत्र
दिव्यविभावकत्वे दिव्यः, मनुष्यविभावकत्वे तु मा-
नुषः । तन्नाम उदाहृतः । तत्र महेश्वर आल-
म्बनविभावः, तदनुस्मरणजनिता नेत्रविकासादयोऽनु-
भावाः, तदनुमिता हर्षादयो व्यभिचारिणः । एभिर्विस्मय-
स्य परिपोषादद्भुतरसश्चर्यते ॥ मानुषो यथा— ‘चित्रं महानिष
वताविकारः क कान्तिरेषाभिनवैव भङ्गी । लोकोत्तरं धैर्य-
महो प्रभावः काप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः ॥’—युद्धसंनद्धं
कुशमवेक्ष्य रामभद्रस्य वचनमिदम् । एष बालोऽपि महा-
निव भाति चित्रम्, अस्याविकारो वताश्चर्यम्, एषा कान्तिः

क कुत आगता, भङ्गवस्थितिरभिनवैवानुभूतपूर्वा, अस्य
धैर्यं लोकोत्तरम्, अस्य प्रभावः प्रभुत्वमहो, अस्याकृतिरवय-
वसंस्थानविशेषः कापि वाङ्मनसातीता, तस्मादस्यैव एता-
दृशः सर्गः सृष्टिर्नूतन एव लोकसृष्टिविलक्षण एव ।— इत्यत्र
कुश आलम्बनविभावः, तदीयमहत्त्वादय उद्दीपनविभावाः,
तदवलोकनजनिता रामस्य नेत्रविकासादयोऽनुभावाः, तद-
नुमिता हर्षादयो व्यभिचारिणः । एभिर्विस्मयस्य स्थायिनः
परिपोषादद्भुतरसश्चर्व्यते ॥ ११७ ॥

एषां स्थायिभावानां लक्षणमुच्यत इति प्रतिजानीते—
रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिनां लक्ष्म कथ्यते ॥
स्पष्टम् ॥ ११८ ॥

तत्र सामान्यलक्षणमाह—

चिरं चित्तेऽवतिष्ठन्ते संबध्यन्तेऽनुबन्धिभिः ।
रसत्वं प्रतिपद्यन्ते प्रवृद्धाः स्थायिनस्तु ते ॥
ये चित्ते चिरं वासनात्मनावतिष्ठन्ते, अनुबन्धिभिर्विभा-
वादिभिः संबध्यन्ते, ततः प्रवृद्धाः सन्तो रसत्वं प्रतिपद्यन्ते,
ते स्थायिन इत्युच्यन्ते ॥ ११९ ॥

लक्षणान्तरमाह—

विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः ।

आत्मभावं नयत्यन्यान्स स्थायी लवणाकरः ॥

विरुद्धैः स्थाय्यन्तरैरविरुद्धैर्व्यभिचारिभिर्वा यो न विच्छिद्यते । अत एव मालतीपरिणयार्थं महामांसविक्रयप्रसङ्गेन इमशानवाटं गतस्य माधवस्य प्रेतरङ्गादिदर्शनेन जुगुप्सायां समुद्भूतायामपि न रतेर्विच्छेद इति द्रष्टव्यम् । अन्यान्विभावादीनात्मभावमात्मना सहास्वादविषयतां नयति स स्थायीत्याहुः ॥ १२० ॥

एतेषां प्राधान्यमाह—

भावान्तरोपकार्यत्वात्प्रधानत्वेन ते मताः ॥

ते स्थायिनो भावान्तरैरनुभावैर्व्यभिचारिभिश्चोपकार्यतया प्राधान्यं भजन्ते । तदुक्तम्— ‘स्थायिनामेव भावानामुपकाराय सर्वदा । वर्तन्ते सात्त्विका भावा भावाश्च व्यभिचारिणः ॥’ इति ॥ १२१ ॥

विशेषलक्षणानि रत्यादीनामाह—

मनोनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनं रतिः ।

इष्टार्थस्य त्वमंप्राप्तौ सैवोत्कण्ठा निगद्यते ॥

इष्टार्थविषयकः सुखाकारो मानसिको वृत्तिविशेषो रतिः ।
सैव रतिरिष्टार्थस्यामंप्राप्तावुत्कण्ठेत्युच्यते ॥ १२२ ॥

हासं लक्षयति—

हासो विकृतवेषादिदर्शनान्मानसी क्रिया ॥

विकृतवेषवागादिदर्शनश्रवणादिना यश्चेतसो वृत्तिविशेषः
स हासः ॥ १२३ ॥

शोकं लक्षयति—

शोकश्चित्तस्य वैधुर्यमभीष्टविरहादिभिः ।

इष्टविरहादनिष्टप्राप्त्या परदुःखदर्शनादिना वा यच्चित्तस्य
वैधुर्यं शून्यता स शोकः ॥ १२४ ॥

क्रोधं लक्षयति—

प्रतिकूलेषु चित्तस्य वैरस्यं क्रोध उच्यते ॥

प्रतिकूलविषयकचित्तवैरस्यं क्रोधः ॥ १२५ ॥

उत्साहं लक्षयति—

चित्तस्य स्थिरता सर्वकार्येषूत्साह इष्यते ॥

महति संकटे प्राप्तेऽपि यच्चित्तस्य प्रारब्धकार्यनिर्वहणोन्मुख्यं
स उत्साहः ॥ १२६ ॥

भयं लक्षयति—

भयं चित्तस्य वैक्लव्यं व्याघ्रादिजनितं विदुः ॥

व्याघ्रादिहिंस्रदर्शनादिभयहेतूपनिपाते तत्परिहारापरिज्ञाने-
नेतिकर्तव्यतानभिज्ञता भयम् ॥ १२७ ॥

जुगुप्सां लक्षयति—

जुगुप्सा निन्द्यताज्ञानं दोषसंदर्शनादिभिः ॥

अर्थेषु दोषदर्शनादिना या निन्द्यताधीः सा जुगुप्सा ॥

विस्मयं लक्षयति—

अपूर्वदर्शनाच्चित्तविस्तारो विस्मयो मतः ॥

लोकोत्तरवस्तुदर्शनाद्याश्चित्तस्य विस्तारः स विस्मयः ॥

अथानुभावाल्लक्षयति—

अनुभावा विभावादिजन्यास्तद्व्यञ्जिकाः क्रियाः ॥

विभावैर्यभिचारिभिश्च जन्या विभावानुभावव्यञ्जिका भुजा-
क्षेपकटाक्षविक्षेपादिकाश्चेष्टा अनुभावाः ॥ १२८ ॥

यद्यप्यनुभावभेदा एव स्तम्भप्रलयादयस्तथापि 'विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानः स्वादु-
त्वं स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥' इति दशरूपके सात्त्विकानामनुभावाद्भेदेन निर्देशात्तान्पृथङ्निर्दिशति—

स्तम्भः प्रलयरोमाञ्चौ स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू ।
अश्रु वैस्वर्गमित्यष्टौ सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ॥
स्पष्टोऽर्थः ॥ १३१ ॥

तेषां सामान्यलक्षणमाह—

सात्त्विकाः परदुःखादिभावनाभावितात्मजाः ॥
परगतसुखदुःखभावनाभावितात्मत्वं सत्त्वम् । ततो भवाः
सात्त्विकाः ॥ १३२ ॥

तत्र स्तम्भं लक्षयति—

स्तम्भो रागादिसंभूतं निष्क्रियाङ्गत्वमुच्यते ।
कीलिता कामबाणैः किं निश्चलासीत्तमेक्ष्य सा ॥
यथा वा—'चित्ते निधत्ते सुदती यदा त्वां निःस्पन्दतामेति
तदा नितान्तम् । कथं क्षमा स्पन्दितुमाशयस्थे विश्वंभराभार-
भृति त्वयीयम् ॥' इति ॥ १३३ ॥

अथ प्रलयः—

प्रलयः सुखदुःखाद्यैरन्तरिन्द्रियमूर्च्छनम् ।
हरिणाक्षी तमालक्ष्य मग्ना मोहमहार्णवे ॥

यथा वा—‘ ध्यानावधानावसरागतत्वदालिङ्गनानन्दजमोह-
भाजः । परिस्फुरन्तः पुलकप्ररोहाः प्राणेषु तन्व्याः प्रतिभू-
भवन्ति ॥’ इति ॥ १३४ ॥

रोमाञ्चस्वेदौ लक्षयति—

रोमाञ्चः पुलकोद्भेदः स्वेदस्त्वङ्गाजलोद्गमः ॥
पुलकैरुद्गिरन्त्यन्तःकामबाणान्प्रियागमे ।
स्मरराज्याभिषिक्तेन स्विन्नाङ्गी कामिनी बभौ ॥

यथा वा—‘ स्वेदाम्बुषिक्ते हृदये सुदया रतीशिता संप्रति
रागबीजम् । अङ्कुरयन्किं पुलकापदेशात्पुनःपुनः सिञ्चति
वाष्पपूरैः ॥’ इति ॥ १३५ ॥

अथ वैवर्ण्यम्—

वैवर्ण्यं रागरोषादेर्जनिताङ्गविवर्णता ।
आसीत्प्रियङ्गुश्यामापि शरकाण्डविपाण्डरा ॥

यथा वा—‘ असावपूर्वः स्मरधातुवादी संताप्य संताप्य

रसानुवेधात् । सुवर्णमस्याः सुदृशः शरीरं दुर्वर्णमेव द्रुत-
मातनोति ॥ ' इति ॥ १३६ ॥

अथ वेपथुः—

रागभीत्यादिजनितं वेपथुर्गात्रकम्पनम् ।
कदलीव चकम्पे सा यामीति प्रेयसोदिता ॥

यथा वा— ' मधुद्रवैर्मन्मथसायकानां स्वेदाम्बुभिः सिक्त-
शरीरयष्टिः । तत्पञ्चवातैस्तरला तदीयपुङ्खैः स्फुरद्भिः पुल-
कैर्वृता सा ॥ ' इति ॥ १३७ ॥

अथाश्रु लक्षयति—

अश्रु नेतोद्भवं वारि दुःखरोषप्रहर्षजम् ।
तस्याः प्रियेक्षणोत्काया नेत्रे बाष्पपरिप्लुते ॥

यथा वा— ' मध्ये नभो मन्दममीरमस्याः श्वासे सुधादी-
धितिधाम हासे । भुवं नितम्बे च पुरा निधाय नेत्रे विधा-
त्राद्य निधीयतेऽम्भः ॥ ' इति ॥ १३८ ॥

अथ वैस्वर्यम्—

भवेद्भदभाषित्वं वैस्वर्यं प्रमदादिजम् ।
बाष्पोपरुद्धकण्ठा सा शठं नो वक्ति किञ्चन ॥

यथा वा— 'किमत्र चित्रं वद कीरवाणी विलासिनी साजनि
विस्वरेति । इदं तु चित्रं यदुनाथ यत्ते सूक्तिस्तथास श्रुति-
संगतापि ॥' इति ॥ १३९ ॥

अथ व्यभिचारिणो निर्दिशति—

निर्वेदग्लानिशङ्कारुधास्तथासूयामदश्रमाः ।
आलस्यं चैव दैन्यं च चिनातमोहः स्मृतिर्धृतिः ॥
व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।
गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च ॥
सुप्तं विबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्था तथोग्रता ।
मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥
त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।
त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः ॥
स्पष्टम् ॥ १४० ॥

एषां सामान्यलक्षणमाह—

विशेषेणाभिमुख्येन स्थायिनं ज्ञापयन्ति ये ।
अनुभावादिहेतूस्तान्वदन्ति व्यभिचारिणः ॥
स्पष्टम् ॥ १४१ ॥

तत्र निर्वेदं लक्षयति—

दुःखेर्ष्यातत्त्वबोधादेर्निर्वेदो निष्फलत्वधीः ।
फलं किमेतैः सखि मे पद्मैश्चण्डकरप्रियैः ॥

यथा वा—‘कृतं मृणालैः किमलैरलं मे प्रयोजनं किं प्रसवा-
स्तरेण । हिताय नेयं हिमवालुकेति सेयं निरुद्धे शिशिरोप-
चारान् ॥’ इति ॥ १४२ ॥

अथ ग्लानिः—

बलस्यापचयो ग्लानिर्वैवर्ण्यारतिकारणम् ।
धराधरादपि गुरुं वेत्ति सा मणिकन्दुकम् ॥

यथा वा—‘अहार्यभारादिव हन्त हारादूनाधुना दृप्त-
गजेन्द्रयाना । महीभृतं त्वां हृदये विभर्ति मनोभवाज्ञाम-
हिमा स एषः ॥’ इति ॥ १४३ ॥

अथ शङ्का—

अनिष्टाभ्यागमोत्प्रेक्षा शङ्का लज्जादिसंभवा ॥
ज्ञास्यत्यन्य इतीति त्वां हृदा साप रिरंसया ।
सर्वाङ्गीणैस्तु पुलकैरथापि प्रापि लक्ष्यताम् ॥

यथा वा—‘जानाति यावज्जनतेति शौरे परिस्फुरत्पाण्डि-

मगोपनाय । अजानती मानसजाग्निदीप्तिं करोति मुग्धा
घनसारमङ्गे ॥ १४४ ॥

अथासूया--

परोत्कर्षासहिष्णुत्वमसूया परिकीर्तिता ।
वीक्ष्य प्रियान्वितामन्यां बालासीदरुणेक्षणा ॥

यथा वा-- 'महीयते माधवसंगतेयं वल्ली भवत्या पुषिता
वराङ्गी । आलोकयेत्यालिमुदीरयन्तीमालोकेते माधव नर्तित-
भ्रूः ॥'--माधवं प्रति रुक्मिणीदूतीवचनामिदम् । अत्र
श्लेषमहिम्ना वल्ग्या माधवसङ्गतिं वदन्तीमाली प्रति रु-
क्मिण्या असूया नर्तितभूरित्यनेन व्यज्यते ॥ १४५ ॥

अथ मदः--

संमोहानन्दसंभेदो मदिरादिकृतो मदः ।
वदत्यसंगतार्थं सा प्रियचिन्तैकतत्परा ॥

स्पष्टम् ॥ १४६ ॥

अथ श्रमः--

श्रमः खेदोऽध्वरत्यादिजातः खेदादिकारणम् ।
मुहुस्त्वदागतिभ्रान्त्या खिद्यते सा गतागतैः ॥

मदश्रमौ यथा वा—‘हसत्यकाण्डे हरिणेश्वरा सा फूत्कृत्य
रोदित्यथ साश्रुपूरा । गतागतैः स्विद्यति केवलैस्त्वचिन्ता-
सवास्वादनमत्तचित्ता ॥’ इत्यत्र पूर्वार्धे मद उत्तरार्धे श्रमश्च
व्यज्यते ॥ १४७ ॥

अथालस्यम्—

क्रियासु मान्यमालस्यं सुखदुःखमदादिभिः ।
का वार्त्ता गृहकृत्येषु त्यक्ताहारविधेस्तनोः ॥

स्पष्टम् ॥ १४८ ॥

अथ दैन्यम्—

सत्त्वत्यागादनौद्धत्यं दैन्यं कार्पण्यसंभवम् ।
क्षणं पिधेहि शीतांशुं सखि ते शतशोऽञ्जलिः ॥

आलस्यदैन्ये यथा वा—‘आलीजनादेशमपारयन्ती कर्तुं
कटाक्षैरुचितक्रियासु । त्वदान्तिकं प्रेषयितुं प्रियोक्तीर्ब्रवीति
भूयः परिचारिकासु ॥’ इत्यत्रार्धद्वयेन क्रमादालस्यदैन्य-
योर्व्यक्तिः ॥ १४९ ॥

अथ चिन्ता—

इष्टानभिगमाद्व्यानं चिन्ता शून्यत्वतापकृत् ।
किमप्युन्नमितैकभ्रूधर्यायति त्वयमेव सा ॥

स्पष्टम् ॥ १५० ॥

अथ मोहः—

मोहस्तु मूर्च्छनं भीतिदुःखावेशानुचिन्तनैः ।
निरीक्ष्येन्दुं रथाङ्गीव निरीहास्ते निशासु सा ॥

चिन्तामोहौ यथा वा—‘स्वयं किमप्यस्फुटमालपन्ती पृष्टा
पुनर्न प्रतिवक्ति किञ्चित् । समाधिलीनेव ततः क्षणेन सा
सामिसंमलितलोचनास्ते ॥’ इत्यत्रापि क्रमाच्चिन्तामोहयो-
रर्धाभ्यामभिव्यक्तिः ॥ १५१ ॥

अथ स्मृतिः—

स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयं ज्ञानमुच्यते ।
पुरा तथानुरक्तस्त्वं जातोऽद्य कथमीदृशः ॥

स्पष्टम् ॥ १५२ ॥

अथ धृतिः—

धृतिश्चित्तस्य नैःस्पृह्यं ज्ञानाभीष्टागमादिभिः ।
तदेकसक्तं मच्चित्तमसारं मनुतेऽखिलम् ॥

स्मृतिधृती यथा वा — ‘कर्णातिथित्वं गमिता पुरा यत्कथा
तथानन्दप्रमन्दमाधात् । कीर्त्तिं तदीयां सखि कीर्तय त्वं
गीर्भिः किमन्याभिरिति ब्रवीति ॥’ इत्यत्राप्यर्धाभ्यां स्मृ-
तिधृती क्रमाद्व्यज्यते । १५३ ।

अथ ब्रीडा—

चेतःसंकोचनं ब्रीडा स्तुतिरागादिसंभवम् ।
तमालोक्याभवत्तन्वया मीलितं नयनद्वयम् ॥

यथा वा— ‘आहूय लीलाशुकमादरेण बाहूपरि न्यस्त्य
बहूपलालय । त्वदन्तिकं प्रेषयितुं कृतेच्छा न वाचिकं वक्ति
न जोषमास्ते ॥’ इति ॥ १५४ ॥

अथ चपलता—

भावप्रकाशनपरा चेष्टा चपलतोच्यते ।
हारं स्पृशत्युत्तरीयं संसयत्येक्ष्य सा प्रियम् ॥

यथा वा— ‘दृष्ट्वा तमग्रे तरुणी स्पृशन्ती कर्णान्तलोला-
नलकान्करेण । क्षणं प्रवालश्रवणावतंसमधत्त वैतथ्यपदे-
ऽभिषिक्तम् ॥’ इति ॥ १५५ ॥

अथ दर्पः—

मनःप्रसादो हर्षः स्यादिष्टावाप्त्यादिसंभवः ।

दृष्टे प्रियेऽभजत्तन्वी वर्षानीपलतोपमाम् ॥

स्पष्टम् ॥ १५६ ॥

अथावेगः—

इष्टानिष्टागमाज्जात आवेगश्चित्तविभ्रमः ।

निशम्य स्तनितं सद्यः सस्वजे मानिनी शठम् ॥

हर्षवेगौ यथा वा—‘पञ्चायुधाप्तो विधुरश्चतीति चन्द्रं
समुद्दिश्य सखीभिरुक्ते । सा किञ्चिदुत्फुल्लविलोचनाब्जा
स्रस्तोत्तरीयाभरणोज्जिहति ॥’ इति । इदं कृष्णं प्रति
रुक्मिणीदूतविचनम् । अत्र तृतीयचतुर्थपादाभ्यां क्रमेण
हर्षावेगाभिव्यक्तिः ॥ १५७ ॥

अथ जाड्यम्—

जाड्यमप्रतिपत्तिः स्यादिष्टानिष्टागमादिभिः ।

प्रिये समागते तन्वी न किञ्चिद्बुधे क्षणम् ॥

अत्र प्रियसमागमेनाप्रतिपत्तिवर्णनाज्जाड्यं व्यज्यते । यथा
वा—‘संचारिकाप्रेषणसाहसिक्यं कन्याजनानां न कदापि
भव्यम् । कामोऽपि मोहं कुरुते बतेति कर्तव्यमेषा न किम-
प्यवैति ॥’ इति ॥ १५८ ॥

अथ गर्वः—

आत्मोत्कर्षोऽन्यधिकारपूर्वो गर्वो बलादिजः ।
तुल्या मया किं सा धूर्त रूपेण तव या प्रिया ॥
अत्र सपत्नीनिन्दापूर्वकमात्मोत्कर्षप्रतीतेर्गर्वो व्यज्यते । यथा
वा— ‘ ततस्तु तेभ्यस्तरुणीमतली श्रुत्वा तवात्मन्यनुराग-
शैलीम् । अन्यावनीनायककन्यकाभ्यो धन्याहमेवेत्यभिमन्यते
सा ॥ ’ इति ॥ १५९ ॥

अथ विषादः—

विषादश्चेतसो भङ्ग उपायापायचिन्तनैः ॥
गतं तेनैव मे चेतो मदनो मां न मुञ्चति ।
दूतीमपि न पश्यामि किमत्र करवाण्यहम् ॥
अत्रोपायचिन्तनेन मनसो भङ्गकथनाद्विषादो व्यज्यते ।
यथा वा— ‘ शृणोमि चेत्तस्य गुणाननङ्गगुणध्वनिर्मा बधि-
रीकरोति । पश्यामि चित्रे यदि पातकी मे बाष्पो विरोधीति
वताकुला सा ॥ ’ इति ॥ १६० ॥

अथौत्सुक्यम्—

कालाक्षमत्वमौत्सुक्यमभिलाषादिहेतुभिः ।
न परं प्रहरत्यद्य पञ्चबाणः क्षणोऽपि हा ॥

अत्र क्षणोऽपि प्रहरवदाचरतीत्यनेन कालाक्षमत्वप्रतिपादना-
दौत्सुक्यं व्यज्यते । यथा वा—‘दूती मनोवेगवती दुरापा
दूरेतरां द्वारवती पुरी च । क्षणोऽपि हा कल्पशतायते मे
करोमि किं वेति करोति चिन्ताम् ॥’ इति ॥ १६१ ॥

अथ निद्रा—

बाह्येन्द्रियाणां वैकल्यं निद्रा दुःखश्रमादिभिः ।
स्वप्ने दृष्ट्वा प्रियं बाहू प्रसारयति सा मुधा ॥

अत्र स्वप्नदर्शनेन बाह्येन्द्रियव्यापारोपरमप्रतीतेर्निद्रा व्यज्यते ॥

अथापस्मारः—

अपस्मरोऽतिभीत्यादेराकुलीभाव इष्यते ।
स्वप्ने प्रयान्तं त्वां मत्वा मा याहीत्याकुला भृशम्
अत्र भृशमाकुलीभावेनापस्मारो व्यज्यते । निद्रापस्मारौ
यथा वा—‘निमीलयत्यक्षि निशासु नैव निषेषमेषाथ नि-
मीलयेच्चेत् । धनुर्धरं वीक्ष्य पुरः सुमाखं धावत्यविश्रान्त-
मितस्ततश्च ॥’ इति ॥ १६३ ॥

अथ सुप्तम्—

सुप्तं तु सुखदुःखाद्यैरन्तरिन्द्रियमीलनम् ।
चिरं निद्राति निश्चिन्तं त्वदाश्लेषसुखादियम् ॥

अत्र निश्चिन्तमित्यन्तरिन्द्रियोपरमप्रतीतेः सुप्तं व्यज्यते ।
यथा वा—‘कदा तदालिङ्गनजातमोदमुधामुधावारिधिमग्न-
चेताः । भुजान्तरे तस्य सुखं शयाना रुजां विनेष्येऽहमि-
तीहते सा ॥’ इति ॥ १६४ ॥

अथ विबोधः—

विबोधश्चेतनावासिर्जृम्भाक्षिपरिमुष्टिकृत् ।
चिरादुत्स्वप्नतां याता विद्वेवोन्मिषति क्षणात् ॥
अत्रोन्मिषतीति विबोधो व्यज्यते ॥ १६५ ॥

अथामर्षः—

क्रोधः कृतापराधेषु स्थिरोऽमर्षत्वमश्नुते ।
याहि याहि प्रिया यत्र कदर्थयसि किं वृथा ॥
अत्रानुनेतर्यपि प्रिये कोपाविष्करणेन क्रोधस्य स्थैर्यादमर्षो
व्यज्यते । विबोधामर्षौ यथा वा—‘राधा न चाहं रति-
वल्लभा ते पथि स्खलनिक पतितोऽसि यद्वा । यावद्धृथा
कुपयति साशु याहि याहीत्युशन्ती मिषतीयमर्थे ॥’ इति ।
अत्र पादत्रयेणामर्षस्तुर्यपादेन विबोधश्च व्यज्यते ॥ १६६ ॥

अथावहित्था—

अवहित्थाकारगुप्तिर्भवेल्लज्जादिसंभवा ।

निहोति सत्वरागत्य निःश्वासं कम्पितस्तनम् ॥

अत्र सुरतभ्रमजनितश्वासस्य सत्वरागत्या निह्वेनावहित्था व्यज्यते । यथा वा—‘तमालमग्रे तरुणं समीक्ष्य तन्वी भवद्भावतया तदैव । खिन्नाखिलाङ्गी सवितुः करेण खिन्ना-
हमस्मीति सलज्जमाह ॥’ इति ॥ १६७ ॥

अथोपप्रता—

अपकारिषु पारुष्यमुपप्रता तर्जनादिकृत् ।

जितोऽसि मन्द कंदर्प त्वज्जेतास्ति हृदि प्रियः ।

अत्रापकारिणि स्मरे पारुष्यादुपप्रता व्यज्यते । यथा वा—
‘माकन्द मन्दोऽसि यतो मुकुन्दं ब्रूषे न मे हन्त यदि
ब्रवीषि । पुष्पाणि पुष्पायुधप्राधनानि भूषा तवैव स्युरिति
ब्रवीमि ॥’ इति । अत्र मुकुन्दप्रवृत्त्यकथनेनापकारिणि चूते
मन्दोऽसीति पारुष्यादुपप्रता व्यज्यते । १६८ ॥

अथ मतिः—

विमृश्य युक्तिभिः शश्वदर्थनिर्धारणं मतिः ।

और्वाग्निर्जृम्भते नेन्दुर्यतो दहति मामसौ ॥

अत्र स्वदाहकत्वयुक्त्या चन्द्रस्यौर्वत्वान्श्रयान्मतिर्व्यज्यते ।

यथा वा—‘विनिन्द्यते हन्त वृथा रसालः समीपमीशोऽस्य
समागतश्चेत् निरन्तरं नन्मुरलीनिनादैरङ्कुरितः स्यादयमि-
त्यवैति ॥’ इति । अत्र निरन्तरपल्लवितत्वाभावेन भगवतो
रसालप्रमीपानागमननिर्धारणान्मतिः । शास्त्रावधारणं मति-
रित्यन्ये ॥ १६९ ॥

अथ व्याधिः—

व्याधिः शरीरसंतापो विरहादिकृतो भवेत् ।
तस्याः शरीरसंतापो यद्यौर्वो हिमशीतलः ॥

अत्र शरीरतापेन व्याधिर्व्यज्यते । यथा वा—‘कृताप्लवा सा
हिमवालुकाभिः सवालुकायां हिमवापिकायाम् । दशानन-
द्रोहिशरानलार्चिर्दन्दह्यमानाब्धिदशां विधत्ते ॥’ इति ॥

अथोन्मादः—

उत्कण्ठाहर्षशोकादेरुन्मादश्चित्तविभ्रमः ।
आगतेयं प्रियतमेत्यालिङ्गति लतामसौ ॥

अत्र लतायां प्रियतमाभ्रान्त्युक्त्योन्मादो व्यज्यते । यथा
वा—‘ब्रवीषि चेदूर्हिण वल्लभं मे तदा समादाय तवैव
पिच्छम् । कर्णावतंसं कलयेऽस्य नान्यद्यशस्तवास्मादिति
याचते सा ॥’ इति । अत्राचेतने प्रार्थनयोन्मादो व्यज्यते ॥

अथ मरणम्—

मरणं मरणोद्योगो विरहादिभवो मतः ।

चन्द्रमुद्रीक्षते बाला निजजीवितनिःस्पृहा ॥

अत्र चन्द्रवीक्षणरूपमरणोद्योगेन मरणं व्यज्यते । यथा वा—‘चन्द्रांशुलीलावनचन्दनादिवार्त्तासु चार्ता वरवर्णिनी सा । आरामभूमावनुलिप्तगात्री चन्द्रातपं संप्रति खेवते सा ॥’ इति ॥ १७२ ॥

अथ त्रासः—

त्रासश्चित्तस्य संक्षोभ आकस्मिकभयादिभिः ।

मानिनी स्तनितं श्रुत्वा हठादालिङ्गति प्रियम् ॥

अत्र मानिन्या हठालिङ्गनेनाकस्मिकभयप्रतीतेस्त्रासो व्यज्यते । अपस्मारोऽतिभीत्यादेराकुलीभावः, त्रासस्त्वाकस्मिकभयादाकुलीभाव इति भेदः ॥ यथा वा—‘आशङ्क्य भृङ्गारवमङ्गजातमौर्वीलताटङ्कृतिमेव गुर्वाम् । ध्यानागतत्वत्परिरम्भणाय दीना मुधासारयति स्वबाहू ॥’ इति ॥ १७३ ॥

अथ वितर्कः—

संदेहात्कल्पनानन्त्यं वितर्कः परिकीर्तितः ।

प्रेषयामि सखीं यद्वा स्वयं यामि तदन्तिकम् ॥

अत्र सखीं प्रेषयामीत्यादिनानेकत्रिकल्पकल्पनाद्वितर्को व्य-
ज्यते ॥ यथा वा—‘ पश्याम्यलिश्यामलमालि कंचित्स्वप्नो
नु नाप्नोमि सदैव निद्राम् । भ्रमो नु नोदेति कदापि बाधा
मायैव मारस्य तदित्येवैति ॥’ इति ॥ एवं रसान्तरेष्वपि
व्यभिचारिणो यथासंभवमुदाहार्याः ॥ १७४ ॥

एवं काव्यनाट्यसाधारणानष्टौ रसाभिरूप्य काव्यमात्रा-
साधारणं नवमं रसं निरूपयति—

**निर्वेदस्याधिकः काव्ये शान्तोऽपि नवमो रसः ।
संसारे किमसारेऽस्मिन्भक्तिं कुरु भवे मनः ॥**

यत्र तत्त्वज्ञानादिजनितनिष्फलत्वधीरूपो निर्वेदः स्थायी स
शान्ताख्यो नवमो रसोऽपि काव्येष्वस्ति । अत एव व्यभि-
चारिषु हर्षोत्सुक्यादिषु विद्यमानेषु निर्वेदस्यामङ्गलप्रायत्वेन
प्रथममुपादेयत्वेऽप्युपादानं व्यभिचारित्वेऽपि तस्य शान्तरसं-
प्रति स्थायित्वसूचनार्थम् । न चैवममर्षस्यापि क्रोधरूपस्य
रौद्ररसे स्थायित्वात्तस्य वा प्रथममुपादानं किं न स्यादिति
वाच्यम्, स्थायिप्रकरणे तस्य स्थायित्वेनाक्ततया पुनस्तस्य
स्थायित्वसूचनावैयर्थ्यादित्याहुः । अन्ये तु—सर्वचित्तवृत्ति-
प्रविलयरूपः शम एव तन्न स्थायी, अत एव ‘जुगुप्सा-
विस्मयशमाः स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः’ इत्युद्धटेनोक्तमित्याहुः ।

अभावरूपस्य तस्य चेतोवृत्तिरूपत्वाभावेन भावत्वा-
 योगादित्यन्ये । न चात्र काव्यग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् ,
 ‘न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचि-
 दिच्छा । रसः स शान्तः कथितो रसज्ञैः सर्वेषु भावेषु स-
 मप्रमाणः ॥’ इत्युक्ततया समस्तव्यापारप्रविलयलक्षणस्या-
 भिनेतुमशक्यतया तस्य नाट्यरसत्वायोगादित्याहुः । तत्रापि
 वनप्रवेशविविक्तदेशसेवितादेस्तदभिव्यञ्जकस्याभिनययोग्यत-
 या नाट्यरसत्वमपि तस्याविरुद्धमित्यन्ये । न चानादिषिद्ध-
 रागद्वेषवासनानामयं न चर्वणीय इति कथमस्य रसतेति
 वाच्यम् , तर्हि वीतरागादिभिः शृङ्गारादीनामप्यचर्वणीय-
 तथा रसत्वं न स्यात् । न चैवमपि भरेतेन तस्य विभावा-
 दनुपदेशात्कथं रसत्वमिति वाच्यम् , तस्य विभावाद्यप्र-
 तिपादनं परमपुरुषार्थतया लोकयात्रातिक्रान्तत्वात् । शक्यं
 च तत्र विचक्षणैः स्वयमुत्प्रेक्षितुम् । तथा हि— अध्यात्म-
 शास्त्राभ्याससत्पुरुषमेवादयो विभावाः , यमनियमादयोऽनु-
 भावाः , मतिस्मृतिधृतिचिन्तावितर्कादयो व्यभिचारिणः ।—
 इत्याहुः ॥ यथा वा—‘अहौ वा हारे वा बलवति रिपौ
 वा सुहृदि वा मणौ वा लोष्ट्रे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा ।
 तृणे वा खैणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः क्वचित्पुण्येऽ-
 रण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥’ इति । अत्र भुजङ्गहा-

रसमदृक्तया परिकर्मनिःस्पृहता, पुष्पास्तरणशिलातलयोः
समदृष्टितया भोगोपकरणनिःस्पृहता, रिपुसुहृदोः समदृ-
ष्टितया पुत्रैषणाराहित्यं तत्र सुहृत्पदस्य पुत्राद्युपलक्षणत्वात्,
मणिलोष्टयोः समदृष्टितयार्थैषणाराहित्यम्, तृणस्त्रैणयोः
समदृष्टितया दारैषणाराहित्यं चेत्येषणात्रयराहित्यं च व्यज्य-
ते । तेन च शान्तरसाभिव्यक्तिः सहृदयहृदयसाक्षिका
समेधत इति ध्येयम् ॥ १७५ ॥

रसभावतदाभासादीनां व्यक्तावसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इत्यु-
क्तम् । तत्र रसो निरूपितः । इदानीं प्राप्तावसरतया भावं
निरूपयति—

रतिर्देवादिविषया व्यञ्जिता भाव उच्यते ।

इयामा दूर्वेव वामाङ्गे पाटला देवतावतात् ॥

आदिशब्देन मुनिपुत्रगुरुनृपमित्रादयो गृह्यन्ते । नन्वेवं पा-
र्वत्याः परमेश्वरविषया रतिरपि देवविषयत्वाद्भावः स्यादिति
चेन्न ; अत्र रतिशब्देन मन्मथानुदीपनीयप्रीतिविशेषस्यैव
विवक्षितत्वात् । ततश्च पार्वत्याः परमेश्वरविषया रतिरभि-
व्यक्ता मन्मथोद्दीप्यतया शृङ्गाररस एवेत्याहुः ॥ यथा वा—
'कण्ठकोणविनिविष्टमीश ते कालकूटमपि मे महामृतम् ।
अप्युपात्तममृतं भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि रोचते न मे ॥'—

कालकूटमपि कण्ठकोणविनिविष्टतया भवद्वपुरभिन्नवृत्तीति मे महामृतं परमप्रेमास्पदम्, 'दुःखान्यपि सुखायन्ते विषमप्यमृतायते । मोक्षायते च संसारो यत्र मार्गः स शांकरः ॥' इत्युक्तत्वादिति भावः । अमृतं पुनरुपात्तमप्यनायासलब्धमपि भवद्वपुषः सकाशाद्भेदेन वर्तेत यदि तदा तन्न मे रोचत इति भक्तस्य कस्यचिदुक्तिः । अत्र देवताविषया रतिर्व्यज्यमाना भाव इत्युच्यते ॥ मुनिविषया यथा—'हरत्यघं संप्रति हेतुरेव्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः । शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥'—संप्रतीदानीमघं पापं हरति । न हि भूते भाविनि वा तादृशी प्रीतिर्यादृशी वर्तमान इति रीत्या वर्तमानस्य प्रथमं निर्देशः । तदनन्तरं भूतापेक्षया भाविनि प्रीत्यतिशयादाह—एव्यतो भविष्यतः शुभस्य हेतुः । नैतद्भवदर्शनमकृतपुण्यैर्लभ्यमित्याह—पूर्वमाचरितैः शुभैः कृतं संपादितं भवदीयदर्शनं शरीरिणां कालत्रितयेऽपि योग्यताम् 'योगोऽभीष्टार्थसंपत्तिध्यानसंगतियुक्तिषु' इत्युक्ततयाभीष्टार्थसंपत्त्यर्हतां व्यनक्ति ।—इति नारदं प्रति कृष्णवाक्ये कृष्णस्य नारदविषया रतिर्व्यज्यते ॥ पुत्रविषया यथा—'एह्येहि वत्स रघुनन्दन रामचन्द्र चुम्बाभि मूर्धनि चिरं च परिव्वजामि । आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्रहाभि वन्देऽथ वा चरणपुष्करकद्वयं ते ॥'

इति । यद्यपीयं महावीरचरिते रामभद्रं प्रति जनकस्योक्तिः,
तथापि जामातुरपि पुत्रप्रायत्वाद्वा पुत्रविषया रतिर्व्यज्य-
ते ॥ साक्षात्पुत्रविषया यथा—‘आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमि-
त्तहासैरव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् । अङ्काश्रयप्रणयिन-
स्तनयान्वहन्तो धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥’ इति ॥
गुरुविषया यथा—‘संसारात्यां विधुरविधुरो ब्रह्म यत्तद्वि-
चिन्वन्नानारूपं जगदिदमहं दृष्टवानेव पूर्वम् । हस्ते न्यस्ते
सति तव गुरो सांप्रतं मस्तके मे ब्रह्मवेदं सकलमभवन्नो जग-
न्मैव चाहम् ॥’ इति ॥ राजविषया यथा—‘वीर श्रीरघु-
नाथभूप भवतो गाम्भीर्यतस्तादृशाद्राधीभूतमपां निधिं न
बुबुधे प्रालेयभूमीधरः । धैर्येणैष जितो निमङ्क्तुमिह यन्म-
न्ये निपत्य ह्रिया श्वेतद्वीपति किं जडप्रकृतयो जानन्ति
भावस्थितिम् ॥’ इति ॥ मित्रविषया यथा—‘रे रे कापुरु-
षापवादपटवः पथ्यं कटु श्रूयतामित्थं हन्त पलायितुं किमु
वयं पत्या प्रतिष्ठापिताः । अप्यन्यत्कपयः प्रियापरिभवप्रश्ना-
लनाधूर्वहो रामः क्रूरधनुर्धरो यदि वृथा वैकुण्ठमालम्ब्यते ॥’
—कापुरुषाणां कुत्सितपुरुषाणां योऽयमपवादस्तद्ग्रहणे पटवो
रे रे कपयोऽस्थानभीरवः, कटुभूतमपि पथ्यं श्रूयताम् । व-
यमित्थं पलायितुं किं पत्या रामभद्रेण प्रतिष्ठापिता बालि-
ह्ननानन्तरं स्वस्वाधिकारे स्थापिताः ? तस्मान्न युक्तं पला-

यनम् । किं चान्यदप्युच्यते—रामः प्रियापहरणपरिभवप्र-
 क्षालनोद्युक्तो यदि । ‘यदि वेदाः प्रमाणम्’ इतिवदसंदिग्धे
 संदिग्धवद्वचनमिदम् । तथा च रामभद्र एव सर्वं कार्यं
 साधयिष्यति । तद्वृथा वैकुण्ठमालम्ब्यते । न च तस्यासा-
 मर्थ्यमित्याह—कूरधनुर्धर इति । वालिहननसमुद्रशोषणा-
 दिना दृष्टसारता कूरशब्देन द्योत्यते । —इत्यत्र पलायमाना-
 न्कपीन्प्रति सुग्रीववाक्ये सुग्रीवस्य रामभद्रं प्रति मैत्रीरूपर-
 तिभावो व्यज्यते ॥ एवमन्यदप्युदाहार्यम् । एतेन नवैव रसा
 इत्यनुपपन्नं देवादिविषयाणां रतीनामप्यभिव्यक्तौ रसान्तर-
 त्वावश्यंभावादित्यप्यपास्तं वेदितव्यम् ॥ १७६ ॥

नन्वेवमपि व्यभिचारिणां व्यङ्ग्यानां कान्तर्भाव इत्या-
 काङ्क्षायामाह—

एवं भावतया वेद्या व्यञ्जिता व्यभिचारिणः ।
 क्षणोऽपि विरहे तन्व्याः कल्पकोटिशतायते ॥
 देवादिविषयरतिव्यञ्जिता व्यभिचारिणोऽपि भावा एव वेशाः
 उत्तरार्धमुदाहरणम् । तत्र कालाक्षमस्वरूपमौत्सुक्यं व्यज्यते ॥
 यथा वा—‘जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य दृष्टा
 मया मा मा संस्पृश पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता ततः ।
 नो यावत्परिरभ्य चाटुशतकैराश्रमास्रयामि प्रियां भ्रातस्तावद्दहं

शठेन विधिना निद्रादिरिद्रीकृतः ।' इति । इदं विरहातुरस्य
वयस्यं प्रति वचनम् । अत्र 'जाने' इति वाक्योपन्यासेऽ-
व्ययमित्येके । वक्ष्यमाणवाक्यार्थकर्मकमाख्यातमेव तदित्यन्ये ।
हे भ्रातः सखे, अद्य स्वप्ने प्रियतमा कोपपराङ्मुखी मया
दृष्टा । ततो मयि स्पष्टमुद्युक्ते सति पाणिना मा मा स्पृशेति
रुदती सती गन्तुं प्रवृत्ता च दृष्टा । तथा गच्छन्तीं प्रियां
परिरभ्य चादुशतैर्कथावन्नाश्वसयामि तावदेवाहं शठेन
विधिना निर्निद्रः कृत इति ।—अत्र झटिति निद्राविघातकं
विधिं प्रत्यसूया व्यज्यते । ननु—'त्वामालिङ्ग्य प्रणयकु-
पितां धातुरागैः शिलायामात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छा-
भि कर्तुम् । अस्मैस्तावन्मुहुरपचितैर्दंष्ट्रिरालिप्यते मे क्रूरस्त-
स्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः ॥' इत्यत्र विप्रलम्भ-
शृङ्गारो व्यज्यत इत्युक्तम् । इह त्वसूयाख्यव्यभिचारिभा-
वामिव्यक्तिरित्युच्यते । कः पुनरनयोर्विशेषः ?—इति चेत्स-
त्यम् ; रसध्वन्यसूयाख्यभावध्वन्योरैकव्यञ्जकानुप्रवेशलक्षण-
संकरस्वीकारेणोभयसामञ्जस्यात्, वैपरीत्येनोदाहरणानुयो-
गस्याशोकवनिकानिदेशतुल्यत्वादित्येके । विप्रलम्भशृङ्गारस्य
स्वप्नवृत्तान्तात्मकस्य प्रबोधेन बाधितत्वाद्याभिचारिभावस्यै-
वेह साम्राज्यमित्यन्ये ॥ १७७ ॥

अथ रसाभासमाह—

रसाभासस्तु रत्यादेरनौचित्यप्रवर्तने ।

स्मृत्वा दन्दह्यते चेतो दृशाप्यस्पृशतीं सतीम् ॥

यत्र रत्यादेरनौचित्येन प्रवृत्तिस्तत्र रसाभासः । यथा स्मृत्वे-
त्यत्रानुरक्तायां रतेः प्रवृत्तेरनौचित्यप्रवृत्ततया रसाभासः ।

यत्न परस्परानुरागस्तत्र रसः, यत्र त्वन्यतरानुराग एव तत्र
न रसः किं तु रसवदाभासमानत्वादसाभास एवेति ध्ये-

यम् ॥ यथा वा— ‘ब्रह्मन्नध्ययनस्य नैष समयस्तूष्णीं
बहिः स्धीयतां स्वल्पं जल्प बृहस्पते जडमते नैषा सभा

वज्रिणः । वीणां संहर नारद श्रुतिकथालापैरलं तुम्बुरो
सीतायल्लकभल्लविद्धहृदयः स्वस्थो न लङ्केश्वरः ॥’ इति ।

आयल्लको विरहः, स एव भल्लः, तेन विद्धहृदयः । अत्र
सीतायामनौचित्येन रावणस्य रतिः प्रवृत्तेत्याभासः ॥ एवमे-

कस्या युगपदनेकेषु रतिप्रवृत्तिरप्याभास एव । यथा—‘स्तुमः
कं वामाक्षि क्षणमपि विना यं न रमसे विलेभे यः प्राणा-

न्तरणमुखमखे यं मृगयसे । सुलभे को जातः शशिमुखि
यमालिङ्गसि वलात्तपःश्रीः कस्यैषा मदतनगरि ध्यायसि तु

यम् ।’— हे वामाक्षि, कं स्तुमो येन विना क्षणमपि
न रमसे । को वा रणमुखयज्ञे प्राणान्विलेभे विमुक्तवान् ।

को वा रणाभिमुखमरणजनितपुण्यविभवेन जात इति
यावत् । यं त्वं मृगयसे । को वा सुलभे जातो यं त्वमेव

बलादालिङ्गसि । कस्य वैषा तपःश्रीर्यं तु ध्यायसि ।—
 इत्येकस्या अनेकविषयकरागप्रतीते रसाभासः । न च
 वेश्याया अनेकविषयकरागेऽपि नानौचित्यमिति नात्र रसा-
 भासतेति वाच्यम् ; तस्या अपि युगपदनेकानुरागस्थानौचि-
 त्यात्, ' उत्तमप्रकृतिरुज्ज्वलवेषात्मकः ' इति शृङ्गारलक्षणा-
 द्वेष्ट्याविषयत्वे शृङ्गारस्य सुतरामाभासत्वाच्च । न च स्तुति-
 विषयत्वादिनानाविधव्यापारवानेक एव नायकः कुतो न
 स्यादिति वाच्यम् ; ध्यायसि तु यमित्यत्र तुशब्दोपादाने-
 नान्यव्यवच्छेदलाभाद्विन्नपरत्वस्य व्यक्तत्वात्, मदननगरीति
 संबोधनेनानेकोपभोग्यत्वप्रतीतिश्चेत्याहुः । यद्यपि काव्यश्र-
 वणनाट्यदर्शनाभ्यां विभावादीनां साधारण्येन ज्ञाने सति
 सामाजिकानां स्वीयस्थाय्यभिव्यक्तिरित्यलौकिको रसः
 स्वतो नाभासः, तथापि साधारण्यप्रतीतिप्रयोजककाव्यव-
 र्णनादिविषये तत्रानौचित्यप्रतिसंधानात्तद्व्यङ्ग्ये रसेऽप्याभा-
 सत्वव्यवहार इति ध्येयम् ॥ केचित्तु तिर्यगादिषु रसाभा-
 समाचक्षते । तदयुक्तम्, तैवपि विभावादिसंभवात् । न
 च विभावादिज्ञानशून्यास्तिर्यग्भ्यो रसभाजनं भवितुं नार्ह-
 न्तीति वाच्यम् । विभावादिसद्भावो हि रसप्रयोजको न
 विभावादिज्ञानम् । ततश्च ' ददौ रहः पङ्कजरेणुगन्धिं गजाय
 गण्डूषजलं करेणुः । अर्धोपयुक्तेन विसेन जायां संभावया-

मास रथाङ्गनामा ॥' इत्यत्र गजेनालम्बनविभावेन जनिता
वसन्तादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीपिता सुरभिगण्डूषजलदाना-
द्यनुभावप्रकाशिता हर्षादिभिर्व्यभिचारिभिरुपचिता करेणो-
रतिः शृङ्गाररसतां प्रतिपद्यते । एवं रथाङ्गरतिरपि । अत-
एव काव्यप्रकाशिकायाम् 'प्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति
स्यन्दने बद्धदृष्टिः—' इति श्लोकेन भयानकरसस्तिर्यग्वि-
षयतयोदाहृत इत्याहुः ॥ १७८ ॥

अथ भावाभासं लक्षयति—

भावाभासस्तु भावानामनौचित्यप्रवर्तने ।

कटाक्षयेत्किं सा बाला पुरा या मां निराकरोत् ॥

अत्राननुरक्तायामौत्सुक्यप्रतीतेर्भावाभासता । यथा वा—

'राकासुधाकरमुखी तरलायताक्षी सा स्मेरयौवनतरङ्गित-
विभ्रमा स्यात् । तर्किकं करोमि विदधे कथमत्र मैत्रीं

तत्स्वीकृतिव्यतिकरे क इवाभ्युपायः ॥'— अतिशैशव

एव कांचिदवलोक्य कालान्तरे तां स्मरतः कस्यचिदुक्ति-

रियम् । अत्र यौवनं संभाव्य तत्संगमे चिन्ताप्रवृत्तेरनौ-

चित्यमित्येके । स्वीकृत्युपायत्वेन मैत्रीमनुचिन्तयतीत्यनौचि-

त्याच्चिन्ताया भावाभासतेत्यपरे । खेत्यनेनाननुरक्ता प्रति-

संहितेत्यनौचित्यं चिन्ताया इत्यन्ये । अत्र यद्यपि रसाभा-

सताप्यस्ति, तथापि व्यभिचार्याद्यसंवलनदशायां भावाभा-
सतेति ध्येयम् । एवं रसान्तराणां भावान्तराणां चाभासा
उदाहार्याः । तत्र वीररसस्याभासो यथा— ‘गुरोरप्य-
बलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं
भवति शासनम् ॥’ इत्यादिना लक्ष्मणोत्साहस्य दशरथे
प्रवृत्तेरनौचित्यप्रवृत्तिः । भावान्तरस्याभासो यथा— ‘किं
त्वामन्यत वैदेहः पिता मे मिथिलाधिपः । राम जामातरं
प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहम् ॥’ इति । अत्र सीताया रामभद्रे
वाक्पारुष्यरूपोपताप्रवृत्तेरनौचित्यमित्याद्यूह्यम् ॥ १७९ ॥

अथ भावशान्तिमाह—

भावशान्तिस्त्वभिव्यक्ते

प्रशमे व्यभिचारिणाम् ।

विनते विमते तस्या

दृक्कोणं शोणिमात्यजत् ॥

यत्र निर्वेदादीनां व्यभिचारिणां प्रशमो व्यज्यते तत्र भाव-
शान्तिः । उत्तरार्धेऽमर्षरूपभावप्रशमाभिव्यक्तेर्भावशान्तिः ।
यथा वा— ‘तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनयुगप्रश्लेषमुद्राकृतं
किं वक्षश्चरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते । इत्युक्ते क
तदित्युदीर्य सहसा तत्संप्रमार्ष्टुं मया साश्लिष्टा रभसेन

तत्सुखवशात्तन्व्या च तद्विस्मृतम् ॥ '—मां कथमपनीत-
 इति पृष्टवन्तं वयस्यं प्रति नायकोक्तिरिय । तस्याः
 सपत्न्याः सान्द्रविलेपनयोः स्तनयोर्युगव्याश्लेषेण स्तनयुग-
 मुद्राङ्कितम् । मुद्राङ्कितत्वसिद्धये सान्द्रविलेपनेति शेषण-
 मुक्तम् । वक्षः पादानमनसंभ्रमच्छलेन किं गूह्यत इति
 मानिन्या भणिते, तन्मुद्राङ्कनं केत्युदीर्य सहसा निगूहन्
 पायान्तराभावेन साहसं केवलमवलम्ब्य तन्मुद्राङ्कनं संप्र-
 मार्ष्टुं रभस्त्रेण किं भविष्यतीति भीत्या झटिति वा सा
 मानिनी समालिङ्गिता । तत्सुखवशादालिङ्गनजन्यसुखपा-
 रवश्यात्तन्व्या च तन्मया च्छलेन कृतं गोपनं विस्मृतम् ।
 — इत्यत्रामर्षस्य शान्तिर्व्यञ्ज्यत इति भावशान्तिः । यद्य-
 प्यत्र तत्सुखवशादिति मोहोदयव्यक्तेर्भावोदयस्यापीदमुदा-
 हरणम्, तथापि भावोदयस्य भावशान्त्यङ्गतया प्राधान्या-
 भावाद्भावशान्तिरिहोदाहृता ॥ १८० ॥

भावोदयमाह—

भावोदयः स्यादुत्पत्तौ

व्यङ्ग्यायां व्यभिचारिणाम् ।

किमिदं कुचयोराली-

त्युक्ता मुग्धाभवन्नता ॥

यत्र ठयभिचारिभावानामुत्पत्तिर्व्यज्यते तत्र भावोदयः ।
यथोत्तरार्धे कुचयोर्नखाङ्कनमवलोक्य सख्या कुचयोः किमिति
सपरिहासमुक्ताया मुग्धया लज्जारुच्यभावोदयव्यक्तेर्भावो-
दयः ॥ यथा वा—‘एकस्मिञ्शयने विपश्चरमणीनामग्रहे
मुग्धया सद्यः कोपपराङ्मुखग्लपितया चाटूनि कुर्वन्नापि ।
आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूष्णीं स्थितस्तत्क्षणं मा भूत्सुप्त
इवेत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः ॥’—एकस्मिञ्शयने इत्य-
नेन सपत्नीनामग्रहस्यात्यन्तानौचित्यं व्यज्यते । चाटुकरण-
समयेऽवधीर्य स्वयं प्रसन्नतया मुग्धयेत्युक्तम् । कोपेन परा-
ङ्मुखतया ग्लपितया घातवशेन ग्लानया । आवेगान्मानो-
त्कर्षात् । कालेनैवायं कोपः शमयितव्य इति तत्क्षणं तूष्णीं
स्थितः, ‘सामादौ तु परिक्षीणे स्यादुपेक्षावधीरणम्’ इति
न्यायादिति भावः । वस्तुतो न स्वपिति, किं तु मदाशयप-
रिज्ञानाय सुप्त इव च मा भूदिति वीक्षितः । पुनःशब्देन
प्रथमं किञ्चिद्वलितग्रीवं वीक्षितः तथापि नायकेन तदाशय-
शोधनार्थं तदज्ञात्वेव स्थिते पुनरमन्दवलितग्रीवं वीक्षित
इति द्योत्यते । ततश्चात्र कालाक्षमत्वलक्षणस्यौत्सुक्यस्योदयो
व्यज्यत इति भावोदयः । यद्यप्यत्र कोपस्य शान्तेर्भावशा-
न्तितापि, तथापि भावोदयस्य प्राधान्यात्तदुदाहरणमिति
येयम् ॥ १८१ ॥

भावसंधिमाह—

भावसंधिस्तु भावानां तुल्यानां व्यङ्ग्यता यदि ॥
सीताकपोलमुकुरे पश्यन्नुत्पुलकं मुखम् ।
रक्षःकलकलं शृण्वञ्जटां बध्नाति राघवः ॥

यत्र तुल्यबलतया परस्परानुपमर्दकानां भावानां भावयोर्वा
विरुद्धरसव्यभिचारिभूतयोर्व्यङ्ग्यता तत्र भावसंधिः । यथा
सीताकपोलेत्यत्रोत्पुलकमिति पुलकरूपानुभावेन शृङ्गाररस-
व्यभिचारिणो हर्षस्य, जटाबन्धनरूपानुभावेन वीररसव्य-
भिचारिण आवेगामर्षादेश्च व्यञ्जनाद्भावसंधिः । अत्र चो-
त्पुलकमित्यनेनैव रसद्वयव्यभिचारिणो हर्षामर्षादेर्व्यञ्जनासं-
भवाद्भावद्वयस्यैकव्यञ्जकानुप्रवेशेन भावसंकराख्योऽपरोऽपि
प्रकारः संभवतीति ध्येयम् ॥ यथा वा — ‘उत्सिक्तस्य
तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतः सत्सङ्गप्रियता च वीररभ-
सोन्माथश्च मां कर्षतः । वैदेहीपरिरम्भ एष च मुहुश्चैतन्य-
मामीलयन्नानन्दी हरिचन्दनेन्दुशिशिरः स्निग्धो रुणद्धयन्य-
तः ।’ — भार्गवागमनं श्रुतवतोऽन्तःपुरगतस्य रामभ-
द्रस्य वचनमिदम् । उत्सिक्तस्य दम्पत्ये तपसां पराक्रमाणां च
निधेः । भार्गवस्येति शेषः । एततो बहिर्वीराणां योऽयं रभस
आवेगस्तस्योन्माथ उन्मथनम् । उन्माथप्रियतेति यावत् ।

तपोनिधित्वात्सत्सङ्गप्रियता कर्षति, वृत्तिस्तत्त्वे सति परा-
क्रमनिधित्वाद्धीररभसोन्माथश्च बहिः कर्षतीति विभागः ।
आनन्द्यानन्दहेतुः । अन्यतोऽन्तःपुरे । — अत्र सत्सङ्गप्रिय-
तेत्यनेन मुनिविषयकभावव्यभिचारिणो हर्षस्य, वीररभसेत्य-
नेन वीररसव्यभिचारिण आवेगस्य, वैदेहीत्यादिना शृङ्गार-
रसव्यभिचारिणो हर्षस्य च व्यञ्जनाद्भावसांधिः ॥ १८२ ॥

भावशबलतामाह—

पूर्वपूर्वोपमर्दं तु तेषां शबलता मता ॥

फलं किं बन्धुसंक्षोभात्कातर्यं किं वदेजनः ।

का हानिः किंवदन्त्या मे द्रष्टव्या द्रौपदी कथम् ॥

यत्र भावानां पूर्वपूर्वोपमर्दकतया व्यक्तिस्तत्र भावशबलता ।
यथा फलं किमित्यादि । युद्धार्थं भीष्मादिषु बन्धुषु समुप-
स्थितेष्वर्जुनवक्त्यमिदम् — ‘अरयो यां न पश्यन्ति बन्धुभिर्या-
न भुज्यते । किं तथा वद राजेन्द्र विदेशगतया श्रिया ॥’
इति न्यायेन बन्धून्संहृत्य लब्धया श्रिया मम किं फलमिति
प्रथमपादेन निष्फलत्वधीरूपो निर्वेदो व्यज्यते । यदि बन्धु-
स्नेहादुपेक्षा क्रियेत तदा जनः कातर्यं वदेत्किमिति जना-
पवादरूपानिष्टोत्प्रेक्षणेन द्वितीयपादे शङ्का व्यज्यते । लोका-
पवादेन मम किं हीयते? ततो न बन्धुसंक्षोभः कार्य इति

निर्धारणप्रतीतिस्तृतीयपादेन मतिर्व्यज्यते । बन्धुषु दया
 कृता चेद्यावत्सुयोधनादिवधं विमुक्तवेणी द्रौपदी कथं द्रष्ट-
 व्येति तुरीयपादेन चिन्ता व्यज्यते । ततश्चात्र भावानां
 निर्वेदशङ्कामतिचिन्तानां पूर्वपूर्वोपमर्देन व्यक्तेर्भावशबलता ॥
 यथा वा— ‘काकार्यं शशलक्ष्मणः क नु कुलं भूयोऽपि
 दृश्येत सा दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं
 मुखम् । किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा
 दुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपेहि कः खलु युवा धन्योऽधरं
 पास्यति ॥’— इदं शकुन्तलादर्शनोत्कण्ठितस्य दुष्यन्तस्य
 वाक्यम् । अत्र मुनिकन्यकाभिलाषरूपमिदमकार्यं क निर-
 पवादं चन्द्रस्य कुलं केति युक्तायुक्तविचारणात्मको वितर्कः,
 सा भूयोऽपि दृश्येतेत्यौत्सुक्यम्, दोषाणां प्रशमाय परि-
 हाराय नोऽस्माकं श्रुतं शास्त्रश्रवणमतो दोषावहत्वादभि-
 लाषो न युक्त इति युक्त्यार्थनिर्धारणान्मतिः, कोपेऽपि
 तस्या मुखं कान्तमित्यनुभूतार्थस्मरणात्स्मृतिः, कृतधियः
 स्थिरबुद्धयोऽत एवापकल्मषाः सत्पुरुषाः किं वक्ष्यन्तीति
 सज्जननिन्दारूपानिष्ठागमात्प्रेक्षणेन शङ्का, सा स्वप्नेऽपि
 दुर्लभेति कृपणतारूपं दैन्यम्, हे चेतः स्वास्थ्यं धैर्यमुपेहीति
 धृतिः, धन्यः को वा युवाधरं पास्यतीति चिन्ता च व्य-
 ज्यते । ततश्च पूर्वपूर्वोपमर्देन वितर्कोत्सुक्यमतिस्मृतिशङ्का-

हैन्यधृतिचिन्तानां व्यक्तेर्भावशबलता । ननु भावस्योदयव-
च्छान्तिवच्च मध्ये स्थितेरपि किमिति नोक्ता नोदाहृता चेति
चेन्न; भावस्थितेर्भावस्वरूपाव्यतिरेकाद्भावस्वरूपनिरूपणेनैव
सा निरूपिता । ‘जाने कोपपराङ्मुखीम्-’ इत्यादितुदा-
हरणेनैव साप्युदाहृतेति न पृथगुच्यत इति ध्येयम् । १८३ ॥

ननूक्तोदाहरणेषु रसस्यापि संभवात्कथमेषां भावोदाह-
रणेत्यत आह—

मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन ।

यथैव राजानुगता भृत्याः परिणयोन्मुखाः ॥

ते भावशान्त्यादयो रसे मुख्येऽप्यङ्गित्वं प्राधान्यं प्राप्नुवन्ति
कदाचन तादृशचमत्कारे लब्धे न तु सर्वदा । न च
कथमिदमुच्यते रसोऽपि मुख्यो भावशान्त्यादयोऽप्यङ्गिन
इति यस्मादेकतरप्राधान्यमन्यतरगुणीभावव्याप्तमिति वाच्यम्,
यथा राजानुगतो विवाहप्रवृत्तो भृत्यो राजनि मुख्येऽपि
कदाचित्प्राधान्यमवलम्बते तद्वदविरोधात् । ततश्च विभा-
वासंवलनात्पूर्वं भावशान्त्यादीनां प्राधान्यम्, तत्संवलने
तु रसस्यैवेति तात्पर्यमित्यनवद्यम् ॥ १८४ ॥

एवमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यं निरूप्य क्रमप्राप्तं संलक्ष्यक्रम-
व्यङ्ग्यनिरूपणं शिष्यावधानार्थं प्रतिजानीते—

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः सप्रपञ्चमितीरितः ।
 निरूप्यतेऽथ संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः प्रपञ्चतः ॥
 स्पष्टम् ॥ १८५ ॥

तमेव लक्षयति—

उक्तो बुधैः स संलक्ष्यक्रमोऽनुरणनोपमः ॥

घण्टावादनानन्तरं प्रथमस्वनपृष्ठभावी यः स्वनस्तदनुरण-
 नम् । तदुपमस्तत्सदृशः । वाच्यार्थप्रतीत्यव्यवाहितप्रतीतिवि-
 षयव्यङ्ग्यक इति यावत् । तादृशः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इति
 बुधैरुक्तः । अत्रानुरणनोपम इत्यविवक्षितवाच्याद्भेदः, तत्र
 बाधप्रतिसंधानादिना वाच्यार्थप्रतीतिविच्छेदादत्र च तद-
 भावात् । असंलक्ष्यक्रमस्यापि नानुरणनोपमत्वम्, तत्र
 विभावादिसंवलिततयैव प्रतीयमानत्वेन क्रमस्यालक्ष्यतया-
 नुरणनोपम्याभावादित्याहुः ॥ १८६ ॥

तमेव विभजते—

शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधायं कथितो ध्वनिः ॥

शक्तिः सामर्थ्यम् । तच्च प्रत्येकं संबध्यते । ततश्चायं संल-
 क्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिः शब्दशक्त्युद्भवोऽर्थशक्त्युद्भव उभय-
 शक्त्युद्भवश्चेति त्रिविधः ॥ १८७ ॥

तत्रायं लक्षयति—

स्यात्पर्यायासहिष्णुत्वे शब्दशक्त्युद्भवो ध्वनिः॥

यत्र पर्यायपदान्तरप्रयोगासहिष्णुता तत्र शब्दशक्त्युद्भवः ।

शब्दशक्त्युद्भवं विभजते—

अलंकृतेर्वस्तुनो वा प्राधान्याच्छब्दशक्तितः ।

यत् व्यक्तिर्भवेत्सोऽयं शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ॥

अलंकारस्य वस्तुनो वा शब्दशक्त्या प्राधान्येन व्यङ्ग्यत्वे
शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ॥ १८९ ॥

तत्र शब्दशक्त्यालंकारस्य व्यङ्ग्यतामुदाहरति—

प्रतापवानिनो भाति भजन्नुदयमुच्चकैः ।

इत्यत्र शब्दशक्त्युत्थः स्याद्वाक्येऽलंकृतिध्वनिः

अत्र प्रतापवानिनो नृपतिरुदयमभिवृद्धिं भजन्भातीत्यभि-
धया प्राकरणिकार्थः प्रकाश्यते । व्यञ्जनया तु प्रतापवाना-
तपवानिनः सूर्य उदयाचलं भजन्भातीत्यप्राकरणिकः सूर्य-
विषयोऽर्थः प्रतिपाद्यते । तदनन्तरं च यथा सूर्य उदयाद्वि-
भजन्नातपवान्भाति तथा राजाप्यभिवृद्धिं भजन्प्रतापशीलो
भातीत्युपमालंकारो व्यज्यते । अत्र प्रतापादिपदैरातपादि-
वस्तुध्वनेर्वाक्येनालंकारध्वनिः । न च वर्णनीयवृत्तान्ते
वाच्ये सूर्यवृत्तान्तप्रतीतिरिहेति वस्तुमात्रध्वनिरेव नालंकार-

ध्वनिरिति वाच्यम्, तथा सति कवेरसंबद्धाभिधायितापा-
तात् । न हि कश्चिदनुन्मत्तो नृपतिरभिवृद्धिं प्राप्य भातीति
प्रस्तावे भानुरुदयार्द्रिं प्राप्य भातीति ब्रूयात् । तस्मादसं-
बद्धाभिधायित्वं मा प्रसाङ्गीदित्युपमाध्वनौ कवेस्तात्पर्या-
वश्यंभावात् । न च ‘अब्जेन त्वन्मुखं तुल्यं हरिणाहि-
तसक्तिना’ इत्यादाविव श्लेषालंकारतयैव नानार्थपदोपादा-
ननैष्फल्यपरिहारान्नोपमाध्वनिरावश्यक इति वाच्यम् ;
‘अब्जेन—’ इत्यत्रापि पञ्चचन्द्रोभयसाम्यप्रतिपादनेन
मुखे कान्त्यतिशयस्य व्यङ्ग्यत्वाङ्गीकारावश्यंभावात्, प्राचां
मतेऽभिधायाः प्रकरणान्नियन्त्रणेन प्रकृते श्लेषालंकारत्वासं-
भवाच्चेति दिक् ॥ यथा वा— ‘उल्लास्य कालकरवालमहाम्बु-
वाहं देवेन येन जरठोर्जितगर्जितेन । निर्वापितः सकल एव
रणे रिपूणां धाराजलैस्त्रिजगति ज्वलितः प्रतापः ॥’ — अत्र
गम्भीरस्थिरक्ष्वेलितेन येन देवेन राज्ञा कालः श्यामलो
यः करवालः खङ्गस्तस्य यो महानम्बुवाहोऽम्बु वहतीति
व्युत्पत्त्या धाराप्रदेशस्तमुल्लास्य प्रकटय्य धाराजलैर्धाराप्र-
देशगलितैर्जलै रिपूणां ज्वलितः प्रतापो निर्वापितः प्रशमित
इति प्राकरणिकार्थोऽभिधया प्रकाशयते । व्यञ्जनया तु श्रव-
णपरुषविकटस्तनितेन येन पर्जन्यदेवेन कालकरः श्यामल-
कान्तिरथ च वालः प्रवृद्धयुन्मुखो यो महानम्बुवाहस्तमुल्लास्य

धारारूपैर्जलै र्निपूणां दावानलानाम् । पर्जन्यनाश्यत्वेन तेषां
तद्विपुत्वम् । प्रतापः संतापः शमित इत्यप्राकरणिकपर्जन्यवि-
षयोऽर्थः प्रतीयते । तदनन्तरं च यथा पर्जन्येन मेघमुद्धाव्य
दावानलादितापः परिह्रियते, एवं राज्ञा खड्गमुत्कृष्य शत्रुप्र-
तापः परिह्रियत इत्युपमालंकारो व्यज्यते । अत्र करवाला-
दिपदैः कान्त्यादिवस्तुध्वनेर्वाक्येनालंकारध्वनिः ॥ यथा वा—
'तिग्मरुचिरप्रतापो विधुरनिशाकृद्विभो मधुरलीलः । मति-
मानतत्त्ववृत्तिः प्रतिपदपक्षाग्रणीर्विभाति भवान् ॥' तिग्मः
शत्रुषु तीक्ष्णो रुचिरः सुहृत्सु हृद्यश्च प्रतापो यस्य स तथा,
विधुराणां शत्रूणां निशां मृतिं करोतीति स तथा, मधुरा मनो-
हारिणी लीला यस्य स तथा, मतिमानयोर्बुद्धिचित्तसमुन्नत्यो-
स्तत्त्वे सारांशे वृत्तिवर्तनं यस्य स तथा, प्रतिपदं पदे पदे पक्षस्य
वलस्याग्रणीर्निर्वोढेति प्राकरणिकार्थेऽभिधया प्रतीयमाने, पद-
मङ्गमवलम्ब्य तिग्मरुचिश्चण्डभानुरप्यप्रताप भातपशून्यः,
विधुश्चन्द्रोऽप्यनिशाकृदरजनिकरः, मधुर्वसन्तोऽप्यलीलः, म-
तिमानप्यतत्त्ववृत्तिरपरमार्थे प्रवृत्तिमान्, प्रतिपत्प्रथमा ति-
थिरप्यपक्षाग्रणीः पक्षस्यादिर्न भवतीति विरोधाभासो व्य-
ज्यते । न चात्र विरोधाभासो वाच्य एवास्त्विति वाच्यम्,
एकपद्यप्रतिभासदशायां प्राकरणिकार्थ एवाभिधया नियन्त्र-
णाद्व्यञ्जनयैव तत्प्रतीतेर्वक्तव्यत्वात् । न चात्राप्रकृतादि-

स्यादिप्रतीतेः प्रकृतोपयोगाभावाद्विरोधप्रतीत्यपेक्षैव नेति वाच्यम्, तथा सति तदनुकूलनानार्थशब्दरचनाप्रयासानुपपत्तेः, तिग्मरुचिरप्ययमप्रताप इति तिग्मरुच्यादिनिरूपणेन तदभेदप्रतीत्यातिशयितप्रतापशालित्वाद्यभिव्यक्तेः फलत्वकल्पनादिति ध्येयम् । अत्रापि वाक्येनालंकारध्वनिः ॥ यथा वा— ‘अमितः समितः प्राप्तिरुत्कर्षैर्हर्षदः प्रभो । अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि ॥’— अमितोऽनल्पः समितः संग्रामाज्जयेन प्राप्तिरुत्कर्षैर्हर्षदः प्रीतिप्रदः, असतां खलानामहितोऽननुकूलः, साधुयशोभिः सहितोऽसीत्यर्थे प्रतीयमाने, मितरहितोऽपि मितसहितः, हितरहितोऽपि हितयुक्त इति विरोधाभासो व्यज्यते । अत्रापि विरोधप्रतिपादकानामपि शब्दानां भावात्तस्य व्यङ्ग्यत्वम् । अत्र न पदभङ्ग इति पूर्वोदाहरणाद्भेद इति ध्येयम् ॥ यथा वा— ‘निरुपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते । जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने ॥’— निरुपादानसंभारं स्वव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य सृज्यत्वेन सहकारिकारणनिरपेक्षमेव । यद्यप्यविद्यापेक्षणमस्ति, तथापि तस्याः केवलमवच्छेदकत्वमतेनेदमुक्तम् । चित्रं विविधं जगदभित्तौ । स्वव्यतिरिक्ताधिष्ठानान्तराभावादिति भावः । कला सर्वविषयकज्ञानशक्तिश्चन्द्रकला वा । अत्र चित्रकारापेक्षया शूलिनो व्यतिरेकालंकारो व्यज्यते । अत्र

चित्रकलादिशब्दनां श्लिष्टत्वेन पर्यायासहत्वाच्छब्दशक्तिमूल-
त्वमिति ध्येयम् । ननूपमादीनां व्यङ्ग्यत्वे प्राधान्यावश्यं-
भावादलंकार्यत्वेन कथमलंकारता प्राधान्याप्राधान्ययोर्वि-
रोधादिति चेत्; सत्यमलंकार्या एवोपमादयः, परं तु पूर्वप्र-
त्यभिज्ञाबलादलंकारत्वव्यपदेशः । यथा कश्चिद्ब्राह्मणः श्रमणो
बौद्धसंन्यासी जातस्तस्मिन्पूर्वप्रत्यभिज्ञया ब्राह्मण इति व्यप-
देशस्तद्वदिति ध्येयम् ॥ १९० ॥

अथ शब्दशक्त्या वस्तुध्वनिमुदाहरति—

अवनी च वनी च त्वद्विषां न दिशति स्थितिम् ।
इत्यत्र शब्दशक्त्युत्थो वाक्ये वस्तुध्वनिर्भवेत् ॥

अत्र भूमिररण्यानी च त्वद्विषां वासं न दिशतीत्यभिधया
प्रतीतौ, अवनी च वनी चेत्यनेन विरुद्धयोरपि त्वदनुवर्त-
नार्थमेककार्यकारित्वं दृश्यत इति वस्तु व्यज्यते । न चात्र
विरोधालंकृतिध्वनिरेव कुतो नेति वाच्यम्, अवनीत्ववनी-
त्वयोः सामानाधिकरण्याभावाद्विरोधस्य तस्मिन्सत्येवोद्भवात् ॥
यथा वा— ‘पन्थअ ण एत्थ सत्थरमस्थि मणा पत्थरत्थले
गामे । उण्णअपओहरं पेक्खिऊण जइ वससि ता वससु ॥’—
पान्थ नाव संस्तरोऽस्ति मनाक्पत्तरस्थले ग्रामे । उन्नतपयो-

धरं प्रेक्ष्य यदि वससि तदा वस ॥ इयं वर्षर्तौ रात्रौ निद्रार्थं
 शयनीयार्थिनं युवानं प्रति स्वैरिण्याः कस्याश्चिदुक्तिः । प्रस्त-
 रस्थले पाषाणमयपदेशेऽस्मिन्प्राप्ते मनाक्कदाचिदपि संस्तरः
 शयनीयं नास्ति । पाषाण एव सुखेन शयितुं शक्यत्वान्न
 शयनीयापेक्षेति भावः । उन्नतं वर्षोर्मुखं मेघं दृष्ट्वा यदि
 वाप्तेच्छा तदा वसेत्यस्मिन्नर्थेऽभिधया प्रतीयमाने, व्यञ्ज-
 नयारसिकजनबहुलेऽस्मिन्प्राप्ते संभोगयोग्यः कदाचिदपि न
 लभ्यते, मदीयमुन्नतं कुचं दृष्ट्वा यदि संभोगेच्छा तदाऽऽ-
 रस्वेति वस्तु प्रतिपाद्यते । अत्र पयोधरमिति पदद्वयश्लेषम-
 हिम्नास्य लाभाद्वाक्ये शब्दशक्तिमूलता । यद्वा पयोधरपदस्यै-
 कपद्येऽपि तत्पदगतश्लेषमहिमसहकृतेन प्रकृतवाक्येनैवास्या-
 र्थस्य लाभाद्वाक्ये शब्दशक्तिमूलता ॥ यथा वा— ‘शनिर-
 शनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र यस्मै त्वम् । यत्र
 प्रसीदसि पुनः स भ्रातृदुरोऽनुदारश्च ॥’— हे नरेन्द्र,
 यस्मै त्वं कुप्यसि तं शनिः शनैश्चरोऽशनिर्वज्रं च निहन्ति ।
 त्वत्कोपविषयस्य ग्रहपीडाशनिपातादिर्देविकी विपत्तिर्भवतीति
 यावत् । यस्मिन्पुनः प्रसीदसि स उदार भौदार्यवाननुदारो-
 ऽनुकूलकलत्रश्च भातीत्यभिधया प्रतीयमाने, शनिरशनिश्चे-
 त्यनेन विरुद्धात्रपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति वस्तु
 व्यञ्ज्यते । द्वितीयार्थं तु नोदाहरणम्, तत्र च शब्दस्याप्यर्थत्वे

विरोधस्य वाच्यत्वात् ; समुच्चयार्थत्वेऽपि विरोधालंकार-
स्यैव व्यङ्ग्यत्वेन वस्तुध्वनेरुदाहरणत्वायोगादिति ध्येयम् ॥

अथार्थशक्तिमूलं विभजते —

अर्थशक्त्युद्भवोऽन्यो यो लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमस्त्वसौ ।
अर्थस्य हि स्वतःसिद्ध्या कविप्रौढोक्तिकल्पनात्
वक्तुः कविनिबद्धस्य प्रौढोक्त्या कल्पनात्तथा !
त्रैविध्यात्त्रिविधस्तत्राप्यर्थस्य त्रिविधस्य च ।
वस्त्वलंकारभेदेन द्वैविध्ये षड्विधो भवेत् ।
वस्त्वलंकारभेदेन व्यङ्ग्यद्वैविध्यतः पुनः ।
षड्विधो द्विविधीभूय भवेद्वादशभेदवान् ॥

अर्थशक्त्युद्भवः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्योऽर्थस्य स्वत एव बहिः
प्रसिद्धत्वेन, बहिरसत्त्वेऽपि कविप्रतिभामात्रकल्पितत्वेन,
कविकल्पितवक्तृप्रौढोक्तिकल्पितत्वेन च त्रैविध्यात्प्रथमं त्रिवि-
धस्त्रिप्रकारः स्यात् । त्रिप्रकारस्याप्यर्थस्य प्रत्येकं वस्त्वलंका-
रात्मकतया द्वैविध्ये पुनः षड्विधः । एवं व्यञ्जकीभूतानाम-
र्थानां षड्विधानामपि वस्त्वलंकारात्मकव्यङ्ग्यद्वैविध्याद्वादश-
विधत्वम् ॥ १९२ ॥

तत्र वस्तुना वस्तुध्वनिमुदाहरति —

अविदूरे निशायाति किमित्यालि विलम्ब्यते ।
 इत्यादौ वस्तुना वस्तुध्वनिर्वाक्येऽर्थशक्तिजः ॥
 इयं समीपे समायान्तीमन्यामवेक्ष्य जारेण चिरं रममाणां
 सखीं प्रति सख्याः कस्याश्चिदुक्तिः । अत्रान्यापीयं ज्ञास्यति,
 तदुपपत्तिर्मुच्यतामिति वस्तु प्रकृतवाक्यार्थेन वस्तुना व्यज्य-
 त इति वाक्ये वस्तुना वस्तुध्वनिः ॥ यथा वा—‘अलसशि-
 रोमणि धुत्ताणमग्निमो पुत्ति धनसमृद्धिमभो । इभ भणि-
 एण णभङ्गी पफुल्लविलोअणा जाआ ॥’— अलसशिरोम-
 णिर्धूतानामग्निमः पुत्ति धनसमृद्धिमयः । इति भणितेन
 नताङ्गी प्रफुल्लविलोचना जाता ॥ अत्रालसत्वेन प्रामान्तरा-
 गमनं धूर्ताग्निमत्वेन रतिकलासु वैदग्ध्यं धनसमृद्धिमयत्वेन
 बहुप्रदानयोग्यत्वं च व्यज्यते । तदुपश्रुत्य यत्प्रफुल्लविलोचन-
 त्वं तेन वस्तुना ममैतादृशः कामुको लब्ध इति वेश्यापुत्र्या
 हर्षाख्यं वस्तु व्यज्यते ॥ १९३ ॥

वस्तुनालंकारध्वनिमुदाहरति—

अपुरश्चरणायासं राममन्त्रः फलत्यसौ ।

इत्यादावर्थशक्त्या स्याद्वस्तुनालंकृतिध्वनिः ॥

अत्र प्रकृतवाक्यार्थेन वस्तुना राममन्त्रस्य मन्त्रान्तरेभ्यो
 व्यतिरेकालंकारो व्यज्यते ॥ यथा वा—‘धन्यासि या

कथयसि प्रियसंगमेऽपि विस्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।
नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः शपामि यदि
किञ्चिदपि स्मरामि ॥’— इयं रात्रिकृतप्रियसंगमवृत्तान्तं
कथयन्ती सखीं प्रति कस्याश्चिदुक्तिः । अत्र या त्वं प्रियस्य
प्रेमास्पदस्य न तु भर्तृमात्रस्य संगमे तत्रापि रतान्तरेषु
रतिप्रभेदेषु विस्रब्धानि चाटुकशतानि कथयसि, सा त्वं
धन्यासि । अहं तु प्रेयसा नीवीं प्रति करे व्यापारिते
तत्क्षण एव न किञ्चिदपि स्मरामि, हे सख्यो यदि स्मरामि
तदा शपामि— इति वाक्यार्थेन वस्तुना त्वमधन्या रसपा-
रवश्याभावात्, अहं तु धन्या रसाब्धिमग्नत्वादिति सख्य-
पेक्षया व्यतिरेकालंकारो व्यज्यते । यद्यप्युपमानोपमेयतया
प्रसिद्धयोरेवान्यतरत्र व्यतिरेकप्रतीतौ व्यतिरेकालंकारः, त-
थापि सखीनायिकयोरप्युपमानोपमेयभावाविरोधादित्युदाह-
तमिति ध्येयम् ॥ १९४ ॥

अलंकारेण वस्तुध्वनिमुदाहरति—

मन्वते वज्रनिर्घोषं त्वन्मौर्वीटङ्कृतिं द्विषः ।

इत्यलंकारतो वस्तुध्वनिर्वाक्येऽर्थशक्तितः ॥

अत्र भ्रान्तिमदलंकारेण प्रकृतवाक्यप्रतिपाद्येन त्वन्मौर्वीटङ्क-
र्वीटतिश्रवणादेव द्विषस्तु भवन्तीति वस्तु व्यज्यते ॥ यथा

वा— ‘दर्पान्धगन्धगजकुम्भकवाटकूटसंक्रान्तिनिघ्नघनशोणितशोणरोचिः । वीरैर्व्यलोकि युधि रोषकषायकान्तिः कालीकटाक्ष इव यस्य करे कृपाणः ॥’— दर्पान्धानां मत्तेभानां कुम्भा एव कवाटान्यरराणि, तेषां कूटेषु समूहेषु या संक्रान्तिरन्तःप्रवेशः, तत्र निघ्नत्वेनायत्तत्वेन घनैः शोणितैररुणा रुचिर्यस्य स तथा, तादृशावस्थायां कोपारुणशोभकालीकटाक्षप्रतिमः कृपाणो यस्य करे वीरैर्युधि व्यलोकीति योजनायां कालीकटाक्ष इवेत्युपमया सकलरिपुक्षयः क्षणात्करिष्यत इति वस्तु व्यज्यते । कालीकटाक्ष इव व्यलोकि व्यतर्कीति योजनायां कालीकटाक्षत्वेन संभावनादुत्प्रेक्षयोक्तं वस्तु व्यज्यते ॥ १९५ ॥

अलंकारेणालंकारध्वनिमुदाहरति—

मुञ्चन्ति जीवान्निशितैस्त्वद्वाणैः सह वैरिणः ।
इत्यलंकारतो वाक्ये विज्ञेयोऽलंकृतिध्वनिः ॥

अत्र स्रहोक्त्यलंकारेण यस्मिन्क्षणे त्वद्वाणा (जीवाम्) मौर्वी मुञ्चन्ति तदैव द्विषोऽपि (जीवान्) प्राणान्मुञ्चन्तीति कार्यकारणयौगपद्यरूपातिशयोक्तिर्व्यज्यते ॥ यथा वा— ‘गाढकान्तदशनक्षतव्यथासंकटादरिवधूजनस्य यः । भोष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशन्युधि रुषा निजाधरम् ।’— अत्र स्वाधर-

निर्देशनरूपकारणस्य दयितदन्तक्षतव्यथामोचनरूपकार्यस्य च
भिन्नदेशत्वकथनाद्विरोधमूलसंगतिः, क्षतव्यथाजनकादधर-
निर्देशनात्तदभावरूपकार्यजनननिबन्धनाद्विरोधमूलस्तद्विजा-
तीयकार्यसमर्थस्य तज्जनकत्वलक्षणश्चित्रालंकारो वा । ताभ्या-
मधरनिर्देशनसमकालमेव शत्रवो व्यापादिता इति कार्यका-
रणयोस्तुल्यकालताप्रतीतेरतिशयोक्तिः, मम क्षत्याप्यन्यस्य
क्षतिर्निवर्ततामिति राज्ञो बुद्धिरुत्प्रेक्ष्यत इत्युत्प्रेक्षा च व्य-
ज्यते । यद्यप्यत्रोपमेयस्योपमानतया संभावनरूपमुत्प्रेक्षालक्षणं
न संघटते, तथापि ‘अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य
वा । अन्यथोत्प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां विदुर्बुधाः ॥’ इत्युत्प्रे-
क्षालक्षणयोगादुत्प्रेक्षात्वमविद्वद्धमिति ध्येयम् ॥ एषु चतुर्षु
दाहरणेषु स्वतःसंभविनोऽर्था व्यञ्जकाः ॥ १९६ ॥

अथ कविकल्पितेष्वर्थेषु वस्तुना वस्तुध्वनिमुदाहरति—

वैरिस्त्रैणस्मितज्योत्स्नां निर्धुनीते भवन्महः ।
इत्यादौ कल्पितार्थेन वाक्ये वस्तुध्वनिर्मतः ॥

अत्र कविकल्पितेन प्रतापकर्तृकरिपुस्त्रीस्मितनिर्धूननरूप-
वस्तुना भवता रिपवो व्यापादिता इति वस्तु व्यज्यते ॥
यथा वा— ‘कैलासस्य प्रथमशिखरे वेणुसमूच्छन्ना-
भिः श्रुत्वा कीर्त्तिं विबुधरमणीगीयमानां त्वदीयाम् ।

स्रस्तापाङ्गाः सरसविसिनीकाण्डसंजातशङ्का दिङ्मातङ्गाः
 श्रवणपुलिने हस्तमावर्जयन्ति ॥' प्रथमशिखर इति दिङ्मात-
 ङ्गानां नेदिष्ठतासूचनार्थम् । वेणुशब्देन वेणुनादो लक्ष्यते ।
 समूर्च्छना संभेदः । तानकल्पवेणुनादसंभेदोपलक्षिततया
 गीयमानामिति यावत् । यद्वा वेणुषु समूर्च्छनाभिव्यक्ति-
 भिरुपलक्षिताम् । वेणुप्रतिध्वनितामिति यावत् । कीर्त्ति
 श्रुत्वा स्रस्तापाङ्गाः पतितकटाक्षाः । श्रवणपुलिन इति पद-
 मत्रापि काकाक्षिन्यायेन संबध्यते । अत एव कीर्त्तौ विस-
 काण्डशङ्कावन्तो दिग्गजाः श्रवणपुलिने । श्रवणस्य पुलि-
 नस्वनिरूपणं शङ्कितविसकाण्डसंबन्धयोग्यताभिप्रायम् । ह-
 स्तमावर्जयन्तीति जातिस्वाभाव्याद्विसगृध्नुता तेषामावि-
 ष्कृता । अत्र कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धेन धवलतमकीर्त्तिसंदर्श-
 नजनितहस्तावर्जनरूपेण वस्तुना येषां विनयादिगुणप्रशंसा-
 रूपा कीर्त्तिरित्यर्थावगमो नास्ति तेषां तिरश्चामप्येवं बुद्धि-
 जननेन चमत्कारकारिणी कीर्त्तिरिति वस्तु व्यज्यते । यद्य-
 प्यत्र विसिनीकाण्डसंजातशङ्का इति भ्रान्तिमान्ससंदेहो
 वालंकारो व्यञ्जकः संभवति, तथापि तदंशव्यतिरेकेणापि
 वाच्यार्थस्य प्रकृतव्यङ्ग्योपस्कारकत्वमस्त्येवेति वस्तुना व-
 स्तुध्वनेरुदाहरणत्वमविरुद्धम् ॥ १९७ ॥

अथ वस्तुनालंकारध्वनिमुदाहरति—

जयश्रीस्त्वां भजत्याजौ सेनाधूल्यन्धकारिते ।
अलंकारध्वनिर्वाक्ये कल्पितेनात्र वस्तुना ॥

अत्र कविकल्पितेन जयश्रीभजनरूपार्थेन जयश्रियोऽभिसा-
रिण्योपमा व्यज्यते ॥ यथा वा— ‘केशेषु बलामोडिअ
तह तेण रणम्मि जअसिरी गहिआ । जह कन्दराहि
विहुरा तस्स दिठं कण्ठअम्मि संठविआ ॥’ केशेषु बला-
त्कृत्य तथा तेन रणे जयश्रीगृहीता । यथा कन्दराभिर्विधुरा-
स्तस्य दृढं कण्ठे संस्थापिताः ॥ समरे जयश्रीस्तेन राज्ञा
केशेषु बलात्कृत्य तथा गृहीता । शत्रुकेशग्रहणमेव जयश्री-
केशग्रहणत्वेनाध्यवसीयते । यथा तस्य राज्ञो विधुराः शत्रवः
कन्दराभिर्गुहाभिः कण्ठे दृढं संस्थापिताः संस्थापितप्राणा
जाताः । शत्रवः कन्दराः समभिगम्य कण्ठे संस्थापितप्राणा
जाता इति यावत् । अत्र स्त्रीलिङ्गेन जयश्रियः कन्दराणां
च नायिकात्वं प्रतीयते । ततश्च जयश्रीरूपनायिकाकेशग्रहणं
राजकृतमवेक्ष्य मदनोदीपितमनस इव कन्दराः शत्रूणां क-
ण्ठालिङ्गनं कुर्वन्तीत्युत्प्रेक्षा कविप्रौढोक्तिसिद्धेन जयश्रीकेश-
ग्रहणादिरूपवस्तुना व्यज्यते । तथैकस्मिन्संग्रामे तस्य विज-
यदर्शनादन्ये तदरयः पलाय्य गुहासु तिष्ठन्तीति काव्य-
लिङ्गं च व्यज्यते । गुहासु शत्रूणामवस्थानं प्रति तस्यैकत्र

विजयदर्शनं हेतुरिति काव्यलिङ्गता । तथा तद्वैरिणः स्वय-
मेव पलाय्य न गुहासु निष्ठन्ति, किं तु ततः परिभवं सं-
भाव्य कन्दराभिरेव संस्थापिता इत्यपह्नुतिश्च व्यज्यते ॥

अथालंकारेण वस्तुध्वनिमुदाहरति—

सख्युः सृजति पुष्पेषोः प्रीत्यै बाणान्वहून्मधुः ।
इत्यलंकारतो वाक्ये ध्वनिः कल्पितवस्तुनः ॥

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धमदनप्रीतिरूपफलविषयोत्प्रेक्षया जग-
दखिलं मदनो जेष्यतीति कल्पितस्य वस्तुनो ध्वनिः ॥

यथा वा—‘गाढालिङ्गणरहसुज्जभस्मि दइभस्मि लहु समो-
सरइ । माणंसिणीइ माणो पीलणभीओ व्व हिअभादो ॥’^१

गाढालिङ्गनरभसोद्यते दयिते लघु समपसरति । मनस्विन्या
मानः पीडनभीत इव हृदयात् ॥ अत्र कान्ते परिस्मरणो-
न्मुखे हृदयस्थितस्य स्वस्य पीडनशङ्कयेव मनस्विनीहृदया-
न्मानो झटिति निःशेषमपसरतीति कविप्रौढोक्तिसिद्धमान-
गतभीत्युत्प्रेक्षया नायिकायाः पत्यालिङ्गनस्वच्छन्दसंभोगा-
नुमत्यादिरूपं वस्तु व्यज्यते ॥ १९९ ॥

अथालंकारेणालंकारध्वनिमुदाहरति—

हसन्त्या किल गङ्गां त्वत्कीर्त्या धवलितं जगत् ।
इत्यलंकारतो वाक्ये विज्ञेयोऽलंकृतिध्वनिः ॥

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धकीर्त्तिगतगङ्गाहासोत्प्रेक्षया गङ्गापे-
क्षया कीर्त्तेर्जगन्मात्रधवलकत्वरूपो व्यतिरेको व्यज्यते ॥
यथा वा—‘जा थेरं व हसन्ती कइवअणम्बुरुहवद्धविणि-
वेसा । दंसेइ भुवणमण्डलमण्णं विअ जअइ सा वाणी ॥’—
या स्थविरमिव हसन्ती कविवदनाम्बुरुहवद्धविनिवेशा ।
दर्शयति भुवनमण्डलमन्यदिव जयति सा वाणी ॥ अत्र
स्थविरं ब्रह्माणं हसन्तीवेति कविप्रौढोक्तिसिद्धवाणीगतहा-
सोत्प्रेक्षया ब्रह्मापेक्षया वाण्या अपङ्कजासनस्थत्वरूपो नव-
नवचमत्कारैककारणशब्दार्थप्रपञ्चसष्टृत्वरूपोऽपि व्यतिरेको
व्यज्यते । यद्यप्यत्रोत्प्रेक्षां विनापि व्यतिरेकस्फूर्तिः संभवति,
तथाप्युत्प्रेक्षाया अपि तद्व्यञ्जकता न विहन्यत इति ध्येयम् ॥
एषूदाहरणेषु कविप्रौढोक्तिसिद्धा एवार्था व्यञ्जकाः ॥२००॥

अथ कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धानामर्थानां मध्ये व-
स्तुना वस्तुध्वनिमुदाहरति—

प्रेमातिमानतो नश्येत्प्रसीद प्रणते प्रिये ।
इति वक्तृवचःसिद्धवस्तुना वस्तुनो ध्वनिः ॥

अत्र कविनिबद्धमस्त्रीरूपवक्तृप्रौढोक्तिमिद्वेनातिमानः प्रेम-
क्षयहेतुरिति वस्तुना त्वयैवमवधीरितश्चेदयं सपत्नीष्वेवाभि-
रतो भविष्यतीति वस्तु व्यज्यते ॥ यथा वा—‘जे लङ्का-

गिरिमेहलासु चलिआ संभोगखिण्णोरईफारुफुलफणावली-
 कवलणा पत्ता दरिदत्तणं । एण्ह ते मलआणिला विरहि-
 णीणीसाससंपक्किणो जाआ झत्ति सिमुत्तणे वि बहुला
 तारुण्णपुण्णा विअ ॥' — ये लङ्कागिरिमेखलासु चकिताः
 संभोगखिन्नोरगीस्फारोत्फुलफणावलीकवलनात्प्राप्ता दरिद्र-
 त्वम् । इदानीं ते मलयानिला विरहिणीनिःश्वाससंपर्किणो
 जाता झटिति शिशुत्वेऽपि बहुलास्तारुण्यपूर्णा इव ॥ इदं
 सदृके (कर्पूरमञ्जरीनाम्नि) विचक्षणावाक्यम् । ये लङ्का-
 गिरेर्लङ्काधारभूतशैलस्य विकूटस्य नितम्बादुत्पन्नाः सुरत-
 श्रान्तभुजगीपृथुलविकस्वरस्फटावलीपानेनाल्पीभूतास्ते मल-
 यानिला विरहिणीनिःश्वाससंपर्केण शैशवेऽपि संपूर्णयौ-
 वना इव बहुला जाताः । — इत्यत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्ति-
 सिद्धेन बहुला जाता इत्यनेन वस्तुना पूर्वमेव स्वबाहुल्यसंपा-
 दनपर्याप्तविरहिणोनिःश्वासकारिण एत इदानीं बहुलाः
 सन्तो विरहिणीनां किं किं न करिष्यन्तीति वस्तु व्यज्यते ।
 न च तारुण्यपूर्णा इवेत्युत्प्रेक्षात्र व्यञ्जिका, तस्याः प्रकृतव्य-
 ङ्ग्यप्रतीतावनुयोगात् । निःश्वाससंपर्कस्य हेतुत्वप्रतिपाद-
 कविभक्तिं विनैव बाहुल्यहेतुत्वप्रतीतेः काव्यालिङ्गमिह व्यक्त-
 मिति तदेव व्यञ्जकमित्यपि न युक्तम्, तदप्रतीतावपि
 व्यङ्ग्यप्रतीतेरविकलत्वादित्याहुः ॥ २०१ ॥

अथ कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुनालंकारध्वनिमु-
दाहरति—

मीलिते स्मरतापेन शठ तस्या दृगम्बुजे ।
इति वक्तृवचःसिद्धवस्तुनालंकृतिध्वनिः ॥

कविकल्पितदूतीरूपवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन दृगम्बुजमीलनरूप-
वस्तुना स्मरतापस्य सूर्यतापाद्व्यतिरेको व्यज्यते ॥ यथा वा—
‘सहि विरइऊण माणस्स मज्झ धीरत्तणेण ओभासं । पिअ-
दंसणमहंवीहलखणम्मि सहसत्ति तेण ओसरिअं ॥ —सखि
विरचय्य मानस्य मम धैर्येणावकाशम् । प्रियदर्शनमहवि-
हलक्षणे सहसेति तेनापसृतम् ॥ हे सखि, मानस्यावकाशं
कथांचेद्धैर्येण विरचय्य स्थिताया इति शेषः । मम प्रिय-
दर्शनोत्सवविवशक्षणे तेन मानेन सहसेत्यनुभूतप्रकारेणाप-
सृतं गतम् । —इत्यत्र सखीं प्रति नायिकावाक्ये कविनि-
बद्धवक्तृकल्पितेन मानपलायनरूपवस्तुना प्रियानुनयरूपं
कारणं विनापि मानपलायनरूपकार्योत्पत्तिप्रतीतिर्विभावना-
लंकारो व्यज्यते । तथा प्रियदर्शनसौभाग्यबलं धैर्येणापि
स्रोढुं न शक्यत इत्युत्प्रेक्षा च व्यज्यते ॥ २०२ ॥

अथ कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धालंकारेण वस्तुध्वनि-
मुदाहरति—

नाहं दूती क्षणं चास्या न विषह्यः स्मरज्वरः ।

इति वक्तृवचःसिद्धालंकृत्या वस्तुनो ध्वनिः ॥

अत्र कविनिबद्धदूतीरूपवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन नाहं दूतीत्याक्षे-
पालंकारेण दूत्याः सत्यवाचित्वम्, तेन च क्षणमपि विलम्ब-
स्यायं नावसर इति वस्तु व्यज्यते ॥ यथा वा— ‘ओल्लोलक-
रभरभणक्खएहि तुह लोभणेसु मह दिण्णो । रत्तंसुअप्प-
साओ कोवेण पुणो इमे ण अक्कमिआ — भार्द्राद्रकरजरदन-
क्षतैस्तव लोचनयोर्मम दत्तः । रक्तांशुकप्रसादः कोपेन पुन-
रिमे नाक्रान्ते । तव सपत्नीकृतानि यान्यार्द्रार्द्राण्यभिनवानि
नखदन्तक्षतानि, तैर्मम लोचनयो रक्तोऽरुणोऽशुकः प्रभैव
रक्तपटः, तद्रूपः प्रसादो दत्तः । तत्परिधानवशादेवानयोरा-
दृश्यं न पुनः कोपवशात् ।— इति नायिकाया उत्तरेण कि-
मिति कोपेनारुणे लोचने बहसीति नायकप्रश्रस्योन्नयनाद्बो-
त्तरालंकारः । तेनालंकारेण कोपेन नाक्रान्ते इत्यपह्नुतिस-
हितेन कविनिबद्धवक्तृवचःसिद्धेन न केवलं त्वं शाठ्यमाच-
रितवानपि त्वार्द्राणि नखक्षतानि च न गोपयसीति वस्तु
व्यज्यते ॥ २०३ ॥

अथ कविनिबद्धवक्तृवचःसिद्धालंकारेणालंकारध्वनिमुदा-
हरति—

प्रवातकदलीवास्ते तमालं वक्ष्य सा हरे ।
इति वक्तृवचःसिद्धान्तकृत्यालंकृतिध्वनिः ॥

अत्र कविनिबद्धदूतीरूपवक्तृवचःसिद्धेन प्रवातकदलीवेत्युप-
मानेन तस्याः कम्परूपसार्विकभावप्रतीतिजननद्वारा त-
माले भवद्भ्रान्तिर्जायत इति भ्रान्तिमदलंकारो व्यज्यते ॥
यथा वा— ‘महिलासहस्रभरिए तुह हिअए सुहअ सा
अमाअन्ती । दिअहं अणणकम्मा अङ्गं तणुअं वि तणु-
एदि ॥’— महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग सा-
मान्ती । दिवसमनन्यकर्माङ्गं तन्त्रपि तनयति । महिला-
सहस्रभरितत्वात्तव हृदयस्य तत्रावकाशं सा न लभते, ततः
स्वतः कृशमप्यङ्गमनन्यव्यापारा सती सर्वस्मिन्नपि दिवसे
तनूकरोति । —इत्यत्र महिलासहस्रभरितत्वस्यावकाशाभावे
तस्य च तनूकरणे पञ्चम्यन्तादिपदं विनापि हेतुत्वप्रतीतेः
काव्यलिङ्गमलंकारः । तेन च कविनिबद्धदूतीरूपवक्तृवचः-
सिद्धेन शरीरतनूकरणरूपे कारणे पूर्णेऽप्यवकाशलाभरूप-
कार्याभावाद्विशेषोक्तिर्व्यज्यते । एवमर्थशक्त्युद्भवव्यञ्जनाय
द्वादशापि भेदा उदाहृताः । २०४ ॥

अथ शब्दार्थोभयशक्तिजं विवृणोति—

भवेदेकविधस्तत्र शब्दार्थोभयशक्तिजः ।

मनोहृद्विजराजोऽयं भाति सर्वज्ञशेखरः ॥

शब्दार्थोभयसामर्थ्यसमुत्थो यस्तृतीयोऽभिधामूलध्वनिप्रभेद उक्तः, स पुनरेकविध एव । यथा सर्वज्ञस्येश्वरस्य शेखरीभूता मनोहारी द्विजराजश्चन्द्रो भातीत्यभिधया प्रतिपाद्यमाने, सर्वविदप्रणीर्ब्राह्मणोत्तमो भातीति सर्वज्ञादिपदैर्व्यञ्जनया प्रतीयते । वाक्येन ब्राह्मणोत्तमौपम्यं चन्द्रे व्यज्यते । तत्र द्विजराजसर्वज्ञपदयोः पर्यायासहत्वाच्छब्दशक्तिमूलत्वम्, मनोहृच्छेखरपदयोः पर्यायसहत्वादर्थशक्तिमूलत्वं चेत्युभयशक्तिमूलता ॥ यथा वा—‘अतन्द्रचन्द्राभरणा समुद्दीपितमन्मथा । तारकातरला श्यामा सानन्दं न करोति किम् ॥’—तन्द्रा जाड्यम् । तदभावेनौज्ज्वल्यं लक्ष्यते । उज्ज्वलचन्द्रभूषणा समुद्दीपितमदना । रात्र्या उद्दीपनविभावत्वान्मन्मथोद्दीपकत्वम् । तारकाभिर्नक्षत्रैस्तरला सा श्यामा रात्रिरानन्दं न करोति किमित्यभिधया प्रतिपाद्यते । व्यञ्जनया तूज्ज्वलचन्द्राख्यशिरोभूषणभूषिता, आलम्बनविभावतया समुद्दीपितमन्मथा, तारकया कनीनिकया तरला श्यामा यौवनमध्यस्था सानन्दं न करोति किमिति चन्द्रादिपदैः शिरोभूषणविशेषादयः प्रतिपाद्यन्ते । वाक्येन कामिन्यौपम्यं रात्रौ प्रतिपाद्यते । अत्र चन्द्रादिपदानां श्लिष्टतया शब्दश-

क्तिमूलता, समुद्दीपितादिपदानां पर्यायसहिष्णुत्वादर्थशक्तिमूलता चेत्युभयशक्तिमूलत्वम् । यद्यप्युभयशक्तिमूलेऽपि व्यङ्ग्यानां वस्त्वलंकारादिभेदेन व्यञ्जकानामर्थानां स्वतःसिद्धत्वादिभेदेन बहवो भेदाः संभवन्ति, तथापि शब्दार्थोभयशक्तिमूलत्वोपाधिनैकीकृत्यैकविध इत्युक्तमित्याहुः ॥ २०५ ॥

निगमयति —

अष्टादश प्रभेदाश्च ध्वनेरेवमुदाहृताः ॥

लक्षणामूलो ह्यविवक्षितवाच्योऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यभेदेन द्विविधः । अभिधामूले तु विवक्षितान्यपरवाच्ये रसादिव्यञ्जकोऽसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य एकविध एव । संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्तु शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरलंकारध्वनिश्चेति द्विविधः । अर्थशक्तिमूलस्त्वर्थस्य स्वतःसिद्धत्वेन कविप्रौढोक्तिकल्पितत्वेन कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिकल्पितत्वेन च त्रैविध्ये, त्रिविधानां चार्थानां वस्त्वलंकारभेदेन द्वैविध्ये पुनः षड्विधः, एवं व्यञ्जकीभूतानां षड्विधानामप्यर्थानां वस्त्वलंकारात्मकव्यङ्ग्यद्वैविध्याद्वादशविधत्वमित्यर्थः । शक्तिमूलो द्वादशविधः । उभयशक्तिमूलस्त्वेकविधः ।— इत्यष्टादश ध्वनिप्रभेदा एवमुक्तरीत्योदाहृताः ॥ २०६ ॥

नन्वसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य रसादिव्यङ्ग्यभेदाद्बहवो

भेदाः संभवेयुः, अतः कथमष्टादशेत्युक्तमित्यत आह—

व्यङ्ग्यानां हि रसादीनां यद्यप्यानन्त्यमिष्यते ।
तथाप्यलक्ष्यक्रमतोपाध्यैक्यादेकतोदिता ॥

रसो हि शृङ्गारादिभेदेन नवविधः । तत्रापि संभोगविप्रलम्भ-
भेदेन शृङ्गारद्वैविध्यम् । तत्र संभोगस्यैव परस्परदर्शना-
लिङ्गनचुम्बनकुसुमावचयजलकेलिसूर्यास्तमयचन्द्रोदयतुर्वर्ण-
नादयो बहवो भेदाः । विप्रलम्भश्च पञ्चविध उक्तः । तत्रा-
प्यभिलाषादयो भेदा उक्ताः । तयोरपि विभावानुभावव्यभि-
चारिभेदाः । तत्रापि नायिकानायकयोरुत्तममध्यमाधमप्र-
भेदाः । तत्रापि देशकालावस्थाभेदाः । इत्येकस्यैव रसस्या-
नन्त्यम् । का गणना त्वन्येषामपि संकलन इति । यद्यपि
व्यङ्ग्यभेदादनेकभेदाः संभवन्ति, तथापि तेषां परिगण-
यितुमशक्यत्वादसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वोपाधिनैकीकृत्यैकविधोर-
स्यादिव्यनिरिति गण्यते ॥ २०७ ॥

अथोभयशक्तिसमुत्थो वाक्य एव भवति, पदे शक्ति-
द्वयस्यापि तुलाधृतवदवस्थानासंभवात्; अन्ये सप्तदशापि
भेदा वाक्य इव पदेऽपि संभवन्तीत्याह—

वाक्य एव भवेदेष शब्दार्थोभयशक्तिजः ।
भेदाः सप्तदशान्ये ये वाक्यवत्ते पदेऽपि च ॥

यद्यप्युभयशक्तिमूलः कालिदासादिप्रबन्धेष्वपि संभवतीति वाक्य एवेत्युक्तम्, तथाप्यतिशयितत्वाभावेन ध्वनित्वाभावादिति भावः । न च कथमेकदेशभूतपदविषयो ध्वनिर्महावाक्योपयोगी स्यादिति वाच्यम्, कर्णाद्येकावयवस्थितताटङ्कादिमात्रेण कामिन्या भूषितत्ववत्पदविषयेण व्यङ्ग्येनापि वाक्यस्य चारुत्वोपपत्तेः ॥ २०८ ॥

तत्र प्रथमं लक्षणामूलध्वनौ पदेऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यमुदाहरति—

यस्मिर्जीवति जीवन्ति बहवः स तु जीवति ।
अर्थान्तरे संक्रमितवाच्यतेहावगम्यताम् ॥

अत्र जीवतीति पदं स्वोदरपूरणैकपरजीवनवैलक्षण्ये संक्रमितवाच्यम् । धन्यत्वप्रतीतिश्च फलम् ॥ यथा वा—
'यस्य मित्राणि मित्राणि शत्रवः शत्रवस्तथा । अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च स जातः स च जीवति ॥'— अत्र रूपभेदं विना सामानाधिकरण्यायोगाद्वितीयमित्रादिपदान्यर्थान्तरसंक्रमितानि । तत्र द्वितीयमित्रपदं विस्मयत्वसंक्रमितवाच्यम् । द्वितीयशत्रुपदं च सर्वथानाश्वस्तत्वपरम् । द्वितीयानुकम्प्यपदं सर्वथा निरपराधत्वपरम् । सहृदयत्वनिरस्यत्वसंपत्तिम्

त्वप्रतीतयश्च यथाक्रमं प्रयोजनानि । मित्रादिशब्दाः प्रत्ये-
कमुदाहरणम्, प्रतिस्वं वाक्यपरिसमाप्तेः । अतो न पदप्रका-
श्योदाहरणत्वविरोधो वाक्यत्रयेऽपि । राज्ञो महापुरुषत्वं
व्यङ्ग्यम् । चतुर्थपादवाक्यद्वयेन त्वन्यवैलक्ष्येण धन्यता
व्यङ्ग्येत्याहुः ॥ २०९ ॥

अथात्यन्ततिरस्कृतवाच्यं पदगतमुदाहरति—

धवलिम्ना विलिम्पन्ति यशांसि तव दिक्तटान् ।
इत्यादिषु पदे वाच्यं स्यादत्यन्ततिरस्कृतम् ॥

अत्र विलेपनस्य मूर्तद्रव्यसाधनकत्वेन धवालिसाधनकत्वा-
संभवाद्विलिम्पन्तीति पदमत्यन्ततिरस्कृतवाच्यं सत्संबन्ध-
मात्रं लभ्यति । यशसामितरयशोवैलक्ष्येण व्यापनं प्रयो-
जनम् ॥ यथा वा— ‘खलववहारा दीसन्ति दारुणा जइ
वि तह वि धीराणं । दिअअवअस्सबहुमआ ण हु ववसाआ
विमुज्झन्ति ॥’— खलव्यवहारा दृश्यन्ते दारुणा यद्यपि
तथापि धीराणाम् । हृदयवयस्यबहुमता न खलु व्यवसाया
विमुह्यन्ति ॥ धीरेषु कस्मिंश्चित्कार्ये प्रवर्तमानेषु तत्प्रवृत्ति-
दूषणपराः खलव्यवहारा यद्यपि भवन्ति, तथापि हृदयमेव
वयस्यः सुहृत्, तेन बहुमताः सम्यगालोच्य निर्धारिता-
स्तेषां प्रवृत्तयो न विमुह्यन्ति न मध्ये प्रतिहता भवन्ति । —

इत्यत्र चेतनधर्मस्य मोहस्य व्यवसायेष्वसंभवादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यतया विमुह्यन्तीति पदं प्रतिहर्ति लक्षयति । सर्वथा व्यवसितकार्यनिर्वहणं व्यङ्ग्यम् ॥ २१० ॥

एवं लक्षणामूढौ पदप्रकाश्यतयोदाहृत्याभिधामूलेष्वसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यं पदगतमुदाहरति—

संनिधत्ते सदा चित्ते तद्वक्तं तरुणीमणेः ।
असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिरत्र पदे भवेत् ॥

अत्र तदिति सर्वनामपदेनानुभवैकगोचरा विशेषाः प्रकाश्यन्ते । तेन च लोकोत्तरचमत्कारकारिता व्यज्यते । तथा च विप्रलम्भः प्राधान्येन तत्पदेन व्यज्यते ॥ यथा वा—
'लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः । तदा सुखास्पदमभूदधुना तु ज्वरो महान् ॥' तदा तत्संनिधौ सुखहेतुरभूत् । अधुना तद्विरहे ज्वरः साध्यवसानलक्षणया संतापहेतुरित्यत्र तदादिसर्वनामपदैः पूर्वोक्तरीत्या प्राधान्येन विप्रलम्भो व्यज्यते । यदि च सर्वनामपदानां बुद्धिस्थवाचकतैवेति न व्यञ्जकत्वमिति मतम्, तदान्यदुदाह्रियते—
'मुग्धे मुग्धतयैव नेतुमखिलः कालः किमारभ्यते मानं धत्स्व धृतिं बधान ऋजुतां दूरीकुरु प्रेयसि । सख्यैवं प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना नीचैः शंस हृदि-

स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वरः श्रोष्यति ॥’— हे मुग्धे
 स्वहितसाधनज्ञानशून्ये, मुग्धतयैव स्वेष्टसाधनज्ञानशून्यत-
 यैव सर्वमायुर्नेतुं किमुद्युक्तासि ? इदं न युक्तम् । मानं
 धत्स्व । कथं मानधारणमित्याकाङ्क्षायामाह— प्रेयसि प्रिये
 ऋजुतामार्जवं दूरीकुरु । प्रेयसि परमप्रेमास्पदे कथमनार्जवं
 कर्तुं शक्यमित्यत उक्तं धृतिं वधानेति । एवं सख्योपदिष्टा
 भीतानना भीत्यभिव्यञ्जकहस्तापिधानादिचेष्टाश्रयानना नित्यं
 हृदयसंनिहितः प्रियः श्रोष्यति, तन्नीचैर्मन्दं शंसेति सर्व्वी
 प्रत्यवदत् । —इत्यत्र भीताननेत्यनेन नीचैःशंसनस्य युक्तता
 व्यज्यते । न च युक्तताया वस्तरूपत्वात्तद्व्यञ्जनेऽपि रसा-
 भिव्यञ्जकत्वाभावेनासंलक्ष्यक्रमव्यञ्ज्योदाहरणत्वमयुक्तमिति
 वाच्यम्, तदानीमन्यहेतुकभयस्याभावाद्विप्रलम्भशृङ्गारस्य
 प्रेयसि रागातिशयस्य चानुरणनन्यायेन व्यज्यमानत्वात्त-
 दोष इति ध्येयम् ॥ ‘एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधो-
 मुखी । लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥’—
 अत्राधोमुखीति पदेन लज्जाख्यभावो व्यज्यते । एवमन्येषां
 भावादीनां रसाभासादीनां च पदव्यञ्ज्यत्वमुदाहार्यम् ।
 रसाभासादयो हि वाक्यप्रकाश्या अपि रसापेक्षया निकृष्ट-
 चमत्कारा इति पदप्रकाश्यानां तु तेषां निकृष्टतमचमत्का-
 रकारितैवेति पृथङ्मोदाहरणमादृतमस्माभिरिति ध्येयम् ॥

अथ संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यभेदेषु शब्दशक्त्या पदेऽलंकार-
ध्वनिमुदाहरति—

चित्ते स्फुरतु तद्रूपं हरेर्देव्याद्विपद्विषः ।

इत्यादौ शब्दशक्त्युत्थः स्यात्पदेऽलंकृतिध्वनिः

अत्र हरिपदेन व्यञ्जनया सिंहप्रतिपादनद्वारा भगवतस्त-
दौपम्यं व्यज्यते ॥ यथा वा— ‘रुधिरविसरप्रसाधितक-
रालकरवालरुचिरभुजपरिषः । झटिति भ्रुकुटिविदक्कितल-
लाटपट्टो विभाति नृप भीमः ॥’— हे नृप, रक्तप्रसरालं-
कृतभीषणस्रङ्गमनोज्ञबाहुपरिघातनः सद्यो भ्रूक्षेपसंजातवि-
दक्कफालफलकः । भवानिति शेषः । भीमो भयंकरो
विभाति । —इत्यत्र भीमपदेन नृपस्य भीमसेनौपम्यं
व्यज्यते । ‘विशेषणं विशेष्येण बहुलम्’ इति विशेषणस्यापि
पश्चान्निर्देशो नानुपपन्न इति नृपभीम इत्येकमेव पदम्,
तथा च भवानिति नाध्याहर्तव्यम् ; एकपद्ये च न रूपकम् ।
तथा सत्यलंकारेणैवालंकारध्वनिप्रसक्त्या शब्दशक्त्यालंका-
रध्वनित्वविरोधात् । नाप्युपमितसमासः, उपमाया व्यङ्ग्य-
त्वानापत्तेः । —इत्यप्याहुः ॥ ५१२ ॥

शब्दशक्त्या पदे वस्तुध्वनिमुदाहरति—

समरे त्वद्भुजाशौर्यं पश्यन्त्यनिमिषा द्विषः ।
इत्यत्र शब्दशक्युत्थः पदे वस्तुध्वनिर्भवेत् ॥

अत्र निमेषरहितवाचकेनानिमिषपदेन त्वद्विषो देवत्वं प्राप्ता इति वस्तु व्यज्यते ॥ यथा वा— ‘भुक्तिमुक्तिकृदे-
कान्तसमादेशनतत्परः । कस्य नानन्दनिस्यन्दं विदधाति सदागमः ॥’ —भुक्तिं सुरतोषभोगमनन्तरं मुक्तिं च करोतीति तथा, एकान्त उपह्वरे यत्नमादेशनमाह्वानं तत्प्र-
वणः, सतः प्रियस्यागमः कस्य स्त्रीजनस्यानन्दातिशयं न तनोति । —इति संकेतदायिनं कामुकं काचिन्मुख्यया वृत्त्या स्तौति, तस्यैव प्रकृतत्वात् । तत्र च भुक्तिमैहिकभोगं मुक्तिमपवर्गं च कुर्वन्, एकान्तसमादेशने निर्विचित्सोपदे-
शने प्रवणः, सन्नागमो वेद इति सदागमपदेन वेदो व्य-
ज्यते । समीपमथवञ्चनार्थं तत्रापि तात्पर्यादित्येके । केचि-
त्त्वप्रस्तुतप्रशंसया मुख्यया वृत्त्या वेद एवात्र स्तूयते, संकेतदायिनः स्तुतिस्तु व्यञ्जनयेत्याहुः ॥ २१३ ॥

अथार्थशक्तिमूलध्वनिषु स्वतःसंभविषदार्थप्रयुक्तभेदेषु चतुर्षु पदे वस्तुना वस्तुध्वनिमुदाहरति—

अथ खड्गममुच्छेदात्सफलस्तद्विषां वने ।
पदे स्यादर्थशक्त्यात्र वस्तुना वस्तुनो ध्वनिः ॥

अत्र प्रकृतवाक्यार्थेन वस्तुना तव शत्रूणां पूर्वं घमरे खड्गो
निष्फलोऽभूदिति वस्त्वद्येति पदेन व्यज्यते ॥ यथा वा—
'सायं स्नानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं यातो
ऽस्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विस्रब्धमत्रागतम् । आश्चर्यं तव
सौकुमार्यमभितः क्लान्तासि येनाधुना नेत्रद्वन्द्वममीलनव्य-
तिकरं शक्नोति तेनासितुम् ।'—सायं मज्जनमुपासितमादरेण
शीलितम्, चन्दनेन च शरीरं सम्यगालिप्तम्, भानुमान-
नप्यस्ताद्रिशिखरं गतशान्, अत्रागमनं च विस्रब्धं मन्दम्,
अथाप्यभितः क्लान्तासि यतस्ते नयनयुगं मीलनव्यतिकर-
रहितमासितुं स्थातुं न शक्नोति, अहो तव सौकुमार्यम्!
—इत्यत्र सायमित्यादिभिस्त्रिभिर्विशेषणैः कलमस्य घर्माति-
शयप्रयुक्तत्वशङ्का निवार्यते । विस्रब्धमित्यनेन सत्त्वरोगमन-
प्रयुक्तत्वशङ्का च निरस्यते । एवं कुमहेत्वभावेऽपि क्लान्ता-
सीत्यहेतुककलमरूपेण वस्तुना स्वतःसंभावनाद्यैव परपुरुष-
मुपभुज्य स्नाताख्यनुलिप्रासि चेति वस्त्वधुनापदेन प्राधान्येन
व्यज्यते । यद्यपीयं सखीं प्रति कस्याश्चिदुक्तिरिति कवि-
निबद्धवक्तृवचःसिद्धार्थमूलकध्वनिप्रस्ताव एवेदमुदाहर्तुमु-
चितम्, तथापि वस्तुना वस्तुध्वनित्वमात्रं पुरस्कृत्येदमुदा-
हृतमिति ध्येयम् ॥ २१४ ।

अथात्रैव वस्तुनालंकारध्वनिमुदाहरति—

सदा त्वदर्थिनामाशां पूरयस्यवनीपते ।

पदे स्यादर्थशक्त्यात्र वस्तुनालंकृतिध्वनिः ॥

अत्र प्रस्तुतवाक्यार्थरूपेण वस्तुना राज्ञो दाने मेघाद्वचति-
रेकः सदेति पदेन प्राधान्येन ध्वन्यते ॥ यथा वा— ‘तद-
प्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका । तच्चिन्ताविमलाद्वादक्षी-
णपुण्यचया सती । चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपि-
णम् । निरुच्छवासतया मुक्तिं गतान्या गोपकन्यका ॥’—
तद्विरहदुःखानुभवक्षपितसमस्तपातका, तच्चिन्तानुभवजनि-
तानन्दानुभवक्षीणानिखिलपुण्यनिचया कापि गोपकन्यका
निरुच्छ्वासतया भगवन्तं चिन्तयन्ती मुक्तिं गता । शास्त्रेषु
हि तत्तत्पापपुण्ययोः स्वस्वजन्यतत्तद्दुःखसुखानुभवाभ्यामेव
नाशो न तु पापान्तरपुण्यान्तरजन्यदुःखसुखानुभवाभ्यां
दुःखान्तरसुखान्तरजनकयोः पापपुण्ययोरपीति स्थितिः ।
तथा चात्र तद्विरहदुःखानुभवेनाशेषपातकविलयप्रतिपादना-
दिदमवगम्यते—तद्विरहदुःखमेव समस्तपातकजन्यदुःखत्वे-
नाध्यवसीयते, तथा तादृशदुःखजनकपातकविलय एव
समस्तपातकविलयत्वेनाध्यवसीयत इति । ततश्चेदमतिशयो-
क्तिद्वयमशेषपदेन प्राधान्येन द्योत्यते, तदभावे तद्विरहदुःख-
जनकपातकस्यैव तद्दुःखानुभवेन नाशप्रतीत्यापत्त्यातिशयो-

कत्यनुन्मेषात् । एवमुत्तरार्धेऽपि तच्चिन्तासुखस्य सकल-
पुण्यजन्यसुखत्वेनाध्यवसानात्तथा तच्चिन्तासुखानुभवेन त-
ज्जनकपुण्यनाशस्याशेषपुण्यनाशत्वेनाध्यवसानादतिशयोक्ति-
द्वयम् । तच्च चयपदेन प्राधान्येन द्योत्यते ॥

अथालंकारेण पदे वस्तुध्वनिमुदाहरति—

शुचादोहि पयः स्वःस्त्रीगोभिस्तेऽरौ तृणादरे ।
इत्यलंकृतितो वस्तुध्वनिरुह्यः पदे बुधैः ॥

अत्र तृणचर्वणरूपं कारणं शत्रौ, पयोदोहनरूपं कार्यमप्सरो-
नेत्रेष्वित्यलंकारेण तृणचर्वणकृतं रिपुं दयया त्वं विसृजसीति
वस्तु शुचेति पदेन प्राधान्येन व्यज्यते ॥ यथा वा— ‘क्षण-
दासावक्षणदा वनमवनं व्यसनमव्यसनम् । अत वीर तव
द्विषतां पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुखं सर्वम् ॥’—क्षणदा
रात्रिरक्षणदा रात्रिर्न भवतीति विरोधः । उत्सवदायिनी न
भवतीति तत्परिहारः । वनं काननमवनं वनं न भवतीति
विरोधः । रक्षणमिति तत्परिहारः । व्यसनं व्यवसिति-
व्यसनं व्यसनं न भवतीति विरोधः । अवीनामूर्णायूनामसनं
कालनमिति तत्परिहारः । पशुपालनमेव जीवनमिति यावत् ।
अत्र क्षणदादिशब्दशक्तिमूलो यो विरोधालंकारस्तत्समर्थः ।

केन त्वयि पराङ्मुखे सर्वं पराङ्मुखमित्यर्थान्तरन्यासेन
विधिरपि त्वामनुवर्तते यतस्त्वयि पराङ्मुखे सर्वं पराङ्मुखं
विपरीतस्वभावं जातमिति वस्तु व्यज्यते । तत्र सर्वमिति
पदं प्राधान्येन व्यञ्जकम् २१६ ॥

अथालंकारेण पदेऽलंकारध्वनिमुदाहरति—

दैन्यं सहजमेक्ष्य त्वद्विषि नूनं दरिद्रता ।
तमेव श्रयतीत्यात्रलंकृत्यालंकृतिध्वनिः ॥

अत्र दरिद्रता स्वसहजं दैन्यं तव रिपौ दृष्ट्वा नूनं तमेव
स्वयमपि भजतीत्युत्प्रेक्षया तव शत्रावेव दारिद्र्यं नान्यत्वेति
परिसंख्यालंकार एवकारेण व्यज्यते ॥ यथा वा— ‘तुह
वल्लहस्स गोसम्मि आसि अहरो मिलानकमलदलं । इअ
णववहुभा सोऊण कुणइ वअणं महीसंमुहं ॥’—तव वल्ल-
भस्य विभात आसीदधरो म्लानकमलदलम् । इति नव-
वधूः श्रुत्वा करोति वदनं महीसंमुखम् ॥ महीसंमुखीकरणं
लज्जया विनमनम् । अत्राधरो म्लानकमलदलमिति रूपकेण
नववधूकर्तृकचुम्बनस्याधरम्लानताहेतुत्वप्रतीतेः काव्यलिङ्गं
व्यज्यते । तत्र च म्लानपदं प्राधान्येन व्यञ्जकम् ॥ २१७ ॥

एवं स्वतःसंभविनामर्थानां व्यञ्जकतां पदगतत्वेनोदा-

इत्य कविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलध्वनिषु वस्तुना वस्तुध्व-
निमुदाहरति--

नानावर्णं जगत्पूर्वं त्वत्कीर्त्तैरवदञ्जनाः ।

इत्यादौ कल्पितार्थेन कल्पितार्थध्वनिः पदे ॥

अत्र त्वत्कीर्त्तैः पूर्वं जगन्नीलिषीतादिनानावर्णविशिष्टं जना
अवदन्निति कविकल्पितेन वस्तुना सांप्रतं त्वत्कीर्त्या धव-
लधवलायमानमेकवर्णमेव जगदास्त इति कल्पितं वस्तु पूर्व-
मिति पदेन प्राधान्येन व्यज्यते ॥ यथा वा— 'रत्तीसु
चन्द्रधवलासु ललिभमष्फालिऊण जो चावं । एकच्छत्तं
विभ कुणइ भुवणरज्जं विइम्भन्तो ॥'— रात्रिषु चन्द्र-
धवलासु ललितमास्फाल्य यश्चापम् । एकच्छत्रमिव कुरुते
भुवनराज्यं विजृम्भमाणः ॥ यो मदनश्चन्द्रधवलासु निशासु
विजृम्भमाणः सन्, ललितमिक्षुमयमिति यावत् । आस्फा-
लनक्रियाविशेषणं वा । चापमास्फाल्य भुवनमेव राज्यमे-
कच्छत्रमिव, स्वैकवशंवदमिति यावत् । कुरुत इत्यत्र मद-
नवृत्तान्तेन कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना ये कामिनो ये च
विरक्ता ये च पक्षिमृगादयो ये चाचेतनास्ते सर्वेऽपि रात्रिषु
मदनाज्ञां नोलङ्घयन्ति, किं तु जागरूकाः सकलामपि
रात्रिमुपभोगपरा एवातिवाहयन्तीति वस्तु भुवनराज्यपदेन

प्राधान्येन व्यज्यते, भुवनपदस्य चेतनाचेतनात्मकसकल-
प्रपञ्चवाचित्वात् ॥ २१८ ॥

अथ कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुनालंकारध्वनिमुदाहरति—

मधुः प्रसूनमाध्वीभिः ससर्ज सरितो नवाः ।

इत्यादौ तु पदे क्लृप्तवस्तुनालंकृतिध्वनिः ॥

अत्र कविकल्पितेन वसन्तवृत्तान्तरूपेण वस्तुना माध्वीना-
मतिशयोक्तिः सरित इति पदेन प्राधान्येन व्यज्यते ॥
यथा वा— ‘निशितशरधियार्पयत्यनङ्गो दृशि सुदृशः स्वबलं
वयस्यराले । दिशि निपतति यत्र सा च तत्र व्यतिकर-
मेत्य समुन्मिषन्त्यवस्थाः ॥ ’ अनङ्गः सुदृशोऽराले वक्रे
वयसि, यौवन इति यावत् । दृशि निशितशरबुद्ध्या स्वबलं
स्वकीयं विश्वविजयसामर्थ्यमर्पयति । सा च दृक्च यत्र
दिशि निपतति तत्र दशावस्था व्यतिकरं संमर्दमेत्य समु-
न्मिषन्ति ।— इत्यत्र प्रकृतवाक्यार्थरूपेण कविकल्पितवस्तुना
परस्परविरुद्धा अपि दशावस्था युगपद्भवन्तीति विरोधो-
ऽतिशयोक्तिर्वा व्यतिकरपदेन प्राधान्येन व्यज्यते ॥ २१९ ॥

अथालंकारेण कविप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुध्वनिमुदाहरति—

स्मरः कुक्कुटकाहल्या निवर्तयति किं रणात् ।

द्वन्द्वमद्येत्यलंकृत्या क्लृप्तवस्तुध्वनिः पदे ॥

अथ प्रभाते स्मरस्ताम्रचूडच्छन्नकाहलीमुद्धोष्य मिथुनं रणा-
 न्निवर्तयति किमित्युत्प्रेक्षया स्मरो रात्रिमखिलां द्वन्द्वं
 संभोगजागरूकमेव करोति स्मेति कविकल्पितं स्मर-
 वृत्तान्तरूपं वस्त्वद्येति पदेन प्राधान्येन व्यज्यते ॥ यथा
 वा—‘वारिज्जन्तो वि पुणो संदावकभट्टिण ह्रिभरण ।
 थणभरवअस्सएणं विमुद्धजाई ण चलइ से हारो ॥’—
 वार्यमाणोऽपि पुनः संतापकदर्थितेन हृदयेन । स्तनभर-
 वयस्येन विशुद्धजातिर्न चलत्यस्या हारः ॥ संतापकदर्थि-
 तेन हारेण सह गाढालिङ्गने स्तनयोः पीडा भविष्यतीत्य-
 नुशयवतेत्युत्प्रेक्षा । स्तनयोः पीडया कुतोऽस्य संताप इत्यत
 उक्तं स्तनभरवयस्येनेति । स्तनभरसाहित्यमेव तत्सख्यत्वे-
 नाध्यवसीयते । तादृशेन हृदयेन पुनः पुनर्वार्यमाणोऽप्यस्या
 हारो विशुद्धजातितया । निर्मलोत्पत्तिमत्तया । स्वाश्रयपरि-
 त्यागदोषशून्यजातिमत्तया चेति ध्वन्यते । न चलति
 स्वाश्रयं परित्यज्यान्यत्र न गच्छति । कम्पमान एवास्त इति
 यावत् । एवं च विपरीतरतावस्थेयमिति बोध्यम् । अत्र
 च विशुद्धजातित्वलक्षणेन काव्यलिङ्गालंकारेण हारोऽनवरतं
 कम्पमान एवास्त इति वस्तु न चलतीति पदेन प्राधान्येन
 व्यज्यते ॥ २२० ॥

अथालंकारेणालंकारध्वनिः पदे यथा—

जयत्यस्याः कटाक्षेऽद्धा स्वशरान्क्षिपति स्मरः ।
इत्यादिषु पदे ज्ञेयोऽलंकृत्यालंकृतिध्वनिः ॥

अस्याः कटाक्षे जयति सति स्मरः स्वशरान्नूनं क्षिपतीति
कविकल्पितस्मरशरत्यागोत्प्रेक्षया स्मरशरापेक्षयादसीयकटा-
क्षस्य व्यतिरेको जयतीति पदेन प्राधान्येन व्यज्यते ॥
यथा वा— ‘सो मुद्धसामलङ्गो धम्मिल्लो कलिअललिअ-
णिअदेहो । तीए खन्धाहि बलं लहिअ सरो सुरअसंगरे
जअइ ॥’— स मुग्धश्यामलङ्गो धम्मिल्लः कलितललि-
तनिजदेहः । तस्याः स्कन्धाद्वलं लब्ध्वा स्मरः सुरतसंगरे
जयति ॥ मुग्धः सुन्दरः श्यामलङ्गः कलितमनोहरदेहो
धम्मिल्लः स्मरस्तस्याः स्कन्धादंसप्रदेशात्सेनासंनिवेशमूलाच्च
बलं लब्ध्वा सुरतसंगरे जयति । —इत्यत्र सुरतरभक्षेनां-
सप्रदेशे गलितं धम्मिल्लमवलोक्य रतिविरतिसमयेऽपि पुन-
रङ्कुरिताभिलाषः कामुकोऽभूदिति तात्पर्यम् । ततश्चात्र
धम्मिल्लः स्मर इति रूपकेण सुरतसंगर इति रूपकेण च
चिरकालरतिपरिश्रान्तोऽपि कामुको रत्यारम्भ इवाङ्कुरिता-
भिलाषोऽभूदित्याभिलाषकारणाभावेऽप्यभिलाषप्रतीतेर्विभाव-
नालंकारः स्कन्धपदेन प्राधान्येन व्यज्यते ॥ २२१ ॥

एवं कविप्रौढोक्तिसिद्धानामर्थानां व्यञ्जकत्वमुदाहृत्य

कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेष्वर्थेषु पदगतं वस्तुना वस्तु-
ध्वनिमुदाहरति—

शठायुना सा तनुते साहसं शशिवीक्षणे ।

इति वक्तृवचःसिद्धवस्तुना वस्तुधीः पदे ॥

अत्र कविनिबद्धदूतीरूपवक्तृवचःसिद्धेन शशिवीक्षणसाह-
सकरणरूपवस्तुना तस्या निजजीवितनैराशयरूपं वस्तु साह-
समिति पदेन प्राधान्येन व्यज्यते ॥ यथा वा— ‘णव-
पुणिमामिअकुस्स सुहअ को सि त्ति भणसु मइ सच्चं ।
का सोहग्गसमग्गा पओसरअणि व्व तुह भज्ज ॥’ —
नवपूर्णिमामृगाङ्कस्य सुभग कोऽसीति भण मम सत्यम् ।
का सौभाग्यसमप्रा प्रदोषरजनीव तवाद्य ॥ अन्यानुरक्तं
नायकं प्रति नायिकाया वचनमिदम् । हे सुभग, त्वं नव-
पर्वचन्द्रस्य । अत्र नवपदं रागाविलत्वद्योतनाय । कोऽसि
किं ज्येष्ठः किं वा कनिष्ठोऽसीति सत्यं मम भण । पूर्वं
मयि तथानुरक्तोऽपीदानीं नानुरक्तोऽसि, अतस्त्वं हरिद्रा-
रागोऽसीति यावत् । सौभाग्यशालिनी का वा तवाद्य
प्रदोषरजनीवानुरागकारिणीति यावत् । अत्र कविनिबद्धनायि-
कारूपवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन प्रकृतवाक्यार्थरूपेण वस्तुना मयी-
वान्यस्यामपि क्षणादननुरक्तो भविष्यसीति वस्तु नवपदेन

प्रदोषपदेन च प्राधान्येन द्योत्यते ॥ २२२ ॥

अथात्रैव वस्तुनालंकारध्वनिमुदाहरति—

न श्रोतास्यशुभं यावत्तावदेव ब्रज प्रिय ।

इति वक्तृवचःसिद्धवस्तुनालंकृतिध्वनिः ॥

हे प्रिय, अशुभं स्वमरणवार्त्ता यावन्न श्रोतासि तावदेव गन्तव्यं चेद्वच्छेति प्रकृतवाक्यार्थरूपेण कविनिबद्धनायिका-
रूपवक्तृवचःसिद्धेनाक्षेपालंकारो ब्रजेति पदेन प्राधान्येन व्यज्यते ॥ यथा वा— ‘सहि णवणिहुवणसमरम्मि अक्कपालीसहीइ णिबिडाए । हारो णिवारिभो चिअ उच्चैरन्तो तदो कहं रमिअं ॥’ —सखि नवनिधुवनसमरेऽक्कपालीसख्या निबिडया । हारो निवारित एवोच्चरंस्ततः कथं रमितम् ॥ इदं नवोढां रास्त्रिवृत्तान्तं पृच्छन्त्याः सख्या वचनम् । हे सखि, नवसुरतसमय उच्चरन्नुल्ललन् । निर्भरसुरतप्रतिबन्धक इति यावत् । तादृशो हारो निबिडया दृढया, अक्कपाल्येवालिङ्ग-
नमेव सखी । निर्भरसुरतसौलभ्योपयोगित्वाद् अक्कपाल्याः सखी-
त्वेन निरूपणम् । तथा निवारितो विच्छिन्न एव भवति । ततो हारविच्छेदानन्तरं कथं रमितम् ।—इत्यत्र कविनिबद्ध-
सखीरूपवक्तृवचःसिद्धेन प्रकृतवाक्यार्थरूपवस्तुना हारवि-
च्छेदानन्तरं प्रौढाङ्गनाया इव नवोढाया अपि तवारम्भस-

मयसुरताद्विलक्षणमेवावश्यं रतमभूत् । तत्कथं कीदृगिति
कथयेति व्यतिरेकालंकारः कथंपदेन प्राधान्येन व्यज्यते ॥

अथात्रैवालंकारेण वस्तुध्वनिमुदाहरति—

कुमुदतीव जाताय वीक्ष्येन्दुं त्वयुता सखी ।
इति वक्तृवचःसिद्धालंकृत्या वस्तुनो ध्वनिः ॥

अत्र त्वया युता सखी चन्द्रं वीक्ष्याद्य कुमुदतीव जातेति
कविनिबद्धनायिकासखीरूपवक्तृवचःसिद्धेनोपमालंकारेण पूर्वं
चन्द्रदर्शनेऽस्या मोहोऽभवदिति वस्त्वद्येति पदेन प्राधान्येन
व्यज्यते ॥ यथा वा— ‘पविसन्ती घरदारं विवलिअवअणा
पुलोइऊण पंहं । खन्धे घेतूण घटं हा हा णट्ठो त्ति
रुअसि सहि किं त्ति ॥’— प्रविशन्ती गृहद्वारं विवलितव-
दना विलोक्य पन्थानम् । स्कन्धे गृहीत्वा घटं हा हा
नष्ट इति रोदिषि सखि किमिति ॥ अत्र मार्गावलोकनस्य
द्वारप्रवेशसमये स्कन्धे ग्रहणस्य च घटनाशं प्रति हेतु-
त्वप्रतीतिः, घटनाशस्य वा रोदनं प्रति हेतुत्वप्रतीतिः
काव्यलिङ्गमलंकारः । तेन च संकेतनिकेतनं गच्छन्तं
दयितं दृष्ट्वा यदि तत्र गन्तुमिच्छसि तदापरं
घटं गृहीत्वा गच्छेति वस्तु किमितीति पदेन प्राधा-
न्येन व्यज्यते ॥ यथा वा— ‘विहलं खणं सहि तुमं

दटूण घडेण तरलतरदिष्टिं । दारप्फंसमिषेणं अप्पा
 गरुओ त्ति पाडिअ विभिण्णो ॥'— विह्वलां क्षणं सखि त्वां
 दृष्ट्वा घटेन तरलतरदृष्टिम् । द्वारस्पर्शमिषेणात्मा गुरुरिति
 पातयित्वा विभिन्नः ॥ हे सखि, स्वभारेण विह्वलामत एव
 तरलतरदृष्टिं त्वां दृष्ट्वा घटेनैव स्वात्मा गुरुरिति मत्वा
 द्वारस्पर्शव्याजेन पातयित्वा विभिन्नो न तु त्वमेव द्वारस्पर्श-
 व्याजेन घटस्य भङ्गं कृतवती । — इत्यत्र नदीकूल-
 लतागृहे कृतसंकेतं त्वद्रमनसमये तत्राप्राप्तं गृहप्रवेशसमये
 तत्र गच्छन्तं कामुकं दृष्ट्वा पुनर्जलाहरणव्याजेन नदीगम-
 नाय द्वारोपघातव्याजेन बुद्धिपूर्वकमेव त्वया घटो भग्न
 इति मया विदितमेव । तत्किमिति नाश्वसिषि? तत्समीहि-
 तसिद्धये पुनर्नदीं प्रयाहि । अहं ते श्वश्रूणिकटे सर्वं समर्थ-
 यिष्य इति वस्तु द्वारस्पर्शमिषेणेति कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्ति-
 सिद्धयापहृत्या व्यज्यते । तत्र मिषेणेति पदं प्राधान्येन
 व्यञ्जकम् ॥ २२४ ॥

अथात्रैवालंकारेणालंकारध्वनिमुदाहरति—

मेरो कैलास किं भूभृतप्रतापैस्त्वत्समोऽस्म्यहम् ।
 इति वक्तृवचःसिद्धालंकृत्यालंकृतिध्वनिः ॥

अत्र 'मेरो' इति कैलासेन संबोधने कृते 'कैलास किम्'

इति मेरोरुक्तिः । भूभृदित्यादि कैलासस्य प्रतिवचनम् ।
 अत्र त्वत्सम इत्युपमया प्रतापेष्वातिशयोक्तिर्व्यज्यते । तत्र
 रजतात्मकत्वाभिप्रायमहमिति पदं प्राधान्येन व्यञ्जकम् ॥
 यथा वा— ‘जोण्हाइ मधुरसेण अ विइण्णतारुण्णऊसुअ-
 मणा सा । बुड्ढा वि णवोढ व्व परवहू अहहा हरेइ तुह
 हिअअं ॥’ — ज्योत्स्नया मधुरसेन च वितीर्णतारुण्यो-
 त्सुकमनाः सा । वृद्धापि नवोढेव परवधूरहहा हरति तव
 हृदयम् ॥ ज्योत्स्नया पलितधीतिरोधायिकया दत्ततारुण्या
 मधुरसेन केवलमुत्सुकमनाः सा वृद्धापि परवधूरित्येव तव
 हृदयं नवोढेव हरति । — इत्यत्र परवधूस्तव हृदयं हरतीति
 काव्यलिङ्गेन मामुज्झित्वा वृद्धामप्यभिलषसि, त्वदीयमा-
 चरितं किं वक्ष्यामीति वक्तुमिष्टस्याप्यर्थस्य विशेषाधित्तस्य
 निषेधरूप आक्षेपालंकारः परवधूपदेन प्राधान्येन व्यज्यते ॥
 एवं कविनिबद्धवक्तृगौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीराश्रित्वारोऽपि
 भेदाः पदगतत्वेनाप्युदाहृताः । एवं च पूर्वोदाहृता वाक्य-
 प्रकाश्या अष्टादश भेदाः, शब्दार्थोभयशक्त्युद्भवस्तु पद-
 प्रकाशयो न संभवतीति पदप्रकाश्याः सप्तदश भेदाः, एव-
 माहत्य पञ्चत्रिंशद्भेदा उदाहृता इति ध्येयम् ॥ २२५ ॥

अथार्थशक्त्युद्भवानां प्रकारान्तरेण कतिचिद्भेदानाह—

प्रबन्धेऽपि द्वादश स्युरर्थशक्त्युद्भवा भिदाः ।

वाक्यपदयोरिव प्रबन्धेऽप्यर्थशक्त्युद्भवा द्वादशापि भेदाः
संभवन्ति । यथा गृध्रगोमायुसंवादे— ‘अलं स्थित्वा श्मशाने
ऽस्मिन्गृध्रगोमायुसंकुले । कङ्कालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयंकरे ।
न चेह जीवितः कश्चित्कालधर्ममुपागतः । प्रियो वा यदि
वा द्वेष्ट्यः प्राणिनां गतिरीदृशी ॥ ’— एतावानेकः प्रबन्धः ।
श्मशाने शवं निक्षिप्य बहुकालं रुदतस्तद्वन्धूनुद्दिश्य सूर्ये-
ऽस्तमिते स्वस्य तत्र स्थित्यसंभवेन शवभक्षणं न संघटेत्,
किं तु गोमायोरेव श्यादिति मत्वा सूर्यास्तमयात्प्रागेव शवं
विसृज्य भवद्भिर्गन्तव्यमित्यभिप्रायवतो गृध्रस्य वाक्यमिदम् ।
अत्र गृध्रगोमायुसंकुलत्वादि श्मशानविशेषणं स्थितिनिव-
र्तने हेतुः । कङ्कालो मांसविशेषः । इह भूलोके । जीवितः
प्रत्युज्जीवितः । कालधर्मं मरणम् । —अत्र बन्धुषु निवृत्तेषु
समोपभोगाय भवत्वयं शव इति दिवाबलवतो गृध्रस्य
गोमायुवञ्चनाभिलाषरूपं वस्तु वस्तुनैव प्रबन्धेन प्रका-
श्यते । अथ दिवैव शवं विसृज्य बन्धुभिर्गतं चेत्स्वस्य न
भविष्यति, किं तु गृध्रस्यैव भविष्यतीति मत्वा बन्धुस्थि-
तिपर उत्तरः प्रबन्धो गोमायोः— ‘आदित्योऽयं स्थितो
मूढाः स्नेहं कुरुत सांप्रतम् । बहुविघ्नो मुहूर्तोऽयं जीवेदपि

कदाचन । अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम् । गृध्रवाक्या-
 त्कथं मूढास्त्यजध्वमविशङ्किताः ॥'— आदित्योऽद्यापि तिष्ठ-
 ति । ततो नात्रापि भीतिप्रसक्तिः । तन्न गन्तव्यम् । बहुविन्न
 इष्टप्राप्तौ यथा विन्नबाहुल्यं तथानिष्टप्राप्तावपीति दैवाज्जीवेदपि ।
 कनकवर्णाभमिलाद्यत्यागे हेतुः । गृध्रवाक्यादित्यनेन गृध्रस्तु
 स्वयं भक्षितुमेवं वदति, नैतद्वाक्ये विश्वासः कार्य इत्या-
 शयः । अत्रापि रात्रौ ममैवोपभोगाय संपत्स्यत इति पुरु-
 षव्यावर्तनपरस्य गोमायोगृध्रप्रतारणाभिलाषरूपं वस्तु स्वतः-
 संभविना वस्तुना प्रबन्धेन द्योत्यते । युगविशेषाणां दिव्या-
 नुभावशालित्वाद्गृध्रगोमायुसंवादः स्वतःसंभवी, न तु
 कविपौढोक्तिमात्रान्निष्पन्न इत्याहुः ॥ अलंकारेण वस्तुध्वनि-
 र्यथा— 'एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं
 वपुश्च । अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि
 मे त्वम् ॥' इति रघुवंशे सिंहवाक्यानन्तरम् 'क्षतात्किल
 त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः । राज्येन किं
 तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥' इति राजवाक्य-
 प्रबन्धे क्षतत्राणाभावस्य राज्यादिकैर्मर्थक्यहेतुत्वप्रतीतेः का-
 व्यलिङ्गमलंकारः । तेन क्षतसंरक्षणमेव मम मुख्यं प्रयोज-
 नम्, पुत्रादिकं प्रयोजनं त्वानुषङ्गिकमिति वस्तु व्यज्यते ।
 एवमन्येऽप्यूहाः ॥ वाक्यसमूहः प्रबन्धः । स चाशान्तरप्रव-

न्धो महाप्रबन्धश्चेति द्विधा । तत्राद्य इदमुदाहरणम् । अन्त्ये-
ऽप्युह्यम् ॥ २२६ ॥

अथासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य प्रबन्धवाक्यपदगतत्ववत्पदैक-
देशादिगतत्वेनापि केचन भेदाः संभवन्तीत्याह—

पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादयः ।

जगत्सु स जयत्येकः कृशासि सखि यत्कृते ॥

तिङन्तं सुबन्तं च पदम् । तदैकदेशास्तदवयवाः प्रकृतिप्रत्य-
यादयः । रचना संघटना । वर्णान्यक्षराणि । तेष्वपि रसाः
शृङ्गारादयः , आदिशब्दाद्वावादयश्च व्यज्यन्ते । यथा जग-
त्स्वित्यत्र जगादिति प्रातिपदिकेन कचिद्देशविशेषमात्र एवायं
न जयति, किं तु सर्वस्मिन्नपि देश इति व्यज्यते । तद्गतेन
बहुवचनेन भूलोकमात्रेऽयं न केवलं जयति , रसातलस्व-
र्गयोरपीति व्यज्यते । तथा जयतीति तिङ्प्रकृत्या तस्य
सर्वातिशायित्वम् । एवं जगदादिपदैकदेशैर्विप्रलम्भशृङ्गार-
साम्राज्यमभिव्यज्यते ॥ यथा वा तिङन्तप्रकृतेर्व्यञ्जकता—
'रङ्केलीहिभणिवसनकरजुअलणिरुद्धणअणजुअलस्स । रुद्ध-
स्स तइअणअणं पव्वइपरिचुम्बिअं जअइ ॥'—रतिकेलीहृत-
निवसनकरयुगलनिरुद्धनयनयुगलस्य । रुद्रस्य तृतीयनयनं
पार्वतीपरिचुम्बितं जयति ॥ रतिकेलीहृतं देवीनिवसनं येन

स तथा, देव्याः करयुगलेन पिहितं नयनयुगलं यस्य स
तथा । रतिकेलीहृतनिवसनश्चासौ करयुगलनिरुद्धनयनयुग-
लश्च तथा, तस्येति विग्रहः । भगवति वसनं हरति सति
तदवलोकनेन सलज्जा देवी करद्वयेन तदीयं नयनद्वयं
पिधाय यत्तृतीयं नयनं चुम्बनेन मुकुलीचकार, तन्नयनं
जयतीतरनयनापेक्षयोत्कर्षेण वर्तते । — इत्यत्र करतलपिहि-
तनयनद्वयापेक्षया चुम्बनपिहितस्योत्कर्षपरतया जयतीति
तिङ्प्रकृत्या चुम्बितस्य नयनस्य लोकातिशायित्वं व्यज्यते ।
तेन च संभोगशृङ्गाररसस्य साम्राज्यं व्यज्यते । अत्र चोत्त-
मदेवताविषयसंभोगवर्णनस्यानौचित्यादाभासत्वमित्यप्याहुः ॥
सुबन्तप्रकृत्या यथा वा — ‘प्रेयान्सायमपाकृतः सशपथं पा-
दानतः कान्तया द्वित्राण्येव पदानि वासभवनाद्यावन्न यात्या-
त्मना । तावत्प्रत्युत पाणिमृण्मलसन्नीवीनिबन्धं धृतो धावित्वैव
कृतप्रणामकमहो प्रेम्णो विचित्रा गतिः ॥ ’ — प्रेयान्परम-
प्रेमविषयः, न भर्तृमात्रम् । सायमुद्दीपनसमये पादानतोऽपि
सशपथम्, न केवलं वाचा, अपाकृतः सन्वासगृहाद्विला-
ण्येव पदानि यावन्न याति तावदेव न केवलं प्रसन्ना, प्रत्युत
नीवीविश्लथनमभिया करतलधृतनीवीबन्धं यथा भवति तथा
धावित्वा, न तु मन्दं गत्वा, सप्रणामम्, न त्वनुनय-
मात्रेण, आत्मना स्वयमेव, न तु दूतीमुखेन, धृतः पुनः

पदान्तरचलनमपि यथा न करोति तथा धृतः, न तु केवलं वारितः । —इत्यत्र पदानीति प्रकृत्या कालाक्षमत्वलक्षणमौत्सुक्यं व्यज्यते । न हि तादृशमौत्सुक्यं द्वित्राणि द्वाराणीति द्वारपदोपादाने व्यज्यत इति ध्येयम् ॥ तिङ्मुपोः प्रत्यययोर्यथा — ‘पथि पथि शुकचञ्चूचारुरागाङ्कुराणां दिशि दिशि पवमानो वीरुधां लासकश्च । नरि नरि किरति द्राक्सायकान्पुष्पधन्वा पुरि पुरि च निवृत्ता मानिनीमानचर्चा ॥ — दिशि दिशि पथि पथि च पवमानो मारुतः शुकमुखवच्चारु रागो येषां ते तथा, तादृशा अङ्कुरा उद्गमोन्मुखाः पल्लवा यासां तास्तथा, तादृशीनां वीरुधां लतानां लासको नर्तकः, चालयितेति यावत् । पुष्पधन्वा नरि नरि पुंसि पुंसि द्राग्झटिति सायकान्किरति क्षिपति । पुरि पुरि नगरे नगरे मानिनीनां मानकथा च निवृत्ता । —इत्यत्र किरतीति लटा किरणव्यापाररूपधात्वर्थस्य साध्यमानता गम्यते । तथा निवृत्तेत्यत्र क्तप्रत्ययेन किरणव्यापारकार्यभूतमाननिवृत्तेश्चिरकालविद्धता व्यज्यते । यद्यप्यत्राख्यातसमभिव्याहाराद्धात्वर्थस्य साध्यमानता व्युत्पत्तिबलादेव सिध्यतीति न व्यञ्जनापेक्षा, तथाप्याख्यातस्य व्यापारे यत्ने वा शक्तिर्लटोऽपि वर्तमानत्व एवेत्युभयथापि साध्यमानताप्रतीतिस्ततो व्यञ्जनयैवेत्याहुः । न चैवमपि भूताधि-

कारविहितेन क्तप्रत्ययेनातीतत्वं शक्यैव प्रतिपाद्यं न व्यञ्जन-
येति वाच्यम् ; तथाप्यतीतत्वप्रतिपादनमुखेन कारणीभूत-
शरविकिरणापेक्षया कार्यभूतमाननिवृत्तेश्चिरकालसिद्धताप्र-
तिपादनेनातिशयोक्तिरूपेण मानरूपभावशान्तिद्वारा रसोत्क-
र्षाभिव्यक्तिः क्तप्रत्ययाधीनेत्याहुः ॥ यथा वा— ‘ल्लिखन्नास्ते
भूमिं बहिरवनतः प्राणदयितो निराहाराः सख्यः सततरु-
दितोच्छूननयनाः । परित्यक्तं सर्वं हस्मितपठितं पञ्चरशु-
कैस्तवावस्था चेयं विसृज कठिने मानमधुना ॥’ —प्राण-
इव दयित इष्टो बहिर्गृहद्वार्यवनतमुखः सन्भूमिं विलिख-
न्नास्ते सख्यश्च सततरोदनेनोच्छूनानि नयनानि यास्रां
तास्तथा, तादृश्यश्च निराहाराश्च तिष्ठन्ति । पञ्चरशुकैः
सर्वं हस्मितपठितं हासकारि वचनम्, हस्मितं पठितं च वा
परित्यक्तम् । तव चावस्थेयं कण्ठगतप्राणता । तत्कठिने,
मानमधुना विसृज । —इत्यत्र लिखन्निति शतृप्रत्ययेन
लेखनस्य वर्तमानत्वमात्रं प्रतीयते न तु कृतिसाध्यत्वमपि,
वर्तमानत्वमात्रार्थकलडादेशभूतस्य शतुस्तावन्मात्रार्थकत्वस्यै-
वौचित्यात् । तथा च यथा लिखतीत्याख्यातप्रयोगे कृति-
साध्यताया अप्याख्यातेन प्रतीतेः कृतिसमनियता बुद्धिपूर्-
वकतापि प्रतीयते, तथात्र न बुद्धिपूर्वकताप्रतीतिरिति शतृ-
प्रत्ययेन लेखनस्याबुद्धिपूर्वकता व्यज्यते : तथा लेखनस्य

तन्तन्यमानताप्रतीतेः प्रसादपर्यन्तता च व्यज्यते । एव-
मास्त इति प्रकृत्या सत्तामात्रं प्रतीयते । तेन च व्यापा-
रान्तरवस्वाप्रतीतेः प्रसादैकप्रयोजनकता सत्तायाः प्रती-
यते । लटा च सत्ताया भूतता व्यावर्त्यते । तेन
च न तु गत इति व्यज्यते । भूमिमिति द्वितीयया भूमि-
मात्रं लेखनक्रियाकर्मेति प्रतीयते । ततश्च चिन्ताकु-
लतया बुद्धिपूर्वकतां विनैव लिखतीति व्यज्यते ।
भूमौ लिखन्नित्युक्तौ तु सप्तम्याधिकरणत्वप्रतीतेरन्य-
त्किञ्चित्तत्र लिखतीति बुद्धिपूर्वकता व्यज्येत, तच्चानुचितं
नैश्चिन्त्यद्योतकत्वादिति ध्येयम् । अत्र सुप्तिङ्भक्तीनां
व्यञ्जकत्वम् ॥ सुब्बिभक्तिषु षष्ठया यथा—‘गामारुहम्हि
गामे वसामि णअरट्ठिं ण जानामि । णाअरिआणं पइणो
हरामि जा होमि सा होमि ॥’—ग्राम्यास्मि ग्रामे वसामि
नगरस्थितिं न जानामि । नागरिकाणां पतीन्हरामि या
भवामि सा भवामि ॥ स्वकामुकोपभोगकुपितया नागरिकया
कयापि ग्राम्याधीति सनिन्द्मुपलब्धायाः कस्याश्चिद्ग्राम्याया
उक्तिरियम् । ग्राम्या ग्रामे भवा । हरामि वशीकरोमि ।—
इत्यत्र या नागरिकाः सुरततन्त्रकुशलास्तत्संबन्धिनोऽपि
विटान्वशीकरोमीति स्वस्य रतितन्त्रकौशलातिशयः परस्या-
स्तत्राकुशलत्वं च नागरिकाणामिति षष्ठया प्राधान्येन व्यज्ये-

ते ॥ तिङ्प्रत्ययेन कालविशेषप्रतिपादनद्वारा व्यञ्जकता
यथा—‘रमणीयः क्षत्रियकुमार आसीत्’ इति । एषा हि
भग्नमाहेश्वरकार्मुकं दाशरथिं प्रति कुपितस्य भार्गवस्योक्तिः ।
अत्रातीतकालानुशिष्टेनासीदिति लङ्प्रत्ययेन भग्नभवधनुषो
राधवस्य विद्यमानस्याप्यतीततां प्रतिपादयता तदीयमतीत-
त्वमचिरसंपादनियमिति व्यज्यते । तेन च तस्य रौद्ररस-
स्याभिव्यक्तिरिति ध्येयम् । सुद्विभक्तेः संख्याप्रतिपादनद्वारा
यथा—‘ताणं गुणग्रहणाणं ताणुकण्ठाणं तस्स पेम्मस्स ।
ताणं भणिभाणं सुन्दर ईरिसिअं जाअमवसाणं ।’—तेषां
गुणग्रहणानां तासामुत्कण्ठानां तस्य प्रेम्णः । तेषां भणितानां
सुन्दरेदृशं जातमवसानम् ॥ पूर्वमत्यन्तमनुरक्तं कदाचिदप-
राद्धं नायकं प्रति नायिकोक्तिरियम् । तेषां गुणग्रहणादीना-
मवसानं पर्यवसानमीदृशमन्यानुरागपर्यवसायि जातमित्यत्र
गुणग्रहणादीनां बहुत्वप्रतिपादनद्वारा षष्ठीविभक्तिभिरेकैक-
स्यापि तत्तद्गुणस्य बहुप्रकारेण ग्रहणं द्योत्यते । तथा प्रेम्ण
इति षष्ठ्या तद्रूपैकत्वप्रतिपादिकया प्रेम्णः सर्वकालमेकरू-
पता द्योत्यते । तेन चानुरागातिशयो व्यज्यते ॥ व्यत्ययेना-
नुशिष्टयोर्मध्यमोत्तमपुरुषयोर्यथा—‘रे रे चञ्चललोचना-
श्वितरुचे चेतः प्रमुच्य स्थिरप्रेमाणं महिमानमेणनयनामा-
लोक्य किं नृत्यसि । किं मन्ये विहरिष्यसे वत हतां

मुञ्चान्तराशाभिमाभेषा कण्ठतटे कृता खलु शिला संसार-
 वारांनिधौ ।'— चञ्चललोचनायां कान्तायामञ्चितरुचे रे रे
 चेतः, स्थिरप्रेमाणं भक्तेष्वक्षय्यानुग्रहं महिमानं हरं हरिं वा
 विमुञ्च्येणनयनां मृगाश्चीमालोक्य किं नृत्यसि, तुष्यसीति
 यावत् । विहरिष्यसे विहरिष्यामीति किं मन्ये मन्यसे किम् ?
 इमामन्तरात्मन्याशां मुञ्च । कुतः ? एषा कान्ता संसारवा-
 रिधौ प्लवमानानां कण्ठतटे निबद्धा शिला यतः । — इत्यत्र
 प्रहासे प्रतिपाद्य उत्तमपुरुषस्थाने मध्यमपुरुषस्य मध्यमपुरु-
 षस्थाने चोत्तमपुरुषस्य विहिततया मन्ये विहरिष्यस इति
 व्यत्यस्तपुरुषाभ्यां प्रहासप्रतिपादनद्वारा वक्तुः शान्तिरसो
 व्यज्यते ॥ पूर्वनिपातस्य यथा—'येषां दोर्बलमेव दुर्बलतया
 ते संमतास्तैरपि प्रायः केवलमेव नीतिशरणैः कार्यं किमुर्वी-
 श्वरैः । ये क्षमाशक्र पुनः पराक्रमनयस्वीकारकान्तक्रमास्ते
 स्युर्नैव भवादृशास्त्रिजगति द्वित्राः पवित्राः परम् ।'—ये
 दोर्बलमात्रशालिनस्ते दुर्बला एव । ये नीतिमात्रशरणास्तैरपि
 किं कार्यम् ? तेऽप्यप्रयोजका इति यावत् । हे क्षमाशक्र
 भूमीन्द्र, ये पराक्रमनयोभयशालिनस्ते भवादृशा नैव स्युः ।
 यदि स्युस्तथापि पवित्रा द्वित्रा एव परं स्युरिति योजना ।
 यद्वा पराक्रमनयोभयशालिनो ये द्वित्राः पवित्रास्तेऽपि
 भवादृशा न स्युरिति योजना । अत्र पराक्रमनयपदयोः

‘अल्पात्तरम्’ इति नयपदस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते, ‘अभ्यर्हितं च’ इति पराक्रमस्य पूर्वनिपातात्तदुभयमध्ये पराक्रमस्य प्राधान्यं गम्यते । तेन च नायकस्य वीररसो व्यज्यते । ननु पूर्वनिपातस्य पदधर्मत्वेन कथमत्र पदैकदेशत्वमिति चेदुपचारादित्याहुः ॥ अर्थविशेषे विहितस्य विभक्तिविशेषस्य यथा—‘प्रधनाध्वनि धीरधनुर्ध्वनिभृति विधुरैरयोधि तव दिवसम् । दिवसेन तु भूप भवानयुद्ध विधिसिद्धसाधुवाद-पदम् ॥’—गम्भीरचापटङ्कारभरिते रणवर्त्मनि तव विधुरैः शत्रुभिर्दिवसं सर्वस्मिन्नपि दिवसे क्षणमप्यविरम्यायोधि युद्धं कृतम् । भवांस्तु विधिना युद्धशास्त्रोक्तमार्गेण सिद्धतया कृतत्वेन साधुवादस्य श्लाघायाः पदं यथा भवति तथा दिवसेनायुद्ध युद्धं कृतवान् । —इत्यत्र दिवसमित्यत्यन्तसंयोगे विहितया द्वितीयया शत्रूणां युद्धस्य नैऋत्यं व्यज्यते, फललाभे युद्धविरामप्रसङ्गात् । तेन च तेषामयुद्धकुशलत्वं व्यज्यते । तथा दिवसेनेति तृतीयया क्रियापरिसमाप्तिरूपेऽपवर्गे विहितया फलप्राप्तिः, तां विना क्रियापरिसमाप्त्य-योगात् । फलप्राप्त्या च वर्ण्यस्य युद्धकौशलं व्यज्यते ॥ तद्वित्तय यथा— ‘भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया पर्य-टन्तं दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था । साक्षात्कामं नवमिव रतिर्मालती भाधवं यद्वाढोत्कण्ठा लुलितलु-

लितैरङ्गकैस्ताम्यतीति ॥' —संनिहितेन नगरराजमा-
 र्गेण चरन्तं नवं वपुष्मन्तं साश्चान्मदनमिव स्थितं
 माधवं दर्शं दर्शं गाढाभिलाषा रतिरिव स्थिता
 मालती लुलितलुलितैर्लुठितलुठितैरङ्गकैस्ताम्यतीति यत् ।
 —इत्यत्राल्पार्थविहितेन कप्रत्ययरूपेण तद्धितेनानुकम्पा व्य-
 ज्यत इत्येके । कप्रत्ययोऽनुकम्पायामेव विहितः, ततश्चानु-
 कम्पार्थकेन तेनानुकम्पनीयैरङ्गैस्ताम्यतीतिप्रतीतिद्वारा मा-
 लत्याश्चिरकालविरहासहिष्णुता व्यज्यत इत्यन्ये ॥ उपसर्गस्य
 यथा— 'परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः पुनर्ज-
 न्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् । विवेकप्रध्वंसादुप-
 चितमहामोहगहनो विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च
 तनुते ।' — ईदृक्तयेयत्तया च परिच्छेत्तुमशक्यो वाचा-
 मगोचरोऽस्मिन्नन्मानि जन्मसन्ताने पुनः कदाप्यननुभूत-
 पूर्वो विवेकस्य प्रध्वंसादुपचितमहामोहतया गहनः किं
 भविष्यतीति भीतिकरः कोऽपि मनसाप्यनुल्लेख्यो विकारो-
 ऽन्तर्जडयतीतिकर्तव्यतामूढं करोति तापं च विस्तारयति
 —इत्यत्र प्रध्वंसादिति प्रशब्दरूपोपसर्गेण विवेकस्य संस्का-
 रात्मना भावो व्यज्यते । न चायं प्रशब्दवाच्य एवास्त्विति
 वाच्यम्, उपसर्गाणां केवलं द्योतकत्वेन वाचकत्वाभावात् ।
 वाचकत्वेऽपि वा तत्प्रतिपादनद्वारा विप्रलम्भातिशयो व्य-

अथ इत्याहुः ॥ निपातस्य यथा— 'कृतं च गर्वाभिमुखं
मनस्त्वया किमन्यदेवं निहताश्च नो द्विषः । तमांसि
तिष्ठन्ति हि तावदंशुमान्न यावदायात्युदयाद्रिमौलिताम् ॥'

—इदं भगवन्तं प्रति सुराणां वचनम् । त्वया गर्वाभिमुखं
दैत्यहननं कियदस्तीत्यहंकाराभिमुखं मनः कृतं च । एव-
मेवं सति किमन्यद्वहूच्यते ? नोऽस्माकं द्विषो निहताश्च ।

यावदुदयाचलशेखरमंशुमान्नायाति तावदेव हि तमांसि
तिष्ठन्ति । --इत्यत्र कृतं च निहताश्चेति चकारद्वयेन समु-

चयद्योतकेन मनसो गर्वाभिमुखीकरणस्य द्विषां निहननस्य
च तुल्यकालताप्रतीतेर्भगवतः शौर्योत्कर्षो व्यज्यते । यद्य-
प्युपसर्गा निपाताश्च पदान्येव न तु पदैकदेशाः, तथापि
स्वतन्त्रप्रयोगाविषयत्वेन पदैकदेशत्वव्यपदेश इति ध्येयम् ॥

वहूनामेकवाक्यानुप्रवेशेन व्यञ्जकता यथा— 'रामोऽसौ
भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परामश्मद्भाग्यविपर्यया-
द्यादि परं देवो न जानाति तम् । वन्दीवैष यशांसि गायति
मरुद्यस्यैकवाणाहतिश्रेणीभूतविशालसालाविवरोद्ग्रीर्णः स्वरैः
सप्तभिः ॥' --सुवेलकृतसंनिवेशं कपिवलमवलोक्यात्र को

वा राम इति कृतप्रश्नं रावणं प्रति चारस्योक्तिरियम् ।
भुवनेषु भूर्भुवःस्वर्लोकेषु विक्रमगुणैर्विक्रमेण तत्प्रमुखैरन्यैर्हा-
क्षिण्यादिगुणैश्च परां प्रसिद्धिं प्राप्तो रामोऽसावङ्गुल्या निर्दि-

इयमान एव । त्रिभुवनप्रसिद्ध इति कथमुच्यते मयैवाज्ञा-
तत्वादिति वदन्तं प्रत्याह— तं त्रिजगत्प्रसिद्धं देवः परं
भवानेव केवलं न जानाति यदि तदस्माकं भाग्यविपर्यया-
दुरदृष्टवशादेव । यदि भवानपि जानीयात्तदा मैथिलीं नाह-
रेदस्माकमप्येवं विपत्तिर्न स्यादिति भावः । तस्य प्रसिद्धि-
मेव स्मारयति— यस्यैकस्यैव बाणस्यैकयैवाहत्या श्रेणीभू-
तान्येकरेखान्तःपातितया कृतानि विशालानि यानि सप्तानां
सालानां विवराणि तेषूद्गीर्णैरुद्भूतैः सप्तभिः स्वरैः । विवर-
सप्तकसद्भावात्स्वरसप्तकाविर्भाव इति भावः । विवरसप्तका-
विर्भूताः सप्त स्वरा एव षड्जादिसप्तस्वरा इत्यभेदाध्यवसा-
यः । तैरुपलक्षिततया यस्य यशांसि मरुद्वन्दीव वैतालिक
इव गायति ।— इत्यत्रासाविति सर्वनाम्ना लोकोत्तरमहिमशा-
लिताप्रतिपादनद्वारा तवायमजय्य इति व्यज्यते । तद्गते-
नैकवचनेन कान्तारवासकान्ताविरहादिरूपमहाक्लेशानुभवेऽ-
प्येकरूपतयावस्थानं व्यज्यते । भुवनेष्विति प्रातिपदिकेन
भूमौ न कचिद्देशविशेष एवायं प्रसिद्धः किं तु सर्वस्मिन्नपि
देश इति व्यज्यते । तद्गतेन बहुवचनेन न भूलोकमात्रेऽयं
प्रसिद्धः किं तु त्रिष्वपि लोकेष्विति व्यज्यते । विक्रमगुणै-
रित्यत्रापि विक्रमरूपप्रातिपदिकेन विक्रमैः प्रसिद्धिर्लभ्यते,
तेन च भवद्विजयिशालिनिहन्तृत्वं तथा भवद्विजयिकार्तवी-

यैर्निहन्तुर्भार्गवविजयित्वं च व्यज्यते । गुणरूपप्रातिपदिकेन
 दाक्षिण्यादिगुणैः प्रसिद्धिः, तेन चान्तःपुरद्रोहिणमपि शर-
 णागतं काकमयमरश्नीत्, तद्भवानपि शरणागतश्चेद्भवन्तमपि
 रक्षिष्यतीति व्यज्यते । तद्गतेन बहुवचनेन चैकैकस्य गुणस्य
 बहुप्रकारता व्यज्यते । परामित्यनेन चैतादृशी प्रसिद्धिर्ना-
 न्यसुलभेति व्यज्यते । अस्मादित्यनेन तव तदज्ञानं न केवलं
 त्वदभाग्यमात्राज्ञापि मदभाग्यमात्रात्किं त्वस्माकं सर्वेषां
 राक्षसानामभाग्यादिति व्यज्यते । तं न जानातीत्यहो तवै-
 श्वर्यमत्ततेति व्यज्यते । ऐश्वर्यमदान्न जानातीत्यनुक्त्वास्म-
 द्भाग्यविपर्ययादित्युक्त्या निरपराधिनामस्माकमपि त्वदविन-
 यादापत्प्राप्तेति व्यज्यते । अभाग्यादित्यभावमुखेनानभिधाय
 भाग्यविपर्ययादित्यभिधानेन भाग्यस्य पुण्यस्य विपर्ययो
 विपरीतफलदायित्वमिति पुण्यस्यापि विपरीतफलदायित्वं
 त्वदविनयाज्जातम्, अधर्मस्य तु किमु वक्तव्यमिति लभ्यते ।
 यद्यभाग्यादित्येवोच्येत तदा दुरदृष्टाद्विपद्भवतु भाग्यात्तु
 संपदपि ह्यादित्यपि लभ्येतेत्यन्ये ॥ उपग्रहस्य यथा—‘अभु-
 ज्जत भुवं प्राञ्चो भवानेको भुनक्ति ताम् । राजवत्यस्तथा-
 न्येषां राजन्वत्यस्तव प्रजाः ॥’—प्राञ्चो राजानो भुवम्,
 भुञ्जत; न पालितवन्तः किं तु करादानेन केवलमभ्यवह-
 रन्ति स्मेति व्यज्यते, ‘भुजोऽनवने’ इत्यर्थविशेष एवात्म-

नेपदविधानात् । भवान्भुनक्ति केवलं रक्षति । अन्येषां राज्ञां प्रजाः केवलं राजवत्यः, त्वद्विषयवासिन्यस्तु प्रजा राजन्वत्यः सुराजवत्यः, 'राजन्वान्सौराज्ये' इत्यनुशासनादिति श्येयम् । अत्र वर्णनीयस्यातिशयो व्यज्यते ॥ ननु वाचकत्वाविशेषेऽपि कस्यचिद्देव व्यञ्जकत्वं कस्यचिन्नेति विशेषावधारणं कथामिति चेत्; उच्यते— 'तरुणिमनि कलयति कलामनुमदनधनुर्भ्रुवोः पठत्यग्रे । अधिवसति सकलललनामौलिमियं चकितहरिणचलनयना ॥'— तरुणिमनि तारुण्ये कलामेकांशं कलयति सति । किञ्चिद्यौवने सतीति यावत् । भ्रुवोरग्रे प्रान्ते कर्तरि, अनुमदनधनुर्मदनधनुषः समीपे । अत्रापि काकाक्षिन्यायेन कलामित्यनुषज्यते । अर्थाद्वक्रिम्ण इति लभ्यते । वक्रिमैकदेशं पठति सति, इयं त्रस्तमृगेक्षणा सर्वासां कान्तानां मौलिमधिवसति मौलौ वर्तते । इयं यौवनारम्भ एव सर्वातिशायिनी जाता, यौवनोत्कर्षे तु कथं स्यादिति भावः । अत्र तरुणत्व इति त्वप्रत्ययापेक्षया तरुणिमनीतीमनिचः, तथा मदनधनुषः समीप इति वाक्यापेक्षयानुमदनधनुरित्यव्ययीभावस्य, तथा मौलौ वसतीत्याधारनिर्देशापेक्षया मौलिमधिवसतीति कर्मभूताधारनिर्देशस्य च पदबन्धसौकुमार्येण सहृदयहृदयैकवेद्यश्चमत्कारकारी कोऽपि विशेषः प्रथत इत्यविवादम् । एवं व्यञ्जकतायामपि कोऽपि

विशेषः सहृदयदृढयैकसाक्षिक इति नाम कथंतावकाश इत्येके । अन्ये तु तरुणत्व इत्यनेन त्वप्रत्ययेन द्रव्यगुणक-
मादिवाचकेभ्योऽनुशिष्टेन द्रव्यगुणादिसाधारणो धर्म उप-
स्थाप्यते, इमनिचा तु गुणवचनमात्रादनुशिष्टया गुणमात्रा-
साधारणधर्म एवोपस्थाप्यते । अयमेव च तरुणिमशब्दस्य
विशेषो यत्तरुणत्वशब्दापेक्षया विशेषधर्मप्रतिपादकत्वम् ।
एवं च तरुणिमशब्देनाभिनवोद्भिद्यमानं वयः प्रतीयते ।
तरुणत्वशब्देन तु प्रौढं वय एव । एवं मदनधनुषः
समीपे पठतीति वाक्यादुपाध्यायतापर्यन्तं मदनधनुषो न
लभ्यते, किं तु सामीप्योपलक्षणत्वमात्रम् । अव्ययीभावे
त्वनुपदस्य प्रथमप्रयोगावश्यंभावेनोपसर्जनतया तदर्थभूत-
सामीप्यविशिष्टतया मदनधनुषः प्राधान्येन भाननियमादु-
पाध्यायतापर्यन्तं व्यज्यते । तथा मौलौ वसतीत्याधारता-
मात्रं प्रतीयते । मौलिमधिवसतीति कर्मभूताधारानिर्देशे व्या-
प्यावस्थानं व्यज्यते । तथा कर्मत्वोपस्थितावीप्सितत्वप्रतीते-
र्मौलिमुख्याधारत्वं निवासकर्तुरादिशब्दसंबन्धात्तदीश्वरत्वं च
व्यज्यते । एवं सर्वत्रापि व्यञ्जकानां विशेषो विद्वद्भिरूहनीय
इत्याहुः ॥ २२७ ॥

रचनावर्णयोस्तु व्यञ्जकत्वं गुणनिरूपप्रस्ताव एवोदाहि-
यमाणत्वान्नेहोदाह्रियत इत्याह—

रचनावर्णयोर्व्यक्तिं ब्रूमो गुणनिरूपणे ॥

स्पष्टम् ॥ २२८ ॥

अथ वाक्यपदपदैकदेशवर्णरचनादिष्विव प्रबन्धेष्वपि रसादयो व्यङ्ग्या इत्याह—

एवं रसादयो व्यङ्ग्याः प्रबन्धेष्वपि भूयसा ॥

रत्नावल्यादौ शृङ्गारः प्राधान्येन व्यङ्ग्यः । वेणीसंहारादौ वीररसः । नागानन्दादौ करुणरसः । वीरभद्रविजयादिडिम-
प्रबन्धेषु रौद्ररसः । प्रहसनेषु हास्यरसः । प्रबोधचन्द्रोद-
यादौ शान्तरसः प्राधान्येन व्यङ्ग्य इत्याद्युह्यम् ॥ २२९ ॥

अथ बुद्धिसौकर्यायोक्तान्ध्वनिभेदान्संकलयति—

उक्तीत्यैकपञ्चाशद्भेदाः शुद्धा ध्वनेर्मताः ॥

तथा हि — लक्षणामूलाविवक्षितवाच्यध्वनेरर्थान्तरसंक्र-
मितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यरूपयोर्भेदयोः प्रत्येकं पदवा-
क्यप्रकाश्यत्वे चत्वारो भेदाः । अभिधामूलविवक्षितान्यप-
रवाच्यध्वनावसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्याख्यरसध्वनेः प्रबन्धवाक्य-
पदपदैकदेशवर्णरचनागतत्वेन षड् भेदाः । संलक्ष्यक्रमव्य-
ङ्ग्याख्यभेदे तु शब्दशक्तिमूले वस्त्वलंकाररूपयोर्व्यङ्ग्ययोः

प्रत्येकं पदवाक्यप्रकाश्यत्वेन चत्वारो भेदाः । अर्थशक्ति-
मूले तु स्वतःसंभविन्यर्थे वस्तुना वस्तुध्वनिर्वस्तुनालंकार-
ध्वनिरलंकारेण वस्तुध्वनिरलंकारेणालंकारध्वनिरिति चतुर्णां
भेदानां प्रत्येकं पदवाक्यप्रबन्धगतत्वेन त्रैविध्याद्द्वादश भेदाः ;
एवमर्थस्य कविप्रौढोक्तिसिद्धत्वेऽपि द्वादश भेदाः ; तथार्थस्य
कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धत्वेऽपि द्वादश भेदाः , एवमाह-
त्यार्थशक्तिमूलध्वनौ षट्त्रिंशद्भेदाः । शब्दार्थोभयशक्त्युद्भ-
वस्तु वाक्य एवेत्येकविधः । एवं शुद्धा ध्वनिभेदा एकप-
ञ्चाशदिति ज्ञेयाः ॥ २३० ॥

अथ मिश्रभेदान्विविचय संकलयति —

संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।
तेषां योगे मिथो भेदा वेदस्वाम्बुधिखेन्दवः॥

संशयास्पदत्वेनाङ्गाङ्गिभावेनैकव्यञ्जकानुप्रवेशेनेति त्रिरूपः
संकरः । तद्विभ्ररूपा संसृष्टिरेकविधा । एतेषु चतुर्षु संबन्ध-
प्रकारेष्वन्यतमेन संबन्धप्रकारेणैकस्यैकपञ्चाशता भेदैर्योगे
सत्येकपञ्चाशद्भेदा भवन्ति । एवमेकपञ्चाशतो भेदानामे-
केन संबन्धप्रकारेणैकपञ्चाशता भेदैर्योगे भेदानामेकोत्तरषट्-
शत्यधिका द्विसहस्री भवति । पुनरेवमन्यैरपि त्रिभिः
संबन्धप्रकारैः सर्वेषामेवं योजने चतुरधिकचतुःशत्यधिका

दशसहस्री भेदानां भवति । तदाह— वदस्वाम्बुधिखेन्दव इति । प्रथमस्थानगताः संख्यासंकेतिताः शब्दा एकद्वयादिसंख्यां वदन्ति । द्वितीयस्थानगतास्तु दशविंशतित्रिंशदादिसंख्याम् । तृतीयस्थानगतास्तु शतद्विशत्यादिसंख्याम् । चतुर्थस्थानगतास्तु सहस्रद्विमहस्रयादिसंख्याम् । पञ्चमस्थानगतास्तु दशसहस्रीविंशतिमहस्रयादिसंख्याम् । षष्ठस्थानगतास्तु लक्षादिसंख्याम् । यस्मिन्स्थाने वक्तव्या संख्या नास्ति तत्र स्थाने नवाकशवाचकपदादयः प्रयुज्यन्त इति ज्यौतिषिकाणां संप्रदायः । तथा चात्र प्रथमस्थानगतेन वेदशब्देन चतुष्टयसंख्योच्यते, वेदानां चतुःसंख्याकत्वात् । द्वितीयस्थाने वक्तव्यसंख्याभावान्खशब्दः प्रयुक्तः । तृतीयस्थानस्थेनाम्बुधि-शब्देन चतुःशती प्रतिपाद्यते । चतुर्थस्थाने वक्तव्यसंख्याभावात्खशब्दप्रयोगः । पञ्चमस्थानस्थितेनेन्दुशब्देन दशसहस्री प्रतिपाद्यते, इन्दोरेकत्वादिति ध्येयम् ॥ २३१ ॥

शुद्धभेदैर्मिलित्वा तु शरेषुयुगखेन्दवः ॥

शुद्धभेदानां मिश्राणां चादित्य गणनायां पञ्चपञ्चाशदुत्तर-चतुःशत्यधिकदशसहस्री भेदानां भवति । नन्वेकस्य पञ्चा-शतैव योगः संभवति न तु स्वेनैव स्वस्य, अतः कथमियं गणनेति चेन्न ; स्वसजातीयेन भेदेन स्वस्य संबन्धसंभवात् ।

न च पदैकदेशव्यङ्ग्यध्वनीनां पूर्वोक्तरीत्यानेकविधत्वाभेदं
गणना युक्तेति वाच्यम्, पदैकदेशानां प्रकृतिप्रत्ययादिभेदे-
नानेकविधत्वेऽपि तद्व्यङ्ग्यानां पदैकदेशव्यङ्ग्यत्वेनैकीकर-
णात् । न च तदर्थशक्त्युद्भववादिभेदानामप्यर्थशक्त्युद्भवत्वे-
नैकीकरणसंभवाद्विभागन्यूनता स्यादिति वाच्यम्, स्वतन्त्रे-
च्छानां प्राचां नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वात् । एतेन स्वतःसंभ-
विना वस्तुना स्वतःसंभविवस्तुध्वनिः, तथा स्वतःसंभविना
वस्तुना कविकल्पितवस्तुध्वनिः, तथा कविकल्पितवस्तुना
कविकल्पितवस्तुध्वनिः, तथा कविकल्पितवस्तुना स्वतःसंभ-
विवस्तुध्वनिः, तथा कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धानामर्थानां
च स्वतःसंभवित्वेन कविकल्पितत्वेन च द्वैविध्यं संभवती-
त्यर्थशक्तिमूलध्वनिषु पुनरन्येऽपि भेदाः संभवन्तीति विभा-
गन्यूनतयापास्तम्, स्वतःसंभविवस्तुव्यङ्ग्यत्वेन तद्भेदानां
कविकल्पितवस्तुव्यङ्ग्यत्वेन च तद्भेदानां कविनिबद्धवक्तृ-
प्रौढोक्तिसिद्धवस्तुत्वेन तद्भेदानां च स्वतन्त्रेच्छैश्वर्यतनैरेकी-
कृत्य तथा विभागकरणादित्याहुः । विद्यानाथास्तु— शुद्धा
एकपञ्चाशद्भेदाः । तेषां प्रत्येकमेकैकस्यैकेकेन संबन्धे प्रथ-
मभेदस्यैकपञ्चाशद्भेदाः, द्वितीयस्य पञ्चाशद्भेदाः, तृतीय-
स्यैकोनपञ्चाशद्भेदा इत्यनेनैव क्रमेणोत्तरोत्तरस्यैकैकभेदपरि-
त्यागे षड्विंशत्युत्तरशतत्रयाधिकसहस्रसंख्याका मिश्रभेदाः ।

अत्रिवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्ययोः संबन्धे यो भेदस्तस्मिन्नेवान्तर्भूतो विवक्षितान्यपरवाच्यस्याविवक्षितवाच्यसंबन्धकृतोऽपि भेदो न पृथग्भूत इत्यनेनैव क्रमेण वस्तुध्वनेरलंकारध्वनिसंबन्धकृतभेदोऽप्यलंकारध्वनेर्वस्तुध्वनिसंबन्धकृतान्न पृथग्भूत इति पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरसंबन्ध एकैकभेदन्यूनता ज्ञेया । अत एव विरोधालंकारे जातिगुणक्रियाद्रव्याणां मिथो विरोधे, जातिविरोधे चत्वारो भेदा गुणविरोधे त्रयः क्रियाविरोधे द्वौ द्रव्यविरोधे त्वेक इति दशविधो विरोध इति वक्ष्यते । अन्यथा तत्रापि प्रत्येकं चत्वारो भेदाः स्युः । तत्रापि मिश्रणस्य त्रिरूपेण संकरेणैकरूपया संसृष्ट्या च पुनश्चतुर्धा योजने चतुरुत्तरशतत्रयाधिकपञ्चसहस्रमिता भेदाः । ‘शुद्धाश्चन्द्रशरा मिश्रा ऋतुनेत्रानलेन्दवः । संसृष्टिसंकरायत्तास्त्वब्धिस्वामिशरा भिदाः ॥’— इत्याहुः । अत्रास्मत्पितामहचरणा भवस्वामिभट्टाः— इयमपि गणना न युक्ता ; अङ्गाङ्गिभावरूपसंकरे विवक्षितान्यपरवाच्यस्य कदाचिदङ्गत्वेन कदाचिदङ्गित्वेनेतरैः संबन्धः, एवमितरेषामपीति भेदान्तराणामपि सुवचत्वात्, एवमेकस्याङ्गत्वेन द्वयोरङ्गित्वेन, द्वयोरङ्गत्वेनैकस्याङ्गित्वेनेत्येवंप्रकारेण चानेकेषां भेदानां संभवात्, एवमेकस्याङ्गत्वेनान्यस्यैकव्यञ्जकानुप्रवेशेनापरस्य संशयास्पदत्वेनेतरस्य संसृष्ट्या च योजने पुनरनेके भेदाः

संभवन्तीत्यास्ता तावत् ।— इत्याहुः ॥ २३२ ॥

तत्र दिष्टात्रमुदाहरति—

वक्ष्ये सा कशिमाश्लिष्टा शठोच्छुसिति सांप्रतम्
संसृष्टिः संकरश्चात्र ध्वनीनामूह्यतां मिथः ॥

अत्र वक्ष्य इत्यनुक्त्वा वचनसंभवाद्वक्ष्य इत्येतदनुपयुक्तं
सदुपदेशरूपतया परिणमद्वचनस्य विश्वसनीयतामभिव्यन-
कीति वक्ष्य इत्यत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्यता । कशिमाश्लिष्टे-
त्यत्राश्लेषस्य चेतनकर्तृकत्वेन कशिम्नि तदसंभवेन मुख्यार्थ-
बाधात्कशिम्नः संबन्धातिशयो लक्ष्यते । तेन च तस्याश्च-
लितुमप्यश्वमत्वं व्यज्यते । अत्र सा सांप्रतं चलितुमप्यश्वमा-
नात्राविश्वासः कार्य इत्यत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिं प्रत्यर्था-
न्तरसंक्रमितवाच्यध्वनेरङ्गत्वेन सामानाधिकरण्यात्संकरः ।
तथा सा सांप्रतमुच्छुसितीत्यत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसि-
द्धेन वस्तुना भ्रणान्तरे न जीविष्यतीति सांप्रतमिति पदेन
व्यज्यते । ततश्च कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुनिमित्त-
कवस्तुध्वनेः कशिमाश्लिष्टेत्यत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनेश्च मिथो
नैरपेक्ष्येण सामानाधिकरण्यात्संसृष्टिः । तथोक्तवस्तुध्वनेर्वक्ष्य
इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनेश्चाङ्गाङ्गिभावात्संकरः । एवमत्र
विप्रलम्भातिशयाभिव्यक्तेरुक्तध्वनीनां रसध्वनेश्चाङ्गाङ्गिभा-

वात्संकर इत्याद्यूह्यम् ॥ यथा वा- ‘क्षणप्राहुणिभा
 देवर जाआए सुहभ किं वि दे भणिभा ।
 कभइ पुरो घरवलहीघरम्मि भणुणिज्जड वराई ॥’
 क्षणप्राहुणिका देवर जायया सुभग किमपि ते भ-
 णिता । रोदिति पुरोगृहवलभीगृहेऽनुनीयतां वराकी ॥ उत्स-
 वार्थमागतायां कस्यांचिदनुरक्तं देवरं प्रत्युत्सवव्याजेन प्रजा-
 वत्याः परिहासोक्तिरियम् । हे देवर पतिसहोदर, तव जायया
 क्षणप्राहुणिका क्षण उत्सवस्तदर्थमागता किमप्यनुचितं भणि-
 ता सती पुरःस्थितगृहवलभीगृहे रोदिति । सा वराक्यनुनी-
 यताम् ।—इत्यत्र जायया ते किमपि भणितेत्यनुचितभणनस्य
 प्रजावतीकल्पनामात्रत्वेनानुनीयतामिति पदं मुख्यार्थायोगा-
 दुपभोगरूपार्थान्तरे संक्रमितं सत्तम्यां तवानुगगो मया ज्ञात
 इत्यमुमर्थं व्यञ्जयतीति किमयमर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः किं
 वाविवक्षितवाच्य एव सन्ननुरणनन्यायोदञ्चितेन व्यञ्जना-
 व्यापारेणोपभोगमेव प्रतिपादयतीति विवक्षितान्यपरवाच्य-
 तया वस्तुना वस्तुध्वनिरिति संशयरूपेण संकरेणार्थान्तर-
 संक्रमितवाच्यस्य विवक्षितान्यपरवाच्येषु वस्तुना वस्तुध्वनेश्च
 संबन्धः । संसृष्टेरङ्गाङ्गिभावेन संकरभ्यैकव्यञ्जकानुप्रवेशेन
 संकरस्य च यथा— ‘स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्रवियतो वेल-
 हलका घना वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः

कलाः । कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति ह हा हा देवि धीरा भव ॥'—
वनाः स्निग्धाभिर्नेत्रिडाभिः श्यामलाभिः कान्तिभिर्लिप्ता-
काशाः सविधवलमानञ्जकसंहृतयश्च कामं सन्तु । वाताश्च
शीकरिणः सन्तु । पयोदाः सुहृदो मित्राणि येषां तेषां मयू-
राणां निजसुहृद्वानावलोकनानन्दजनिताः केकाः स्वरविशे-
षाश्च कला अव्यक्तमधुराः कामं सन्तु । एवं विरहिणां
चरमावस्थासामग्रीपौष्कल्येऽपि सर्वं दुःखजातं सहे सोढ्वा
तिष्ठामि यतोऽहं कठोरहृदयो रामोऽस्मि । सीताविरहक्षणे
एवान्यथाभावमप्राप्यैतावन्तं कालं जीवन्नस्मि । वैदेही तु
मां विनान्यदापि क्षणमपि जीवितुमशक्ता घनाद्युद्दीपकसम-
वधाने कथं भविष्यति? सर्वथा विपद्यत एव । ह हेति
दुःखातिशये । वैदेही तु कथमिति चिन्तयोपनीयमानतया
पुरः स्थितामिव तां मत्वा हा देवीति संबोधनम् । धीरा
भव कथंचिद्वैर्यमवलम्ब्य प्राणान्धारय । यद्वा घनादयः
कामं सन्तु । तथाप्यहं रामोऽस्मि । बहुदुःखसहिष्णुतया
कथंचिज्जीवामीति यावत् । हे सर्वसहे वसुंधरे,
वैदेही तु कथं भविष्यति? सर्वथा विपद्यत एव ।
हा देवि, त्वमपि सर्वसहा यतः, ततः पुत्रिकाशोकेना-

न्यथाभावं मा भज, धीरा भव धैर्यमवलम्बस्व । — इत्यत्र
 लेपो मूर्तस्यैव न त्वमूर्तस्य गगनस्येति मुख्यार्थबाधाल्लिप्त-
 देनोपरजनातिशयो लक्ष्यते । तेन च वियतश्लयाधिक्यं
 व्यज्यते । सुहृत्त्वं चेतनस्यैव न त्वचेतनस्य घनस्येति
 मुख्यार्थबाधात्सुहृत्पदेनेष्टत्वं व्यज्यते । तेन चेष्टसंदर्शनज-
 नितानां केकानामधिकोद्दीपकत्वं व्यज्यते । एवमत्यन्तति-
 रस्कृतवाच्ययोरन्योन्यनिरपेक्षयोरैकाधिकरण्यात्संसृष्टिः । एवं
 रामोऽस्मीति रामभावस्य स्वतः सिद्धतया विधेयत्वानुपपत्ते
 रामपदं सकलदुःखसहत्वं लक्षयत्सीतां विना जीवनव्यञ्ज-
 नद्वारा विप्रलम्भातिशयं व्यञ्जयति । ततश्च पूर्वोक्ताभ्या-
 मत्यन्ततिरस्कृतवाच्याभ्यां सह राम इत्यर्थान्तरसंक्रमितवा-
 च्यस्याङ्गाङ्गिभावेन संकरः, तयोर्द्वीपकत्वेनाङ्गत्वप्रतिपा-
 दनात् । एवमपि केचिद्भेदाः संभवन्तीति ध्येयम् । तथा
 रामोऽस्मीति योऽयमर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो यश्च रामोऽस्मी-
 त्यनेनैव व्यञ्जितो विप्रलम्भश्च, तयोरेकस्मिन्नरामपद एवानु-
 प्रवेशादर्थान्तरसंक्रमितवाच्यरसध्वन्योः संकरः । यद्यपि
 रामपदस्यार्थान्तरसंक्रमं विनापि कठोरहृदयत्वविशेषणबला-
 देव प्रकृतार्थसिद्धिः, तथापि कठोरहृदयत्वमात्रेण पयोदादि-
 जनितपीडातिशयसहनसमर्थनस्य चमत्कारकारित्वाभावाद्वा-

मपदस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वमवश्यं वाच्यमिति सर्वमन-
वद्यम् ॥ २३३ ॥

इति श्रीदन्तियोतिदिवाप्रदीपाङ्कसामिचिद्विश्वजिदतिरात्रयाजि-
सत्यमङ्गलरत्नखेटश्रीनिवासदीक्षिततनयस्य कामाक्षीगर्भ-
संभवस्य श्रीमदर्धनारीश्वरदीक्षितगुरुचरणसहजता-
लब्धवियावैशद्यस्य श्रीराजचूडामणिदीक्षितस्य
कृतौ काव्यदर्पणे ध्वनिभेदनिर्णयः

चतुर्थ उल्लासः ॥

पञ्चम उल्लासः ॥

अवसरलक्षणां संगतिं दर्शयति—

उक्तमित्युत्तमं काव्यं मध्यमं काव्यमुच्यते ॥

अथ मध्यमं काव्यमुच्यते ॥ २३४ ॥

तस्य विशेषलक्षणं वक्तुं विस्मरणशीलं प्रति सामान्यलक्षणमुक्तं स्मारयति—

प्रथमोल्लास एवोक्तं तस्य सामान्यलक्षणम् ।

तस्य मध्यमकाव्यस्य । ‘काव्यं तु मध्यमं व्यङ्ग्ये वाच्या-
दनतिशायिनि । तदेव च गुणीभूतव्यङ्ग्यमित्युच्यते बुधैः ॥’

इत्यनेन प्रथमोल्लास एव तस्य सामान्यलक्षणमुक्तम् ॥

अथ तद्विभजते—

अगूढमपराङ्गं च वाच्यसिद्धयङ्गमस्फुटम् ।

संदिग्धतुल्यप्राधान्ये काकाक्षिसमसुन्दरम् ।

व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृताः

व्यङ्ग्यमिति पदं सर्वत्रान्वेति । तथा चागूढव्यङ्ग्यमपरा-

ङ्गव्यङ्ग्यं वाच्यसिद्धयङ्गव्यङ्ग्यमस्फुटव्यङ्ग्यं संदिग्धप्राधा-

न्यव्यङ्गं तुल्यप्राधान्यव्यङ्ग्यं काकाक्षिप्तव्यङ्ग्यममुन्दरव्य-
ङ्ग्यं चेति गुणीभूतव्यङ्ग्यमष्टविधम् ॥ २३६ ॥

तत्रागूढं लक्षयति—

अगूढता सहृदयैरिवान्यैरपि वेद्यता ।

सोऽयं विजयते राजा सुमनोजनरञ्जनः ॥

सहृदयासहृदयवेद्यत्वमगूढत्वम् । यथा सोऽयमित्यत्र भूषे-
चन्द्रौपम्यं व्यज्यमानं वाच्यवत्स्फुटमित्यगूढम् । एतच्च
शब्दशक्तिमूलानुरणनध्वनेरगूढतायामुदाहरणम् । अर्थान्तर-
संक्रमितवाच्यस्यागूढतायां यथा— ‘यस्यासुहृत्कुलतिरस्कु-
तिरेत्य तप्तसूचीव्यथाव्यतिकरेण युनक्ति कर्णौ । काञ्ची-
गुणप्रथनभाजनमेष सोऽस्मि जीवन्न संप्रति भवामि किमा-
लपामि ॥’— कीचककृतपरिभवया द्रौपद्या कीचकवधार्थं
प्रेर्यमाणस्यार्जुनस्योक्तिरियम् । असुहृदा कीचकेन कृता
तिरस्कृतिर्यस्य कर्णावेत्य तप्तसूचीव्यथाया व्यतिकरेणातिश-
येन युनक्ति स एषोऽहं स्त्रीवेषधारितया काञ्चीगुणप्रथन-
पात्रमस्मि । ततश्च संप्राप्ते न जीवामि । ततः किं त्वां
प्रत्यालपामि ।— इत्यत्र जीवत एव न जीवामीति वचनं
मुख्यार्थबाधान्मरणोन्मुखजीवनसदृशजीवनरूपार्थान्तरे सं-
क्रमितं प्रकृतकार्याक्षमत्वं व्यनक्ति । तच्च वाच्यायमानमि-

अत्रागूढता । यत्पुनरगूढं तन्न चमत्कारकारि, किं तु कामिनीकुचकलस्रवत्किंचिद्गूढमेव तथा तदुक्तम्— ‘चोली-
 पयोधर इव प्रकटो न कामं नो घूर्जरीस्तन इवातितरां नि-
 गूढ । अर्थो गिरामपिहितः पिहितश्च किंचिदान्ध्रीपयोधर
 इवातितरां समिन्द्रे ।’ इति ॥ अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्यागूढ-
 ता यथा— ‘उन्निद्रकोकनदरेणुपिशङ्गिताङ्गा गायन्ति मञ्जु
 मधुपा गृहदीधिकासु । एतच्चकास्ति च रवेर्नवबन्धुजीव-
 पुष्पच्छटाभमुदयाचलचुम्बि विम्बम् ॥’— उन्निद्राणां विक-
 चानां रक्तमरसिजानां रेणुभिः पाटलिताङ्गा मधुपा गृहम-
 रसीषु मञ्जु मधुरं गायन्ति । उदयाचलचुम्बि रवेरेताद्विम्बं
 च नवबन्धूककुसुमसमूहशोभं चकास्ति ।— इत्यत्र चुम्बन-
 षट् स्त्रीपुरुषकपोलादिवक्त्रसंयोगवाचकमत्यन्ततिरस्कृतवाच्य-
 तयेषत्संबन्धमात्रं लक्षयत्प्रत्युषस्य तादात्विकतां व्यञ्जयति ॥
 अर्थशक्तिमूलानुरणनध्वनेरगूढता यथा— ‘अत्रासीत्फणि-
 पाशबन्धनविधिः शक्त्या भवदेवरे गाढं वक्षसि ताडितै
 हनुमता द्रोणादिरत्नाहृतः । दिव्यैरिन्द्रजिदत्र लक्ष्मणशरैर्लो-
 कान्तरं प्रापितः केनाप्यत्र मृगाक्षि राक्षसपतेः कृत्ता च
 कण्ठाटवी ॥’— इदं प्रतिप्रयाणे सीतां प्रति रामचन्द्रवच-
 नम् । नागास्त्रेणात्र बन्धनविधानमासीत् । भवत्या देवरे
 लक्ष्मणे । देवरः पत्युर्भ्राता । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावा-

इवदेवर इत्यविरुद्धम् । रावणस्य शक्त्या वक्षसि दृढं प्रवृत्ते
 सति हनुमता द्रोणाद्विरोधधिपर्वतोऽत्राहृतः । एवमावाभ्यां
 भवत्कृते महत्कृच्छ्रमनुभूतमित्युक्तवोभयोः शौर्यमप्याह—
 अत्र दिव्यैर्लक्ष्मणशरैरिन्द्रजित्स्वर्गं गमितः । अत्र रावणस्य
 कण्ठाटवी च केनापि कृता । —इत्यत्र रावणशिरश्छेत्त-
 तयाभिहितस्य रामत्वेतोपस्थितिर्व्यञ्जनया स्फुटैवेति केना-
 पीत्यत्रार्थशक्तिमूलानुरणनध्वनेरगूढता । इदं च किंपदा-
 दिना बुद्धिस्थस्य सामान्येनैव रूपेणोपस्थितिरिति पक्ष-
 भवलम्ब्योक्तम् । सर्वनाम्ना येन रूपेण बुद्धिस्थता तेनैव
 रामत्वादिविशेषरूपेणोपस्थितिरिति पक्षे किंपदेन रामपदा-
 र्थस्य व्यङ्ग्यत्वासंभवात् ‘तस्याप्यत्र’ इति पाठो द्रष्टव्य
 इत्याहुः ॥ २१७ ॥

अथापराङ्गं लक्षयति—

अपराङ्गं नैरपेक्ष्यालब्धसिद्धेषुपकारकम् ॥

स्वनैरपेक्ष्येण लब्धसिद्धेर्यदुपकारकं तदपराङ्गम् ॥ २१८ ॥

तदेतद्विभजते—

रसवत्प्रेय ऊर्जस्वि तथैव च समाहितम् ।

भावोदयो भावसंधिशबलत्वे इति क्रमात् ।

अपराङ्गं सप्तविधं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

तच्चापराङ्गं रसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितभावोदयभावसंधिभा-
वशबलताभेदेन सप्तविधमाचक्षते ॥ २३९ ॥

तत्र रसवदपराङ्गं लभ्यति—

रसे रसाङ्गे भावाङ्गेऽप्येषु स्याद्रसवद्विधा ॥

एषु सप्तविधेष्वपराङ्गेषु रमस्य रमाङ्गत्वे भावाङ्गत्वे वा रस-
वदारुण्यमपराङ्गं द्विधा भवति । इदमेव रसवदलंकारमाच-
क्षते ॥ २४० ॥

तत्र रसस्य रसाङ्गतायामपराङ्गमुदाहरति—

क्षणध्वस्तखरानीकं जानकी सस्वजे प्रियम् ।

अत्र संभोगशृङ्गारस्याङ्गं वीररसः स्मृतः ॥

अत्र जानक्या राघवविषयकसंभोगशृङ्गारस्य वीररसोऽङ्गम् ॥
यथा वा— ‘अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः । ना-
भ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥’— अर्जुनेन कृतं
भूरिश्रवसो भुजमवलोक्य तत्पत्न्याः प्रलापोऽयम् । अत्र
करुणरसस्य शृङ्गाररसोऽङ्गम् । एवमूह्यम् ॥ २४१ ॥

अथ रसस्य भावाङ्गतायामपराङ्गमुदाहरति—

लक्ष्मीविलोकनोत्फुल्ललोचनं शीलये विभ्रम् ।

इत्यादौ रतिभावस्य शृङ्गारोऽङ्गत्वमश्नुते ॥

अत्र भगवतो लक्ष्मीविषयकशृङ्गाररसो भगवद्विषयकरति-
 भावस्याङ्गम् । यद्यपि रसभावमापन्नस्याङ्गता न संभवति,
 तथापि रसस्थायिभावस्याङ्गतया रसाङ्गत्वोपचार इत्याहुः ॥
 यथा वा— 'कैलासालयभाललोचनरुचा निर्वर्तितालक्तक-
 व्यक्तिः पादनखद्युतिर्गिरिभुवः सा वः सदा त्रायताम् ।
 स्पर्धाबन्धसमिद्धयेव सुरदं रूढा यया नेत्रयोः कान्तिः
 कोकनदानुसारसरसा सद्यः समुत्सार्यते ॥' — कैलासा-
 लयस्य शंभोर्यद्भाललोचनमग्निमयं तस्य रुचा निर्वर्तिता
 यावकैर्विशेषेणाक्तिरञ्जनं यस्याः सा पार्वत्याः पदनखका-
 न्तिर्वः पातु । यथा भालनेत्ररुचिरञ्जितया पादनखकान्त्या
 स्पर्धाबन्धसमिद्धयेवाम्बिकाया नेत्रकान्तिरपि मत्सदृशी
 रागेण वर्तत इति तन्नेत्रकान्त्या असूयन्त्येव, यद्वा हरनेत्रं
 मदीयां रुचमपाकगोदहमपि तज्जातीयरुचमपाकरोमीति सासू-
 यमेव देव्या नेत्रयोर्दृढं रूढा कोकनदस्य रक्तोत्पलस्यानुस-
 रणे सरसा चतुरा कान्तिः सद्यः समुत्सार्यते । भगवति
 प्रणते देव्याः प्रसन्नायाः कोपजनितारुण्यं नेत्रयोर्निवृत्तमिति
 तात्पर्यम् ।— अत्र मानोपवृंहितो देवयोः संभोगशृङ्गारो
 देवीविषयकरतिभावस्याङ्गम् । यद्यप्यमर्षरूपभावशान्तेरिह
 देवीविषयकरतिभावाङ्गत्वं तथापि तदभिव्यङ्ग्यरसस्थायिनो-
 ऽप्यङ्गत्वमस्तीत्युपधेयसंकरेऽप्युपाधेरसंकर इत्याहुः ॥२४२॥

अथ प्रेयोभिधानं द्वितीयमपराङ्गं लक्षयति—

प्रेयोपराङ्गं भावस्य यदि भावरसाङ्गता ॥

भावस्य भावाङ्गत्वे रसाङ्गत्वे च प्रेय इत्यपराङ्गमपि द्विविधं भवति । तदेव च प्रेयोलंकारमप्याचक्षते : २४३ ॥

तत्र भावस्य भावाङ्गतायां प्रेयोपराङ्गमुदाहरति—

चन्देय महतस्तान्ये रामपादावलम्बिनः ।

इत्यादिषु तु भावस्य भावाङ्गत्वं प्रतीयताम् ॥

अत्र महद्विषयकरतिभावस्य रामविषयकरतिभावोऽङ्गम् ॥ यथा वा— ‘अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्त-
धाम्भोधयस्तानेतानपि विभ्रती किमपि न क्लान्तासि तुभ्यं नमः । आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुवस्ता-
वद्विधदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥’—
परितः समन्तादत्युन्नताः शैलाः स्फुरन्ति । स्फारा विस्तीर्णा
अम्भोधयश्च तथा परितः स्फुरन्तीत्यर्थः । तान्गिरीनेतान-
म्भोधीनपि वहन्ती किमपि किञ्चिदपि न श्रान्तासि । तुभ्यं नमः ।
इत्याश्चर्येण मुहुर्मुहुरुपलक्षितः सन्यावद्भुवः स्तुतिं प्रस्तौमि,
तावदिमां मशैलसागरां भुवं विभ्रत्तव भुजः स्मृतः । ततस्तदनन्तरमेव भूस्तुत्यर्थप्रवृत्ता वाचो मुद्रिताः ।—

इत्यत्र कवेर्यो भूविषयको रतिभावः स राजविषयकरति-
भावस्य कविगतस्यैवाङ्गम् । यद्यप्यत्रापि भूराजोभयविषय-
योर्भावयोरद्भुतरसोऽप्यङ्गमिति रसवदलंकारताप्यस्ति, तथा-
प्युपधेयसंकरेऽप्युपाधेरसंकर इत्येव श्येयम् ॥ २४४ ॥

अथ भावस्य रसाङ्गतायां प्रेयोपराङ्गमुदाहरति—

वत्से जानकि हा हन्त कथं वत्स्यसि कानने ।
इत्यादिषु रसाङ्गत्वं भावस्य परिकीर्तितम् ॥

अत्र जानकीविषयकरतिभावस्य करुणरसं प्रत्यङ्गत्वम् ॥
यथा वा— ‘त्वं मुग्धाक्षि विनैव कञ्चुलिकया वत्से
सनोद्वारिणीं लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकासं-
स्पृश । शय्योपान्तनिविष्टसस्मितवधूनेत्रोत्सवानन्दितो नि-
र्वातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः ॥’— अत्र
सखीनां नायिकाविषयकरतिभावः शृङ्गाररसस्याङ्गम् ॥
इत्थं भावस्य भावाङ्गत्वे रसाङ्गत्वे च द्विविधमपि प्रेयो-
लंकाराख्यमपराङ्गमुदाहृतम् ॥ २४५ ॥

अथोर्जस्विनामकमपराङ्गं लक्षयति—

रसाभासोऽथ वा भावाभासो भावाङ्गतां यदि ।
अनुव्रीत तदोर्जस्विनाम स्यादपराङ्गकम् ॥

अत्र रसाभासो भावाभासो वा भावाङ्गतां प्रतिपद्यते तत्रो-
भयत्राप्यूर्जस्विनामकमपराङ्गमाहुः । इदमेवोर्जस्थलंकारमा-
चक्षते ॥ २४६ ॥

तत्र रसाभासस्य भावाङ्गतामुदाहरति—

हन्त द्रुह्यति देव्यै च खड्गमुत्कृष्य रावणः ।
मारुत्युक्ताविह रसाभासो भावाङ्गतां व्रजेत् ॥
अत्र रावणस्य सीतालम्बनो रौद्रो रसोऽनुचितविषयत्वादा-
भासः । स च देवीविषयकरतिभावस्याङ्गम ॥ २४७ ॥

अथ भावाभासस्य भावाङ्गतामुदाहरति—

जितेन्द्रस्य कियान्रामो ममेत्युक्ता तृणाय तम् ।
मेने देवीत्यत्र भावाभासो भावाङ्गतां भजेत् ॥
अत्र रावणस्य गर्वाख्यो भाव आभासः । स च सीतागत-
वृतिरूपभावस्याङ्गम । रसाभासस्य भावाभासस्य च भावा-
ङ्गता यथा वा—‘वन्दीकृत्य नृप द्विषां मृगदृग्गताः पश्यतां
प्रेयसां श्लिष्यन्ति प्रणमन्ति यान्ति परितश्चुम्बन्त्यमी सैन-
काः । अस्माकं सुकृतैर्दृग्गोर्निर्यतितोऽस्यौचित्यवारांनिधे वि-
ध्वस्ता विपदोऽखिलास्तदिति तैः प्रत्यर्थिभिः स्तूयन्ते॥’—इ-
नृप, भवत्सेनाभटा रिपूणां प्रेयसीर्वन्दीकृत्य । पश्यतां प्रेय-

सामित्यनादरे षष्ठी । पश्यत एव नत्प्रेयसोऽनादृत्येत्यर्थः । ताः
शत्रुबधूः शिलष्यन्ति । ततस्ताभिरवधूताः प्रणमन्ति । पुन-
स्तास्वन्यत्र यान्तीषु स्वयमपि परितो यान्ति । ततः सर्वा-
त्मनानिच्छन्तीबलाच्चुम्बन्ति । तैः प्रत्यर्थिभिस्तु हे औचि-
त्यवारांनिधे, त्वमस्मत्पुण्यैर्दृष्टोऽसि । तद्विषदो वधूपरिभवा-
दिरूपा विध्वस्ता इति स्तूयमे ।—इत्यत्र प्रथमार्धे शृङ्गारोऽन-
नुरक्तदुःखितद्विषद्वधूविषयकत्वेनाभासो राजविषयककविगत-
रतिभावस्याङ्गम् । उत्तरार्धे द्विषतां राजविषयको रतिभाव
आभासः । अ तु कवे राजविषयकरतिभावस्याङ्गमिति रसा-
भासस्य भावाभासस्य च भावाङ्गत्वमिति ध्येयम् । एवमू-
र्जस्थूलंकाराख्यं द्विविधमप्यपराङ्गव्यङ्ग्यमुदाहृतम् ॥

अथ समाहिताख्यमपराङ्गं लभयति—

भावाङ्गत्वे भावशान्तेः ममाहितमुदाहृतम् ।
त्वद्दानश्रवणे जाता स्वर्गवी भग्नमानसा ॥

यत्र भावशान्तेर्भावाङ्गत्वं तत्र ममाहिताख्यमपराङ्गम् । इद-
मेव समाहिताख्यमलंकारमाचक्षते । यथा त्वद्दानेत्यत्र स्वर्ग-
वीगतगर्वाख्यभावशान्तिः कविगतराजविषयकरतिभावभ्या-
ङ्गम् ॥ यथा वा—‘अविरलकरवालकम्पनैर्भ्रुकुटीतर्जनगर्ज-
नैर्मुहुः । ददृशे तव वैरिणां मदः स गतः कापि तवेक्षण-

क्षणे ॥'—अत्र विषमयोः प्रथमतृतीयपादयोर्मात्राषट्कान-
न्तरम् , समयोर्द्वितीयतुरीयपादयोर्मात्राष्टकानन्तरं च रग-
णस्य लघोर्गुरोश्च दर्शनाद्वैतालारूपं वृत्तमिदम् । यद्यपि 'यु-
गयुजोरष्टौ षडनिरन्तराः कला रलगाश्च' इति वैताललक्षणे
निरन्तराः सर्वे गुरवः सर्वे लघवो वादौ न प्रयोज्या इत्यु-
क्तत्वात् 'भविरलकरवाल—' इत्यत्र निरन्तरलघुप्रयोगो न
युक्तः, तथापि कवीनां निरङ्कुशत्वाददोष इत्याहुः । भविरल-
मविरतं करवालस्य खङ्गस्य कम्पनैर्भुङ्कुष्य भूक्षेपेण तर्जनेन
गर्जनेन च मुहुरूपलक्षितो यो मदस्त्व वैरिणां ददृशे स
मदस्त्वर्द्धाक्षणक्षण एव कापि गतः ।—इत्यत्र मदरूपभावशा-
न्ते राजविषयकरतिभावाङ्गत्वम् । भावाभासस्य भावाङ्गत्वे
समाहितम् ; इह तु भावशान्त्यलंकारारूपं भावशान्त्यपरा-
ङ्गमित्यन्ये ॥ १४९ ॥

अथ भावोदयारूपमपराङ्गं लक्षयति—

भावोदयश्चेद्भावाङ्गं तदा भावोदयं विदुः ।
त्वद्दानश्रवणादेति कामधेनुर्विनम्रताम् ॥

अत्र कामधेनोर्लज्जारूपभावोदयस्य राजविषयकरतिभावाङ्ग-
त्वम् । अमुमेव भावोदयालंकारमाचक्षते ॥ यथा वा—
“साकं कुरङ्गकदशा मधुपानलीलां कर्तुं सुहृद्भिरपि

वैरिणि ते प्रवृत्ते ! अन्याभिधायि तव नाम विभो गृहीतं
केनापि तत्र विषमामकरोदवस्थाम् ॥'— मृगदृशा सुहृद्भि-
रपि सह तव वैरिणे मधुशानोद्यने सति त्वत्सनाम्नोऽन्य-
स्वाह्वानाय त्वन्नामधेयं केनचिदुक्तं सत्तत्र वैरिणि दुःसहाप-
वस्थामकरोत् ।— इत्यत्र त्रासाख्यभावोदयस्य राजविषयकर-
तिभावाङ्गत्वम् ॥ २५० ॥

अथ भावसंध्याख्यमपराङ्गं लक्षयति—

भावाङ्गं चेद्भावसंधिर्भावसंध्यपराङ्गकम् ।
नम्रस्मेरमुखी पाणिं गृह्णती सेव्यतामुमा ॥

भावसंधेर्भावाङ्गत्वे भावसंध्याख्यमपराङ्गव्यङ्ग्यम् । इदमेव
भावसंध्याख्यमलंकारमाचक्षते । यथा नम्रस्मेरेति पदाभ्यां
व्यक्तयोर्लज्जाहर्षयोः संभूय वृत्तेर्भावसंधिः । स च देवीवि-
षयकरतिभावस्याङ्गम् ॥ यथा वा— 'असोढा तत्कालो-
त्सदसहभावस्य तपसः कथानां विस्मस्मेष्वथ च रक्षिकः
शैलदुहितुः । प्रमोदं वो दिश्यात्कपटवदुवेषापनयनत्वर-
शैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः ॥'— शैलदुहितु-
स्तत्कालमुल्लसन्ती या सोढुमशक्यता तद्वतस्तपसोऽसोढा-
सहिष्णुः । देवीं तथा शरीरनिरपेक्षमुग्रं तपश्चरन्तीं क्षण-
मप्युपेक्षितुमक्षम इति यावत् । अनेन कपटब्रह्मचारिवेषा-

पनयने हेतुरुक्तः । तथा देव्याः कथानां विस्मयभेषु सवि-
स्मयकथाश्रवणेषु च रसिक इत्यनेन तादृशवेषापनयनमान्ये
हेतुरुक्तः । एवं कपटवेषापनयने त्वरया मान्येन चाभि-
वृक्तः स्मरहरः प्रमोदं वो दिश्यात् । —इत्यत्र त्वराभियो-
गेनावेगः शैथिल्याभियोगेन धैर्यं च व्यङ्ग्यमित्यावेगधैर्ययोः
संभूय वृत्तेर्भावसंधिः । स च देवविषयकरतिभावस्याङ्गम् ॥

अथ भावशबलताख्यमपराङ्गं लक्षयति—

भावाङ्गे भावशाबल्ये भावशाबल्यमिष्यते ।
द्विष्टे दृष्टेऽरुणं नम्रे फुल्लमक्षि तवेक्ष्यते ॥

यत्र भावशबलताया भावाङ्गत्वं तत्र भावशबलताख्यमपरा-
ङ्गम् । अमुमेव भावशबलतालंकारमाचक्षते । भावानां शब-
लता नाम पूर्वपूर्वोपमर्देन वृत्तिः । यथा द्विष्ट इत्यत्रारुणपद-
द्योत्यकोपोपमर्देन फुल्लपदद्योत्यस्य हर्षस्य वृत्तेर्भावशबलता ।
तस्याश्च राजविषयकरतिभावाङ्गतया भावशबलताख्यमपरा-
ङ्गम् ॥ यथा वा—‘ पश्येत्कश्चिच्चपल चल रे का त्वराहं
कुमारी हस्तालम्बं वितर ह ह हा व्युत्क्रमः कासि यासि ।
इत्थं पृथ्वीपरिवृढ भवद्वेषिणोऽरण्यवृत्तेः कन्या कंचित्फल-
किसलयान्याददानाभिधत्ते ॥ ’ — हे पृथ्वीवृढ, अर-
ण्यवासिनो भवद्विषोः कन्या कंचिदभिदत्ते वक्ष्यमाणरो-

त्योक्तिप्रत्युक्तिपरिपाटीमारचयति— मया सह रममाणं
 त्वां कश्चित्पश्येदित्युपहासपरेण कामुकेन संत्रासार्थमुक्ता
 तं प्रत्याह— रे चपल, तर्हि चल विविक्तं देशं गच्छ ।
 अहमपि तत्रागच्छामीति भावः । अथ तस्योपहासपरस्यो-
 क्तिः—का त्वरेति । अहो ते भीरुतेति यावत् । अथ
 कन्याया उक्तिः—अहं कुमारीति । कुमार्या भीरुता सहजा
 किमत्रोपहासेनेति यावत् । अथ तस्योपहासपरस्योक्तिः—
 हस्तालम्बं वितरेति । यदि भीरुतया विविक्तदेशे गन्तव्यं
 तर्हि मम स्वयं गन्तुं न पाटवम्, अतः करावलम्बनं देहीति ।
 अथ तस्या उक्तिः—ह ह हा व्युत्क्रम इति । युवतया मम
 हस्तावलम्बनं दातुं शक्तोऽपि हन्त मां तत्र नियोजयसीति
 यावत् । अथ चलिते तस्मिन्सैवाह—कासि यासीति ।
 असीति त्वमर्थेऽव्ययम् । —इत्यर्थ इत्याहुः । अस्मत्पिता-
 महचरणा भवस्वामिभट्टास्तु—कन्याभिधत्त इति पदस्वा-
 रस्येन पश्येत्कश्चिदित्यादि सर्वं कन्याया एव वचनम् ।
 तथा हि— भवद्विषः कन्या कंचित्कामयमानं प्रत्याह—रे
 चपल, कश्चित्पश्येत्, अतश्चल गच्छेति । अथ तस्मिन्नपस-
 रत्याह—का त्वरेति । चलेत्यर्थोक्तिमात्र एव किं चलसीति
 यावत् । अथ तस्मिन्नागते सत्याह—अहं कुमारीति
 अतः पितृपराधीना न स्वेच्छया त्वया मह रन्तुमुद्युञ्ज इति

यावत् । अथ तस्मिन्नपयाति पुनराह— हस्तालम्बं वितरे-
ति । पुनस्तस्मिन्करावलम्बनायोपमर्पति सत्याह—ह ह हा
व्युत्क्रम इति । पुनस्तस्मिन्नपगच्छत्याह— कासि यासीति
योजना । — इत्याहुः । अत्र पश्येत्कश्चिदिति शङ्का, का
त्वरेत्यसूया, अहं कुमारीति स्वगतकुमारीभावस्मृतेः स्मृतिः,
हस्तालम्बं वितरेति श्रमः, ह ह हा व्युत्क्रम इति कार्पण्यो-
क्तेर्देन्यम्, कासि यासीत्यौत्सुक्यं च व्यज्यत इति पूर्वपूर्वो-
पमर्देन भावानामुपनिबन्धनाद्भावशबलता । सा च राजवि-
षयकरतिभावस्याङ्गम् । एवं च ये पूर्वमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य-
प्रस्तावे रसादीनामङ्गत्वे रसवदादयोऽलंकारा गुणीभूतव्य-
ङ्ग्यप्रस्ताव उदाहरिष्यन्त इत्युक्तास्त इहोदाहृताः । यद्यपि
भावोदयभावसंधिभावशबलत्वानि नालंकारतया पूर्वोक्तानि
तथापि युक्तिसाम्यात्पर्यालोचनकुशलः कश्चिद्भूयादित्यस्मा-
भिस्तान्यप्यलंकारतयोक्तानि । वस्तुतस्तु, उक्तोदाहरणेषु गुणी-
भूतव्यङ्ग्यत्वे मध्यमकाव्यता रसवदाद्यलंकारवत्त्वे त्वधम-
काव्यता च स्यात्, अतो रसवदादयो नालंकारा भवि-
तुमर्हन्तीति नव्याः । ननु रसादीनां रसाद्यङ्गत्वे गुणीभू-
तव्यङ्ग्यतेत्युक्तम्, तथा सत्वङ्गाङ्गिभावेनसंकरमात्रस्य
गुणीभूतव्यङ्ग्यान्तर्भावापादादिति चेत्, इष्टत्वादित्येके ।

यत्र साध्यादङ्गता तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यता । यथा— ‘अयं
स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः’ इत्यादौ । यत्र परम्पर-
याङ्गता तत्र तु रसादिप्रकरध्वनिः । अत एव ‘स्निग्ध-
श्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेलेद्वुल्लाका घना वाताः
शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः । कामं
घ्नन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे वैदेही
तु कथं भविष्यति ह हा हा देवि धीरा भव ॥’
इति पूर्वसंकरप्रस्तावोदाहृतश्लोके रामोऽस्मीति रामभावस्य
स्वतः सिद्धतया विधेयत्वानुपपत्ते रामपदं सकलदुःखसह-
त्वं लक्ष्यतस्मीतां विनापि जीवनसामर्थ्यं व्यञ्जयद्विप्रलम्भा-
तिशयं च व्यञ्जयति । ततश्च श्यामलकान्तिलिप्तेति पयोद-
सुहृदामिति चात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययो राम इत्यर्थान्तरसंक्र-
मितवाच्यस्य चाङ्गाङ्गिभावेन संकरः , तयोद्धीपकत्वेनाङ्ग-
त्वादिति परम्परायाङ्गत्व एव संकर उदाहृत इति तत्त्वम् ।—
इत्यन्ये । यद्यपि ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः स्वप्रभेदादिभिः
सह संसृष्टिः संकरो वा सर्वत्र संभवति , तथापि ‘प्रधानेन
व्यपदेशा भवन्ति’ इति न्यायेन यत्र येन चमत्कारः पुरः-
स्फूर्तिकस्तत्र तेन व्यपदेश इति ध्येयम् ॥ एवं सप्तविधमप्य-
पराङ्गमुदाहृतम् ॥ २५२ ॥

अथापराङ्गेऽष्टममपि प्रकारं लक्षयति—

शब्दार्थोभयशक्त्युत्थास्त्रयस्ते ध्वनयो यदा ।
वाच्याङ्गतां भजेयुः स्यादपराङ्गं तदाष्टमम् ॥

शब्दशक्तिमूलस्यार्थशक्तिमूलस्योभयशक्तिमूलस्य वाणुरणन-
ध्वनेर्वाक्यार्थाङ्गत्वेऽष्टममपराङ्गमाचक्षते ॥ २५३ ॥

तत्र शब्दशक्तिमूलध्वनेर्वाक्यार्थाङ्गतायामपराङ्गमुदा-
हरति—

नलिनीयमिनालोकादामोदं भजतेतराम् ।
इत्यादौ शब्दशक्त्युत्थध्वनेर्वाच्याङ्गता मता ॥

अत्र कमलिनीनस्य सूर्यस्यालोकात्प्रकाशादामोदं सौरभं
भजतेतरामिति प्रस्तुतेऽर्थे शक्त्या प्रतीयमाने नलिनीति
स्त्रीलिङ्गेन प्रतीयमाना नायिकेनस्य दयितस्यालोकादर्शना-
दामोदमानन्दं भजत इतीनालोकादिपदानां पर्यायासहिष्णु-
तया शब्दशक्तिमूलध्वनिविषयो यो नायिकानायकवृत्तान्तः
स रविकमलिनीवृत्तान्तरूपे वाक्यार्थे समारोप्यमाणतया
वाक्यार्थाङ्गतां नीयते, सर्वत्र समासोक्तौ प्रतीयमानाप्रस्तु-
तवृत्तान्तसमारोपोपस्कृतस्यैव प्रकृतवाक्यार्थस्य प्राधान्येन
प्रतीतेः । अत्र च रविकमलिनीवृत्तान्तस्य प्रतीयमानना-

यिकानायकवृत्तान्तनिरपेक्षतयैव लब्धोत्पत्तिकत्वाद्बुद्ध्यमाण-
वाच्यसिद्धयङ्गाद्देद इति ध्येयम् । यथा वा — ‘जनस्थाने
भ्रान्तं कनकमृगतृष्णाकुलधिया वचो वैदेहीति प्रतिपद-
मुदश्रु प्रलपितम् । कृतालंकाभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥’ जनस्थाने
जनसंनिवेशे । नगर इति यावत् । जनस्थानाख्यदण्डका-
रण्यप्रदेशविशेषे च कनकमेव मृगतृष्णा मरुमरीचिका,
तयाकुलधिया कनकमयो यो मारीचमायामृगस्तस्मिन्या
तृष्णा वाञ्छा तदाकुलधिया च भ्रान्तं सर्वतः पर्यटितम् ।
वै प्रसिद्धौ निपातः । देहि वितरेति वैदेहि हे जानकीति
च वचः प्रतिपदं प्रतिवर्णसमूहं प्रतिचरणन्यासं चोदश्रु
प्रलपितम् । काभर्तुः कुत्सितनृपतेर्वदनम् ‘वद व्यक्तायां
वाचि’ इति स्तोत्ररूपं वचनम्, तत्परिपाटीषु तत्प्रकारेषु
घटना यत्रः, अथ वा वदनपरिपाटीषु वचनसंदर्भेषु घट-
नाघटितांशसमर्थनालमधिकं कृता लङ्काभर्तुर्दशास्यस्य मुख-
परिपाटयितृशरसंधानं कृतं च । अतो मया रामधर्माचर-
णाद्रामत्वं प्राप्तम् । कुशलवसुता भ्रमहेतुधनवत्ता कुशश्च
लवश्च सुतौ यस्याः सा सीता च न त्वधिगता । —
इत्यत्र जनस्थान इत्यादिपदानां परिवृत्त्यसहतया शब्दश-
क्तिमूलध्वनिविषयो रामेण सहोपमानोपमेयभावो मयाप्तं

रामत्वमिति वाच्याङ्गम् । नन्वत्र व्यज्यमानं रामौपम्यं विना
अयाप्तं रामत्वमिति वाच्यसिद्ध्यसंभवाद्वक्ष्यमाणवाच्यसि-
द्ध्यङ्गस्यैवेदमुदाहरणं युक्तमिति चेत् ; सत्यम् , ' मयाथाधि-
प्राप्ता कुशलवसुता नैव ह ह हा ' इति पाठे व्यज्यमान-
रामवृत्तान्तसमारोपोपस्कृतस्यैव प्रस्तुतवाक्यार्थस्य प्राधान्येन
प्रतीतिः प्रकृतोदाहरणत्वमविरुद्धमिति ध्येयम् ॥ २५४ ॥

अथार्थशक्तिमूलवस्तुध्वनेर्वाच्याङ्गत्वमुदाहरति—

आलिङ्ग्यंशुमानैन्द्रीमुल्लासयति चाब्जिनीम् ।
इत्यादावर्थशक्त्युत्थध्वनेर्वाच्याङ्गता मता ॥

अत्र प्रतीयमानदक्षिणनायकवृत्तान्तसमारोपोपस्कृतस्य प्रस्तु-
तरविवृत्तान्तस्य प्रतीतिः । ऐन्द्रयादिपदानां परिवृत्तिसहि-
ष्णुतयार्थशक्तिमूलत्वमप्रस्तुतवृत्तान्तप्रतीतेरिति ध्येयम् ॥

यथा वा— ' आगत्य संप्रति वियोगविसंष्टुलाङ्गीमम्भोजिनीं
कचिदपि क्षपितत्रियामः । एतां प्रसादयति पश्य शनैः
प्रभाते तन्वङ्गि पादपतनेन स्रष्टस्तरश्मिः । ' —कचिदपि
अशरपरभागे नायिकान्तरांनिधौ च रात्रिं नीत्वा रवि-
र्नायकश्च संप्रत्यागत्य वियोगेन विह्वलाङ्गीमम्भोजिनीं
जलिनीं नायिकां च पादपतनेन किरणावतरणेन चरणप्र-
णामेन च शनैः शनैः प्रसादयति विकचयति गतरोषां

करोति च । — इत्यत्र क्वचिदादिपदानां पर्यायसहिष्णु-
तयार्थशक्तिमूलवस्तुध्वनिविषयो यो नायिकानायकवृत्तान्तः
स रविकमलिनीवृत्तान्तरूपे वाक्यार्थे समारोप्यमाणतया
वाच्याङ्गतां नीयते । न चात्र पादपतनेनेति श्लिष्टपदसस्वा-
च्छब्दशक्तिमूलताप्यस्तीत्युभयशक्तिमूलध्वनिविषयस्यैव अत्र
वाच्याङ्गतेति वाच्यम्, 'भूम्ना व्यपदेशः' इत्यर्थशक्तिमू-
लत्वव्यपदेशात् । न चैवमपि 'झटिति ध्रुकुटिविटङ्कित-
ललाटपट्टो विभाति नृपभीमः' इत्यत्र भीमपद्वदत्रापि
पादपदं श्लिष्टमिति पदप्रकाश्यशब्दशक्तिमूलध्वनित्वव्यप-
देशः किं न स्यादिति वाच्यम्; भीमपदस्यैव पादपदस्य
विशेष्यानुपस्थापकत्वात्, किं तु सापराधत्वमात्रं पादपद-
मुपस्थापयतीत्याहुः । वस्तुतस्तु, उभयशक्तिमूलध्वनिविष-
यस्य वाच्याङ्गत्व एवेदमुदाहरणं युक्तम् । 'पाथोजिनीपरि-
वृढोऽयमधीरनेत्रे' इति तुरीयपादपाठेऽर्थशक्तिमूलध्वनिवि-
षयस्य वाच्याङ्गत्वमिति ध्येयम् ॥ २५५ ॥

अथोभयशक्तिमूलध्वनिविषयस्य वाच्याङ्गतायामपराङ्मु-
दाहरति—

रक्तोऽयमब्जिनीनाथश्चुम्बत्यैन्द्रीमुखं शनैः ।
इत्यत्रोभयशक्तयुत्थध्वनेर्वाच्याङ्गता भवेत् ॥

अत्र रक्तपदस्य श्लिष्टत्वादब्जिनीनाथादिपदस्य तदभावाच्चो-
भयशक्तिमूलध्वनिविषयता । प्रतीयमानस्य नायिकानायकवृ-
त्तान्तस्य च वाक्यार्थे रविकमलिनीवृत्तान्ते समारोपाद्वाच्या-
ङ्गत्वम् । एवमुदाहरणान्तरमप्युह्यम् ॥ २५६ ॥

अथ क्रमप्राप्तं वाच्यसिद्धयङ्गं लक्षयति—

वाच्यसिद्धयङ्गमेतद्यद्विना वाच्यं न सिध्यति ।
भूभृदाभाति काश्मीरपङ्कगैरिकपाटलः ॥

व्यङ्ग्येन येन विना वाच्यं न सिध्यति तद्वाच्यसिद्धयङ्गम् ।
निरपेक्षवाच्योपस्कारकमपराङ्गम्, सापेक्षवाच्यार्थोपस्कारकं
वाच्यसिद्धयङ्गमिति विवेकः । अत्र काश्मीरस्य गैरिकत्वेन
निरूपणं वाच्यम् । तत्सिद्धौ भूभृत्पदे शब्दशक्तिमूलध्वनि-
माहिम्ना प्रतीयमानो भूधरोऽङ्गम् । यथा वा—‘भ्रमिमरति-
मलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादम् । मरणं च जल-
जभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥’—भ्रमिं शि-
रोभ्रमणमरतिं विषयेष्वरुचिमलसहृदयतामालस्यं प्रलयं निश्चे-
ष्टतां मूर्च्छां बाह्यज्ञानोपरमं तम आन्तरज्ञानोपरमं शरीरसादं
गच्छति मरणं च घनभुजगजन्यं विषं जलं वियोगिनां कुरुते ।
— इत्यत्र जलदस्य भुजगत्वानिरूपणलक्षणं वाच्यं विषपदे
भ्रम्यादिकारणगरलप्रतीतिमन्तरेण न सिध्यतीति वाच्यमि-

द्वयङ्गम् । इदमुदाहरणद्वयमपि कविवाक्यार्थस्यैव कविवाक्या-
र्थसिद्धयङ्गत्वादेकवक्तृगतत्वेन वाच्यसिद्धयङ्गम् । कविनिब-
द्धवक्तृवाक्यार्थस्य कविवाक्यार्थसिद्धयङ्गता यथा—‘गच्छा-
स्वच्युत दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुत्पद्यते किं त्वेवं विजन-
स्थयोर्हतजनः संभावयत्यन्यथा । इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचितवृ-
थावस्थानखेदालसमाश्लिष्यन्पुलकोत्कराश्रिततनुगोपी हरिः
पातु वः ॥’—हे अच्युत, तव दर्शनेन तृप्तिरुत्पद्येति न
गच्छामि । किं त्वेवं दृष्ट्वैव विजनस्थयोरावयोः सतोः, हतो
दोषैकदृग्जनोऽन्यथावयोः संभोगं संभावयेदित्यन्यत्रगमना-
भ्यनुज्ञापार्थनव्याजेन सूचितं यद्वृथावस्थानं संभोगमन्तरेण
विफलावस्थितिस्तन्निबन्धनेन खेदेनालसां गोपीमालिङ्ग्य
पुलकितो हरिर्युष्मानवतु । —इयत्राच्युतादिपदव्यङ्ग्याना-
मस्खलितत्वादीनां कविनिबद्धवक्तृवाक्यार्थानां वृथावस्था-
नेत्यादिकविवाक्यार्थसिद्धिं प्रति हेतुत्वाद्वक्त्रन्तरवाक्यार्थस्य
वक्त्रन्तरवाक्यार्थसिद्धयङ्गत्वाद्वाच्यसिद्धयङ्गम् । ‘शब्दार्थ-
शक्त्याभिप्रोऽपि व्यङ्ग्योर्थः कविना पुनः । यत्राविष्कियते
स्वोक्त्या नास्त्येवालं कृतिध्वनिः ॥’ इत्युक्तयात्र न ध्वनित्व-
मित्यप्याहुः ॥ २५७ ॥

अस्फुटं लक्षयति—

स्याद्यत्सहृदयस्यापि दुःखवेद्यं तदस्फुटम् ।

भूपो गुणाहितप्रीतिर्भुनक्तयम्बुधिमेखलाम् ॥

यत्र पोटास्तनसंनिवेशवदनुन्मेषिततया सहृदयानामप्यति-
दुःखवेद्यो व्यङ्ग्यस्तत्रास्फुटं नाम गुणीभूतव्यङ्ग्यम् । यथा
गुणाहितप्रीतिरिति भीमघ्नेनातिप्रसिद्धेन युधिष्ठिरौपम्यं
राज्ञि दुःखेन व्यङ्ग्यत इत्यस्फुटम् ॥ यथा वा—‘अदृष्टे
दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विश्लेषभीरुता । नादृष्टेन न दृष्टेन भवता
लभ्यते सुखम् ।’—नायकस्य सौभाग्यं चापलं च प्रकाश-
यन्त्याः कस्याश्चिदुक्तिरियम् । भवत्यदृष्टे सत्युत्कण्ठोदयात्
सुखं लभ्यते, दृष्टेऽपि झटिति विश्लेषभिया न सुखम् ।
तदुभयथापि भवता न सुखमिति वाच्योऽर्थः स्फुटः ।
प्रतीयमानस्तु, अदृष्टश्च यथा न भवसि दृष्टश्च क्षणादेवा-
न्यत्र गत्वा वियोगभयं यथा न जनयसि तथा मत्संनिधा-
वेव सर्वदा स्थातव्यमित्येवंरूपः स्फुटं न प्रतीयते । पूर्वो-
दाहरणे शब्दशक्तिमूलालंकारध्वनेरस्फुटत्वम्, इह त्वर्थ-
शक्तिमूलवस्तुध्वनेरस्फुटत्वमिति भेदः । इदमेव क्लृष्टमित्य-
प्याचक्षते ॥ २५८ ॥

अथ संदिग्धप्राधान्यं लक्षयति—

स्यात्संदिग्धप्रधानत्वं वाच्यात्प्राधान्यसंशये ।
त्वामालोक्य रणे वैरी वीक्षते जविनं हयम् ॥

अत्र वाच्यापेक्षया व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यं संदिग्धं तत्र संदि-
ग्धप्राधान्यम् । यथा वेगवत्तरगावलोकनेन व्यङ्ग्या पला-
यनेच्छा प्रधानं किं वा भयानकरसंस्थायिभूतभयानुभावरू-
पं वाच्यमेव प्रधानमिति संदेहात्संदिग्धप्राधान्यम् ॥ यथा
वा—‘हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥’—
चन्द्रोदयसमये यथा जलधिः किञ्चित्प्रशिथिलधैर्यो भवति
तथा मदने गृहीतचापे सति किञ्चित्प्रशिथिलधैर्यो हरो बि-
म्बफलसदृशाधरे गौरिमुखे त्रीण्यपि विलोचनानि व्यापार-
यामास ।—इत्यत्र विलोचनव्यापारेण बिम्बफलाधरोष्ठ-
इत्युमामुखविशेषणमहिम्ना परिचुम्बतुमैच्छादिति व्यङ्ग्यं
रत्यनुभावरूपं विलोचनव्यापारं वाच्यम् । उभयोः साधक-
बाधकप्रमाणाभावात्प्राधान्यं संदिग्धम् । येनैव लोचनेन
भगवानिष्टुधन्वानं दिधक्षति तेनापि देवीमुखावलोकनमहो-
त्सवं भावयामासेति वाच्यस्योक्तव्यङ्ग्यात्प्राधान्यसंदेहात्प्र-
दिग्धप्राधान्यमित्यन्ये ॥ २५९ ॥

अथ तुल्यप्राधान्यं लक्षयति—

वाच्यात्प्राधान्यतौल्ये तु तुल्यप्राधान्यमिष्यते ।
जातास्त्वद्वैरिसुदृशां स्मरणीयाञ्जना दृशः ॥

अत्र वाच्यस्य व्यङ्ग्यस्य च प्राधान्यं तुलाधृतवतुल्यमव-
 तिष्ठते तत्र तुल्यप्राधान्यम् यथा वैरिस्त्रीणां दृशः स्मर-
 णीयाश्चना जाता इति वाच्यस्य वैरिणः सर्वे निपातिता
 इति व्यङ्ग्यस्य च तुल्यं प्राधान्यम्, स्मरणीयाश्चना इति
 वाच्यस्यापि विदग्धोक्तितया चमत्कारजनने व्यङ्ग्यसमशीर्ष-
 कत्वात् ॥ यथा वा— ‘ब्राह्मणाभिभवत्यागो भवतामेव
 भूतये । जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥’ —
 इदं रावणदूतं प्रति भार्गवस्य प्रतिसंदेशवाक्यम् । ब्राह्म-
 णानां परिभवस्य प्रस्तुतस्य यस्यागः परिवर्जनं स भवतां
 रक्षसामेव श्रेयसे । अन्यथा ब्राह्मणपरिभवात्यागे युष्माकं
 सांश्वरत्वप्रत्यासत्त्या मित्रं भवन्नयं जामदग्न्यो दुर्मनायते
 क्रुद्धो भवतीति वाच्यं विदग्धोक्तिरूपतया ब्राह्मणपरिभवा-
 त्यागे जामदग्न्यः क्षत्रियाणामिव रक्षसां सर्वेषामपि शत्रुं
 करिष्यतीति व्यङ्ग्येन चमत्कारजनने समशीर्षिकामारोह-
 तीति तुल्यप्राधान्यम् । केचित्तु रक्षःक्षयलक्षणं व्यङ्ग्यं
 ब्राह्मणानुमरणं श्रेयस इति वाच्यं च तुल्यमिति तुल्यप्रा-
 धान्यमत्रेत्यप्यहः । अत्र प्राधान्यस्य संदेहसाम्ययोः
 सहृदया एव प्रमाणम्, व्युत्थितैरन्यथा वक्तुं शक्यत्वा-
 दित्याहुः ॥ २६० ॥

अथ काक्वाक्षिप्तं लक्षयति—

काकाक्षिसं यत्र साक्षात्काका व्यञ्जकनेष्यते ।
मन्ये सा सुभगा मत्तो यां त्वमेवानुधावसि ॥
यत्र काकुः साक्षादेव व्यञ्जिका तत्र काकाक्षिसम् । प्रती-
यमानो विधिर्वा निषेधा वा काकाभिष्यते प्रतिक्षिप्यत इत्य-
न्वर्थता । यथा सा सुभगेत्यत्र काका वाच्यसौभाग्य-
निषेधेन नैव सा सुभगेति व्यज्यते ननु 'तथाभूतां दृष्ट्वा
नृपसदसि पाञ्चालतनयां वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं
वल्कलधरैः । विराटस्यावामे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं स्त्रिणे मांय भजति नाद्यापि कुरुषु ॥' — इत्य-
त्रापि काकोर्व्यञ्जकत्वाविशेषात्तत्र कथं प्रधानध्वनिरित्युक्तं
तृतीयोल्लास इति चेन्न ; तत्र प्रश्नमभिव्यज्य काकां विश्रा-
न्तायां तद्वैशिष्ट्यज्ञानवतां सहृदयानां स्त्रिणे कोपस्याशो-
भ्यत्वात्स्त्रिज इति पदेन मयि न कोपो युज्यते किं त्वप-
कारिषु कुरुष्वेव स युक्त इति व्यज्यत इति तन्न न
काकोः साक्षाद्व्यञ्जकत्वम्, इह तु तथेति ततो भेदः ।
न च सा सुभगेति शक्यान्वयस्यायोग्यतया विपरीतलक्ष-
णया न सा सुभगेति प्रतीतिसंभवात्किमित्यत्र काकवा
व्यञ्जकताऽऽश्रीयत इति वाच्यम्, लक्षणया न सा सुल-
भेत्यंशलाभेऽपि न सुभगैवेत्यवधारणांशो व्यञ्जनाविषय
एवेत्याहुः । नन्वेवम् 'निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृ-

श्ररागोऽधरो नेत्रे दूरमनश्चने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।
मिथ्यावादिनि दृति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे वार्षी
स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥’ इत्य-
त्रापि वार्षी नैव गतासि, किं तु तस्याधमस्यान्तिकमेव
गतासीति काक्वा व्यञ्जनसंभवादुत्तमकाव्यता न स्यादिति
चेन्न; तत्राधमपदेनैव विवक्षितार्थव्यञ्जनसंभवे काक्वा
व्यञ्जकत्वानङ्गीकरात् । यदि च तत्रापि काकोर्व्यञ्जकता
कवेर्विवक्षिता स्यात्तदा मध्यमकाव्यतैवेत्याहुः ॥ यथा वा—
‘मथनामि कौरवशतं समरे न रोषाहुःशासनस्य रुधिरं न
पिबाम्युरस्तः । सचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू संधि
करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥’— संरब्धस्य भीमसेनस्य
वाक्यमिदम् । कौरवशतं कोपेन युद्धे न मथनामि, दुःशा-
सनस्य वक्षसो रुधिरं न पिबामि, सुयोधनस्योरू गदया
न संचूर्णयामि, भवतां न तु मम नृपतिर्युधिष्ठिरः पणेन ।
पञ्चषप्राममात्रं प्रतिग्राह्यतया स्वीकृत्येति यावत् । दुर्योध-
नेन संधि करोतु —इत्यत्र प्रतिनकारं काकुः । तथा
मथनाम्येवेत्यादि व्यङ्ग्यं वाच्यो यः प्रतिषेधस्तन्निषेधशि-
रस्कृत्यैव प्रतीयते ॥ २६१ ॥

अथामुन्दरं लक्षयति—

वाच्यान्निकृष्टं व्यङ्ग्यं चेदसुन्दरमितीरितम् ।

अतपःक्लेशसुलभं सुकृतं तव दर्शनम् ॥ २६२ ॥

यत्र व्यङ्ग्यं वाच्यापेक्षया निकर्षशालि, तत्रासुन्दरम् ।

यथा भवदर्शनं तपःक्लेशं विनैव सुलभं सुकृतमिति वाच्या-
पेक्षया निरतिशयानन्दकरत्वरूपं व्यङ्ग्यं चमत्कारातिशय-

जनकत्वाभावाग्निकर्षशालीत्यसुन्दरम् ॥ यथा वा— ‘वा-

णीरकुडुङ्गुडीणसउणिकोलोहलं सुणन्तीए । घरकम्मवावु-

डाए वहूइ सीअन्ति अज्जाई ॥’— वानीरकुओड्डीनश-

कुनिकोलाहलं शृण्वत्याः । गृहकर्मव्यापृताया वध्वाः

सीदन्यङ्गानि ॥ वेतसनिकुञ्जे दत्तसंकेता काचित्त्रत्यश-

कुन्तकोलाहलेन तत्र कामुकस्य गमनमनुमाय कार्या-

क्षमावयवा जातेति वाच्यं कामुको लतागृहं गत इति

व्यङ्ग्याश्चमत्काराय कल्पते । अत्र वाच्यस्यैव चमत्कार-

कारित्वे सहृदया एव प्रमाणम् । अन्ये तु— वाच्यस्याङ्ग-

सादस्यानुभावतया साक्षाद्रसव्यञ्जकतया चमत्कारकारि-

त्वम्, व्यङ्ग्यस्य तु वाच्यं द्वारीकृत्य विलम्बेन रसव्य-

ञ्जकतेति वाच्यापेक्षया निकर्षशालिता— इत्याहुः ॥ २६२ ॥

एवं गुणीभूतव्यङ्ग्यान्युदाहृत्यामीषामपि ध्वनिवद्यथा-
संभवं भेदा ऊह्या इत्याह—

एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत् ॥

चकार एषामित्यनेनान्वेति । एषां गुणीभूतव्यङ्ग्यानां च भेदाः शुद्धाः संकरसंस्पृष्टाश्च भेदाः पूर्ववद्धनिवदेव यथा-संभवं वेदितव्याः । तत्रागूढप्रस्तावे 'जीवन्न भवामि' इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः, 'उदयाचलचुम्बि' इत्यत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्यः, 'केनाप्यत्र मृगाक्षि' इत्यत्रार्थशक्तिमूलो वस्तुध्वनिश्चोदाहृतः । अपराङ्गप्रस्तावे रसभावरसाभासभावाभासभावशान्तिभावोद्दयभावसंधिभावशबलता असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यप्रभेदा उदाहृताः । तथा 'जनस्थाने भ्रान्तम्—' इत्यत्र शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपोऽलंकारध्वनिश्चोदाहृतः । वाच्याङ्गप्रस्तावे 'विषम' इत्यत्र शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिश्चोदाहृतः । एवमन्येषां शुद्धभेदानां संकरसंस्पृष्टाश्च भेदानां चोदाहरणान्यूह्यानि । यत्र वस्तुमात्रेणालंकारो व्यज्यते तत्र न गुणीभूतव्यङ्ग्यतेत्यभिप्रेत्यात्र यथायोगमित्युक्तम् । तदुक्तं ध्वनिकृता--'व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदालंकृतयस्तदा । ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् ।' इति । शब्दशक्तिमूलतयार्थशक्तिमूलतया वा वस्तुमात्रेण यदालंकृतय उपमाद्या व्यज्यन्ते तदा तासामलंकृतीनां ध्वन्यङ्गता ध्वनिप्रभेदैर्ब न गुणीभूतव्यङ्ग्यता यतो वाच्यकक्षयाया-

अपि प्रायेण काव्यवृत्तेः काव्यतात्पर्यस्य तदाश्रयता तद्वि-
षयतेति कारिकार्थः । अयं भावः—द्वयमिह चमत्कारप्रयो-
जकं चित्रत्वं व्यङ्ग्यत्वं चेति । ततश्चालंकारेण वस्तुध्वनौ
व्यङ्ग्यत्वविवक्षया ध्वनित्वेऽपि चित्रत्वविवक्षया द्वयोस्तुल्य-
प्राधान्याद्गुणीभूतव्यङ्ग्यतापि संभवति । तथा वस्तुना
वस्तुध्वनौ व्यङ्ग्यत्वविवक्षया ध्वनित्वेऽप्युभयोश्चित्रत्वविव-
क्षया तुल्यप्राधान्याद्गुणीभूतव्यङ्ग्यतापि संभवति । तथा-
लंकारेणालंकारध्वनौ व्यङ्ग्यत्वविवक्षया ध्वनित्वेऽप्युभयोश्चि-
त्रत्वविवक्षया तुल्यप्राधान्याद्गुणीभूतव्यङ्ग्यतापि संभवति ।
वस्तुनालंकारध्वनौ तु व्यञ्जकस्य वस्तुनोऽचिन्नत्वादव्यङ्ग्य-
त्वाच्च तुल्यप्राधान्यविवक्षा न संभवतीति न गुणीभूतव्यङ्ग्य-
तासंभवः , किं तु ध्वनित्वमेवेत्याहुः । शब्दशक्तिमूलानुर-
णनरूपालंकारध्वनेरेव वस्तुमात्रव्यङ्ग्यालंकारध्वनेरपि वा-
च्याङ्गताद्यप्राधान्यप्रयोजकतद्भावे गुणीभूतव्यङ्ग्यता संभव-
त्येवेत्यन्ये ॥ २६३ ॥

एवं गुणीभूतव्यङ्ग्यानामन्योन्यसंकरसंसृष्टयायत्तभेदा-
नुक्त्वा तेषामुपमाद्यलंकारैर्योगेऽपि बहवो भेदा भवन्ती-
त्याह—

एषां योगेऽप्यलंकारैर्भेदाः स्युर्बहवस्तथा ॥

यथा स्वप्रभेदैर्योगे बहवो भेदास्तथालंकारैर्योगेऽपि बहवो भेदा भवन्ति ॥ २६४ ॥

अथालंकारैरलंकारयुक्तैर्गुणीभूतव्यङ्ग्यैश्च त्रिविधेन संकरेण संसृष्ट्या च पूर्वोक्तानां ध्वनिभेदानां योगे त्वनन्ता भेदा भवन्तीत्याह—

अलंकारैर्गुणीभूतव्यङ्ग्यैश्चालंक्रियान्वितैः ।

संसृष्टिसंकरैर्योगे न गणयन्ते ध्वनेर्भिदाः ॥

अपमाद्यलंकारैः प्रत्येकं ध्वनिभेदानां योगे तथा शुद्धैः स्वप्रभेदयुक्तैरलंकारयुक्तैश्च गुणीभूतव्यङ्ग्यैस्त्रिरूपेण संकरेण संसृष्ट्या च योगे ध्वनेर्भेदा न गणनापथमवतरन्ति ।

तदुक्तं ध्वनिकृता—‘सगुणीभूतव्यङ्ग्यैः सालंकारैः सह प्रभेदैः स्वैः । संकरसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्द्योतते बहुधा ॥’ इति । स ध्वनिर्वहुधोद्द्योतत इत्यन्वयः ॥ २६५ ॥

एवमनन्तभेदभिन्नस्यापि ध्वनेर्यङ्ग्यत्रैविध्येन त्रैविध्यं संग्रहेण दर्शयति—

वस्तुध्वनिरलंकारध्वनिर्वाच्येतरध्वनिः ।

इति लिङ्घोदितोऽनन्तभेदभिन्नोऽप्ययं ध्वनिः ॥

वाच्येतरे रसभावादयो यद्यपि वस्त्वलंकारयोर्वस्त्वलंकारशब्दवाच्यत्ववद्रसभावादीनामपि तत्तत्पदवाच्यत्वमस्ति, तथा-

पि वस्त्वलंकारौ व्यङ्ग्यावपि कदाचिद्वाक्यार्थप्रतीतिकक्ष्या-
मधिरोहतः, रसभावादयस्तु कदापि न वाक्यार्थप्रतीतिक-
क्ष्यामधिरोहन्तीति वाच्यभिन्ना इत्युच्यन्ते । ननु 'गतस्ते
मञ्चत्वं द्रुहिणहरिरुद्रेश्वरभृतः शिवः स्वच्छच्छायाकपटघटि-
तप्रच्छदपटः । त्वदीयानां भासां प्रतिफलनरागारुणतया
शरीरी शृङ्गारो रस इव दृशां दोग्धि कुतुकम् ॥'—हे शिवे
विधिविष्णुरुद्रेश्वररूपैश्चतुर्भिः पादैर्भृतः स्वच्छस्वकीय-
प्रभाव्याजप्रच्छदपटाच्छादितस्तव मञ्चतां गतः शि-
वस्त्वदीयप्रभाप्रतिबिम्बनजनितरागारुणतया मूर्तिमानिव
शृङ्गाररसो नयनोत्सवं विधत्ते । —इत्यादौ शृङ्गारपद-
प्रयोगे वाक्यार्थप्रतीतिविषयतापि रसादीनां दृश्यत इति
कथं तेषां व्यञ्जनैकविषयतोच्यत इति चेन्न, तत्रापि देवी-
रूपविभावादिभिरेव रसाभिव्यक्तिः, विभावाद्यभिव्यक्त-
स्यापि रसस्योत्प्रेक्षादिनिष्पादनाय परं शृङ्गारादिपदैरनु-
वादः । तदुक्तं ध्वनिकृता— 'स्वशब्देन केवलमनूयत
इति । यदि च शृङ्गारादिपदप्रयोगमात्राद्रसश्चव्येत तदा
'शृङ्गारहास्यकरुण —' इत्यादिश्लोकपाठादेव सकलरसच-
र्वणाप्रसङ्गः स्यात् । अतः शृङ्गारादिपदप्रयोगेऽपि विभा-
वाद्यप्रयोगे रसचर्वणानिष्पत्त्यभावात्तदप्रयोगेऽपि विभा-
वादिप्रयोगे तदुत्पत्तेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावादिव्यङ्ग्या

एव रसादयः । नन्वेवमपि विभावादिवाचकपदैर्लक्षणयैव रसप्रतीतिरस्तु, कृतमतिरिक्तव्यञ्जनाख्यव्यापारकल्पनयेति चेन्न ; मुख्यार्थबाधाभावात्प्रयोजनाभावाच्च लक्षणायास्तत्रा-
 प्रवृत्तेर्गौरवस्य प्रामाणिकतया व्यञ्जनाकल्पनायामदोषात् ।
 किं च न केवलं रसादिप्रतीत्यनुसारेणैव व्यञ्जनाकल्पनम्,
 किं तु वस्त्वलंकारप्रतीत्यर्थमपि सा कल्पनीया । तथा हि—
 लक्षणामूलयोरर्थान्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः 'त्वा-
 मस्मि वच्मि विदुषां—' 'उपकृतं बहु यन्न किमुच्यते—'
 इत्यादिकयोः स्वायत्ते शब्दप्रयोगे प्रयोजनमन्तरेणावाचक-
 पदप्रयोगानुपपत्त्या प्रयोजनमवश्यं वाच्यम् । तच्च प्रयोज-
 नरूपं वस्तु व्यञ्जनां विना न प्रतीयेतेति द्वितीयोल्लास एव
 प्रतिपादितम् । तथा शब्दशक्तिमूलस्थले 'भद्रात्मनो दुरधि-
 रोहितनोः—' इत्यादावप्रकृतं यद्गजादि वस्तु तेन यः प्रकृत-
 स्थोपमालंकारश्च ते व्यञ्जनां विना न प्रतीयेते, तत्राभिधायाः
 प्रकरणेन प्राकरणिकार्थ एव नियन्त्रितत्वेनाप्राकरणिकार्थस्य
 तेनोपमादेश्वान्यतः प्रतीत्यसंभवात् । अर्थशक्तिमूलस्थलेऽपि
 व्यञ्जनां विना न गतिः । तथा हि—ये तावदभिहितानां
 पदार्थानामन्वयमभिदधति भाट्टास्ते किल व्यक्तीनामानन्त्य-
 व्यभिचाराभ्यां न संकेतग्रहविषयता, किं तु जात्यादीनां
 चतुर्णामेव तद्विषयता, सामान्ये गृहीतशक्तिकानामपि

पदानां समभिव्याहारे सत्याकाङ्क्षायोग्यतासत्तिवशादपदार्थोऽ-
प्यपूर्वं एव वाक्यार्थः प्रतीयत इति वदन्ति । तन्मते हि वाक्या-
र्थस्य घटानयनादिसंसर्गरूपम्यैव नाभिधेयता, का वार्त्ता व्य-
ङ्ग्यस्याभिधेयतायाम् ? प्राभाकरास्तु—‘देवदत्त गामानय’
इत्युत्तमवृद्धवाक्यप्रयोगप्रमनन्तरं सास्त्रादिमन्तं पदार्थं
प्रयोज्यवृद्धे समानयति सति तटस्थो व्युत्पित्सुस्तदानयन-
रूपया तच्चेष्टया तस्माद्वाक्यादयमर्थोऽनेनावगत इत्यनुमा-
याखण्डय तस्य वाक्यस्याखण्डे तस्मिन्गवानयनसंसर्गरूपे
वाक्यार्थे वाच्यवाचकभावलक्षणं संबन्धमवधारयति ।
पश्चात् ‘चैत्र गां बधान’ ‘देवदत्ताश्वमानय’ इत्यादिप्र-
योगेष्ववावापोद्वापाभ्यां गवादिपदस्यानयनाद्यन्विते तत्तदर्थे
शक्तिमवधारयति । ततश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिवृ-
त्त्यन्यतरपरमेव वाक्यं प्रयोगार्हम्, न तु पदमात्रमर्थप्रती-
त्यनुपयोगादिति वाक्यगतानामेव पदानामानयनादिपदा-
र्थान्तरान्वितैर्गवादिपदार्थैः सह वाच्यवाचकभावलक्षणसं-
बन्धेनान्वितानामेव संकेतो गृह्यत इतीतरान्वयविशिष्ट एव
पदार्थो वाक्यार्थः, न तु पदार्थानां वैशिष्ट्यम् । ननु
‘गामानय’ इति वाक्ये गोपदस्यानयनान्विते सास्त्रादि-
मत्पिण्डे शक्तिग्रहः, ‘गां बधान’ इति वाक्ये बन्धना-
न्विते तादृशि पिण्डे शक्तिग्रह इति नानार्थतापत्तेः सामा-

न्यत इतरान्वितस्वार्थे शक्तिग्रहे वाच्यः, तथा च गोकर्म-
 कानयनप्रतीतिर्न स्याद्वेत्वभावादिति चेन्न; सामान्यत इत-
 रान्विते शक्तिग्रहेऽपि वाक्यार्थबोधदशायामानयनादिविशे-
 षान्वित एव पदार्थोऽवबुध्यते, अन्वितानां पदार्थानां विशे-
 षरूपत्वात् । उदाहरन्ति च — ‘शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्य-
 क्षेणात्र पश्यति । श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया ।
 अन्यथानुपपत्त्या तु बुध्येच्छक्तिं द्वयाश्रिताम् । अर्थापत्त्येति
 बुध्येत संबन्धं त्रिप्रमाणकम् ॥’ इति । शब्दम्
 ‘गामानय’ इत्याद्युत्तमवृद्धवाक्यम्, वृद्धं तद्वाक्य-
 श्रवणानन्तरं प्रवर्तमानं प्रयोज्यवृद्धम्, अभिधेयं
 तदानीतं गवादिपदार्थं च प्रत्यक्षप्रमाणेन श्रोत्रेण च-
 क्षुषा च व्युत्पित्सुः पश्यति जानाति । ततश्च श्रोतुः
 प्रयोज्यवृद्धस्य चेष्टारूपेणानुमानेन लिङ्गेन तद्वाक्यजन्यग-
 वानयनसंसर्गप्रतीतिमत्त्वं बुध्येत्, संबन्धं विना तस्य वा-
 क्यस्य तादृगर्थप्रतीतिजनकत्वानुपपत्तेः । अर्थापत्त्यात्मिकया-
 न्यथानुपपत्त्या द्वयाश्रिता वाच्यवाचकोभयनिष्ठां शक्तिं
 बुध्येत् । इत्युक्तप्रकारेण त्रिप्रमाणकं प्रत्यक्षानुमानार्थापत्ति-
 रूपप्रमाणत्रयसापेक्षं शब्दार्थयोः संबन्धं बुध्येतेति कारि-
 कार्थः । तस्मादितरान्विते पदार्थे शक्तिः । — इत्याहुः ।
 तेषामपि मते सामान्यरूपेतरपदार्थान्वितो विशेषभूतः स्वार्थ

एव संकेतविषय इत्यानयनादिविशेषरूपेतरपदार्थान्वितो
गवादिपदार्थोऽतिविशेषभूतो यो वाक्यार्थः स पुनरवाच्य
एव, उत्तमवृद्धवाक्यानन्तर्गतत्वेन संकेताविषयत्वात् । व्य-
ङ्ग्यार्थस्तु सुतरामवाच्य एव । यत्र तु 'वाणीं स्नातुमितो
गतासि न पुनस्तस्याधमभ्यान्तिकम्' इत्यादौ तस्यान्तिकं
न गतासीति निषेधरूपो वाक्यार्थः प्रतीयते तत्र व्यङ्ग्यस्य
विधेर्वाच्यत्ववार्त्ता दूरेतराम् । एवं चाभिहितान्वयवादेऽन-
न्वितः पदार्थो वाच्यः, अन्वितभिधानवादे सामान्यत इत-
रान्वितस्वार्थविशेषो वाच्यः । मतद्वयेऽपि वाक्यार्थस्त्ववा-
च्य एवेति व्यङ्ग्यस्य वाच्यत्वकथा स्वप्नेऽपि न संगता ।
प्राभाकरैकदेशिनस्तु— व्यङ्ग्योऽर्थो नैमित्तिकः । शब्दस्तु
तत्र निमित्तम् । निमित्तं च नैमित्तिकप्रतीतिमनुत्पाद्य न मध्ये
विरमति, नैमित्तिकार्थानुसारेण निमित्तस्य कल्प्यत्वात् ।
अतः किं वृत्त्यन्तरकल्पनया?—इत्याहुः । तदयुक्तम् । शब्द-
स्य व्यङ्ग्यार्थं प्रति न तावत्कारकत्वेन निमित्तत्वम्, शब्दस्य
घटार्थं प्रत्यकारकत्वात् । नापिज्ञापकत्वेन; यद्धि येन नि-
यतसंबन्धवत्तया ज्ञातं तत्तस्य ज्ञापकं भवति, यथा धूमो वह्नेः,
न चात्र शब्दस्य व्यङ्ग्येन नियतः संबन्धोऽस्ति । न च
संकेत एव तादृशः संबन्ध इति वाच्यम्, तस्य त्वन्मतेऽपी-
तरान्वितस्वार्थमात्रविषयत्वात् । अतो नियतसंबन्धाग्रहा-

नैमित्तिकप्रतीतिरेव दुर्लभेति नैमित्तिकार्थानुसारेण निमित्तानि कल्प्यानीत्यविचारिताभिधानम् ॥ भट्टलोल्लटप्रभृतयस्तु— यथा किल स्रक्तदेव प्रयुक्तः सायको नोदनाक्रियाविष्टः क्रियावशाद्वेगाविष्टो वेगवशात्पुनश्च क्रियाविष्टः सन्परम्परया शत्रोरुरश्लक्ष्मुरश्च भित्त्वा प्राणानपहरतीति तावत्पर्यन्तमिषोर्व्यापारः, तथा शब्दोऽपि स्रक्तप्रयुक्तः पदार्थस्मृत्यादिद्वारा परम्परया स्वार्थपनिपत्तिमर्थान्तरप्रतीतिं च करोतीति तावत्पर्यन्तः शब्दस्य तात्पर्यरूपो व्यापारोऽस्तीत्यविवादम्, अर्थान्तरे तात्पर्याभावे व्यञ्जनाया अप्यकल्पत्वात् । एवं च ‘यत्परः शब्दः स शब्दार्थः’ इति न्यायात् ‘न पुनस्तस्याधनस्यान्तिकम्’ इत्यादौ तदन्तिकमेव गतासीति विध्यादिरपि वाच्य एव । — इत्याहुः । तेऽपि ‘यत्परः शब्दः—’ इति न्यायस्य तात्पर्यानभिज्ञतया देवानांप्रियाः । तथा हि— सायकस्य व्यापारः प्रत्यक्षसिद्धतया न पर्यनुयोज्यः । शब्दस्य तु व्यापारः संकेताद्यौपाधिक इति यत्रैवोपात्तस्य शब्दस्य व्यापारस्तत्रैव तस्य शब्दस्य तात्पर्यं वाच्यम् । अत एव ‘लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति’ इत्यत्र ऋत्विक्प्रचरणस्य चोष्णीषस्य चान्यतः प्राप्तत्वाददग्धदहनन्यायेनाप्राप्तं लौहित्यमात्रं विधेयमिति तत्रैव विधेस्तात्पर्यमित्युपात्तशब्दगताभिधारूपव्या-

पारविषय एव तात्पर्यमित्युपात्तशब्दार्थ एव तात्पर्यमुक्तम् ।
 अत एव 'दध्ना जुहोति' इत्यत्र होमस्य 'अग्निहोत्रं
 जुहोति' इत्यनेन प्राप्तत्वादध्नश्च लोकतः प्राप्तेः कारक-
 त्वमात्रं विधेयमिति तत्रैव विधेस्तात्पर्यमित्युपात्तशब्दार्थ
 एव कारकत्वे तात्पर्यमुक्तम् । अत एव च लोकेऽपि
 'रक्तं पटं वय' इत्यत्र त्रयाणामप्राप्तौ त्रिविधिर्वयनमा-
 त्रप्राप्तौ द्विविधिः पटवयनोभयप्राप्तावेकमात्रविधिरित्युपात्त-
 शब्दार्थ एव तत्र तत्र तात्पर्यमुक्तम् । न च लौहि-
 त्यादयः सिद्धरूपाः पुरुषप्रवृत्त्यविषयत्वात्कथं विधेया
 इत्युच्यन्त इति वाच्यम् । भूतानां सिद्धविषयाणां भ-
 व्यानां माध्याविषयाणां च शब्दानामुच्चारणे 'भूतं भव्या-
 र्थतयैवोपदिश्यते' इति दध्यादिकारकपदार्थाः क्रियापदा-
 र्थैरन्वीयमाना अकिञ्चित्कुर्वतः कारकत्वासंभवात्प्रधानाक्रि-
 यानुकूलस्वस्वक्रियाभिरभिमंबद्धास्ताभिरवान्नरक्रियाभिरभि-
 संबन्धात्प्राध्यमानतां प्राप्नुवन्तीति सिद्धानामपि न विधे-
 यत्वविरोधः । तस्मादुपात्तशब्दव्यापारविषय एवार्थे तात्पर्यं
 वाच्यम्, अन्यथा प्रतीतमात्र एव तात्पर्यवर्णने 'पूर्वो भाति'
 इत्यत्रापरस्मिन्नपि तात्पर्यं स्यात्, पूर्वत्वापरत्वयोर्ह्रस्वत्वदीर्घ-
 त्ववदन्योन्यसापेक्षत्वेन पूर्वत्वप्रतीतावपरत्वप्रतीत्यवश्यंभा-
 वात् । न चैवं तत्र तात्पर्याभावे व्यञ्जनापि न स्यादि-

त्युक्तमिति वाच्यम् । न हि तत्र तात्पर्यमेव नेत्युच्यते । किं तु तात्पर्यमस्त्येव । तच्च वृत्तिं विना न निर्वहतीति व्यञ्जनावश्यवाच्येत्येवोच्यते न च तर्हि तात्पर्यनिर्वाहाय तत्राभिधैव कल्प्यतामिति वाच्यम्, व्यङ्ग्यार्थे संकेताग्रहेऽपि सहृदयस्य तदर्थप्रतीतेरभिधाया असंभवात् । नन्वेवमुपात्तशब्दार्थ एव तात्पर्ये 'विषं भुङ्क्ष्व, मा चास्य गृहे भुक्थाः' इत्यत्र 'विषं भुङ्क्ष्व' इति वाक्यस्य सहृद्वाक्यतया विषभक्षणविधिपरत्वासंभवादिपुगृहे न भोक्तव्यमित्यत्र तात्पर्यमिति प्रवादो न स्यात्, रिपुगृहभोजनस्योपात्तशब्दार्थत्वाभावादिनि चेन्न तत्र हि 'मा चास्य—' इति चकारो वाक्यद्वयस्याप्येकवाक्यतामापादयति, अन्यथा चकारवैयर्थ्यात् । एकवाक्यतायां चैकार्थ्यमावश्यकम् । न चाख्यातान्तपदवाच्ययोर्भक्षणभोजनयोर्द्वयोरपि प्रधानतयाङ्गाङ्गिभावेनान्वयासंभवात्कथमर्थैकत्वमिति वाच्यम्, तयोः कृदन्तपदवाच्यताकल्पनेन द्विषद्रूहभोजनं विषभक्षणमिति द्विषद्रूहभोजने विषभक्षणत्वारोपेणैकार्थत्वमसंभवात् । न च 'मास्य गृहे भुक्थाः' इत्येतावतैव निवृत्तिषिद्धौ विषभक्षणवाक्यं व्यर्थमिति वाच्यम्, द्विषद्रूहभोजनस्याधिकानिष्टसाधनत्वावगमस्यैव तत्फलत्वात् । अतस्तत्राप्येकवाक्यतापक्षपदार्थ एव तात्पर्यमिति न दोषः । यत्र तु

‘विषं भुङ्क्व’ इत्येतावदेवोच्यते तत्रापि सुहृद्वाक्यस्य विषभक्षणविधायकत्वानुपपत्त्या विषभक्षणादपि द्विषद्वृह-
भोजनं दुष्टमित्यभिप्रायस्थं वाक्यं कल्प्यत इत्युपस्थितपदार्थ-
एव तात्पर्यम् । यद्वा विषपदस्य द्विषदन्ने भुङ्क्वेत्यस्य च
मा भुक्था इयर्थे च लक्षणैव कल्प्यत इति नानुपपत्तिः ।
प्रकृते च मुख्यार्थवाधाद्यभावान्न लक्षणा युक्तेत्युक्तम् यद्दि-
चैवमपि शब्दश्रवणानन्तरं यावानर्थोऽवगम्यते तावति-
शब्दस्याभिधैव व्यापार इत्युच्यते तदा ‘ब्राह्मण पुत्रस्ते-
जातः’ ‘ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी’ इति वाक्यश्रवणान-
न्तरं ब्राह्मणे हर्षशोकयोरपि तदन्त्येनावगम्यमानत्वात्तयोरपि
शब्दस्याभिधाव्यापारः स्यात् । ननु तत्र मुख्यपमादादिलिङ्ग-
प्रतिसंधाने सति सुखादिप्रतीतिर्नाभिधा, प्रकृते तु न तथेति
चेन्न ; तर्हि लक्षणापि न स्यात्, लक्षणीयार्थस्यापि दीर्घ-
दीर्घ्याभिधयैव प्रतीतिसिद्धेः । ननु नत्र मुख्यार्थवाधादि-
प्रतिसंधानेनाभिधाया विच्छेदात् दीर्घदीर्घतरयाभिधया ल-
क्षणीयोपस्थितिसंभव इति लक्षणावश्यकीति चेन्न ; तर्हि
लक्षणासूलव्यङ्ग्यस्थले व्यञ्जना दुरपह्नवैव स्यादिति कल्प-
त्वात्मैव सर्वत्र व्यङ्ग्यप्रतीतौ हेतुरस्तु, कृतं दीर्घदीर्घाभिधा-
कल्पनया । किं चैवम् ‘श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमा-
ख्यानं समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्’ इति सूत्रे कथं

परस्य परस्य दौर्बल्येऽर्थविप्रकर्षस्य विलम्बेन विनियोजक-
त्वस्य हेतुत्वपाह भगवाञ्चैमिनिः, अभिधायाः सर्वत्राविशे-
षात् श्रुत्यादीनां पारदौर्बल्यप्रकारस्तु शास्त्रदीपिकाव्याख्या-
यामस्माभिः प्रपञ्चितः ग्रन्थविस्तरभयान्नह प्रपञ्चयते ।

शास्त्रदीपिकायां बलाबलाधिकरणम् ।

श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानं समवाये पारदौर्ब-
ल्यमर्थविप्रकर्षात् ॥ ज. ३ । ३ । १४ ॥ इदानीं श्रुत्यादीनामेक-
विषयसमवायेन विरोधे सति बलाबल विचार्यते । प्रथम नाव-
च्छ्रुतिलिङ्गयोश्चिन्त्यते । एवं श्रूयते—‘ ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपनि-
ष्ठते’ इति । तत्र संशयः— किमिन्द्रस्यवोपस्थानं कर्तव्यम् ,

अस्याधिकरणस्य श्रीराजचूडामणिदीक्षितविरचितायाः

शास्त्रदीपिकाव्याख्याया भागः ॥

‘श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानं समवाये पारदौर्बल्यमर्थ-
विप्रकर्षात् ।’ (जै. ३ । ३ । १४ ।) उक्तेषु शेषत्वप्रमाणेषु प्रस-
ङ्गात्तेषां बलाबल चिन्त्यत इति संगतिमभिप्रेत्याह— इदानीमिति ।
विरोधेऽपि भिन्नविषयत्वे बलाबलचिन्तानवकाशादेकविषयसमवायेन
विरोधे सतीत्युक्तम् । ‘व्रीहीन्प्रोक्षति’ इत्यत्र व्रीहिस्वरूपार्थे प्रयो-
जनानवाप्तेः श्रुतेः प्रकरणसापेक्षत्वान्न विरोध इति ध्येयम् ।
प्रथममिति । तयोरितरप्रमाणोपजीव्यत्वेन प्रथमोपस्थितिसत्त्वादिति
भावः । तत्रेति । ‘वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात्’ (जै. ३ । २ ।
३ ।) इत्यधिकरणे श्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगस्य सिद्धत्वादिह लिङ्ग-

उत्तेन्द्रस्य वा गार्हपत्यस्य वा, अथ वा समुच्चयः, अथ वा गार्हप-
त्यस्यवेति । यदि लिङ्गं वलीयस्तत इन्द्रस्यवोपस्थानम् । अथ
तुल्यबलत्वं ततो विकल्पः । अथ तुल्यबलत्वेऽप्यविरोधस्ततः
समुच्चयः । श्रुतिवलीयस्त्वे तु गार्हपत्यस्यैवेति । यः शब्दस्य श्रव-
णादेव विनियोगः प्रतीयते स श्रौत इत्युच्यते । श्रवणं श्रुतिः ।
'गार्हपत्यम्' इति च ब्राह्मणगतद्वितीयान्तशब्दश्रवणादेव गा-
र्हपत्यस्य प्राधान्यमुपस्थानं प्रति गम्यते, ऐन्द्र्याश्च तृतीया-
न्तायाः करणत्वमिति श्रौतोऽयं विनियोगः । मन्त्रगतात्तिन्द्र-
पदादिन्द्रस्वरूपमात्रं श्रुत्यावगम्यते न तु मन्त्रं प्रतीन्द्रस्य प्राधान्यं
मन्त्रस्य वा करणत्वं केनाचिच्छब्देनोच्यते, किं तु मन्त्रस्ये-

स्यापि विकल्पेन समुच्चयेन वा विनियोजकत्वमस्ति न वेत्येतावदेव
विचार्यम् । अत एव तस्मिन्नाधिकरणे 'तदिहगस्त तावद्गार्हपत्ये
विनियोग इति स्थितम् । सति च तास्मल्लिङ्गादिन्द्रार्थतापि भवति नेति
बलाबलाधिकरणे विन्तायेष्यते ।' इत्याकर एवोक्तमिति ध्येयम् ।
ननु श्रौतविनियोगेऽपि 'गार्हपत्यम्' इत्यादिद्वितीयादिगताभिधानसा-
मर्थ्यापेक्षास्ति, तथा लैङ्गिकविनियोगेऽपि मन्त्रगतेन्द्रादिशब्दगताभि-
धानश्रुत्यपेक्षास्तीति श्रौतलैङ्गिकविनियोगविभागायोगात्कथं तन्मूल-
बलाबलचिन्तयत आह— यः शब्दस्येति । यत्र प्राधान्यमप्राधान्यं
वा शब्दगतसामर्थ्यादाहस्यैव प्रतीयते तत्र श्रौतो विनियोगः, यत्र
तु शब्दगतसामर्थ्यात्पदार्थमवबुध्य पश्चात्तत्सामर्थ्यालोचनेन शेषत्व-
बुद्धस्तत्र लैङ्गिकविनियोग इति विभागसंभवान्न तन्मूलबलाबलचि-
न्तानवकाश इति भावः । ननु नेदं श्रुतिर्लिङ्गविरोधस्योदाहरणम्,

न्द्राभिधानसामर्थ्यमालोच्य नूनमनेन मन्त्रेणेन्द्र उपस्थेय इति कल्पयत इति लिङ्गिकोऽयं विनियोगः । गृहीत एतमिन्द्रार्थं लिङ्गादिति । ननु गार्हपत्यार्थत्वं मन्त्रस्य श्रौतम् । कथम् ? शेषशेषित्वमात्रं हि श्रुत्यैन्द्रीगार्हपत्ययोरुक्तम् । अन्योन्यविषयनियमस्त्वेकवाक्यतः । 'गार्हपत्यम्' इति हि शेषिनामात्रमनिर्धारितशेषविशेषं श्रुत्योक्तम्, ऐन्द्रीविषयं तु तादेति वाक्यादेवावगन्तव्यम् । तथा 'ऐन्द्र्या' इत्यनवगतशेषिविशेषं शेषत्वमात्रं श्रुतम्, वाक्याद्गार्हपत्यविषयं भवति । यत्तु श्रुत्युपात्तं सामान्यरूपं न तल्लिङ्गेन विरुध्यते । संभवति हि गार्हपत्यस्य काञ्चिदाम्ययीं प्रति प्राधान्यमेन्द्र्याश्चेन्द्र प्रति शेषत्वम् । अन्योन्यान्वयस्तु वाक्यावगतो लिङ्गेन विरुध्यते । तेन लिङ्गवाक्ययोरेव विरोधो न श्रुतिलिङ्गयोः । अत्राभिधीयते—मयं वाक्यविरोधोऽस्ति श्रुतिश्चापि विरुध्यते । साहिते हि विरुध्येते न तु लिङ्गेन केवले ॥ यथेव हि श्रुतिमात्रमविरुद्धमेवं वाक्यमपि श्रुतिमनादृत्या-

किं तु लिङ्गवाक्यविरोधस्यैवेदमुदाहरणमित्याशयेन शङ्कते—गृहीत एतदिति । शेषेति । 'ऐन्द्र्या' इति तृतीयाश्रुत्या मन्त्रस्य शेषत्वमात्रम् 'गार्हपत्यम्' इति द्वितीयाश्रुत्या गार्हपत्यस्य शेषित्वमात्रं चोक्तम् । गार्हपत्यं प्रत्यैन्द्र्याः शेषत्वमैन्द्रीं च प्रति गार्हपत्यस्य शेषित्वमित्यन्योन्यविषयनियमस्तु पदद्वयसमभिव्याहाररूपाद्वाक्यादेवावगन्तव्य इत्यर्थः । एवमपि लिङ्गवाक्यविरोध एवेदमुदाहरणमिति परमतावधारणं निरस्यति—मत्यमिति । श्रुत्यनादरे लिङ्गस्य वाक्याविरोधमेवोपपादयति—यदीति । गार्हपत्यशब्द-

लोच्यमानमविरुद्धमेव । यदि हि गार्हपत्यशब्द इन्द्रं लक्षयेद्वि-
तीया वा सप्तम्यर्थं ततो लिङ्गाविरोधेन गार्हपत्यपदम् 'ऐन्द्र्यो-
पतिष्ठते' इत्येतेनैकवाक्यतां गच्छति । यस्तु द्वितीयान्तगार्ह-
पत्यशब्दश्रवणादेवार्थः प्रतीयते गार्हपत्यप्राधान्यम्, स लिङ्गेन
विरुध्यते । अतो न केवलं वाक्यं न केवला श्रुतिर्लिङ्गेन विरु-
ध्यते, वाक्यसहिता तु श्रुतिर्विरुध्यते । कथं पुनरेवमुभयविरो-
धः सन्नयं श्रुतिविरोध एव व्यवहियते, न वाक्यविरोधः ?
श्रुतेः प्राधान्यात् । विनियोगो हि प्रमेयः । स च साध्यसाध-
नभावरूपः श्रुत्युक्तः । वाक्यं तु प्रतिविशेषमर्पणेन श्रुति-

स्येन्द्रलक्षकत्वे ऐन्द्र्येन्द्रमुपतिष्ठत इत्यर्थः पर्यवस्यति, द्वितीयायाः
सप्तम्यर्थत्वे च गार्हपत्ये स्थित्वैन्द्र्येन्द्रमुपतिष्ठत इत्यर्थः पर्यवस्य-
तीत्युभयार्थापि श्रुत्यनादरे मन्त्रब्राह्मणयोरविरोधान्न लिङ्गवाक्ययोर्वि-
रोधः सिध्यतीत्यर्थः । नन्वेवमपि कथं श्रुतिलिङ्गविरोधोदाहरणत्वनि-
र्वारणमिति शङ्कते—कथं पुनरिति । सत्यप्युभयविरोधे श्रुतेः
प्राधान्याच्छ्रुतिविरोध इत्युच्यते, 'प्रधानेन हि व्यपदेशा भवन्ति'
इति न्यायात् ; अत एव दीश्रोपमत्सुच्याभिः पञ्चदिनसाध्यस्य पि
ज्योतिष्ठोमादेः सौम्यस्याहः प्रधानत्वादेकाह इति व्यपदेश इत्यभिप्रे-
त्य परिहरति— श्रुतेरिति । प्राधान्यमेवाह— विनियोगो
हीति । श्रुत्यादिविनियोजकप्रमाणानामिति शेषः । नन्वेवं
पदान्तरानर्थक्यमित्यत आह— वाक्यं त्विति । 'गार्हपत्यम्'
इति द्वितीयाश्रुत्या शेषित्वे बोधिते कं शेषं प्रतीति प्रतियोगिविशेषा-
काङ्क्षायां पदान्तरस्य तत्समर्पकतया नानर्थक्यमिति भावः ।

मनुगृह्णुणभूतम् । प्रधानेन च विरोधो लक्ष्यते, न गुणेन । अयं चापरो विशेषो येन श्रुतेरेवात्र लिङ्गेन विरोधो न वाक्यस्य । यस्य हि लिङ्गे वलीयसि बाधस्तलिङ्गेन विरुध्यते । न ह्यत्र लिङ्गे वलीयसि वाक्यं शक्यते बाधितुम् । तद्बाधे हि पृथक्कृते गार्हपत्यन्द्रीभेदे न कंचिदर्थं प्रतिपादयतः, पदमात्रस्याप्रामाण्यात् । तत्र श्रुतेरप्यत्यन्तबाधो वाक्यस्य च । यत्र तु

लक्ष्यत इति । व्यपादश्यत इत्यर्थः । इदं च वाक्यविरोधमभ्युपेत्योक्तम्, वस्तुतस्तु स एव नेत्याह—अयं चेत् । यत्तु हि लिङ्गेन बाधितस्य वाक्यस्य पृथग्वाक्यतामामात्र्य भिन्नभिन्नार्थप्रतिपादकतया प्रामाण्यं न विहन्यते, यथा ‘स्येन ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेव कल्पयामि’ इति मन्त्रस्य लिङ्गात्सदनकरणार्थता प्रतीयते तदुत्तरस्य च ‘तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ ब्रिहीणां मेध सुमनस्यमानः’ इति मन्त्रस्य लिङ्गात्पुरोडाशप्रतिष्ठापनार्थता ‘तस्मिन्’ इति प्रकृतसापेक्षेण सर्वनाम्ना च पूर्ववाक्यैकवाक्यता च प्रतीयते, तत्तु लिङ्गादेकवाक्यत्वे बाधितेऽपि कल्पयाम्यन्तस्य सदनकरणप्रतिपादकत्वमुत्तरांशस्य च प्रतिष्ठापनप्रतिपादकत्वं च संभवतीति न प्रामाण्यविघातः, तत्र परं लिङ्गाद्वाक्यभेदो न तु लिङ्गबाधितस्य वाक्यस्याप्रामाण्यमपि । प्रकृते च लिङ्गाद्वाक्यबाधे विभक्तस्यैकैकपदत्वेन विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वासंभवादप्रामाण्यापत्तेस्तदुत्तश्रुतेरप्यप्रामाण्यापत्त्या च नेद लिङ्गवाक्यविरोधस्योदाहरणम्, किं तु श्रुतिलिङ्गविरोधस्यैवेत्यर्थः । यस्येति । अत्र बाध इत्यनन्तरं नाप्रामाण्यमिति शेषः । नन्वशब्दात्मकस्य श्रुतिवन्न स्वतः प्रामा-

पृथग्भूतस्याप्यर्थप्रतिपादकत्वं न विहन्यते यथा स्योनादिषु तत्रैव वाक्यबाधो नैवजातीयकेषु । ततश्चासंभवति वाक्यस्य बाधे श्रुतिरेव बाध्येनेति श्रुतेलिङ्गयोरेवैष विरोध इति युक्तो विचारः किं बलीय इति, तदर्थं च किं श्रुतिबलिलङ्गाद्यपि स्वतः प्रमाणमुन श्रुतिकल्पनेनेति । तत्र स्वतः प्रमाणत्वं लिङ्गादेः श्रुतिबन्मतम् । सामर्थ्यालोचनादेव तादर्थ्यं हि प्रतीयते ॥ गार्हपत्यार्थता श्रुत्येत्युभयोस्तुल्यकक्षता । तेन द्वयोरुपस्थानं विकल्पेन भविष्यति ॥ समुच्चयेन वा मन्त्रः प्रयुज्येत द्वयोरपि । प्रतिप्रधानमावृत्तिर्गुणानां न विरुध्यते ॥ यद्यपि स्याद्ब्रूतीयस्त्वं

प्यम्, किं तु श्रुतिकल्पनेनैवेत्यत आह—सामर्थ्यालोचनादेवेति । यथा शब्दश्रवणमात्राद्गार्हपत्यार्थता तथा सामर्थ्यालोचनमात्रादेवेन्द्र-शेषताप्यवगम्यत इति न लिङ्गस्य शेषत्वबोधने श्रुतिकल्पनमपेक्षितमनुपयोगात्; अतस्तुल्यप्रवृत्तिकत्वेन द्वयोरुपजीव्यापजीवकभावसंभवेन तुल्यबलतया गार्हपत्यन्द्रयोर्विकल्पेनोपस्थानं भविष्यतीत्यर्थः । नन्वेकस्मिन्कार्ये द्वयाः प्रवृत्तावेव विकल्पः, न चेह तथास्तीत्यरुचेराह—समुच्चयेनेति नन्वेवं सकृच्छ्रुतस्य मन्त्रस्यावृत्तिप्रसङ्ग इत्यत आह—प्रतिप्रधानमिति । एवं च सकृच्छ्रुतस्य मन्त्रस्य गौणमुख्यार्थद्वयपरत्वे वृत्तिद्वयविरोध इति निरस्तम्, सकृच्छ्रुतस्यापि विनियोगबलेन प्रयोगवेलायामुच्चारणद्वयाङ्गीकारेणार्थद्वयपरत्वाविरोधादिति ध्येयम् । ननु 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' (जै. १। १। २।) इत्युक्ते शब्दोपस्थापित एवार्थ उपादेयो लिङ्गं तु न शब्द इति शाब्दतासिद्धयर्थं विनियोजकश्रुतिकल्पनमाव-

श्रुतेर्लिङ्गात्तथापि तु । अविरोधादत्रायः स्यात्संभवी हि समु-
च्चयः ॥ यद्वा सामर्थ्यरूपत्वाल्लिङ्गं स्यात्प्रबलं श्रुतेः । वस्तुश-
क्यनुसारी हि सर्वः शब्दः प्रवर्तते ॥ अत्राभिधीयते सत्यं
यद्यत्यन्तमशक्यता । गार्हपत्ये तु सामर्थ्यं गौणं मन्त्रस्य विद्य-
ते ॥ गुणाद्वाप्यभिधानं स्यादित्यत्रैवाद्धि साधितम् । तन्न ताव-
दियकमिति स्वतः प्रामाण्याभावात्कथं तुल्यबलतेत्यरुचेराह—यद्य-
पीति । श्रुतेर्वलीयस्त्वेऽपि न लिङ्गबाधकता युक्ता भिन्नविषयत्वेना-
विरोधात्, अतो जघन्यादपि लिङ्गाच्छेष्यन्तरशेषतापि स्यात् । अ-
न्यथा ‘बर्हिर्देवसदनं दामि’ इत्यादावपि लिङ्गस्य प्रामाण्यं न स्यात् ।
न हि किञ्चित्क्वचित्प्रमाणं क्वचिन्नेति संभवति, प्रमाजननशक्तेरौत्प-
त्तिकत्वेन कदाचित्क्वचित्तदपायस्य शङ्कितुमशक्यत्वादिति भावः ।
यद्वेति । सामर्थ्यानुसारेणैव विनियोगस्य वाच्यतया श्रुतिं प्रत्युप-
जीव्यत्वेन लिङ्गमेव बलवादेत्यर्थः । स्यादेतदेवं यदि सामर्थ्यकल्प-
नानन्तरमेव श्रुतेर्विनियोजकता स्यात् । किं तु विनियोगोत्तरका-
लमेव कथमेतत्साधयिष्यतीत्याकाङ्क्षायां सामर्थ्यं कल्प्यते । न च
कथं प्रागविद्यमानस्य सामर्थ्यस्य विनियोगोत्तरकालं कल्पनेति
वाच्यम् । प्रागपि विद्यत एव सामर्थ्यम् । तच्चानुपयोगात्प्रागन्व-
गतम् । पश्चात्तु श्रौतविनियोगनिर्वाहार्थं तस्याविर्भावः कल्प्यते ।
तदुक्तम् ‘वचनात्त्वयथार्थम्—’ (जै. ३ । २ । ३ ।) इत्यधि-
करणे गुणसूत्रे ‘गुणाद्वाप्यभिधानं स्यात्—’ (जै. ३ । २ । ४ ।)
इत्यत्र । अतो न लिङ्गवलीयस्त्वमिति सिद्धान्तयति—अत्राभिधी-
यत इति । नन्वेवं श्रुतिलिङ्गयोरप्रत्यक्षकल्पनासाम्यात्तौल्यमेवेत्यत

द्वितीयस्त्वं लिङ्गस्य न च तुल्यता ॥ विनियोगः श्रुतेः पार्श्वे
लिङ्गस्यारादिसौ स्थितः ॥ यावदेव हि मन्त्रार्थो मन्त्रेण प्रति-
पाद्यते । तावदेव श्रुतिर्मन्त्रं गार्हपत्यार्हतां नयेत् ॥ मन्त्रार्थं
मन्त्रतो बुद्ध्वा पश्चान्छक्तिं निरूप्य च । मन्त्राकाङ्क्षावशेनेन्द्र-

आह— न च तुल्येति । येन हि कल्पनेन सह प्रस्थितयोः
प्रमाणयोः प्रमेयदेशप्राप्तौ विलम्बो भवति तदेव दौर्बल्यापादकं
नान्यत् । ततश्च लिङ्गेन हि श्रुत्यनुमानं विना विनियोगासंभवा-
त्प्रागेव प्रवर्तमानमनुमानं प्रमाणस्य प्रमेयभूतविनियोगबोधने विप्र-
कर्षमापादयति, श्रुतौ त्ववगते विनियोगे पश्चात्प्रवर्तमानं सामर्थ्या-
नुमानं स्वप्रमेयबोधने न विप्रकर्षं करिष्यतीति न तौल्यमिति
भावः । पार्श्वे समीपे । आरात् दूर इत्यर्थः । ननु श्रुतिलिङ्गयोर्वि-
नियोगेऽपि तौल्यमित्युक्तमियत आह— यावदिति । श्रुतेः संनि-
कर्षं प्रतिपाद्य लिङ्गस्य विप्रकर्षमुपपादयति—मन्त्रार्थमिति । न
हि मन्त्रवर्णमात्रेणैवैन्द्र्या इन्द्रशेषता प्रतीयते, किं तु मन्त्रेण
मन्त्रार्थमवबुध्य मन्त्रस्य कैमर्थक्याकाङ्क्षायामिन्द्रप्रकाशनसमर्थोऽयं
मन्त्र इन्द्रोपस्थाने विनियोगयोग्य इति मन्त्रसामर्थ्यं निरूप्य पश्चा-
दिन्द्रशेषत्वस्य बोधनायैन्द्र्येन्द्रमुपातिष्ठत इति श्रुतिकल्पनमित्यर्थः ।
न चैवमपि शेषत्वस्यैव कल्पनमस्तु न श्रुतेरिति वाच्यम्, 'चोद-
नालक्षणोऽर्थो धर्मः' (जै. १ । १ । २ ।) इति धर्मस्य शब्दैक-
प्रमाणत्वोक्त्या श्रुतिकल्पनावश्यकभावात् । न च तथापि लैङ्गिकस्य
शेषत्वस्य प्रयोगविधिविधेयतया शब्दतासिद्धिः, अत एव पूर्वा-
धिकरणे 'समाख्यया च मिथः पर्युपस्थापितानां योग्यतया क्रिया-

कर्तृसंबन्धमेव प्रयोगविधिविधत्ते' इत्याकर एव समाख्यानिमित्तस्य शेषत्वस्य प्रयोगविधिविधेयतायै शाब्दतोक्ता, तथा च विनियोजकश्रुत्यनुमानेनानुमितायामपि श्रुत्यां प्रयोगविध्यनुप्रवेशव्यातरेकेण प्रवर्तकत्वायोगात्तस्यैव सर्वत्र प्रवर्तकत्वमिति वाच्यम्; तथापि वाक्यार्थप्रतीतिदशायामेव श्रौतविनियोगप्रतीतिः, इह तु मन्त्रेण मन्त्रार्थं बुद्ध्वा मन्त्रस्य कैमर्थक्याकाङ्क्षायां सामर्थ्यालोचनेन विनियोगविधिरित्यस्ति विप्रकर्ष इत्येके । प्रार्तस्विकविधिकल्पने तेनैवाज्ञातज्ञापने कृते प्रयोगविधिनानुष्ठापनमात्रसंभवाह्लाघवम् अन्यथा प्रयोगविधेरेवाज्ञातज्ञापने, अनुष्ठापने च व्यापारो वाच्य इति गौरवम् । अत एव विशिष्टविधिस्थले विशेषणविधिकल्पनम् । अन्यथा विशिष्टविध्याक्षिप्तस्य विशेषणस्य प्रयोगविध्यनुप्रवेशादेवानुष्ठानोपपत्तेर्विशेषणविधिर्न पृथक्कल्प्येतेत्यन्ये । साङ्गे कर्मण्यनुष्ठापको विधिः प्रयोगविधिः; ततश्चाङ्गस्य सत एव प्रयोगविध्यनुप्रवेशः । अङ्गत्वं च 'नाविहितमङ्गं भवति' इति न्यायाद्विधानसापेक्षमित्यङ्गत्वसिद्धयर्थं लैङ्गिकस्य शेषत्वस्य कल्पितश्रुतिविधेयत्वमाश्रयणीयमित्यपरं । नन्वेवमपि श्रुतिप्रवृत्तिदशायां लिङ्गस्याप्रवृत्तत्वेन न श्रुतेर्लिङ्गबाधकत्वम्, प्रत्युत लिङ्गस्यैव प्रथमप्रवृत्तश्रुत्यनुपमर्दे स्वात्मलाभासंभवाच्छ्रुतिबाधकत्वमित्याशङ्क्य, लिङ्गस्य श्रुत्या बाधो हि 'नेदं रजतम्' इत्यादाविव न विषयापहारः, किं तु कल्पनामूलभूताकाङ्क्षोच्छेदनेन कल्प्यप्रमाणप्रवृत्तिप्रतिबन्ध एवेति लिङ्गस्याप्रवृत्तावपि तत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धकतया श्रुतेस्तद्बाधकत्वं विरोधः; नापि वैपरीत्यशङ्का, श्रुतिप्रवृत्तिदशायां लिङ्गप्रवृत्तेरेवाभावादित्य-

शेषत्वे श्रुतिकल्पना ॥ श्रुत्या प्रत्यक्षया पूर्वं गार्हपत्याङ्गतां गते ।
निराकाङ्क्षीकृते मन्त्रे निर्मूला श्रुतिकल्पना ॥ तेन शीघ्र-
प्रवर्तिन्या श्रुत्या लिङ्गस्य बाधनम् ॥ प्रत्यक्षे चानुमाने च यथा
लोके बलाबलम् । शीघ्रमन्थरवृत्तित्वात्तथेह श्रुतिलिङ्गयोः ॥
अविरोधादबाधो यो वर्णितः स न युज्यते । लिङ्गस्य हि प्रमा-
णत्वं मन्त्राकाङ्क्षानिवन्धनम् । तां च श्रुतिर्निकृन्तन्ती नाविरो-
धेन गच्छति ॥ विरोधे च श्रुतेर्लिङ्गं बलीयस्त्वेन बाध्यते ॥

मित्रेत्याह—श्रुत्या प्रत्यक्षयेति । श्रुतिलिङ्गयोः शीघ्रमन्दप्रवृत्तिक-
तयोक्ते प्राबल्यदौर्बल्ये दृष्टान्तकथनेन द्रढयति—प्रत्यक्षे चेति ।
यदपि भिन्नविषयत्वादविरोधेन लिङ्गस्यापि विनियोजकत्वमुक्तं तद-
प्यत एव निरस्तमित्याह—अविरोधादिति । विषयापहार इव
मूलेच्छेदनेऽपि विरोधस्यावर्जनीयत्वादिति भावः । उपसंहरति—
विरोधे चेति । एवं शब्दसामर्थ्यात्मकस्य लिङ्गस्य श्रुत्या विरोधे
श्रुतिप्राबल्यमुक्तम् । अर्थसामर्थ्यात्मकस्य श्रुतिविरोधे श्रुतिप्राबल्यम्
'विहारो लौकिकानामर्थं साधयेत्प्रभुत्वात्' (जै. १२ । २ । १ ।)
इति द्वादशाधिकरणे स्थापितम् । तत्र हि गार्हपत्यादयः सामर्थ्या-
त्पाकादिलौकिककार्याणामप्यङ्गमिति प्रापय्य 'गार्हपत्ये हवींषि
श्रपयति' इत्यादिवचनेनैव प्रयोजनाकाङ्क्षाशान्तेर्लौकिककार्यार्थता
सामर्थ्यान्न कल्पयितुं युक्तेति सिद्धान्तितम् । तथा स्फयाधिकरणेऽपि
'स्फयेन वेदिमुद्धन्ति' इत्यादिवचनैः स्फयादीनामाकाङ्क्षाशा-
न्तेर्नार्थसामर्थ्याद्यवच्छिन्नार्थतेति सिद्धान्तितत्वात्तदप्यर्थसामर्थ्याच्छ्रुतेः
प्राबल्य उदाहार्यम् । एवं श्रुतेर्वाक्याद्यपेक्षया प्राबल्येऽप्युदाहार्यम् ।

तत्र 'अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाति' इत्यत्र सामानाधिकरण्यरूपवाक्येनारुण्यस्यैकहायनीशेषत्वप्राप्तौ तृतीयाश्रुत्या तद्वाधेन क्रयशेषताऽऽपाद्यते । तथा 'तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्य' इत्यत्र द्वादशोपसत्तायाः प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमाङ्गत्वप्राप्तावहीनश्रुत्या प्रकरणवाधेन द्वादशाहाद्यङ्गतावसीयते । तथा ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशुस्थाने रशना तद्धर्माश्चाम्नाताः 'त्रिवृद्धवति' 'दर्भमयी भवति' इत्यादिना । तेषां च स्थानप्रमाणादग्नीषोमीयाङ्गत्वे प्राप्ते, 'रशनया यूपं परिव्ययति' इति श्रुत्या रशनाया यूपसंवन्धिपरिव्याणाङ्गता । तथा सवनीयपरिव्याणस्याप्येतद्यूपसंवन्धित्वात्तद्वारा सवनीयार्थतापीति श्रुत्या समाख्याबाध इत्याद्यह्नम् । इदं च श्रुतेः प्राबल्यमौत्सर्गिकम् । तदपवादश्च तत्र तत्र दृश्यते । तथा हि— 'सुवेणावद्यति' इत्यादौ तृतीयाश्रुत्या सुवादेरवदानसामान्यार्थत्वप्राप्तावपि सुवादीनां मांसाद्यवदाने कथंचिदपि सामर्थ्याभावात्सामर्थ्यरूपलिङ्गानुरोधेन द्रवद्रव्याद्यवदानविषयतया श्रुतेः संकोचा दृश्यते । तथा 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र पुरुषार्थभाव्याकाङ्क्षिण्यां भावनायां समानपदश्रुत्युपात्तस्यापि यागस्यान्वयायोग्यत्वाद्भिन्नपदोपात्ततया वाक्यप्रमाणकस्य स्वर्गस्यैव भाव्यतयान्वय इति वाक्याच्छ्रुतिबाधो दृश्यते । तथा 'आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते' इत्यत्र श्रुत्याऽऽग्नेयीमात्रस्थोपस्थानाङ्गत्वप्राप्तावप्रकृतानामग्नेयीनां ग्रहणे श्रुतिसिद्धमाग्नीध्रोपस्थानाङ्गत्वं प्रकरणकल्पितं च क्रतूपकारकत्वमुभयमप्याग्नेय्या क्रतुं प्रत्याग्नीध्रोपस्थानव्यापारं कुर्यादित्यनेनैव विधिना विधेयमिति विधिगौरवात्प्रकृतानामेव ग्रहणम् । तथा सति

लिङ्गवाक्यविरोधे— 'स्योनं ते सदनं करोमि, घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि, तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ, ब्रीहीणां मेघ सुमनस्यमानः' इति । तत्र संदेहः— किं सकलोऽयं सदनकरणे पुरोडाशप्रतिष्ठापने च विकल्पेन समुच्चयेन वा प्रयोक्तव्यः, उत सकलो वा विभज्य वा, अथ वा विभज्यैव

प्रागेव क्रतुगतो व्यापारः कर्तव्यत्वेनावधारित इति तस्य व्यापार-
त्याग्नीध्रोपस्थानात्मकविशेषरूपत्वमेव, य आग्नेय्या क्रतौ व्यापारः
कर्तव्यः स आग्नीध्रोपस्थानरूप इति विधीयत इति विधिलाघवात् ।
अतस्तत्र प्रकरणानुरोधेन श्रुतेः संकोचो दृश्यते । तथा 'एका
देया षड्देया द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देयाः शतं देयं सहस्रं देयमप-
रिमितं देयम्' इत्याधाने दक्षिणाकल्पभेदश्रुतावपरिमितशब्दस्य
बहुत्वसामान्ये शक्त्याविशेषेण यत्किञ्चिद्बहुत्वपरत्वप्राप्तावपरिमित-
श्रुतेः प्रतियोगिसव्यपेक्षार्थकत्वात्सहस्रसंनिधानेन सहस्राधिकबहुत्व-
परतया संकोचो दृश्यते । तथा यजमानचमसादौ समाख्यया यज-
मानस्य भक्षणशेषता प्राप्ता । 'वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इति षष्ठी-
श्रुत्या वषट्कर्तुर्होतुरपि प्राथम्यविशिष्टभक्षणशेषता प्राप्ता । तत्र
समाख्यायाः स्वतो दुर्बलत्वेऽपि निरवकाशत्वात्समाख्यानिमित्तकभ-
क्षणानुरोधेन वषट्कारनिमित्तकभक्षणस्यैकदेशविषयत्वं वाच्यमिति
समाख्यानुरोधेन श्रुतेः संकोचो दृश्यत इत्याद्यन्यत्र विस्तरः ।
स्योनं त इति । हे पुरोडाश, ते स्योनं समीचीनं सदनमाश्रयं
करोमि, घृतस्य धारया सुशेवं सुखसेव्यं च कल्पयामि, हे ब्रीहीणां
मेघ सारभूत, सुमनस्यमानः सुमना भूत्वामृते विनाशरहिते तस्मि-

स्योनादिः कल्पयाम्यन्तः सदनकरणे 'तस्मिन्सीद —' इति प्रतिष्ठापन इति । तत्र यदि वाक्यं बलीयः सकल एवोभयत्र । तुल्यबलत्वे सकलो वा विभज्य वा । लिङ्गबलीयस्त्वे तु विभज्यैवेति । तत्र, यावन्ति हि प्रयुज्यन्ते पदानि सति संभवे । तेषां स्यादेकवाक्यत्वं वाक्यभेदो न युज्यते ॥ तस्मिन्सीदेति पूर्वोक्तसापेक्षात्वाच्च गम्यते । वाक्यैकत्वमतः सर्व उभयत्र प्रयु-

नसदने सीदोपविश प्रतितिष्ठ स्थिरश्च भवेत्यर्थः । उत सकलो वेति । उभयत्र सकल एव प्रयोक्तव्य इति न नियमः, किं तुभयत्र सकलो वा प्रयोक्तव्यः, कल्पयाम्यन्तः सदनकरण उत्तरांशः प्रतिष्ठापन इति विभज्य वा प्रयोज्य इत्यनियमो वेत्यर्थः । किं वाक्यं बलीयः किं वा लिङ्गवाक्ययोस्तुल्यबलत्वमथ वा लिङ्गमेव बलीय इति तदर्थसंशयं मनसि निधाय फलफलिभावमाह— यदि वाक्यमिति । एकवाक्यत्वमिति । संभूयैकार्थप्रतिपादकत्वमित्यर्थः । ततश्चानुष्ठेयार्थप्रकाशनसामर्थ्यालोच्य लिङ्गात्पश्चाद्बन्विनियोगः प्रथमप्रतीतैकवाक्यतानुरोधादेव भवतीति सर्वमुभयत्रैव प्रयोज्यम् । न चैवमन्यविषयलिङ्गकस्य मन्त्रस्यान्यत्रासामर्थ्यात्किं विनियोग इति वाच्यम् ; अन्यलिङ्गकस्यापि स्वार्थविशिष्टतयार्थान्तरप्रकाशने लाक्षणिकसामर्थ्यसत्त्वात्, अन्यथा साक्षादनुष्ठेयार्थप्रकाशनासमर्थस्य 'स्योनं ते—' इत्यादिपदजातस्य विनियोगो न स्यादिति भावः । तस्मिन्निति । 'तस्मिन्' इति सर्वनामो विशेषपर्यवसानाय पूर्वप्रकृतसदनसापेक्षत्वाच्च तदेकवाक्यत्वं गम्यत इत्यर्थः । ननु लिङ्गस्य भृत्येव वाक्येनापि बाध एव युक्त इति

ज्यते ॥ यद्वा तुल्यबलत्वं स्यादुभयोर्लिङ्गवाक्ययोः । श्रुत्या
प्रत्यक्षया लिङ्गं कल्प्यश्रुतिनिराकृतम् ॥ कल्प्यश्रुतित्वमिह तु
समानमुभयोरपि । तेन तुल्यबलत्वं स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते ॥
सत्यं कल्प्या श्रुतिः किं तु लिङ्गादहाय कल्प्यते । वाक्येन
प्रथमं लिङ्गं कल्पयित्वा ततः श्रुतिः । कल्पनीयेत्यतो वाक्या-
च्छ्रुत्यर्थो विप्रकृष्यते ॥ संनिकृष्टस्तु लिङ्गस्य तेनैतत्प्रबलं
ततः ॥ 'स्योनं ते सदनं करोमि' इत्यस्य हि सदनकरणसाम-
र्थ्यमन्यानपेक्षं स्वरूपत एव प्रत्यक्षमवगम्यते । ततश्च तत्र

कथं तुल्यबलतेत्यत आह— श्रुत्येति । कल्प्यश्रुतीति च्छेदः ।
न हि विनियोगे विप्रकृष्टं लिङ्गं संनिकृष्टया श्रुत्या बाधितमिति
विप्रकर्षसाम्ये वाक्येनापि तस्य बाधो युक्त इति भावः । स्यादेवं
वाक्यस्य लिङ्गापेक्षया प्राबल्यं तुल्यबलत्वं वा यदि वाक्यं लिङ्गान-
पेक्षमेव श्रुतिं कल्पयेत् । न चैवम् । न ह्येकवाक्यतामात्रेण तत्प्र-
काशनसामर्थ्यं परिकल्प्य श्रुतिकल्पनं शक्यम् । ततश्च यावद्धि
वाक्यमेकत्र लिङ्गं कल्पयेत्तावदपरत्र विद्यमानं लिङ्गं श्रुतिं
कल्पयेत्, यावच्चैकत्र कल्पितं लिङ्गं श्रुतिं कल्पयेत्तावदपरत्र श्रुति-
र्विनियुज्जीत । ततश्च विनियोगे जाते कल्पितापि श्रुतिर्मन्त्रस्य
नैराकाङ्क्ष्यान्न विनियुज्जीतेति लिङ्गकल्पितश्रुत्यैवैकांशस्य विनियोगे
सति मन्त्रस्य प्रकरणाग्नानक्रमर्थक्याकाङ्क्षाशान्तेर्न वाक्यकल्पित-
लिङ्गकल्पिता श्रुतिर्विनियोजिका । ततश्च प्रथमोत्पन्नाप्येक-
वाक्यताधीराभापीभवतीति लिङ्गेन वाक्यबाध इत्यभिप्रेत्य
सिद्धान्तयति— सत्यमिति । श्रुत्यर्थ इति । विनियोग

श्रुतिमनुमाय शीघ्रं विनियुज्यते । पुरोडाशप्रतिष्ठापने त्वस्य न स्वरूपतः सामर्थ्यं गम्यते । ‘तस्मिन्सीद्’ इत्यनेन प्रतिष्ठापनमुच्यते । तदेकवाक्यतापेक्षया तु पूर्वार्धस्यापि स्वार्थविशिष्टपुरोडाशप्रतिष्ठापनसामर्थ्यं लाक्षणिकं कल्पयित्वा ततः श्रुतिकल्पनमिति विप्रकर्षात् तत्र विनियुज्यते । एवम् ‘तस्मिन्सीद्’ इत्यस्यापि स्वार्थे सामर्थ्यं कल्पनमिति तत्रैव विनियोगो न सदनकरणे, कल्प्यसामर्थ्यत्वात् । एवमर्थभेदेन नानावाक्यत्वोप-

इत्यर्थः । अन्यानपेक्षमिति । एकवाक्यतानपेक्षमित्यर्थः । यदप्याकाङ्क्षावशादेकवाक्यत्वमुक्तं तदपि निरस्यति— एवमर्थभेदेनेति । एवं चार्थैकत्वे सति विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वमेवैकवाक्यताप्रयोजकं न त्वाकाङ्क्षामात्रमिति भावः । नन्वेवं सति ‘देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामि’ इत्यादौ ‘अग्नये जुष्टं निर्वपामि’ इत्यंशस्यैव निर्वापप्रकाशने क्लृप्तसामर्थ्यत्वेन निर्वापे शीघ्रं विनियोगात् ‘देवस्य त्वा—’ इत्यादिपदानां दृश्यमानैकवाक्यताबलेन स्वार्थविशिष्टनिर्वापप्रकाशनसामर्थ्यं कल्पयित्वा तत्रैव निर्वापे विनियोगो न स्यादिति चेन्न । यदि ह्यसमवेतार्थवचनानि ‘देवस्य त्वा—’ इत्यादिपदानि पृथक्क्रियन्ते तदानर्थकानि स्युः, ततश्च क्लृप्तसामर्थ्यैः ‘अग्नये जुष्टम्—’ इत्यादिपदैरेव निर्वापस्यानुष्ठायमानस्य स्मारकाकाङ्क्षानिवृत्तावपि ‘देवस्य त्वा—’ इत्यादिपदानां साकाङ्क्षत्वात्स्वार्थविशिष्टनिर्वापप्रकाशनसामर्थ्यकल्पनया प्रतीयमानैकवाक्यत्वसमर्थनमेव युक्तम्, न तु तद्वाचनम्, ‘आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बला-

बलम्' इति न्यायात् । अत एव 'व्रीहीन्प्रोक्षति' इत्यादौ प्रोक्षणादीनां श्रुतिप्रतिपन्नव्रीह्याद्यर्थत्वमतिलङ्घ्य प्रकरणलभ्यापूर्वसाधनविशेषार्थत्वमाश्रीयते । प्रकृते तु स्वार्थविशिष्टार्थप्रकाशनसामर्थ्याकल्पनेऽपि सदनकरणप्रतिष्ठापनरूपप्रत्येकार्थप्रकाशकत्वेनैवार्थवत्त्वोपपत्तेरानर्थक्याभावात् लाक्षणिकसामर्थ्याकल्पनेनैकवाक्यतासमर्थनं युक्तमिति ध्येयम् । इदं च शब्दसामर्थ्यरूपस्य लिङ्गस्य वाक्यविरोध उदाहरणम् । अर्थसामर्थ्यरूपलिङ्गविरोधे तु 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति वाक्यादन्धादिसाधारण्येन स्वर्गकामनायामस्याधिकारप्रतीतावपि साङ्गस्य क्रतोः पुरुषैः संबन्धादीक्षणीयाद्यङ्गभूताज्यावेक्षणादावन्धादीनामसामर्थ्यादन्धादिव्यतिरिक्तानामेवाधिकार इति वाक्यसंकोचः षष्ठे दर्शित इति दिक् । एवं लिङ्गस्य प्रकरणादिविरोधेऽपि प्राबल्यमुदाहार्यम् । तत्र 'पूष्णोऽहं देवयज्या—' इत्यादिपूष्णानुवचनमन्त्रस्य प्रकरणावगतं दर्शपूर्णमासार्थत्वं बाधित्वा लिङ्गादुत्कर्षेण पूषदेवत्ययागार्थतावसीयत इति लिङ्गात्प्रकरणबाधः । तथा 'नानुपहूतेन सोमः पातव्यः' इति वचनादनुज्ञातेनैव सोमस्य पातव्यत्वात्पूर्वभाविन्यनुज्ञापने प्रथमपठितस्य 'उपहूत—' इति मन्त्रस्य पश्चात्तन्यामनुज्ञायां पश्चात्पठितस्य 'उपहूयस्व—' इति मन्त्रस्य स्थानप्रमाणादङ्गत्वप्राप्तौ लिङ्गात्तद्बाधेन वैपरीत्येन विनियोगाल्लिङ्गात्स्थानबाधः । तथा 'अग्नीदग्नीन्विहर' इत्यादिप्रैषार्था अग्निविहरणादयः समाख्याबलादध्वर्युणैव कर्तव्या इति प्राप्तौ 'अग्नीतू' इति संबोधनस्य 'विहर' इति मध्यमपुरुषस्य च प्रैषकर्तुरध्वर्योः स्वात्मन्यसंभवाल्लिङ्गेन समाख्यां बाधि-

गमान्नैकवाक्यतासंभवः । तस्माद्विभज्य विनियोगः ॥ वाक्य-
 प्रकरणविनियोगे चिन्त्यते— दर्शपूर्णमासे सूक्तवाकनिगदः ।
 तत्र ‘अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायोऽका-
 ताम्, इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायोऽका-
 त्वाऽऽग्नीध्रेण कर्तव्या इति व्यवस्थापनाल्लिङ्गेन समाख्याबाधो
 ऽप्युदाहार्य इति दिक् । लिङ्गभ्यापि वाक्याद्यपक्षया प्राबल्यमौत्स-
 र्गिकमेव । तत्र वाक्यस्य लिङ्गात्प्राबल्यम् ‘देवस्य त्वा सवितुः
 प्रसवे—’ इति निर्वापमन्त्रे प्रदर्शितम् । एवमैकपाशुकाग्नीषोमीय-
 प्रकरणाग्नातस्य ‘अदितिः पाशान्प्रमुमोक्तु’ इति मन्त्रस्य बहुव-
 चनलिङ्गाद्बहुपाशुकैषूत्कर्षप्राप्तौ प्रथमश्रुतप्रकृत्यर्थस्य पाशस्य विभ-
 क्यर्थस्य च कारकस्य प्रकृतौ संभवादप्रधानबहुत्वलिङ्गमात्रादुत्कर्षो
 न युक्त इति लिङ्गात्प्रकरणस्य प्राबल्यम् । तथा दर्शपूर्णमासयोः
 ‘अग्निवृत्राणि जङ्घनत्’ इति मन्त्रस्य ‘अग्निर्मूर्धा—’ इति मन्त्रस्य
 चाऽऽज्यभागभूताग्नेये प्रधानभूताग्नेये च लिङ्गाविशेषादनियमेन प्राप्तौ
 क्रमान्नियमः क्रियत इति क्रमाल्लिङ्गसंकोचः । तथा काम्येष्टियाज्या-
 नुवाक्याकाण्डे पठितानामाग्नेयमन्त्राणां समाख्यानुरोधेन काम्येष्टि-
 काण्डाग्नाताग्नेययागे याज्यानुवाक्ययैव विनियोगो न तु लिङ्गादपि
 सामिधेन्यादाविति समाख्यानुरोधेन लिङ्गसंकोचश्चेत्याद्यन्यत्र विस्तरः ।
 सूक्तवाकाधिकरणेऽपि ‘अग्नीषोमाविदं हविरजुषेताम्’ इत्यस्यैव
 मन्त्रस्य विषयत्वात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्य, तत्र हि ‘अग्नीषोमौ’ इत्य-
 यमंशः पौर्णमास्यां प्रयोक्तव्यः ‘इन्द्राग्नी’ इत्ययमंशोऽमावास्या-
 यामित्युक्तम् ; अत्र त्वग्नीषोमादिपदयोर्यावुत्तरांशौ ‘इदं हविरजु-

ताम्' इत्यादि श्रुतम् । तत्राग्नीषोमादिदेवतापदं लिङ्गात्पर्वद्वये
विनिष्कृत्य प्रयोक्तव्यमिति स्थितम् । तदेकवाक्यभूतानि 'इदं
हविरजुषेताम्—' इत्यादीनि यानि तानि ततो विच्छिद्यान्य-
त्रापि किं प्रकरणाविशेषात्प्रयोज्येरन्, उत देवतापदेनैकवाक्य-
तया तद्वदेव व्यवस्थितानीति । नन्वारादुपकारकाणामेव प्रक-
रणं विनियोजकं न तु संनिपातिनाम् । असंयुक्तं प्रकरणा-
दिति ह्युक्तम् । संनिपातिनश्च सर्वे श्रुत्यादीनामन्यतमेन संयु-
क्ता भवन्ति । संनिपाती च सूक्तवाकः, श्रुत्या प्रहरणसामन-
त्वाल्लिङ्गेन च देवतास्मरणार्थत्वात् । तदन्तर्गताश्च 'इदं हविरजु-
षेताम्—' इत्यादयः । संयुक्तत्वान्न प्रकरणं तेषां विनियोज-
कम् । संभवति च विनियोजकत्वे विरोधो नास्ति । तस्मान्नात्र

षेताम्' इत्येतौ तौ किं पर्वद्वयेऽपि प्रयोक्तव्यावुताग्नीषोमपदस्योत्त-
रौशः पौर्णमास्याम्, इन्द्राग्निपदस्योत्तरौशोऽमावास्यायामिति विभ-
ज्यैव प्रयोक्तव्य इति विचार्यत इत्यपौनरुक्त्यमित्यभिप्रेत्याह—तत्रा-
ग्नीषोमादीति । व्यवस्थितानीतीति । विचार्यत इति शेषः । अत्र
च किं वाक्यप्रकरणयोस्तुल्यबलत्वमुत प्रकरणं बलीयः किं वा
वाक्यमिति तदर्थसंशयो द्रष्टव्यः । ननु 'असंयुक्तं प्रकरणात्—'(जै.
३ । ३ । ११ ।) इत्यत्र श्रुत्याद्यविनियुक्तं प्रयाजाद्यदृष्टोपकारकमेव
प्रकरणेन विनियुज्यत इत्युक्तम् ; 'इदं हविः' इत्यंशश्च 'सूक्त-
वाकेन प्रस्तरं प्रहरति' इति श्रुतिविनियुक्तसूक्तवाकान्तर्गतत्वेन
श्रुतिविनियुक्त एवेति तस्य प्रकरणविनियोज्यत्वाभावाद्विरोधाप्रसक्तैः
कथं वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणत्वेनोच्यत इत्याशङ्कते—नन्विति ।

वाक्यप्रकरणयोर्विरोध इत्यनुदाहरणत्वम् । स्यादेतदेवं यदि
 संनिपातिनां प्रकरणं न विनियोजकं स्यात् । न तु तथा ।
 अवघातादीनामपि प्रकरणादेव क्रतुभावेनेतिकर्तव्यताभूतानां
 कृत्वर्थत्वम् । असंयुक्तमिति तु न प्रकरणग्राह्यस्य विशेषणम् ।
 किं तु पूर्वपक्षवादी-श्रुत्यादीनामेव विनियोजकत्वम्, तदसंयु-
 क्तस्य नास्ति विनियोगः-इति मन्यते, तं प्रत्युच्यते श्रुत्याद्यसं-
 युक्तमपि प्रकरणेन विनियुज्यत इति । यद्वा प्रकरणविरोधवर्थासं-
 योगाभिप्रायमसंयुक्तग्रहणम् । तदप्येतदधिकरणसिद्धबलावला-

प्रकरणविनियोज्यत्वे हि न श्रुत्याद्यसंयुक्तत्वं तन्त्रम्, 'व्रीहीनवह-
 न्ति' इति श्रुतिविनियुक्तानामवघातादीनामपि प्रकरणेन कृत्वर्थ-
 तया विनियोगात्, किं तु कैमर्थक्याकाङ्क्षा; सा च प्रकृतेऽप्य-
 स्तीति युक्तमुदाहरणत्वमिति परिहरति— स्यादेतदिति । ननु तर्हि
 'असंयुक्तं प्रकरणात्-' (जै. ३ । ३ । ११ ।) इत्यत्रासंयुक्तग्रह-
 णस्य का गतिरित्यत आह—असंयुक्तमिति । असंयुक्तमेव प्रक-
 रणाद्गृह्यत इति न सूत्रार्थः, किं त्वसंयुक्तमपि प्रकरणाद्गृह्यत इत्ये-
 तावत एव पूर्वपक्षनिरासोपयोगित्वादिति भावः । नन्वेवमपि सूक्त-
 वाकगतपदानामिहोदाहरणत्वमयुक्तं तेषामपि प्रकरणविरोधीभूतवा-
 क्यप्रमाणविनियुक्तत्वादित्यत आह—तदप्येतदिति । ये त्वेकदेशि-
 नः—त्रिविधमैदमर्थ्यं ग्राहकैदमर्थ्यं करणैदमर्थ्यं द्वारैदमर्थ्यं चेति ।
 तत्रारादुपकारकाणां प्रयाजादीनां ग्राहकैदमर्थ्यं ग्राहकग्रहणाख्येन
 प्रमाणेन बोध्यते । तच्च ग्राहकैदमर्थ्यं नियोगापरपर्यायस्य ग्राहकस्य
 यजिरूपकरणान्तरावरुद्धत्वात्करणत्वेन न संभवतीति करणोपकारद्वार

ङ्गीकारेणोक्तम् । अतो युक्तमुक्तमुदाहरणम् । ये त्वारादुपकार-
केष्वेव प्रकरणस्य व्यापारः, संनिपातिनां तु ग्राहकग्रहणाख्येन
प्रमाणेन तार्तीयश्रुत्याद्यतिरिक्तेनापूर्वार्थत्वम्, द्वारैदमर्थ्यं श्रुत्या-
दिभिः, औपादानिकं ऋत्वर्थत्वम्, प्रकरणस्य तु न कश्चि-
द्व्यापार इति मन्यन्ते, तेषामेवायं सूक्तवाक्यपदानां श्रुत्या प्रहर-
णविनियुक्तानां प्रकरणाविषयत्वाच्चेदं वाक्यप्रकरणविरोधोदाह-
रणं युक्तमित्युपालम्भः ; नास्माकम् । तत्र द्वयोरपि वाक्यप्रक-
रणयोः प्रमाणत्वाच्छ्रुतिकल्पनाधीनत्वसाम्यादन्यस्य विप्रकर्ष-
कारणस्याद्याप्यकथितत्वात्तुल्यबलतां मन्यन्ते । यद्वा प्रधाना-
काङ्क्षा प्रकरणम्, प्रधानार्थं च सर्वमिति तन्निबन्धन एव

निर्वाह्यमित्यनुपपत्त्यात्मकेनौपादानिकप्रमाणेन करणैदमर्थ्यं तेषां
बोध्यते । तच्च करणैदमर्थ्यं दृष्टद्वारासंभवाददृष्टद्वारा निर्वाह्यमिति
तेषामदृष्टरूपद्वारैदमर्थ्यं प्रकरणेन कल्प्यत इति प्रकरणस्यारादुपका-
रविनियोग एवोपयोगः । संनिपातिनां तु विनियोगे प्रकरणस्य
नोपयोगः, तेषां ग्राहकैदमर्थ्यस्य ग्राहकग्रहणाख्येन प्रमाणेन करणै-
दमर्थ्यस्य औपादानिकप्रमाणेन द्वारैदमर्थ्यस्य श्रुत्यादिभिश्च सिद्ध-
तया प्रकरणस्य विषयाभावात्—इत्याहुः । तन्मत एव नेदं वाक्य-
प्रकरणविरोधोदाहरणमिति दूषणम्, नान्यमतेऽपीत्याह—ये त्विति ।
यद्यपि सर्वस्य प्रधानार्थत्वं तथापि यावत्प्रकरणबलात् ‘इदं हविरजु-
षेताम्’ इत्यस्य दर्शपूर्णमासयोरनेनोपकुर्यादिति प्रधानवाक्यैकवा-
क्यता कल्प्यते तावदग्नीषोमपदेन प्रत्यक्षमेकवाक्यत्वं तस्याग्नीषोम-
प्रकाशनसामर्थ्यं कल्पयेत्, यावच्च कल्पितं प्रधानैकवाक्यत्वं कथम-

विनियोगो बलीयानिति प्राप्ते; अभिधीयते— येनैकवाक्यता तत्र सामर्थ्यं गम्यते मनाक् । सामर्थ्याच्च श्रुतिः श्रुत्या विनियोगोऽपरत्र तु ॥ पूर्वयोरेकवाक्यत्वं कल्प्यं स्यात्प्रक्रियावशात् । ततो लिङ्गं श्रुतिः पश्चाद्विनियोगस्ततः परः ॥ ‘अग्नीषोमाविदं हविर्जुषेताम्’ इत्यग्नीषोमपदस्य ‘इदं हविः’ इत्यादेशैकवाक्यत्वं क्लृप्तम् । एकवाक्यतयाग्नीषोमप्रकाशनसामर्थ्यम् ‘इदं हविः’ इत्यादेः शीघ्रं कल्प्यते, ततश्च श्रुतिः, तया विनियोग इति संनिकर्षः । इन्द्राग्निपदेन त्वत्रत्यस्य ‘इदं हविः’ इत्यादेरेकवाक्यत्वं न प्रत्यक्षतो गम्यते, किंतु प्रकरणात् । तावद्दर्शपूर्णमासाभ्याम ‘इदं हविः’ इत्यादेरेकवाक्यता कल्प्यते— अनेन

नेन प्रधानस्योपकर्तव्यमिति द्वारविशेषाकाङ्क्षायां तदीयदेवतापदैकवाक्यतां कल्पयति तावत्प्रत्यक्षैकवाक्यतामूला श्रुतिर्विनियुङ्क्त इति नैराकाङ्क्ष्यात्प्रकरणमूलं लिङ्गं न श्रुतिकल्पन एव प्रभवतीति प्रकरणमतिविप्रकर्षाद्बलमिति सिद्धान्तयति—येनैकवाक्यतेत्यादिना । एवं वाक्यस्य क्रमसमाख्याभ्यामपि प्राबल्यमुदाहार्यम् । ‘परिवीरसि—’ ‘परि त्वा—’ इति मन्त्रगतानां साक्षात्परिव्याणप्रकाशकपदभिन्नानां पदानामनुष्ठानसादेश्यरूपक्रमादग्नीषोमीयपरिव्याणार्थत्वप्राप्तौ तद्वधेन ‘परिवीरसि—’ इति मन्त्रैकवाक्यताबलात्सवनीयपरिव्याणार्थतापि कल्प्यत इति क्रमाद्वाक्यस्य प्राबल्यम् । तथा भक्षानुवाकगते ग्रहणमन्त्रे ‘सध्यासम्’ इति ग्रहणप्रकाशकपदव्यतिरिक्तानां पदानां समाख्यया भक्षार्थवत्प्राप्तौ ग्रहणमन्त्रैकवाक्यताबलाद्ग्रहणार्थत्वमिति समाख्यातो वाक्यस्य प्राबल्यमि-

दर्शपूर्णमासयोरुपकुर्यादिति । ततः कोऽस्योपकार इति तदीय-
देवतापदैकवाक्यतया तत्प्रकाशनसामर्थ्यं चिरेण कल्पयित्वा
ततः श्रुतिकल्पनेन विनियोग इति विप्रकर्षाद्दुर्बलं वाक्यात्प्रक-
रणम् ॥ अथ स्थानप्रकरणयोर्विरोधे चिन्त्यते— राजसूये
बहवः पश्चाष्टिसोमयागाः सर्वे फलवन्तः समप्रधानाः । तत्राभि-
षेचनीयो नाम सोमयागः । तत्संनिधौ विदेवनादयः समाम्ना-
ताः । ते किं सर्वस्य राजसूयस्याङ्गम्, उताभिषेचनीयस्यैवेति ।
यदि संनिधिर्वलीयांस्तदाभिषेचनीयस्याङ्गम्, अथ प्रकरणं ततो
राजसूयस्यैवेति । तत्र संनिधिविशेषादभिषेचनीयाङ्गत्वे प्राप्ते;
उच्यते—प्रकरणाविशेषात्सर्वार्थता । नन्वभिषेचनीयस्याप्यस्त्येव
फलवत्त्वात्प्रकरणम् । यद्यप्यस्ति, तथाप्यन्येषामप्यस्तीति ताद-

त्याधूह्यम् ! चिन्त्यत इति । बलाबलमिति शेषः ।
समप्रधाना इति भावप्रधानो निर्देशः । समप्रधानभावा
इत्यर्थः । सर्वेषां समप्राधान्यं च चतुर्थे वक्ष्यते । तत्संनिधाविति ।
विदेवनादयः ‘अक्षैर्दीव्यति’ ‘शौनःशेषमाख्यापयति’ इत्यादिवा-
क्यविहिता विदेवनशौनःशेषमाख्यापनादय इत्यर्थः । आकाङ्क्षाया
अपि संबन्धघटकत्वस्य संनिध्यधीनत्वात्संनिधिरेव बलीयानिति पूर्व-
पक्षयति— संनिधीति । अत्यन्तसंनिधेरित्यर्थः । आकाङ्क्षा,
पदार्थोपस्थितिरूपः संनिधिश्च संबन्धकारणम्; न तु पाठसादेश्यल-
क्षणः संनिधिरपि, व्यवहितपाठेऽप्यन्वयबोधदर्शनादित्यभिप्रेत्य सि-
द्धान्तयति—प्रकरणोऽन्तः । नन्वेति । ततश्च प्रकरणस्याविशिष्टत्वा-
त्संनिध्याधिक्येनाकाङ्क्षाविशेषमुत्थाप्याभिषेचनीयाङ्गतैव कल्प्यत

अर्थमपि युक्तम् । यदि परमविशेषतः सर्वेषामाकाङ्क्षायामपि पाठसंनिधिविशेषादभिषेचनीयस्य विशेषत आकाङ्क्षां कल्पयित्वा तादर्थ्यं स्यात्, ततश्च विप्रकर्षः । सर्वार्थता कल्पाकाङ्क्षातः सुखं गम्यते, अभिषेचनीयाङ्गत्वं त्वकाङ्क्षाकल्पनयेति । एतेनाग्नेयादीनां धर्मसाधारण्यं व्याख्यातम् । अपि च, नास्त्यभिषेचनीयस्य प्रकरणम्, प्राकृतेनेत्यंभावेन कथंभावाकाङ्क्षा-पूरणात् । नन्वन्येषामपीष्टिपशुसोमानां विकृतित्वान्नास्त्येव प्रकरणम् । सत्यं प्रातिस्विकेन रूपेण नास्ति, राजसूयात्मना त्वस्त्येव । कथम् ? श्रुत्यदिविहिताङ्गसंदशनात् । तद्वशेन हि

इति भावः । तथापीत्युक्तमेव विवृणोति —यदि परमित्यादिना । एवमाग्नेयादिसंनिध्याग्रातानामाज्यभागादीनामप्यग्नीषोमीयादीतर-प्रधानार्थताप्यवधेयेत्याह—एतेनेति । नन्विति । ततश्च प्रकरणा-विशेषात्सर्वार्थताया वक्तुमशक्यत्वेन संनिधिवलादाकाङ्क्षात्थापनेना-भिषेचनीयाङ्गत्वकल्पनमप्रत्यूहमिति भावः । तत्तदिष्टिपशुसोमजन्या-नामपूर्वाणामुत्पत्त्यपूर्वस्थानीयत्वेन तत्तदपूर्वभाव्यकतत्तद्भावाया निवृत्ताकाङ्क्षत्वेऽपि स्वाराज्यभाव्यकफलभावनाया इतिकर्तव्यता-काङ्क्षासत्त्वात्तादर्थ्यमेव युक्तमिति परिहारे सत्येवाह—सत्यमिति । ननु प्रत्येकमेव तेषां राजसूयत्वात्प्रातिस्विकरूपेणाकाङ्क्षानिवृत्तौ कथं राजसूयत्वाकारेण वाकाङ्क्षेति शङ्कते—कथमिति । विदेवना-दीनां राजसूयत्वपुरस्कारेण विहिताङ्गमध्यपातित्वात्प्रातिस्विकाकारेण निवृत्ताप्याकाङ्क्षा तेषामवेष्ट्यादीनां पुनस्तथाप्यत इति समा-वृत्ते—श्रुत्यादीति । विदेवनादीनां राजसूयत्वपुरस्कारेण विहि-

निवृत्ताप्याकाङ्क्षः । पुनरुत्पत्स्यते, पवित्रादारभ्य क्षत्रस्य धृति-
यावदङ्गविधिषु प्रायेण 'राजसूयाय ह्येना उत्पुनाति' 'राजसू-
येनेजानः सर्वमायुरेति' इति राजसूयपरामर्शात्, तावन्तं देश-
मनुवृत्तो राजसूयकथंभावः शक्नोति तन्मध्यपतितानि विदेव-
नादीनि प्रहीतुम् । अथ प्रकरणाद्राजसूयार्था विदेवनादयः ॥

ताङ्गसंदंशमेव दर्शयति—पवित्रादिति । पवित्रनामकसोमयागादि-
त्यर्थः । क्षत्रस्य धृतिरपि यागविशेषः । नन्वेवं क्रमस्य क्वापि
प्रामाण्यं न स्यात् 'दग्धिरसि—' इत्यादावपि प्रकरणविशेषेण
सर्वप्रधानार्थत्वापातादिति चेन्न; लिङ्गविनियुक्तानुमन्तणमन्त्वान्तरेषु
दग्धिमन्त्रस्यापि विनियोगकल्पने विकल्पदोषभिया प्रकरणस्यौदा-
सीन्ये क्रमस्य निष्प्रत्यूहत्वादित्याहुः । यद्यपि पक्षद्वयेऽपि राजसूयेऽ-
नुष्ठानविशेषो नास्ति तथापि राजसूयान्तर्गतांष्ट्रेः पृथक्पृथक्प्रयोगे
पूर्वपक्षे न विदेवनादिकमनुष्ठेयं सिद्धान्ते त्वनुष्ठेयमिति प्रयोजनं
द्रष्टव्यम् । इदं च पाठसादेश्यलक्षणस्य क्रमस्य प्रकरणबाध उदाहर-
णम् । अनुष्ठानसादेश्यलक्षणस्य तु क्रमस्य प्रकरणेन बाधस्तु
'दोहयोः कालभेदादसंयुक्तं शृतं स्यात्' (जै. ३ । ६ । २८ ।)
इत्यधिकरणे दर्शितम् । तत्र ह्येवं चिन्तितम्—'ऐन्द्रं दध्यमावा-
स्यायाम्' 'ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायाम्' इति दधिपयसोरारम्भदिन
एवोत्पन्नयोर्दध्नो द्वादसाध्यत्वात्पूर्वेद्युरनुष्ठानं दोहधर्माश्च शाखाहरणा-
दयः पूर्वेद्युरेव क्रियन्ते । तत्रानुष्ठानसादेश्याच्छाखाहरणादीनां
दधिधर्मत्वं प्राप्य प्रकरणाविशेषादुभयार्थत्वं स्थापितम् । प्रकरणा-
स्समाख्याया दौर्बल्यं तु 'तपश्च फलसिद्धत्वाल्लोकवत्' (जै. ३ ।

क्रमसमाख्ययोर्विरोधे-पौरोडाशिकसमाख्याते दर्शपूर्णमासका-
ण्डे सांनाय्यपात्रशुन्धनक्रमे समास्नातः 'शुन्धध्वम्' इति मन्त्र
उदाहरणम् । स किं पुरोडाशपात्राङ्गम्, उत सांनाय्यपात्राङ्गम्,
उतोभयाङ्गमिति विचारः । यदि समाख्या बलीयसी पुरोडा-
शपात्राङ्गम् । अथ तुल्यबलत्वमुभयार्थता । क्रमबलीयस्त्वे तु
सांनाय्यपात्रार्थता । तत्र, विशेषाग्रहणात्तुल्यबलत्वमुभयोर्भवेत् ।
संबन्धवाचिनीत्वेन समाख्या वा बलीयसी ॥ नैतदेवं समाख्या
हि न संबन्धाभिधायिनी । यद्यपि त्वभिधात्री स्यात्प्रमाणं न
तु तत्र सा ॥ न हि यौगिकैः शब्दैः संबन्धोऽभिधीयते ।
'दण्डी' इति प्रकृत्या दण्डस्वरूपमुक्तम् । प्रत्ययेनापि पुरुषः ।

८ । ९ ।) इत्यधिकरणे दर्शितम् । तत्र हि ज्योतिष्टोमे 'व्यहं
नाश्राति' इत्यादिवाक्यैराध्वर्यवकाण्डे विहितस्य कायशोषणात्मकस्य
तपसः समाख्ययाध्वर्युकर्तृकत्वं प्रापय्य तपसो दुःखफलकत्वादुःखस्य
च पापक्षयहेतुत्वात्प्रकरणाच्च क्रतुफलप्रतिबन्धकपापक्षयहेतुत्वावगमा-
द्यत्र यजमाने फलं तत्रैव प्रकरणावगतक्रतुफलप्रतिबन्धकनिवृत्त्यापि
भाव्यमिति समाख्यावाधेन प्रकरणवलाद्याजमानमेव तप इति
स्थापितमिति दिक् । सांनाय्येति । सांनाय्यपात्रप्रकाशकानाम्
'मातरिश्वनो धर्मोऽसि' इत्यादिमन्त्राणां संनिधौ समास्नातः शुन्धन-
प्रकाशकः 'शुन्धध्वम्—' इति मन्त्र उदाहरणमित्यर्थः । वस्तुतस्तु
समाख्याया यौगिकत्वेन संबन्धवाचितया संबन्धरूपविनियोगबोधने
श्रुतिवत्प्रमाणान्तरानपेक्षत्वेन क्रमापेक्षया बलीयस्त्वमेवेत्याह—
संबन्धवाचिनीति । प्रत्ययेनापीति । 'अत इनिठनौ' (पा. ५ ।

दण्डयुक्तस्तु पुरुषो न कस्यचिद्वाच्यः । तयोः समभिव्याहारा-
देव परस्परयोगो वाक्यार्थ इव पदार्थानां लभ्यमानो नाभिधानं
प्रयोजयति । तथा पाचकादिष्वपि । आह च— ‘पाकं हि
पचिरेवाह कर्तारं प्रत्ययोऽप्यकः । पाकयुक्तः पुनः कर्ता वाच्यो
नैकस्य कस्यचित् ॥’ इति । एवं पौरोडाशिकशब्देऽपि प्रकृति-
प्रत्ययाभ्यां पुरोडाशरूप काण्डस्वरूपं चोक्तम् । तयोश्च संबन्धो-
ऽनभिहित एव कल्पयितव्यः । क्रमे तु देशसामान्यलक्षणः संबन्धः
प्रत्यक्ष इति बलीयस्त्वम् । अथापि समाख्या संबन्धमभिदध्या-
त्तथापि न सा तत्र प्रमाणम्, पदस्य पदार्थे प्रामाण्याभावात् ।
अतः संबन्धनिमित्तां समाख्यामुच्चरन्तीमुपलभ्य नूनमस्त्यनयोः
कश्चित्संबन्ध इति संबन्धसामान्यं कल्प्यम् ; ततोऽपेक्षा, तत
एकवाक्यत्वम्, ततः सामर्थ्यम्, ततः श्रुतिः, ततो विनियोगः ।
क्रमस्तु संबन्धमात्रस्य प्रत्यक्षकृतत्वात्तत आरभ्य श्रुत्यर्थं गच्छ-

२ । ११५ ।) इति विहितस्य मत्वर्थीयेनिप्रत्ययस्य पुरुषवाचित्वा-
दिति भावः । नन्वेवं यौगिकशब्दात्संबन्धप्रतीतिरेव न स्यादित्यत
आह—तयोरिति । यथा पदानां समभिव्याहारात्पदार्थानां
संसर्गो विनैवाभिधानं वाक्यात्प्रतीयते तथा प्रकृतिप्रत्यययोः सम-
भिव्याहारादेव दण्डपुरुषसंबन्धः प्रतीयते ; न च तावता तत्र
शक्तिः सिध्यति, अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादिति भावः । तत्र
वार्त्तिकसंमतिमाह—आह चेति । कल्पयितव्य इति । तदकल्पने
संबन्धानिमित्तकसमाख्यानुपपत्तेरिति भावः । प्रामाण्याभावादिति ।
पदमात्रस्य स्मारकत्वेन प्रमितिजनकत्वाभावादित्यर्थः । श्रुत्यर्थ-

त्रैकं पदमगतां समाख्यां जयति ॥ तदेवं श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्व-
णोत्तरोत्तरं श्रुत्यर्थं यावदगतमलब्धप्रामाण्यावस्थमेव मूलच्छे-

मिति । विनियोगमित्यर्थः । अगतामिति । अप्राप्ताम्, एकपद-
व्यवहितामिति यावत् । नन्वेवं श्रुत्यादिष्वप्राप्तबाधत्वेऽपि 'शरमयं
बर्हिर्भवति' इति विहितेन वैकृतेन शरमयेन बर्हिषा प्राकृतं कुश-
मयं बर्हिर्वाध्यते, 'पदे जुहोति' इति विशेषशास्त्रविहितेन पदेन
'यदाहवनीये जुहोति' इति सामान्यशास्त्रविहित आहवनीयो
वाध्यते, 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्' इति विहितेन गोदो-
हनेन 'चमसेनापः प्रणयेत्' इति विहितो नित्यश्रमसो वाध्यत
इत्यादिषु किं प्राप्तबाध उताप्राप्तबाधो वा? न तावच्छ्रुत्यादिस्थल
इवाप्राप्तबाधः संभवति, तथा सति प्रकृते लिङ्गादेरिव तत्रापि
प्राकृतकुशादिप्रापकप्रमाणस्य चोदकस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धरूपो बाधोऽ-
ङ्गीकर्तव्यः ; न च तथा युक्तम्, तथा सति प्रत्येकपदार्थातिदेशस्य
दशमे निरस्यत्वेन चोदकस्यैकत्वात्कुशेष्विववाङ्मान्तरेष्वपि चोदको
न स्यात्; तथा पदहोमशास्त्रेणाहवनीयशास्त्रस्याप्रवृत्तिलक्षणबाधस्वी-
कारे पदहोम इव होमान्तरेष्वप्याहवनीयो न प्राप्नुयात्; न च तर्हि
प्राप्तमेव तत्र बाध्यतामिति वाच्यम्, श्रुत्यादिष्वप्राप्तबाधस्तत्र तु
प्राप्तबाध इति वैरूप्यप्रसङ्गात्; यदि च प्रमाणवैचित्र्यान् बाधवैचि-
त्र्यं दोषावहमिति मन्यसे तथापि तत्र प्राप्तस्य बाधोऽशक्यः
प्रापकशास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसङ्गादिति प्रसङ्गादाशङ्क्य; प्राप्तमपि
अशक्यमेव बाधितुम्, न ह्यतिदेशेन विकृतिषु प्रत्येकमिदमिदं च
कर्तव्यमिति पदार्थाः प्राप्यन्ते, किं तु कथंभावाकाङ्क्षिण्यां विकृति-

दात्रिराक्रियते । सोऽयमप्राप्तबाधः । शास्त्रप्रदेशेषु तत्र तत्रो-
च्यत इदमनेन बाध्यत इदमनेन बाध्यते, प्राकृतं वेकृतेन,
सामान्यं विशेषेणेत्यादि । तद्बाधकविषयं प्राप्तं बाध्यत उताप्राप्त-
मिति ; न तावत्तत्र श्रुतिलिङ्गादिवदप्राप्तबाधसंभवः । तथा च
तद्वदेव प्रापकस्य शास्त्रस्याभावोऽभ्युपगन्तव्यः । ततश्च
तस्यैकत्वात्कुशेष्विवाङ्गान्तरेष्वपि चोदको न स्यात्, पदहोमवच्च
होमान्तरेष्वहवनीयो न स्यात् । अथ प्राप्तम् ; तत्र, तत्र
श्रुत्यादिवैषम्यप्रसङ्गात् । एकरूपेण हि बाधेन भवितुं युक्तं न
विचित्रेण । न च शक्यं शास्त्रेण प्राप्तं बाधितुम् । उच्यते—

भावनायां चोदकेन 'प्रकृतिवत्कुर्यात्' इति प्रकृतिवद्भावः प्राप्यते ;
प्रकृतिवद्भावश्च प्रयाजादिपदार्थैस्तत्तदवान्तरोपकारसंपादन एव संभ-
वतीति प्रकृतिवद्भावसाधनत्वं सर्वपदार्थानामविशेषेण प्रथमं प्रती-
यते ; सा च प्रतीतिः पश्चात्पदार्थविशेषनिरूपणावसरेऽवहन्त्यादेः
कृष्णलेषु प्रकृतिवद्विदुषीकरणद्वारा विशेषणत्वासंभवपर्यालोचनया
स्येनयागे कुशकार्यस्य शरैरेव सिद्धिपर्यालोचनया च मिथ्या क्रियते ;
न चापवादादर्शनरूपदोषजनिता सर्वविषयताप्रतीतिरपवाददर्शने
सति निवर्तत इत्येतावता शास्त्रस्याप्रामाण्यम्, तस्य विशेषविषयता-
मात्रपरिकल्पनात् ; एवं सामान्यशास्त्रात्प्रथमं सर्वविषयतयोत्पन्नायाः
प्रतीतेर्विशेषशास्त्रवशेन मिथ्याकरणेऽपि सामान्यशास्त्रस्य विशेषशा-
स्त्रानालिङ्गतविषयत्वपरिकल्पनान्नाप्रामाण्यम् ; अतः प्रथमं प्राप्तैव
सर्वविषयताबुद्धिर्बाध्यते मिथ्यात्वेनाध्यवसीयत इति दशमाद्ये वक्ष्यत
इत्यभिप्रेत्य समाधत्ते— यत्तु शास्त्रप्रदेशेष्वित्यादिना । नन्वत्र

प्राप्तस्यैव तेषु बाधः । नावश्यमेकरूपेणैव तेन भवितव्यम् ।
वैचित्र्यमेव प्रमाणवलेन युक्ततरं स्यात् । प्राप्तमपि शक्यमेव
बाधितुमिति दशमाद्ये वक्ष्यते । ‘अथ यत्तत्र तत्र—’ इत्यादि-
भाष्यस्य श्रुत्यादिविषयत्वम् “स्थिते चाप्राप्तबाधत्वे प्राप्तवा-

‘अथ यत्तत्र तत्राभिधीयत इदमनेन बाध्यत इदमनेनेति तत्र
यद्बाध्यते तर्हि बाधकविषयं प्राप्तमुताप्राप्तम् ? किं चातः ? यद्य-
प्राप्तं किं बाध्यते ? अथ प्राप्तं कथं शक्यते बाधितुम् ?’ इति
बाधस्य प्राप्तविषयत्वं च न संभवतीति प्राप्य ‘प्राप्तं बाधकविषयं
पूर्वविज्ञानमिति ब्रूमः’ इति प्राप्तमेव पूर्वविज्ञानं बाधकविषयमिति
सिद्धान्तीकृत्य पुनः ‘कथम् ?’ इति बाधप्रकारप्रश्नमवतार्य ‘सा-
मान्यस्य कारणस्य विद्यमानत्वात्’ इत्यनुमानेनोत्तरमुक्त्वा ‘अथ
कथं निवर्तते ?’ इत्यनेन प्राप्तस्य कथं निवृत्तिरित्याशङ्क्य ‘नैव हि
तन्निवर्तते । कथं तर्हि ? मिथ्याविज्ञानमेतदिति प्रत्ययान्तरं भवति’
इत्युत्तरं चोक्तं भाष्ये । ततश्च श्रुत्यादिस्थलेऽपि बाधस्य प्राप्त-
विषयकत्वमेव भाष्यकृदाभिमतमिति तद्विरुद्धमिदं प्राप्तबाधत्वाभि-
धानमित्याशङ्क्य ‘—अर्थविप्रकर्षात्’ इति सूत्रावयवेन बाध-
प्रकारस्य दर्शितत्वात् ‘कथम् ?’ इति प्रश्नोऽनुपपन्नः,
तथा विनियोगकारणभूतायाः श्रुतेर्मूलोच्छेदनेनाकल्पितत्वेनावि-
द्यमानत्वादुत्तरमप्ययुक्तमित्यर्थकेन “बाधस्योक्तप्रकारत्वात्प्रश्नमा-
वन्न युज्यते । स्थिते चाप्राप्तबाधत्वे प्राप्तबाधोऽपि नोत्तरम् ॥”
इत्यनेन वार्तिकेन भाष्यस्य दूषितत्वाच्च तद्विरोधां दोष इत्यभि-
प्रेत्याह— अथ यत्तत्र तत्रेत्यादीति । अतैकदेशिनो लिङ्गादेरवि-
रोधस्थले विनियोजकत्वस्यानुभवाद्विरोधस्थलेऽपि वस्तुतो विनियो-

बोऽपि नोत्तरम् ॥’ इत्यनेन वार्तिकेन दूषितम् । ^१केचनास्य दूषणस्य ‘सामान्यतः प्राप्तिं मन्वाना विशेषमपश्यन्तः स्मृति-प्रमोषानिमित्तं प्राप्तिज्ञानं व्यपदिशन्ति, विशेषावगमात्तेषां नि-वर्तते’ इति । अनेन न कश्चिदपि परिहारलेशोऽभिहितः । न हि विप्रकृष्टप्रमाणं संनिकृष्टप्रमाणात्प्राप्तं व्यवहारमपि निर्वर्तयति, यतस्तन्निवर्तकता संनिकृष्टस्य स्यात् । अतो नेदमु-

१ न चास्य दूषणस्य ‘सामान्यतः प्राप्तिं मन्वाना विशेष-मपश्यन्तः स्मृतिप्रमोषानिमित्तं प्राप्तिज्ञानं व्यपदिशन्ति, विशेषा-वगमात्तेषां निवर्तते’ इत्यनेन कश्चिदपि परिहारलेशोऽभिहितः ।— इति पाठान्तरम् ।

जकत्वाभावेऽपि साधारणस्य प्रकश्यशेषभूतमन्वाधारत्वादेरनुभवेन प्राप्तिं विनियोजकत्वं मन्वानाः स्मरन्तः स्मृतिप्रमोषानिमित्तं दोषव-शात्तत्तानुल्लेखेन स्मृतिप्रमोषाद्विशेषमपश्यन्तः स्मरणग्रहणयोः स्मर्य-माणगृह्यमाणयोश्च भेदमगृह्णन्तः स्मरणमेव प्राप्तिज्ञानमिति व्यप-दिश्य व्यवहरन्ति ; स च व्यवहारः प्राप्त एव विशेषावगमात्नि-वर्तते इति वार्तिकोक्तस्य दूषणस्य परिहारं वदन्तीत्याह—केचनेति । अत्र निवर्तते इतीत्यनन्तरं परिहारं वदन्तीयध्याहार्यम् । परिहरति—अनेन न कश्चिदिति । क्वचित्तु ‘न चास्य दूषणस्य’ इत्यादौ पाठः, अन्ते च ‘अनेन कश्चित्—’ इति नञ्विनाकृतश्च पाठो दृश्यते । तत्र तु नाध्याहारक्लेशः । ‘दूषणस्य’ इत्येतत्तु ‘परिहार-लेशः’ इत्यनेन संबध्यत इति ध्येयम् । न हीति । संनिकृष्टप्रमा-णस्य प्रत्यक्षतया विशेषासंभवाददर्शनादिति भावः । उपदेशेति ।

पदेशवाधविदामभिधानमित्युपरस्यते ॥ श्रुत्यादीनामतः षण्णा-
मेकार्थोपनिपातिनाम् । पूर्वपूर्वं बलीयः स्यादुर्बलं चोत्तरोत्तरम् ॥

उपदेशाध्यायषट्कोक्तवाधविदामित्यर्थः । सूत्रार्थस्तु — श्रुत्यादीनां
समवाये परं परं दुर्बलम्, अर्थं प्रति विनियोगं प्रति विषयवि-
पकर्षादेति ॥

ननु यावानर्थः शब्दश्रवणानन्तरं प्रतीयते तावानस्य युगप-
दभिधया प्रतीयत इति न ब्रूमः किं तु तत्तत्सद्वकारिलाभे
स्मृति क्रमेणैवेति न जैमिनिसूत्रविरोध इति चेत्; तथापि
'कचि कुरु' इत्यत्र चिङ्कुशब्दस्य देशान्तरे स्त्रीत्वव्यञ्जका-
वयवविशेषवाचकतया प्रसिद्धत्वेनासभ्यार्थप्रतीतिर्दुष्टत्वमिति
वक्ष्यते तदयुक्तं स्यात्, अन्विताभिधानवादे तस्यार्थस्य
पदार्थान्तरैरनन्वितत्वेनानभिधेयतया व्यञ्जनानङ्गीकाराच्च
प्रतीत्यविषयत्वप्रसङ्गेनापरित्याज्यत्वात् । न चैवमभिहितान्व-
यवादे तस्य दोषत्वमविरुद्धमिति वाच्यम्, तन्मतेऽपि प्रक-
रणादिनाभिधानियमनाङ्ग्यञ्जनां विना तदप्रतीतिः । किं च
यदि व्यञ्जना न स्यात्तदानीमसाधुत्वादीनां कचिदप्यननुकू-
लत्वेन नित्यदोषता, श्रुतिकटुत्वादेस्तु शृङ्गाराननुगुणस्यापि
रौद्रानुगुणत्वादानित्यदोषतेति विभागकरणमनुपपन्नं स्यात्,
रसादीनामभिधेयत्वे सर्वत्राभिधायस्तुल्यत्वात् । न च
तथा विभागोऽनुपपन्न एवेति वाच्यम्, शृङ्गारे श्रुतिकटुश-

वदप्रयोगे सर्वेषामुद्वेगस्यानुभवसिद्धत्वात् । व्यञ्जनाङ्गीकारे
तु शृङ्गारो माधुर्यरूपस्वगुणाभिव्यक्तिद्वारैवाभिव्यञ्जनीयः ।
माधुर्यं च सुकुमारवर्णाभिव्यङ्ग्यामेति भवति तत्र श्रुतिकटु-
त्वस्य दोषत्वम् । रौद्रे त्वोजोगुणः । स च दीप्त्यात्मक इति
तद्व्यञ्जकानां शब्दानां श्रुतिकटुता न दोष इति भवति
तस्यानित्यदोषता, चमत्कारजननकादाचित्कताया एवानित्य-
दोषताप्रयोजकत्वात् । किं च, 'द्वयं गतं संप्रति शोचनी-
यतां समागमप्रार्थनया पिनाकिनः । कला च सा कान्ति-
मती कलानिधेस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥'— तपश्च-
रन्तीं गिरिजां प्रति कुहनाब्रह्मचारिणो भगवतस्तद्भिर्भाष-
परिज्ञानार्थेयमुक्तिः । पिनाकिनः समागमाभ्यर्थनया
सा सकलानन्दकरी कान्तिमती चन्द्रस्य कला च सकल-
लोकलोचनचन्द्रिका त्वं चेत्युभयमपि संप्रति शोचनीयतां
गतम् । पूर्वं तु चन्द्रकलैकैव, इदानीं त्वमपि ।— इत्यत्र
गूढाकारस्य भगवतो देव्याशयपरिज्ञानाय स्वात्मगर्हणाप्र-
स्तावे 'कपालिनः' इति पदमेव सर्वाकारेणामाङ्गल्यशीलत्वो-
न्मीलकतया शोभावहं न तु 'पिनाकिनः' इति पदम्,
तथा सति शौर्यप्रकाशनेन समधिगम्यत्वस्यैवोन्मीलनेन प्र-
स्तुताननुगुणत्वादित्यश्लीलाख्यार्थदोषस्यापि कचिदनुगुणत्वे-
नानित्यदोषतेत्यालंकारिकरीतिर्व्यञ्जनानभ्युपगमं विरुध्येत,

कपालिपिनाकिपदयोरभिधेयभगवदुपस्थापने विशेषाभा-
वात् । न च कपालमंबन्धबोधकत्वमेव विशेष इति
वाच्यम्, व्यञ्जनानभ्युपगमे तद्वोधनस्याप्रयोजकत्वात् ।
अन्यथा पिनाकमंबन्धबोधनेनात्रापि विशेषः किं न स्यात् ?
अत्र कपालिपदेन धर्मिणो भगवत एवोपस्थितेः कपालमंब-
न्धबोधो न स्यात्, अतः 'द्वयं गतं संप्रति तस्य शोच्य-
ताम्—' इति 'तस्य' इत्यन्यद्विशेष्यपदं निधायैव पठो-
युक्त इति यन्महिमभट्टेनोक्तं तदयुक्तम्, अवयवममुदायश-
क्तिभ्यां व्यञ्जनाममुदायशक्तिभ्यामिव धर्मधर्म्युभयोपस्थि-
तिसंभवादित्याहुः । किं च वाच्योऽर्थः सर्वान्प्रतिपत्तृन्प्र-
त्येकरूप एव, व्यङ्ग्योऽर्थस्तु प्रकरणवक्तृप्रतिपत्त्रादिभेदेन
भिन्नभिन्नरूप एवेति विरुद्धरमाध्यापात्तयोर्भेदेन तत्प्रती-
त्युपयोगिनोर्व्यापारयोरपि भेद आश्रयणीय इत्यभिधानो
व्यञ्जना भिन्नैव । तथा हि — 'भस्मं गतः सविता'
इत्यत्र सूर्यास्तमयरूपो वाच्योऽर्थः सर्वान्प्रत्यविशेष एव ।
व्यङ्ग्योऽर्थस्तु चौर्यप्रकरणे संप्रत्यवस्कन्दनावपर इति, अ-
भिसारिकाविषये त्वभिसरणमुपक्रम्यतामिति, सायं कृत-
संकेतनायिकाविषये प्राप्तिने प्रयानिति, कर्मकरवक्तृकत्वे
कर्मकरणान्निवर्तामहा इति, माणवकानां प्रतिपत्तृत्वे सांध्यो
विधिरुपक्रम्यतामिति, दूरगमनोन्मुखविषये दूरं मा गा

इति, गोपालविषये सुरभयो गृहं प्रवेश्यन्तामिति, तापा-
 र्त्तविषये संतापोऽधुना न भवतीति, वणिग्विषये विक्रेयव-
 स्तूनि संहियन्तामिति, विरहोत्कण्ठतावक्तृकत्वे नागतो-
 ऽद्यापि मे प्रेयानिति नानाविध एव प्रतीयते । अत एव
 वाच्यव्यङ्ग्ययोः संख्याभेदादपि भेदः । किं च 'गच्छ
 गच्छसि चेत्कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः । ममापि
 जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥' इत्यत्र
 विधिर्वाच्यः, यदि गच्छमि तदा मरणं मे भावि
 तन्न गन्तव्यमिति निषेधो व्यङ्ग्यः । तथा 'न पुन-
 स्तस्याधमस्यान्तिकम्' इत्यत्र निषेधो वाच्यः, व्यङ्ग्यस्तु
 विधिरित् स्वरूपभेदादपि वाच्यव्यङ्ग्यौ भिन्नौ । किं च
 'मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यभार्याः समर्यादमिदं वदन्तु ।
 सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत स्मरस्फेरविलासिनी-
 नाम् ॥' इत्यत्र संशयरूपा वाच्यप्रतीतिः; व्यङ्ग्यप्रतीतिस्तु
 यदि विरक्तो वक्ता तदा भूधरसंबन्धिनां सानूनां सेव्यत्वम्,
 यदि शृङ्गारी वक्ता तदा कामिनीसंबन्धिनां जघनानामिति
 निर्णयात्मिकेति प्रतीतिवैचित्र्यादपि तयोर्भेदः । किं च
 'कथमवनिष दर्पोऽयं निशातासिधारादलनगलितमूर्ध्ना विद्वि-
 षां स्वीकृता श्रीः । ननु तव निहताररेण्यसौ किं न नीता
 त्रिदिवमपगताङ्गैर्वल्लभा कीर्त्तिरभिः ॥'— हे नृप, निशित-

खड्गधाराखण्डितमूर्ध्ना विद्विषां लक्ष्मीः स्वीकृतेत्ययं दर्पः
 कथम्, किमिति दृष्यमि? यतस्तव वल्लभा कीर्तिरपगताङ्गै-
 रपि तैर्दिवं नीता :— इत्यत्र निन्दा वाच्या स्तुतिर्व्यङ्ग्येति
 स्वरूपभेदादपि तौ भिन्नौ । किं च प्रथमं वाच्यप्रतीतिः ।
 पश्चाद्व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति प्रतीत्योः काष्ठभेदादपि तयोर्भेदः ।
 तथा शब्दैकाश्रयाभिधा शब्दैकदेशतदर्थवर्णरचनाश्रया व्य-
 ञ्जनेत्याश्रयभेदादभिधातो भिन्ना व्यञ्जना । तथा शब्दा-
 र्थानुशासनज्ञानमात्रेण वाच्यप्रतीतिः, प्रकरणादिसहायप्र-
 तिभाविशेषसध्रीचीनेन तादृशज्ञानेन व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति
 प्रतीतिनकारणभेदादपि तयोर्भेदः । किं च वाचकशब्दः
 प्रतिपत्तरि प्रतीतिमात्रमाधाय तस्मिन्बोद्धृत्वव्यवहारमात्रे
 निमित्तम्, व्यञ्जकस्तु चमत्कृतिमाधाय विदग्धत्वव्यपदे-
 शहेतुर्भवतीति कार्यभेदादपि भेदः । तथा ‘कस्य व ण
 होइ रोसो दट्ठूण पिआइ सव्वणं अहरं । सभमरपदुम-
 ग्घाइणि वारिअवामे सहसु एण्हि ॥’— कस्य वा न
 भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सत्रणमधरम् । सभ्रमरपद्मा-
 घ्राणशीले वारितवामे सहस्वेदानीम् ॥ उपपत्तिना खण्डि-
 ताधरां कांचित्प्रति भर्तरि समीपमागच्छति सति तदज्ञान-
 त्या इव कस्याश्चिद्विदग्धायास्तद्वद्यपरिहारार्थेयमुक्तिः । प्रि-
 यायाः सत्रणमधरं दृष्ट्वा कस्य वा रोषो न भवेत्? जडस्यापि

भवेदेव । वारिते निवारणायामपि वामे प्रतिकूलशालिनि,
संप्रति भर्तुरुपालम्भपरम्परां सहस्व ।— इत्यत्र वाच्यं नायि-
काविषयमेव । व्यङ्ग्यार्थस्तु नास्या अपराधोऽस्तीति नाय-
काविषयः । तथा प्रियाया एवावरं दृष्ट्वा रोषो भवति न
त्वप्रियायाः, तथा च न च त्वयानन्दो विधेय इति सपत्नी-
विषयः । तथा भ्रमरेण दृष्टाधरेयं न ते प्रियेण, अतो न
त्वया मन्युः कार्य इति सपत्नीविषय एव । तथा यत इयं
प्रिया ततोऽनया विना नायं जीविष्यतीति ज्ञात्वा मया
समाहितम्, तन्न त्वयान्यथा कार्या मनिरिति प्रतिवेगिनी-
विषयः । तथाच मया यथाकथंचित्तवायमपराधः समाहितः,
इतः परं सापराधया न भवितव्यमिति सखीविषयः ।
तथा स्फुटोऽप्ययमपराधः समाहितः, इतः परमपि
यथेच्छमविनये कृतेऽपि परिहराभीति सखीविषय एव ।
तथा मयायमपराधः समाहितः, भवतीभिस्तूष्णीं स्थित-
मिति सख्यन्तरविषयः । तथा कथंचिदधुना समा-
हितम्, इतः परमेवं प्रकटतरमविनयो न कार्य इत्युपप-
त्तिविषयः । तथा युक्त्यैव मयायमपराधः समाहित इति
स्ववैदग्ध्यख्यापनं सख्यादिविषयः ।— इत्यादिविषयभेदादपि
तयोर्भेदः । यदि चैवं विषयभेदादिविरुद्धकारणे सत्यपि वा-
च्यव्यङ्ग्ययोरभेदः स्यात्तदा नीलपीतादावपि भेदो न स्यात् ।

उक्तं च— ‘अयमेव हि भेदो भेदेहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः
कारणभेदश्च’ इति । किं चार्थवतामेव शब्दानां वाचकत्वं
निरर्थकानां वर्णरचनादीनामपि व्यञ्जकतेति न वाचकत्व-
मेव व्यञ्जकत्वम् । किं च ‘यत्परः शब्दः स शब्दार्थः’
इति न्यायाद्यत्र तात्पर्यविश्रान्तिः स शब्दवाच्य इति
हि व्यङ्ग्यम्याप्यभिधेयता भवतोऽभिमतता । तथा सति
‘वाणीरकुडुङ्कुडुणि—’ इत्याद्य पुन्दरोदाहरणे वाच्यो-
पस्कारार्थं व्यङ्ग्यमर्थमभिधेयं पुनश्चमत्कारकारिणि
वाच्यार्थ एव तात्पर्यं विश्राम्यतीति तत्र व्यङ्ग्यार्थ-
स्य तात्पर्यविश्रान्तिस्थानत्वाभावेनाभिधाविषयत्वासंभ-
वाद्भवतापि व्यञ्जनाविषयत्वमङ्गीकार्यमिति सिद्धा व्य-
ञ्जना । ननु— एवमपि लक्षणाविषय एव व्यङ्ग्यार्थोऽस्तु ।
तथा हि—‘प्रत्याख्यानरुचेः कृतं समुचितं भीमेन ते
रक्षत्रा सोढं तच्च तथा त्वया कुलवधूर्धत्ते यथा चौचितीम् ।
व्यर्थं संप्रति बिभ्रता धनुरिदं त्वद्व्यापदः साक्षिणो रामेण
प्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः प्रिये नोचितम् ॥’— इदं
मायासीताहननं श्रुतवतो भगवतः प्रलापवचनम् । हे प्रिये
जानकि, प्रत्याख्यानपरायास्ते भीमेन स्त्रीवधेऽप्यकरणेन
रावणेन समुचितं कृतम् । तच्च निहननमपि तथा त्वया
सोढं यथान्या कुलवधुरौचितीं धत्ते । भदो जानकी समु-

चितमाचरिवतीति श्लाघत इति यावत् त्वदापदः साक्षिणा
वृथैव धनुर्विभ्रता प्रियजीवितेन प्राणरक्षणमात्रपरेण रामेण
तु प्रेम्णस्तव मयि यत्प्रेम तस्योचितं न कृतम् । — इत्यत्र
रामपदेन कैतवस्तेहवत्त्वं पुरुषकारपराङ्मुखत्वं च लक्षणया
गम्यते । तथा ‘कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि
सर्वं सहे’ इत्यत्र तु रामपदेन राज्यभ्रंशादिक्लेशसहतया
पयोदाद्युद्दीपनकृतवाधासाहिष्णुत्वम् । ‘रामोऽमौ भुवनेषु
विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं पराम्’ इत्यत्र लोकातिशायि-
पराक्रमनिधित्वं रामपदेन लक्षणया गम्यते । तथा च
रामपदलक्षणीयार्थोऽपि नानात्वं भजते । तथा तादृशल-
क्षणीयार्थावबोद्धरि विदग्ध इति व्यपदेशश्च भवति । तादृ-
शलक्ष्यावगमश्च वाच्यवन्न केवलं शब्दायत्तः, किं तु व्य-
ङ्ग्यत्वाभिमतवदर्थायत्तश्च, शक्यार्थप्रतीत्यनन्तरमेव तदु-
त्पत्तेः प्रकरणादिसापेक्षश्चेति लक्ष्यमाणातिरेकेण व्यङ्ग्यार्था-
ङ्गीकारो न युक्तः । — इति चेन्न । रामपदेऽपि व्यञ्जनयैव
तत्तदर्थप्रतीतिरित्युक्तम् अस्तु वा लक्षणया प्रतीतिः । तथा-
पि यथा नानार्थशब्दस्थलेऽभिधेयस्य नानात्वेऽपि संकेतग्रह-
विषय एवार्थो नियमेन प्रतीयते नान्यः, तथा लक्षणीयार्थस्य
नानात्वेऽपि मुख्यार्थनियतसंबन्धेव प्रतीयते, न त्वनियत-
संबन्धपि । प्रतीयमानस्तु नियतसंबन्धाऽनियतसंबन्धः

संबद्धसंबन्धश्च प्रकरणादिविशेषवशेन द्योत्यत इति व्यङ्ग्यस्य सर्वस्य न लक्ष्यता । यद्यपि चाविवक्षितवाच्यध्वनौ कथं चिल्लक्ष्यत्वशङ्कावतरति, तथापि विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनौ कथं लक्षणाशङ्का मुख्यार्थबाधाभावात् ? यथा — ‘ अत्ता एत्थ णुमज्जइ एत्थ अहं दिअहअं पुलोएहि । मा पहिअ रत्तिअन्धअ सेज्जाए मह णुमज्जिहिमि ॥—’ श्वश्रूरत्र शेते-
 ऽत्राहं दिवसं विलोकय । मा पथिक रात्र्यन्धक शय्याया-
 मावयोः शयिष्यसे ॥ अत्र ‘मह’ इत्यावयोरित्यर्थे, ममे-
 त्येकवचनत्वे शङ्कावहत्वात् । हे रात्र्यन्धक, आवयोः
 शय्यायां रात्रौ शयिष्यसे । तच्छ्वश्रूरत्र शेते । अहमत्र ।
 दिवसमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वं दिवसं पश्य ।
 अनेन दिवसेऽप्यन्यत्र न गन्तव्यम्, मिथो सुखावलोकनेन
 दिनमतिवाह्यावेति द्योत्यते । आवयोः शय्यायां शयिष्यस्य
 इत्यनेन मम शय्यायामेवागन्तव्यमिति व्यज्यते । —अत्र
 मुख्यार्थबाधाभावात्कथं लक्षणा ? न चात्रापि तात्पर्यानुप-
 पत्त्या लक्षणा स्यादिति वाच्यम् । न ह्यत्र निरुद्धलक्षणा-
 येन फलं न कल्प्येत । किं तु फललक्षणा । फलं च व्यञ्जनां
 विना न प्रतीयेतेति प्राक्प्रतिपादितम् । किं च यथाभिधा-
 संकेतग्रहसापेक्षार्थमवबोधयति तथा लक्षणापि मुख्यार्थबाध-
 मुख्यार्थसंबन्धप्रयोजनसापेक्षैवार्थमवबोधयति । यत एव सा-

पेक्षतयाभिधाप्राया, अत एवाभिधापुच्छभूता सेत्युच्यते ।
व्यञ्जना तु न तथेति न लक्षणया तस्या अन्यथासिद्धिः ।
अविवक्षितवाच्यध्वनावपि लक्षणात्मकमेव ध्वननम् ।
तत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्ये 'त्वामस्मि वच्मि' इत्यत्र
वच्मिपदस्योपदेशे लक्षणा । व्यङ्ग्यं त्ववश्यानुष्ठेयत्व-
मित्युक्तम् । 'उपकृतं बहु नाम—' इत्यत्यन्ततिरस्कृत-
वाच्येऽप्युपकृतमित्यादेरनुपकृतत्वादौ लक्षणा । एवमपका-
रिण्यपि मया परुषं नोच्यत इति स्वस्य महत्त्वं व्यङ्ग्य-
मित्युक्तम् । किं च विवक्षितान्यपरवाच्येऽप्यभिधामूलत्वे-
नापि व्यञ्जनाप्रवृत्तेर्लक्षणानुगतत्वमेव तस्या न संभवतीति
कुतो लक्षणान्तर्भावः ? किं चावाचकवर्णानुसारेणापि व्य-
ञ्जनाया दर्शनात्, किं बहुना, नेत्रत्रिभागावलोकनचेष्टादि-
गतत्वेनापि प्रसिद्धेर्वर्णानुसारितैव नास्ति ; दूरेऽभिधानुसा-
रितानियमः ; दूरेतरां लक्षणानुसारितानियमः ; दूरेतमां
लक्षणान्तर्भावः । तस्मादभिधालक्षणात्मकव्यापारद्वयाति-
रिक्तो ध्वननव्यञ्जनादिपर्यायो व्यापारो नापहवनीय
एव । ननु— व्यङ्ग्यत्वाभिमतं सर्वत्र त्वयापि तात्पर्यं
वाच्यम् । न च 'वाणीरकुडुङ्ग—' इत्याद्यसुन्दर
स्थले व्यङ्ग्ये न तात्पर्यमित्युक्तमिति वाच्यम्, त-
त्रापि तात्पर्यविश्रान्त्यभावेऽपि तात्पर्यस्यावश्याभ्युपेयत्वात्,

अन्यथा वृत्त्यन्तरकल्पनानुपपत्तेः । अतस्तात्पर्यमेव व्यापारो
 ऽस्तु, कृतं व्यञ्जनया ।— इति चेन्न । तात्पर्यस्य वृत्तिसह-
 कारितैव न तु स्वतो वृत्तिकार्यकारिता, तथा सति लक्षणो-
 च्छेदप्रसङ्गात् । तस्मात्तात्पर्यभिन्नापि व्यञ्जना नापह्नवनीया ।
 किं चैवमाभिधायां नान्तर्भवति, ‘अत्ता एत्थ—’ इत्यादौ
 वाच्यसंबन्धिप्रत्यायकत्वात् । नापि लक्षणायाम् । तथा हि—
 ‘विवरीअरण लच्छी बम्हं दट्ठुन णाहिकमलत्थं । हरिणो
 दाहिणणअणं रसाडला झत्ति थकेइ ॥’—विपरीतरते लक्ष्मीब्र-
 ह्माणं दृष्ट्वा नाभिकमलस्थम् । हरेर्दक्षिणनयनं रसाकुला झटिति
 स्थगयति ॥ लक्ष्मीर्हरेर्नाभिकमलस्थं ब्रह्माणं दृष्ट्वा विपरीतरते
 रसाकुलाभिलाषाकुला लज्जाकुला वा हरेर्दक्षिणनयनं झटिति
 पिधत्ते ।— इत्यत्र हरिपदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यता प्रतीयते ।
 न हि लक्षणायां पदान्तरेण पदान्तरेऽर्थान्तरप्रतीतिर्भवति ।
 तथा दक्षिणनयनं पिधत्त इत्यनेन सूर्यस्यास्फुरणम्, तेन
 च नाभीपद्मसंकोचः, तेन च ब्रह्मणः स्थगनम्; तेन च
 संभोगस्वाच्छन्द्यमिति परस्परासंबन्धिनोऽपि प्रतीयन्ते ।
 न हि लक्षणायां तत्संभवतीत्यभिधालक्षणाभ्यां भिन्ना
 व्यञ्जनाङ्गीकार्या । येऽपि ‘सत्यं ज्ञानम्—’ इत्यादि-
 वाक्यमेव वाचकम्, अखण्डाकारवृत्तिवेद्यमद्वितीयं ब्रह्मैव
 वाक्यार्थ इति वदन्ति, तैरप्यविद्यादशायां लौकिकवाक्येषु

पदपदार्थव्युत्पत्तिर्वाच्या, अन्यथा व्यवहारमात्रोच्छेदप्रस-
ङ्गादिति तत्पक्षेऽपि 'निःशेषच्युतचन्दनम्' इत्यादौ
विध्यादिव्यङ्ग्य एवेत्यङ्गीकार्यम् । येऽप्यखण्डया बुद्ध्या
ग्राह्यो वाक्यस्फोट एव वाक्यार्थो वाक्यमेव वाचकं
न पदमिति वदन्ति तेषामज्ञानविजृम्भितमेव तथा कल्प-
नम्, पदपदार्थव्युत्पत्तेरनुभवसिद्धत्वेन पदस्यावाचकत्वो-
क्त्यसंभवात् । अतस्तैरपि 'निःशेष—' इत्यादावधमादि-
पदानां व्यञ्जकत्वमकामैरप्यङ्गीकार्यम् । तद्यमत्र निष्कर्षः
— व्यङ्ग्योपस्थितिर्हि न लक्षणया संभवति, मुख्यार्थवा-
धाद्यभावेऽपि तदुपस्थितेः, मुख्यार्थवाधस्थलेऽपि प्रयोजनं
विना लक्षणाया असंभवेन प्रयोजनस्य व्यञ्जनाविषयत्वाव-
श्यंभावात्; प्रयोजनस्यापि लक्ष्यत्वे प्रयोजनान्तरकल्पना-
पत्तिरित्यनवस्थेत्युक्तं प्राक्; परम्परासंबन्धिनि व्यङ्ग्ये
लक्षणानुपपत्तेश्च । नाप्यभिधया व्यङ्ग्योपस्थितिः, स्वरूप-
कालाश्रयविषयसंख्यादिविरुद्धधर्मवत्त्वेन वाच्यव्यङ्ग्ययोरै-
क्यायोगात् । 'भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोः—' इत्या-
दिशब्दशक्तिमूलध्वनावभिधाया नियमनादप्राकरणिकपदा-
र्थनोपमादौ संकेताग्रहादृसादेश्चापूर्वत्वेन प्रागनुपस्थितेः
संकेतग्रहाविषयत्वात्प्रकरणादिसहायापेक्षानियमाच्च नाभि-
धया व्यङ्ग्योपस्थितिर्युक्ता । न च प्रकरणादीनामकल्पवृ-

व्यन्तरसहकारित्वकल्पनाद्वरं कल्पमाभिधासहकारित्वकल्पन-
मिति वाच्यम् ; अभिधाया अर्थोपस्थापकत्वकल्पनादशायां
प्रकरणादीनां तत्सहकारित्वं न कल्पमित्यत्रापि तत्सह-
कारित्वकल्पनं न युक्तं स्वभावभेदप्रसङ्गात्, अन्यथा
मुख्यार्थबाधादीनामपि तत्सहकारित्वकल्पनेन लक्ष्योप-
स्थितिसंभवे लक्षणापि न स्यादिति दिक् ॥ अत्र
व्यक्तिविवेककृतः— अनन्यलभ्य एवार्थे वृत्त्यन्तरकल्पनं
युक्तम् । प्रकृते चानुमानादेव व्यङ्ग्योपस्थितिसंभवान्न
वृत्त्यन्तरकल्पना युक्ता । तथा हि— न तावदिहासंबन्धो-
ऽर्थो व्यज्यतेऽतिप्रसङ्गात् । अत एवानियतसंबन्धोऽपि न
व्यज्यते । अपि तु नियतसंबन्धवत् एव व्यक्तिरिति
त्वयापि वाच्यम् । ततश्च नियतसंबन्धरूपव्याप्तिमता पक्ष-
सपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वात्मकरूपत्ववता लिङ्गेनैव व्य-
ङ्ग्यार्थानुमितिरुत्पद्यते । यथा— ‘भम धम्मिअ वीसदं
सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण । गोलावरिकच्छकुडुङ्ग-
वासिणा दरिअसीहेण ॥’ भ्रम धार्मिक विस्तब्धं स शुनको-
ऽद्य मारितस्तेन । गोदावरीकच्छकुडुङ्गवासिना दृप्तसिंहेन ॥
इयं संकेतनिकुञ्जे कुसुमाद्यर्थिनो धार्मिकस्य भ्रमणनिवार-
णपरायाः स्वैरिण्या उक्तिः । हे धार्मिक, यस्ते भीत्युत्कर्ष-
मकार्षीत्स शुनकस्तेन यः पूर्वं कर्णाकर्णिकया श्रुतस्तेन

गोदावरीनिकुञ्जे गूढं वर्तमानेन दृप्तसिंहेन मारितः । तद्वि-
 स्तब्धं शङ्कां विना भ्रमः । प्रातःकाले लोट् । विस्तब्धभ्रमणस्य
 प्राप्तः काल इति यावत् । —अत्र गोदावरीतीरे न भ्रमि-
 तव्यमिति यत्तत्र व्यङ्ग्यत्वेनाभिमतं तद्गृहे शुनकनिवृत्त्या
 विधीयमानेन भ्रमणेनानुमानादेव सिध्यति । न च गृहे
 भ्रमणं गोदावरीतीरे भ्रमणाभावं कथमनुमापयेद्वैयधिकर-
 ण्यादिति वाच्यम् । गोदावरीतीरवासिसिंहकृतशुनकनिवृत्त्या
 गृहे भ्रमणप्रतिपादकेनानेन वाक्येन गृहे शुनकनिवृत्तिवद्गो-
 दावरीतीरे सिंहसद्भावोऽपि प्रतिपाद्यते । ततश्च गोदावरी-
 निकुञ्जो भीरुभ्रमणयोग्यो भयकारणवत्त्वात्, श्वभीरुभ्र-
 मणयोग्यो वा सिंहाक्रान्तत्वादिति वानुमानम् । अत्र
 सारमेयभयादपि भ्रमितुमप्रभवन्कथं पञ्चास्यसंचारो-
 चिते देशे परिभ्रमेदिति सिंहवत्त्वस्य श्वभीरुभ्रमणा-
 योग्यत्वसाधकत्वं संभवतीति ध्येयम् । यद्यङ्गीरुभ्रमण-
 योग्यं तत्तद्व्यकरणरहितं यथा गृहमिति व्यतिरेकव्या-
 प्तिप्रदर्शनपरं पूर्वार्धम् । गोदावरीनिकुञ्जश्च भीरुभ्रमणयो-
 ग्यताव्यापकभयकारणराहित्यविरुद्धभयकारणवान्, ऊतो न
 भीरुभ्रमणयोग्य इत्यनुमानाद्गोदावरीतीरे न भ्रमितव्यमिति
 सिद्धेः किं व्यञ्जनया ? —इत्याहुः । तदयुक्तम् । भीरुरपि
 गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन कान्तानुरागेण निषिद्धाभनिश्चयेन

वा सत्यपि भयकारणे भ्रमत्येव । ततश्चोत्कटभ्रमणकारण-
 राहित्यमत्रोपाधिरित्यनैकान्तिको हेतुः । शुनकस्पर्शादेर्नि-
 षिद्धतया शुनकाद्विभ्यदपि कश्चिद्वीरत्वेन सिंहान्न विभेति ।
 अतश्च गोदावरीकुञ्जश्च भीरुभ्रमणायोग्यः सिंहवत्त्वादिति
 हेतुरपि व्यभिचारी । यदि च शुनकाद्विभ्यतोऽपि धार्मि-
 कस्य वीरत्वेन सिंहमृगयौत्सुक्ये निश्चिते गोदावरीकच्छो-
 नैतद्भ्रमणयोग्यः सिंहवत्त्वादिति प्रयुज्यते तदा साध्याभाव-
 व्याप्ततया विरुद्धता । ननु गोदावरीकच्छभ्रमणं भयसाधनं
 भयकारणवद्देशाधिकरणकभ्रमणत्वादित्येव साध्यते, तथा च
 नोक्तदोष इति चेत्; तथापि गोदावरीतीरे सिंहसङ्गावः
 प्रत्यक्षादनुमानाद्वा न निश्चितः किं तु वचनादेव ।
 वचनजन्यज्ञानस्य च वक्तुराप्तत्वसंदेहेनाप्रामाण्यश-
 क्कात्कन्दितात्वेन संदिग्धासिद्धो हेतुः । वस्तुतस्तु तत्र
 सिंहाभावे निश्चितेऽप्येतादृशविदग्धवाक्यात्तत्र न भ्रमितव्य-
 मित्येतदाशय इति विदग्धैरनुभूयमानत्वेन नानुमानशङ्काव-
 काशः । तथा 'निःशेषच्युतचन्दनम्—' इत्यादौ यानि
 चन्दनच्यवनादीन्युपभोगचिह्नतयोक्तानि तानि स्नानादिका-
 रणान्तरसाधारणान्येवेति व्याप्त्यभावादनैकान्तिकतया न
 कथंचिदपि लिङ्गविधया दूतीसंभोगमदवोधयन्ति । यद्यप्यत्र
 चन्दनच्यवनादेः संभोगासाधारण्यं प्राक्प्रतिपादितं तथापि

प्रकृतवाक्यात्तस्य संभोगव्याप्यतावच्छेदकरूपेणानुपस्थिते-
नानुमापकत्वसंभवः न चैवं नियतसंबन्धापरिज्ञाने व्यञ्ज-
कत्वमप्यनुपपन्नमतिप्रसङ्गादित्युक्तमिति वाच्यम् , अधमप-
दसहायतयैव तेषां व्यञ्जकत्वाङ्गीकारेण नियतसंबन्धाभावेऽ-
प्यतिप्रसङ्गाभावात् । अत एव वाक्यार्थानां सर्वत्र वक्त्रादि-
वैशिष्ट्यज्ञानोपहितानामेव व्यञ्जकत्वमुक्तम् । ननु तर्हि
यथाधमपदार्थसहकारेण चन्दनचयवनादीनां व्यञ्जकत्वं त-
थानुमापकत्वमपि स्यादिति चेन्न ; अधमत्वस्यात्रानिश्चया-
त्प्रकृतवाक्यस्य कुपितकामिनीवक्तृकत्वेनार्थाव्यभिचारित्वा-
निश्चयात् । न चैवं संदिग्धव्याप्तिपक्षधर्मताकेनाधमपदार्थेन
व्यञ्जनमपि कथमिति वाच्यम् , व्यक्तिवादिना संभाव्यमा-
नादेव तादृशादर्थार्थान्तरप्रतीतेरनुभवबलेन स्वीकारादनि-
श्चितत्वं व्यञ्जनायां साधकत्वमेवावलम्ब्यत इत्यनवद्यम् ॥

इति श्रीदन्तिद्योतिदिवाप्रदीपाङ्कसाग्निचिद्विश्वजिदतिरात्रयाजि-
सत्यमङ्गलरत्नखेटश्रीनिवासदीक्षिततनयस्य कामाक्षीगर्भ-
संभवस्य श्रीमदर्धनारीश्वरदीक्षितगुरुचरणसहजतालब्ध-
विद्यावैशद्यस्य श्रीराजचूडामणिदीक्षितस्य कृतौ
काव्यदर्पणे ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यसंकीर्णानिर्णयः

षष्ठ उल्लासः ॥

अथावसरसंगत्या चित्रभेदान्दर्शयन्पूर्वोक्तमनुभाषते—

अव्यङ्ग्यमपि यच्चारु तत्काव्यमधमं मतम् ।

शब्दार्थचित्रभेदेन तद्विधेति पुरोदितम् ॥

यदव्यङ्ग्यमपि चारु गुणालंकारयुक्तं तत्काव्यमधमम् ।
तच्च काव्यं शब्दचित्रमर्थचित्रं चेति द्विविधमिति प्रथमो-
ल्लास एव प्रतिपादितम् ॥ २६७ ॥

नन्वेवं पुनरारम्भवैयर्थ्यमित्यत आह—

शब्दस्य तत्र प्राधान्ये शब्दचित्रमुदाहृतम् ।

अर्थस्य तत्र प्राधान्ये त्वर्थचित्रमिति स्थितिः ॥

तत्र शब्दार्थयोर्मध्ये शब्दस्य शब्दालंकारस्य प्राधान्ये शब्द-
चित्रमर्थस्यार्थालंकारस्य प्राधान्ये त्वर्थचित्रमिति स्थितिः ।
एवं च प्रथमोल्लासे ‘स्वच्छन्दोच्छलत्—’ इत्यादौ यत्र ना-
र्थालंकारस्तत्र शब्दचित्रम्, तथा यत्र ‘विनिर्गतं मानदम्—’
इत्यादौ न शब्दालंकारस्तत्रार्थचित्रमुदाहृतम् । इह तु यत्रो-
भयोरपि चावस्थितिस्तत्र कथं व्यवस्थेत्याकाङ्क्षायां प्राधान्या-
प्राधान्याभ्यां व्यवस्थेति प्रतिपादनार्थं पुनरारम्भः ।

न चेयं व्यवस्थापि पूर्वमेव क्रियतामिति वाच्यम्, तत्र काव्यत्रैविध्यकथनमात्रस्यैव प्रस्तुतत्वेन तद्भेदप्रदर्शनस्य तत्र प्रासङ्गिकतयोक्तव्यवस्थाकरणस्यानवसरदुःस्थत्वात् । इह तु प्राप्तावसरतया पूर्वोक्तमनूय व्यवस्था क्रियत इति न पुनरारम्भवैयर्थ्यमिति भावः ॥ २६८ ॥

किं च रूपकादयोऽर्थालंकारा एव काव्यशोभावहा इति केचित्, अनुप्रासादयः शब्दालंकारा एव तथेत्यपरे । तत्रैकैकपक्षोपक्षेपानुगुण्यादाद्योल्लासोदाहरणद्वयम्, यतः ‘स्वच्छन्दोच्छलत्—’ इत्यत्र न कदाचिदर्थालंकारशङ्का, ‘विनिर्गतम्—’ इत्यत्र च न शब्दालंकारशङ्का । एवं च मतद्वयेऽपि पूर्वोक्तो द्विधा विभागोऽनुपपन्न इति शङ्कानिरासार्थः पुनरारम्भ इत्यभिप्रेत्याह—

अलंकारानर्थगतानेके शब्दगतान्परे ।

प्राहुर्नियामकाभावात्ते भवन्त्युभयाश्रिताः ॥

अर्थवत एव शब्दस्य काव्यत्वं न तु शब्दमात्रस्य, मर्दल-शब्दादेरपि काव्यत्वप्रसङ्गात् । अतोऽर्थमुखानवेक्षिणः शब्दस्य न काव्यत्वं किं त्वर्थस्यैव । ततश्च काव्यशोभाकरा अलंकारा अर्थगता एव वाच्या इति रूपकादय एवालंकारा नानुप्रासादय इत्येके प्राहुः । अपरे तु शब्दानुपस्थापितस्या-

र्थस्य चमत्कारकारित्वाभावेनावश्यिकत्वाच्छब्द एव काव्य-
मिति शब्दाश्रिता अनुप्रासादय एवाञ्कारा न त्वर्थगता रूप-
कादया इत्याहुः । वस्तुतस्तु शब्दावच्छिन्नोऽर्थोऽर्थावच्छिन्नः
शब्दश्च काव्यम्, न त्वेकैकमात्रं विनिगमनाविगहात् । किं
च व्यङ्ग्यप्रतीत्यनुकूलमेव काव्यम् । व्यङ्ग्यप्रतीत्यनुकूलता
च शब्दार्थयोस्तुल्येति शब्दार्थावेव काव्यमिति प्रतिपादितं
प्राक् । ततश्च शब्दाश्रिता अनुप्रासादयोऽर्थाश्रिता रूपका-
दयश्चालंकारा इति तत्त्वम् । तदुक्तम्— ‘रूपकादिरलंका-
रस्तस्यान्यैर्वहुधोदितम् । न कान्तमपि निर्भूषं विभाति
वनिताननम् ॥ रूपकादिमलंकारं बाह्यमाचक्षते परे । सुपां
तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलंकृतिम् ॥ तदेतदाहुः
सौशब्दं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी । शब्दाभिधेयालंकारभेदादिष्टं
द्वयं तु नः ॥’ इति । अयमर्थः— तस्य काव्यस्य रूपका-
दिरेवालंकारो नानुप्रासादिरित्यन्यैर्वहुधा कथितम् । ननु
व्यङ्ग्यभूतरसानुगुण्ययुक्तस्य शब्दस्य किमलंकारैरित्यत
उक्तम्— न कान्तमपीति । यथा स्वतः कान्तमपि ताटङ्कादि-
भूषणाभावे कान्तामुखं नातीव शोभते तद्वन्निरलंकारं काव्य-
मपीति काव्यशोभातिशयार्थमलंकारादर इति भावः ।
अथ शब्दालंकारवादिनां मतमाह— रूपकादिमर्थालंकारं
बाह्यं काव्यवहिर्भूतमेव परे वदन्ति, शब्दस्यैव काव्यत्वा-

दिति भावः । सुवन्तानां तिङन्तानां च विशेषेणोत्पत्तिं
तत्तद्विच्छित्यनुगुणतया निवेशनम्, अनुप्रासादिकमिति
यावत् । वाचां शब्दात्मकानां काव्यानामलंकृतिमाचक्षते ।
स्वमतमाह— तदेतदिति । तदेतत्सुपां तिङां च निवेशनं
सौशब्दं सुशब्दत्वम् । शब्दालंकारमेवेति यावत् । आहुः ।
अर्थानां रूपकादीनां विनिवेशनं तु नेदृशं न शब्दालंका-
रात्मकम् । अतो विनिगमनाविरहाच्छब्दालंकारोऽर्थालंका-
रश्चेति द्वयमप्यस्माकं काव्यशोभाकरत्वेनेष्टमिति । तस्मा-
द्वयोरपि काव्यशोभाकरत्वेनावश्यकत्वान्न विभागानुपप-
त्तिरिति भावः । शब्दचित्रं यथा— ‘प्रथममरुणच्छाय-
स्तावत्ततः कनकप्रभस्तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतल-
द्युतिः । उदयति ततो ध्वान्तध्वंसक्षमः क्षणदामुखे सरस-
विसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः ॥’ —अत्रोत्तरार्धे तव
इति पदं सरसविसिनीयनेन संबध्यते । अत्र केवलं व्यञ्ज-
नसाम्याद्भृत्यनुप्रासः प्रधानम्, तस्याद्यन्तनिर्वाहात् । उप-
मालंकारस्त्वप्रधानम्, तस्य कचित्कचिद्विच्छेदात् ॥ अत्रा-
र्थचित्रं यथा— ‘ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नान्तः-
क्षोभाय पक्ष्मलदृशानलकाः खलाश्च । नीचाः सदैव
सविलासमलीकलग्ना ये कालतां कुटिलतामपि न त्यजन्ति ॥’
—ये नीचा भर्वाक्स्वभावास्तुच्छशीलाश्च सविलासं ससंभ्रमं

चालीकलप्रा ललाटलप्राः सौजन्यनटनेनानृतलप्राश्च ये
 कालतां नीलतां मलिनहृदयतां च कुटिलतां वक्रतां
 गूढविप्रियकारितां च न त्यजन्ति, ते पक्षमलह-
 शामलकाः खलाश्च दृष्टमात्रा अपि कस्यान्तः-
 शोभाय न भवन्ति ।— इत्यत्र द्वयोर्नाचित्वाद्येक-
 गुणान्वयात्क्षोभकरणरूपैकक्रियान्वयाच्च श्लेषपरिपोषितः
 समुच्चयालंकारः प्रधानम्, आद्यन्तनिर्वाहात् । अनुप्रासस्तु
 कचित्कचित्सन्नप्यनिर्वाहादप्रधानम् । ननु शब्दचित्रे चन्द्रो-
 दयस्यादीपनस्यार्थचित्रे च कामिनीलक्षणस्यालम्बनस्य च
 वर्ण्यतया शृङ्गारो व्यङ्ग्य इत्यव्यङ्ग्यत्वाभावात्कथमत्राय-
 मकाव्यत्वमिति चेत्; तथापि स्फुटं रसस्यानुपलम्भादव्यङ्-
 ग्यत्वम्, अस्फुटव्यङ्ग्यत्वमेवाव्यङ्ग्यत्वमिति प्रागेव प्रति-
 पादितत्वात् । अस्फुटत्वं च विवक्षानारूढत्वम् । यदाह—
 ‘रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति । अलंकारनिबन्धो यः
 स चित्रविषयो मतः ॥’ इति । अत्र व्यङ्ग्यस्य विवक्षावि-
 षयत्वे तु नाधमकाव्यत्वम् । यदाह— ‘रसादिषु विवक्षा
 तु स्यात्तात्पर्यवती यदा । तदा नास्त्येव तत्काव्यं ध्वनेर्यत्तु
 न गोचरः ॥’ इति । अन्ततः सर्वत्र वर्णनीयविषयकरति-
 भावस्यैव व्यङ्ग्यस्य सत्त्वादविवक्षयैव निर्वाह्यम् । विवक्षा
 च कवेः सहृदयस्य वा, कविविवक्षापथागोचरस्यापि व्य-

ङ्गयस्य सहृदयैरनुभूयमानत्वान् । वस्तुतस्तु व्यङ्ग्ये सहृद-
यानुभूतिरेवोत्तमत्वादिप्रयोजिकेत्याहुः । अत्र शब्दचित्रार्थ-
चित्तभेदेन द्वैविध्यकथनं न्यूनताव्यवच्छेदार्थमेव, न त्वधि-
कव्यवच्छेदार्थमपि । ततश्च शब्दार्थचित्रयोर्द्वयोरपि प्राधा-
न्ये विनिगमनाविरहादुभयचित्रं यथा— ‘भद्रं पद्मलितं
करोतु भवतां पाटल्यमाविभ्रती पार्वत्याः पद्यावकेन जगतां
पत्युर्जटामण्डली । या नाट्यारभटीषु संभ्रमिभुजादण्डप्रका-
ण्डार्भटीसद्यःसंघटिताभ्रविभ्रमतटिद्वाटीरुचं टीकते ॥’
अत्रानुप्रासः, पार्वतीपद्यावकेन पाटल्यमाविभ्रतीति गूढहे-
तूप्रेक्षा, तटिद्वाटीरुचं टीकत इति निदर्शना च प्रधानान्ये-
वेत्युभयचित्रता । अत्र काव्यरूपधर्मिप्रस्तावादिङ्गात्रमुक्तम् ।
तद्वान्तरभेदाश्च शब्दार्थालंकारात्मकधर्मनिरूपणात्स्वावसरे
करिष्यमाणादेव निरूपिता भवेयुरिति नेह निरूप्यन्ते ॥

इति श्रीदन्तिद्योतिदिवाप्रदीपाङ्कसाग्निचिद्विश्वजिदतिरात्रयाजि-
सत्यमङ्गलरत्नखेटश्रीनिवासदीक्षिततनयस्य कामाक्षीगर्भ-
संभवस्य श्रीमदर्धनारीश्वरदीक्षितगुरुचरणसहजतालब्ध-
विद्यावैद्यस्य श्रीराजचूडामणिदीक्षितस्य कृतौ
काव्यदर्पणे शब्दार्थचित्रनिरूपणं

॥ श्लोकानुक्रमणिका ॥

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
अ		असावुदयमा	९५
अइपिहुलं	११४	असोढा तत्कालो	२९९
अतन्द्रचन्द्रा	२४०	अस्मिन्नेव लता	१७९
अत्ता एत्थ	३६६	अहार्यभारादिव	१९१
अत्युच्चाः परितः	२९४	अहौ वा हारे	२०४
अत्रासीत्फणि	२९०	आ	
अदृष्टे दर्शनो	३१०	आकुञ्च्य पाणि	१७४
अन्यत्र यूयं	१२१	आक्रम्य तारुण्य	१६७
अन्यत्र व्रजतीति	१६८	आगत्य संप्रति	३०६
अभुञ्जत भुवं	२७५	आच्छादितायत	९९
अमितः समितः	२२४	आदित्योऽयं स्थितो	२६२
अमुं कनक	२६३	आलक्ष्यदन्त	२०७
अयं स रशनो	२९२	आलीजनादेश	१९३
अलं स्थित्वा	२६२	आशङ्क्य भृङ्गा	२०२
अलससिरोमणि	२२८	आहूय लीलाशुक	१९५
अविरलकरवा	२९७	इ	
असावपूर्वः	१८८	इतः स दैत्यः	९३

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
उ		कर्णश्चेत्कवच	१७९
उअ णिच्चल	३२	कर्णातिथित्वं	१९१
उत्कृत्योत्कृत्य	१८१	कस्स व ण होइ	३६२
उत्सिक्तस्य तपः	२१६	किं त्वामन्यत	२१३
उद्देशोऽयं	११८	किमत्र चित्रं वद	१९०
उन्निद्रकोक्रनद	२९०	कृतं च गर्वाभि	२७३
उपकृतं बहु	२१, १३२	कृतं मृणालैः	१९१
उल्लास्य काल	२२२	कृतमनुमतं	१७६
ए		कृताप्लवा सा	२०१
एकस्मिञ्शयने	२१५	केसेसु बला	२३३
एकातपत्रं	२६३	कैलासस्य	२३१
एहइमेत्त	९३	कैलासालय	२९३
एवं वादिनि	२४६	काकार्यं शश	२१८
एहोहि वत्स	२०६	क्षणदासावक्षणदा	२५१
ओ		क्षतात्किल त्रायत	२६३
ओणिदं दोब्बलं	११४	क्षुद्राः संत्रास	१७८
ओल्लोलकर	२३८	ख	
क		खणपाहुणिआ	२८४
कण्ठकोणविनि	२०५	खलववहारा	२४४
कथमवनिप	३६१	ग	
कदा तदालिङ्गन	१९९	गच्छ गच्छसि	३६१

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
गच्छाम्यच्युत	३०९	जानाति यावत्	१९१
गतस्ते मञ्चत्वं	३१९	जाने कोप	२०८
गाढकान्तदशन	२३०	जे लङ्कागिरि	२३५
गाढालिङ्गणरह	२३४	जोण्हाइ महु	२६१
गामारुहम्हि	२६४	ण	
गुरुअणपर	१२१	णवपुण्णिमा	२५७
गुरोरप्यवलि	२१३	णोल्लेइ	११९
ग्रामतरुणं	२३	त	
ग्रीवाभङ्गाभि	१७९	तइआ मह	११७
च		ततस्तु तेभ्यस्त	१९७
चन्द्रांशुलीला	२०२	तथाभूतां दृष्ट्वा	११५, ३१३
चन्द्रातपालेप	१६६	तदप्राप्तिमहा	२५०
चित्ते निषत्ते	१८७	तन्तन्यमाने तनु	१६६
चित्रं महानेष	१८२	तमालमग्रे	२००
चित्रे भवन्तं	१६४	तरुणतातरणि	९२
चिन्तयन्ती	२५०	तरुणिमनि कल	२७६
चिन्तामृषादूति	१६५	तस्याः सान्द्र	२१३
चिराय चित्तोप	१६५	ताण गुणगह	२६९
ज		तिग्मरुचिप्र	२२३
जनस्थाने भ्रान्तं	३०५	तुह वल्लहस्स	२५२
जा थेरं व	२३५	तेजःस्फूर्तिरसा	४६

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
ते दृष्टिमात्र	३७७	निःशेषच्युत	१९; ३१३
त्वं मुग्धाक्षि	१६१, २९५	निमीलयत्यक्षि	
त्वामस्मि वच्मि	१३०	निशाधि	१६६
त्वामालिख्य	१७३, २०९	निमीलयत्यक्षि नि-	
द		शासु	१९८
दत्ते चक्षुर्म	१६८	निरुपादानसंभार	२२४
ददौ रहः पङ्कज	२११	निशितशरधिया	२५४
दर्पान्धगन्ध	२३०	प	
दशत्यसौ	१६२	पञ्चायुधाप्तो	१९६
दूती मनोवेग	१९८	पाथ पथि शुक	२६६
दूरादुत्सुकमागते	१५५	पन्थ अ ण एत्थ	२२५
दृष्टिं हे प्रति	१२४	परिच्छेदातीतः	२७२
दृष्ट्वा तमग्रे	१९५	परिमृदित	१५५
दैवादहमत्र	१४३	पविसन्ती घर	२५९
द्वयं गतं संप्रति	३५९	पश्याम्यलिश्याम	२०३
द्वारोपान्त	१२२	पश्येत्कश्चित्	३००
ध		पुष्पोद्भेदम	१४७
धन्यासि या	२२८	प्रत्यर्थिभित्ति	४४
ध्यानावधाना	१८८	प्रत्याख्यानरुचेः	३६४
न		प्रथममरुण	३७७
न चेह जीवितः	२६२	प्रधनाध्वनि	२७१

ସିଂହାସନ	୧୬	୧୧
ରାଜ୍ୟାଧିପତି	୧୭	୧୨
କାନ୍ତ	୧୮	୧୩
ପଦ୍ମାବତୀ	୧୯	୧୪
କାନ୍ତ	୨୦	୧୫
କାନ୍ତ	୨୧	୧୬
କାନ୍ତ	୨୨	୧୭
କାନ୍ତ	୨୩	୧୮
କାନ୍ତ	୨୪	୧୯
କାନ୍ତ	୨୫	୨୦
କାନ୍ତ	୨୬	୨୧
କାନ୍ତ	୨୭	୨୨
କାନ୍ତ	୨୮	୨୩
କାନ୍ତ	୨୯	୨୪
କାନ୍ତ	୩୦	୨୫
କାନ୍ତ	୩୧	୨୬
କାନ୍ତ	୩୨	୨୭
କାନ୍ତ	୩୩	୨୮
କାନ୍ତ	୩୪	୨୯
କାନ୍ତ	୩୫	୩୦
କାନ୍ତ	୩୬	୩୧
କାନ୍ତ	୩୭	୩୨
କାନ୍ତ	୩୮	୩୩
କାନ୍ତ	୩୯	୩୪
କାନ୍ତ	୪୦	୩୫
କାନ୍ତ	୪୧	୩୬
କାନ୍ତ	୪୨	୩୭
କାନ୍ତ	୪୩	୩୮
କାନ୍ତ	୪୪	୩୯
କାନ୍ତ	୪୫	୪୦
କାନ୍ତ	୪୬	୪୧
କାନ୍ତ	୪୭	୪୨
କାନ୍ତ	୪୮	୪୩
କାନ୍ତ	୪୯	୪୪
କାନ୍ତ	୫୦	୪୫
କାନ୍ତ	୫୧	୪୬
କାନ୍ତ	୫୨	୪୭
କାନ୍ତ	୫୩	୪୮
କାନ୍ତ	୫୪	୪୯
କାନ୍ତ	୫୫	୫୦
କାନ୍ତ	୫୬	୫୧
କାନ୍ତ	୫୭	୫୨
କାନ୍ତ	୫୮	୫୩
କାନ୍ତ	୫୯	୫୪
କାନ୍ତ	୬୦	୫୫
କାନ୍ତ	୬୧	୫୬
କାନ୍ତ	୬୨	୫୭
କାନ୍ତ	୬୩	୫୮
କାନ୍ତ	୬୪	୫୯
କାନ୍ତ	୬୫	୬୦
କାନ୍ତ	୬୬	୬୧
କାନ୍ତ	୬୭	୬୨
କାନ୍ତ	୬୮	୬୩
କାନ୍ତ	୬୯	୬୪
କାନ୍ତ	୭୦	୬୫
କାନ୍ତ	୭୧	୬୬
କାନ୍ତ	୭୨	୬୭
କାନ୍ତ	୭୩	୬୮
କାନ୍ତ	୭୪	୬୯
କାନ୍ତ	୭୫	୭୦
କାନ୍ତ	୭୬	୭୧
କାନ୍ତ	୭୭	୭୨
କାନ୍ତ	୭୮	୭୩
କାନ୍ତ	୭୯	୭୪
କାନ୍ତ	୮୦	୭୫
କାନ୍ତ	୮୧	୭୬
କାନ୍ତ	୮୨	୭୭
କାନ୍ତ	୮୩	୭୮
କାନ୍ତ	୮୪	୭୯
କାନ୍ତ	୮୫	୮୦
କାନ୍ତ	୮୬	୮୧
କାନ୍ତ	୮୭	୮୨
କାନ୍ତ	୮୮	୮୩
କାନ୍ତ	୮୯	୮୪
କାନ୍ତ	୯୦	୮୫
କାନ୍ତ	୯୧	୮୬
କାନ୍ତ	୯୨	୮୭
କାନ୍ତ	୯୩	୮୮
କାନ୍ତ	୯୪	୮୯
କାନ୍ତ	୯୫	୯୦
କାନ୍ତ	୯୬	୯୧
କାନ୍ତ	୯୭	୯୨
କାନ୍ତ	୯୮	୯୩
କାନ୍ତ	୯୯	୯୪
କାନ୍ତ	୧୦୦	୯୫

पुस्तकः	१३	३२९
प्राचीन	६	३२९
सुप्रसिद्ध	७	१
भाषा... मन्त्र	९	१
कारणम्	१०	१
विनिर्वा	११	१
योगोऽपि	१३	१
लैङ्गिको	२	३३०
अनन्त	१०	१
अधोवर्तकः	१	३३१
पुनःपुनः	१०	१
साधनस्यपि	१३	१
पुनःपुनः	५	३३२
व्यपदिष्टम्	७	१
स्थानम्	१०	१
सुप्रसिद्ध	११	१
नेदं	२०	१
देव	३	३३३
अधोवर्त	३	३३४
इत्यादि	९	३३५
संकोचो	१५	३३८
अधोवर्त	१२	३४३

शुद्धपाठः	५३	५३
रूपविषय	२०	२१३
स्वादिनाय	५	२११
सह	२०	३०१
भूतव्यङ्ग्यरूप	१५	३०२
सह	३	३०३
विषय	१	३
परस्परय	१५	३
वाचिरेणय	५	३०५
शब्द	३	३
व्यङ्ग्य	३	३१०
गुणविषय	५	३
लघुप्रातिः	१७	३१२
निबन्ध	५	३१३
वृत्त	११	३
कालादाल	७	३१५
संस्कार	३	३१६
वृत्त	१७	३१७
वाचिरेणय	७	३१८
वृत्त	२	३२८
वृत्त	७	३
वृत्त	२	३२९

(2)

पुत्र वर	७८	३००
शरीर	९३	००२
अपराधोऽति	१०	७८७
कामादयत्ने	२	५९६
स्वयम्भ	२	२९६
विना मातुः	६	०९०
भवेद्भद्र	१६	९८६
स्वदेह	४	९७९
सप्त	११	७७७
गतायामपि विष्टति	९	९७६
पानामाकुञ्च	१३	२७४
व्यवृत्ते ।		
विश्वे विजयामिति		
गतेष्वपि एवं न गच्छति,		
यमेव निर्गम्यते वेदेष्वपि		
व्यति निर्गच्छति यन्नि-		
प्रियमखरम् । तवक्ष	१२-१४	१७२
ननुपि कपि		
स्वतन्त्रिकामस्य पर्युः । सु-	१९	१७९
वर्षिण्या नाम	१९	१६९
स्वादिपयामा	१२	१६७
सुहृत्पातः	पञ्च	१३५

ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବତ୍	୩୬	୧୧
ପ୍ରଥମୋଽଧ୍ୟାୟଃ	୧	୦୩୬
ଦ୍ଵିତୀୟୋଽଧ୍ୟାୟଃ	୧	୦୩୭
ତୃତୀୟୋଽଧ୍ୟାୟଃ	୧	୦୩୮
ଚତୁର୍ଥୋଽଧ୍ୟାୟଃ	୧	୦୩୯
ପଞ୍ଚମୋଽଧ୍ୟାୟଃ	୧	୦୪୦
ଷଷ୍ଠୋଽଧ୍ୟାୟଃ	୧	୦୪୧
ସପ୍ତମୋଽଧ୍ୟାୟଃ	୧	୦୪୨
ଅଷ୍ଟମୋଽଧ୍ୟାୟଃ	୧	୦୪୩
ନବମୋଽଧ୍ୟାୟଃ	୧	୦୪୪
ଦଶମୋଽଧ୍ୟାୟଃ	୧	୦୪୫
ଓଷଧିବିଧିଃ	୧	୦୪୬
ପ୍ରତିଷ୍ଠାପଦ	୧	୦୪୭
ପ୍ରତିଷ୍ଠାପଦ	୧	୦୪୮
ପ୍ରତିଷ୍ଠାପଦ	୧	୦୪୯
ପ୍ରତିଷ୍ଠାପଦ	୧	୦୫୦
ପ୍ରତିଷ୍ଠାପଦ	୧	୦୫୧
ପ୍ରତିଷ୍ଠାପଦ	୧	୦୫୨
ପ୍ରତିଷ୍ଠାପଦ	୧	୦୫୩
ପ୍ରତିଷ୍ଠାପଦ	୧	୦୫୪
ପ୍ରତିଷ୍ଠାପଦ	୧	୦୫୫
ପ୍ରତିଷ୍ଠାପଦ	୧	୦୫୬
ପ୍ରତିଷ୍ଠାପଦ	୧	୦୫୭
ପ୍ରତିଷ୍ଠାପଦ	୧	୦୫୮
ପ୍ରତିଷ୍ଠାପଦ	୧	୦୫୯
ପ୍ରତିଷ୍ଠାପଦ	୧	୦୬୦

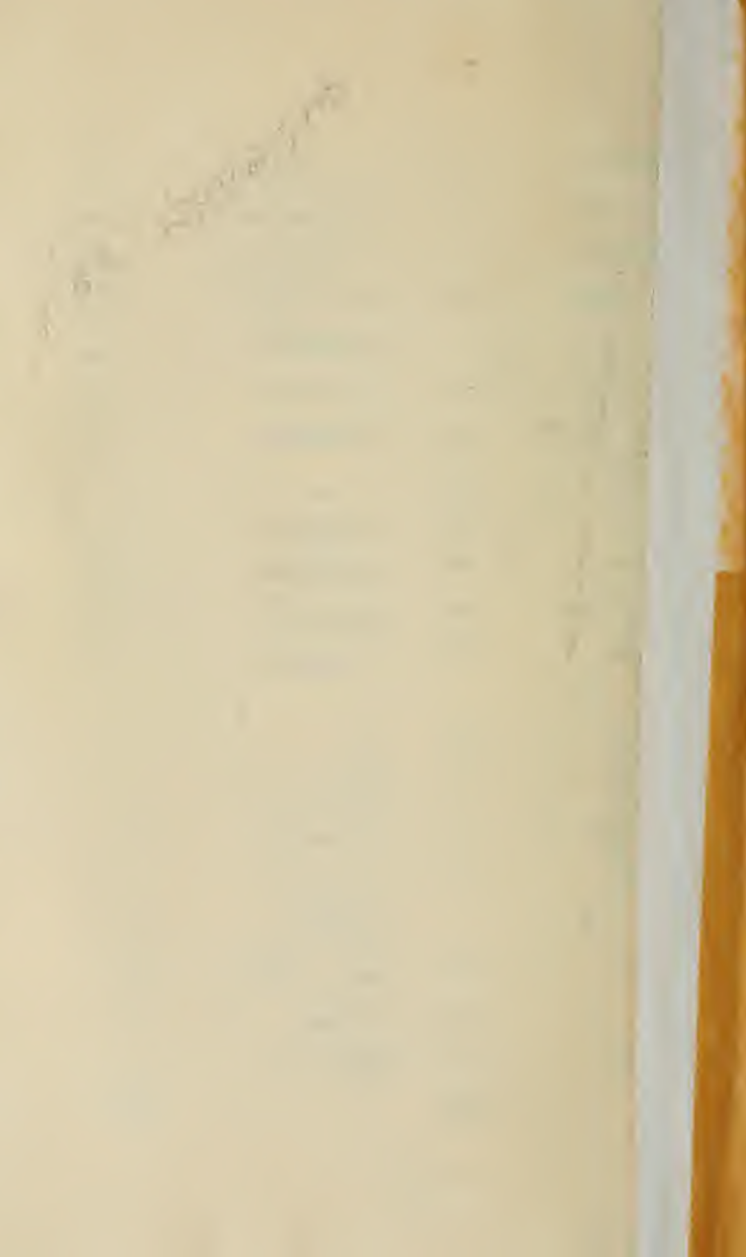

पृष्ठम्	१९२	महीयते माधव	१७२	पृष्ठम्	१९२	पञ्चानं वल्लभैः
३०	माए धरोव		१६३	प्रमादः		
२००	माकन्द मन्दोऽसि		२६५	प्रयत्नमायम		
३६१	मालवमुत्साम्		२९६	मन्दोऽसि नम	व	
७२	मुख विकसित		२०१	मवलि चन्द्रिण		
२४५	मुखे मुखवधूव		२१०	मखवययनमय		
१६	मूर्ति		३१२	मालिगामयव		
म			३७९	मदं पदमालित	म	
१०९	मय मियलि		१०९	मदोऽमनो दुरिष		
२४९	मयमिहिरकित		३७०	मम धामिअ		
२७०	मया दीवल		१६७	मयमयई		
२४८	मदकेलीहिअ	र	२४८	मुक्तिमुक्ति		
२७१	मदकेलीहिअ		२७१	मूयो मूयः मिव		
३०८	मलीस चन्द		३०८	मामिमारिमलम	१०६; ३०८	
२१२	मकासुवाकर		३१४	मधामि कौरव		
१९९	माया न चाई		१८९	मयुद्वैमःमय		
२७३	रामोऽसौ सुवनेषु		१८९	मयेनमो मन्द		
२४७	रधिरविचरमय		२३९	महिलावदरम		
२०७	रुते कापुक्कण					

HB-30-9-65

PK
4131
R36

Rājacūdāmaṇi Dikṣita, son of
Śrinivasa, of Satyamangalam
Kavyadarpana

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
